

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İhanete Uğrayan Sosyalizm

Sovyetler Birliği'nin çöküşünün arka planı

Yazılama Yayınevi: 31

Kuruluşun Çözölüşe Dizisi: 6

İhanete Uğrayan Sosyalizm

Sovyetler Birliği'nin çöküşünün arka planı

Roger Keeran / Thomas Kenny

Özgün adı

Socialism Betrayed:

Behind the Collapse of the Soviet Union

İngilizceden Çeviren

Murat Akad

Kapak Tasarımı

Gökçe Erbil / Sinan Acioğlu

Birinci Baskı

Ekim 2009

© Yazılama Yayınevi

ISBN

978-605-5892-24-1

Baskı

Kayhan Matbaacılık

Güven San. Sitesi C Blok No: 244

Topkapı - İSTANBUL (0212 576 01 46 / 0212 612 31 85)

İrtibat

Yazılama Yayınevi Hizmetleri Ltd. Şti.

Osman Ağa Mah. Kırtasiyeci Sok. Banu Han. No:22/2

Kadıköy – İSTANBUL

0 216 338 52 59

www.yazilama.com

yazilama@yazilama.com

İhanete Uğrayan Sosyalizm

Sovyetler Birliği'nin çöküşünün arka planı

Roger Keeran / Thomas Kenny

İçindekiler

Sunuş.....	7
Önsöz.....	15
Giriş.....	17
Sovyet siyasetinde iki eğilim.....	31
İkinci ekonomi.....	79
Vaatler ve felaketin hissedilmesi.....	107
Dönüm noktası.....	153
Kriz ve çöküş.....	195
Sonuçlar ve çıkarımlar.....	253
Son söz.....	285
Dizin.....	305

Sunuş

Sovyetler Birliği'nin yıkılışının üzerinden yaklaşık on sekiz yıl geçti. Bugün sosyalizm mücadelesinin içinde yer alan genç kuşaklar Sovyetler Birliği'nin varlığını neredeyse hiç duyumsamadılar. "Yukarısı" onlar için tarih sayfalarında yer alan bir olgu olmaktan öteye gidemedi. Bu, başlıbaşına trajik bir durum. Kırk yaş civarında olup sosyalizm mücadelesini sürdürenler için ise durum belki daha da trajik. Onlar, SSCB'nin kaybını mücadeleye girdikleri ilk dönemde yaşadılar. Akıntıya karşı komünist oldular, devrimci oldular. Orada, az ötede var olan büyük varlık kısa bir süre içinde darmadağın olmuş, tarihe gömülmüştü.

Aradan geçen yıllar içerisinde SSCB'nin var olmamasının ne anlama geldiği, bunun nelere yol açtığı gerek Türkiye'de gerekse bütün dünya çapında kendisini çok açık biçimde gösterdi. Dünya, sosyalist sistemin yokluğunda, en genel ifadeyle barbarlığa doğru yol alıyor. Yalnızca dünya işçi sınıfı için değil bütün insanlık adına, onyıllar boyunca elde edilmiş olan kazanımlar birer birer elden gidiyor.

SSCB'nin ortadan kalkmasının baş aktörleri ise sahneden çekilmeye başladılar bile. Yeltsin başta olmak üzere ihaneti gerçekleştirenlerden bir bölümü, cezalarını çekmeden ölüp gittiler. İhanetin birinci dereceden sorumlusu olan Garbaçov'un cezasız kalmaması için komünistlerin ellerini çabuk tutmaları gerekiyor.

Garbaçov'un ve diğerlerinin ihanetlerinin hangi dinamiklere yaslandığına ilişkin elinizdeki kitapta oldukça doyurucu yorumlar bulunuyor. Garbaçov'un ihanetinin, sosyalizm tarihine yazılan en büyük ve en önemli ihanet olduğunu vurgulamak kaçınılmaz. Sovyetler Birliği'nin yıkıldığı

günlerde, yaşanan trajedinin sıcaklığıyla kaleme alınan aşağıdaki satırlar bu ihanetin dinamiklerine ilişkin önemli ipuçları vermekte:

Sosyalist mücadele kendine özgü pragmatizmi ile kendisine tabi olanlardan her zaman bir parça özgünlük talep eder, bu özgünlüklerin bir aradalıklarıyla yaşamın her alanına müdahale etme olanaklarını geliştirir.

Ve sosyalist mücadelenin kendisi de, sabit bir bilgelik dozu, değişmeyen bir inanç düzeyi, doğrusal bir bağlanma temasına sahip değildir.

Bu nedenlerle sosyalizmin çekim gücü aynı zaman ve mekanda bireyleri farklı noktalarından yakalar, kendisi de değişik konjonktürlerde değişik sinyaller yayar.

İhanetin önemli bir kaynağı budur. Sosyalist militanların her daim ihanet olasılığı ile karşı karşıya kalmaları bu kapsayıcılığın mantıksal sonucudur.¹

Sovyetler Birliği'nin çözülüşünün yalnızca Garbaçov'a, Garbaçov'un ihanetine bağlanamayacağı açık. Bu çözülüşün zeminini hazırlayan sorunlar, on yıllara dayanıyor. Ancak sosyalizmi inşa sürecinde önemli uğrakların doğru ve sağlam önderlik gerektirdiği hatırlanırsa, Garbaçov'un ihanetinin tarihteki anlamı biraz daha iyi kavranabilecektir.

Garbaçov'un bir sosyalist olmaktan, sosyalizme ihanet eden bir karşıdevrimci olmaya doğru yaşadığı dönüşümün zemini de aslında ülkenin çözülüşünü hazırlayan zeminle bir ve aynıdır. Garbaçov, Hruşçov döneminde parti içinde yükselmeye başlamış ve Brejnev döneminin ideolojik durağanlığından ve üretimsizliğinden beslenmiş bir teknokrattır. Asla bir Bolşevik olmamıştır. Tıpkı Hruşçov'un ve Brejnev'in olmadığı gibi.

Aynı dönemin, ülke yönetiminde çok önemli görevlerde bulunmuş ve partinin ve ülkenin yönlendirilmesinde etkili olmuş isimlerinden Andrey Gromiko'nun anılarında belirttiği kimi düşünceleri, ideolojik durağanlığın çok çarpıcı yönlerine işaret etmektedir. Aşağıdaki ifadeler, örneğin bir Birleşmiş Milletler toplantısında sarfedilmiş sözler değildir. Böyle olsa bi-

¹ Cemal Hekimoğlu, "İhanetin Mantığı ve Bir Hainin Portresi", *Gelenek* 35, Ağustos-Eylül 1991

raz daha anlaşılır, tarihsel bağlamında bir anlam atfedilebilir. Ama Gromiko bu sözleri, uzun ve renkli yaşamının en sonlarında, koskoca bir tarihi değerlendirdiği ve çok önem verdiği anlarında zikretmektedir. Bu, başlı başına bir trajedidir. Bu yüzden de biraz uzunca bir alıntıyı hak etmektedir:

Halkların komşularına yeni bir pencereden bakması gereken gün artık geldi. Dünyayı bir felaketten kurtarmak için birlik olması ve daha önceki dönemlere ait çatışmalardan uzak durmalıyız. Ancak eğer insan siyasette çoğulculuğu savunuyorsa, anlamalıdır ki sadece Amerikalılar, İngilizler, İsveçliler ve Avustralyalılar, İsviçreliler ve İtalyanların değil Sovyet halkının, Kübalıların, Nikaragualıların, Etiyopyalıların, Angolalıların, Namibyalıların, Çinlilerin ve Vietnamlıların da kendi toplumsal kalkınma yollarını seçme hakkı vardır.

(...)

Karmaşık bir gelişim döneminden geçmiş olan Sovyetler Birliği şimdilerde Leninist temeller doğrultusunda yeniden yapılanarak yelpazesini demokrasiye ve dış dünyaya açıyor. Korkulan bir devlet olmak şöyle dursun, işbirliğine daha çok olanak sağlıyor.

Ülkelerin toplumsal seçim hakkını tanıdığı bir dünyada, tehlikeli hesaplaşmalar için bir neden yoktur ve bu durum silahsızlanma, barışçıl yapılanmalar ve dünya çapında barışçıl çözümler için geniş olanaklar sunar.

Sovyet halkı ona ait olmayan şeylerin peşinden koşmaz; ancak kendisine ait olan mirastan da vazgeçmez. Bizim için değerli olan, diğer ülkelerin teknik deneyimleriyle birlikte insanlarımızın yaşam standartlarını yükseltecek olan sosyalist ideallerimizdir. *Perestroyka*'nın amacı tam olarak budur ve biz 27. Parti Kongresi'nden bu yana kollarımızı sıvayıp bunun mücadelesini veriyoruz.

İnsanoğlunun bugünkü düşmanı herhangi bir ideoloji değildir. Savaş halindeki güçler ideolojiler değil, kitle imha silahlarıdır. Savaş insanlığın ayıbı ve talihsizliğidir ve artık bir kenara bırakılmalıdır. Bu, herkesi kucaklamak zorunda olan modern dünyanın gerçekleriyle örtüşen en makul yaklaşımdır. Aksi takdirde insanoğlunun sonu gelecektir.²

² Andrey Gromiko, *Anılarım*, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 95

Gromıko'nun bu sözleri, Hruşçov döneminde ortaya atılan "barış içinde bir arada yaşama" politikasının sosyalizmin inşa sürecinde belirli bir döneme özgü bir yaklaşım, bir taktik açılım olmaktan, yani tarihsel bağlamından çıkarılıp, mutlaklaştırıldığıının kanıtıdır. Barış içinde bir arada yaşama politikasını tartışmak bu yazının sınırlarını aşmaktadır. Ancak burada vurgulanmalıdır ki; Gromıko'nun yaklaşımı, ideolojik durağanlığın böylesi bir tahribata yol açtığını göstermektedir. Tahribatın sonuçlarından biri, sosyalizmin "iddia" yitimine uğramasıdır. Dünya üzerinde sosyalizmin egemen olması bir iddia olmaktan ne yazık ki çıkarılmıştır.

İşte Garbaçov, bu ideolojik zeminin bir ürünüdür:

Süreklilik kavramından uzak Garbaçov, kendi misyonunu "idarecilik" olarak tanımlamaya başlar başlamaz tuzağa düştü. Sosyalist topluma bir işletmeci gözlüğüyle bakma kolaycılığına kapıldı. Gençliğinden beri algıladığı tıkanıklıklara gereksiz bir soğukluk ve giderek düşmanlıkla bakmaya başladı.

İhanetin yasası burada çok keskin çalışır. Süreklilik ve geniş bir spektrumdan bakamamanın maliyetidir bu. Artık toplumsal çıkarlar, kolektif mülkiyet, sınıfsız sömürsüz toplum projesi vs. yoktur, bir soyut rasyonalite hayranlığı vardır...

(...) Garbaçov'un kişisel yetileri ve sosyalizmle zamanında kurduğu iletişim ancak bu kadarına, budalaca bir kapitalizm hayranlığına izin verdi.³

Hruşçov'un parti aygıtında yarattığı tahribatın bir ürünü olan Gromıko devrimci olmayabilir, ama ihanetin yanına dahi yaklaşmamıştır. Daha sonraki kuşağın temsilcisi olan ve ideolojik durağanlık döneminin yarattığı tahribatın ürünü olan Garbaçov ise devrimcilikten uzak bir teknokrat olarak hainlik mertebesine inmiştir. Gromıko döneminin onurlu antiemperyalist dış politikasını tersine çevirmiş, ülkesini altın tepside emperyalizme teslim etmiştir.

Garbaçov'un ihaneti, Sovyetler Birliği'nde Ekim Devrimi'nden itibaren varlığını sürdüren revizyonist bir çizginin iktidarı ele geçirmesinin erte-

³ Cemal Hekimoğlu, "İhanetin Mantığı ve Bir Hainin Portresi", *Gelenek* 35, Ağustos-Eylül 1991

sinde somutlanmış ve çözülüş engellenememiştir. Buharin, Hruşçov ve Garbaçov arasında bu açıdan belirli bir süreklilik bulunmaktadır. Çizgiyi nihai noktasına ulaştıran Yakovlev gibileri ise artık revizyonist falan değil, düpedüz karşıdevrimcidirler. Garbaçov da ihanet eşiğini aşarak karşıdevrimciler alanına girmiştir.

Brejnev'den sonra genel sekreterlik görevini üstlenen Yuri Andropov, önceki dönemlerin durağanlığının üstesinden gelmek ve ülkeyi sosyalizm sürecinde ileriye doğru atılma geçirmek için ciddi adımlar atmaya girişmişti. Elinizdeki kitapta Andropov dönemine ilişkin önemli ayrıntılar yer almaktadır. Ancak Andropov'un sağlığı ve ömrü bu adımların sonunu getirmeye yeterli olmadı. Sovyetler Birliği'nin eline geçen son şans da böylece tarihe gömülmüş oldu.

Çözülüş engellenememiştir. Ancak trajik olan bir başka olgu da çözülüşü engelleyebilecek iradeyi, özellikle son dönemde sergileyebilecek önder kadroların bulunmayışı, ya da bu iradeyi sergileyecek güce sahip olmamalarıdır. Söz gelimi Garbaçov'un en önemli muhalifi olan Yegor Ligaçev bu iradede yoksun kalmıştır.

Bazı ayrıntılarını kitabın ilgili bölümünde okuyacağınız Ağustos 1991 darbesinin de çözülüşü geri döndürecek bir iradeyi sergilemekten çok uzak olması da bir başka olgudur. Boris Pugo gibi istisnai birkaç ismin darbe girişiminde yer alması bu kuralı ne yazık ki bozmamaktadır. Pugo da bu istisnai konumda bulunmasının karşılığında canından olmuştur.

Ve ne yazık ki Sovyet halkı da, kaynakları belirli bir ölçüde Brejnev döneminin ideolojik durağanlığında aranması gereken bir tür "depolitizasyon" yaşadığı için karşıdevrimin önünde duracak iradeyi sergileyememiştir.

Hruşçov döneminin revizyonist çizgisi ve onu izleyen Brejnev döneminin ideolojik durağanlığı, Sovyetler Birliği'nin sosyalizmin en temel kimi ilkelerinden vazgeçmesine neden olmuştur. Sınıf mücadelesinin sosyalizmde de devam ettiği gerçeği göz ardı edilmiştir. Bunun sonucunda karşıdevrimciler iktidarı, üstelik pek de zorlanmadan ele geçirmişlerdir. Emperyalizmin gerek dışsal baskısı gerekse ülke içinde küçük burjuva çizgiyi beslemesi gibi olgular yeterince önemsenmemiştir. Barış içinde bir arada yaşama ilkesinin mutlaklaştırılması bunun çıktılarından yalnızca bir tanesidir.

Keeran ve Kenny'nin yapıtı, SSCB'nin çözülüşünün özellikle ekonomik boyutuna ilişkin bazı saptamaları ve ayrıntıları içermesi açısından özgünlük barındırıyor. Yazarlar, daha önce son derece sınırlı bir ölçekte kullanılmış olan "ikinci ekonomi" kavramını, Sovyetler Birliğı'nin çözü-lüşünün ekonomik boyutunun merkezine yerleştiriyo. Devlet mülkiye-tindeki ekonomik faaliyet, bir diğey deyişle sosyalist ekonomi "birinci ekonomi" olarak adlandırılırken, bunun dışında gerçekleştirilen yasal ya da yasadışı her türlü ekonomik faaliyet "ikinci ekonomi" kavramıyla tanımlanıyor. Yazarlar ikinci ekonominin ülkeyi hem ekonomik hem de ideolojik açıdan nasıl kırılgan hale getirdiğini oldukça kapsamlı biçimde ele alıyor.

İkinci ekonomi, akla gölge ekonomi, yeraltı ekonomisi ya da enformel ekonomi kavramlarını getiriyo. Ancak bunların hiçbir i ikinci ekonomi ile tanımlanan alanları tam olarak karşılamıyor. Zira bunlar kapitalist eko-nomiye özgü yapılar. Yazarlar bu nedenle ikinci ekonomi gibi bir kavram-laştırmayı yeğliyor.

Kitap, yolsuzlukların ve diğey usulsüzlüklerin devlet aygıtının en üst noktalarına ulaşmasına ilişkin kimi örnekleri içeriyo. Özbekistan'daki pamuk yolsuzluğu bu örneklerin belki de en çarpıcısı. Özbekistan, yol-suzluğun ve adam kayırmacılığın en yaygın olarak görüldüğü Sovyet cumhuriyeti olurken, bu Özbek Komünist Partisi'nin birinci sekreterli-ğini uzun bir dönem boyunca yürüten Şarof Raşidov'un adı da bu usul-süzlüklerle anılır hale gelmişti. Raşidov'un 1983'teki ölümünün ardından bu cumhuriyetteki usulsüzlüklere karşı girişilen hareket, Brejnev'in da-madı olan ve bir dönem içişleri bakan yardımcılığına kadar yükselmiş olan Yuri Çurbanov'a kadar uzanmıştı. Pamuk yolsuzluğu temel olarak, pamuk üretiminin artırılması taleplerine karşılık gerçek olmayan üretim miktarlarının bildirilmesine dayanır. Moskova, ülkedeki pamuk üretimi-nin anlamlı bir bölümünün yapıldığı Özbekistan'dan, daha fazla üretim yapmasını talep etmiş, Özbek yetkililer ise üretim ve sulama yapılan arazi büyüklükleri ile üretim ve verimlilik rakamlarını yıllar boyunca sistemati-k olarak şişirmişlerdir. Böylece merkezden aktarılan finansmanın daha

yüksek olması sağlanmıştır.

SSCB'nin yıkılması ve Özbekistan'ın bağımsız bir ülke haline gelmesinin ardından Raşidov, Özbekistan'da ulusal kahraman ilan edildi. Zira Raşidov, "sisteme kafa tutarak, Özbekistan'ın merkezi otoriteden uzaklaşmasını sağlamıştı."

Sovyetler Birliği deneyimi, sınıf mücadelesinin sosyalizm koşullarında da devam ettiğini, güncelliğini koruduğunu son derece somut bir biçimde ortaya koyuyor. Devrimciliğin, Leninizm'in sosyalizmin inşası sürecinde de ne denli büyük bir öneme sahip olduğunu, vazgeçilmez olduğunu ne yazık ki büyük bir trajediyle tarihe yazıyor. Keeran ve Kenny bu olguyu şöyle dile getiriyor:

Aslında, kapitalizmin ve emperyalizmin egemen olduğu bir dünyada sınıf mücadelesinin bittiği düşüncesi ya da sosyalist devlet içerisinde sona erdiği düşüncesinin *kendisi*, ideolojik düzlemde sınıf mücadelesinin bir şekilde tezahür edişidir. Bu düşünceye karşı konulamaması, sosyalizmin inşasına yönelik en ölümcül tehditlerden biridir.

Sovyetler Birliği'ni özlemekle yetinemeyecek komünistlere ise bu felaketin verdiği dersi iyi kavramak düşüyor.

Murat Akad
Nisan 2009

Önsöz

Herbert Aptheker, Macaristan'da gerçekleşen ayaklanma ile ilgili 1957 yılında yazdığı kitabın girişinde "zamansal olarak çok yakın, mekansal olarak çok uzak" olan bir şeyin değerlendirilmesinin tehlikelerine değinmişti. Ancak "sözü edilen ayaklanmayı anlamaya çalışması gerektiği" için, bütün tehlikelere karşın bu değerlendirmeye girişmişti. Bu önsözde, aynı tehlikelerin varlığını kabul ediyor, öte yandan aynı motivasyona sahip olduğumuzu belirtiyoruz. Sovyetler'deki altüst oluş zamansal olarak çok yakın ve mekansal olarak çok uzak olmakla kalmıyor, yazarların olağan çalışma alanlarının dışında yer alıyordu. Birimiz Amerikan tarihçisi, diğeri ise bir çalışma ekonomisti. Ancak ikimiz de ne olup bittiğini anlama isteği duyduk. Makul bir açıklamaya ulaştığımızı ve bazı özgün görüşler ürettiğimizi düşünüyoruz. Ve bu görüşleri, Aptheker'in deyimiyle "dikkatli bir incelemenin çetin sınavı"na tabi tutmak istiyoruz.

Bu kitabın yazılması, metni okuyan, hataları düzelter, kaynak öneren, yeni fikirler veren, düşünceleri değerlendiren, dille ilgili önerilerde bulunan ve laf kalabalığını engelleyen dostların verimli katkıları olmaksızın mümkün olamazdı. Bütün metni okuyarak yazınsal ve kavramsal değişiklikler öneren Bahman Azad, Norman Markowitz, Michael Parenti ve Anthony Coughlan'a özel olarak teşekkür ediyoruz. Ayrıca metnin tamamını ya da bir bölümünü okuyan, fikirlerini bizimle paylaşan ve zaman zaman da bizi teşvik eden Gerald Horne, Frank Goldsmith, Erwin Marquit, Gerald Meyer, Lee Dlugin, Phil Bonosky, Bill Davis, Evalina Alarcon, Tim Wheeler, Scott Marshall, Noel Rabinowitz, Paul Mishler, Gerald Erickson, Constance Pohl, Jackie DiSalvo ve Jim Miller'a da teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Kütüphane görevlileri Jackie LaValle ile Marksist Çalışmalar Referans Merkezi'nden Mark Rosenzweig'a araştırmalarda yardım ettiklerinden, Eileen Jamison'a da çeşitli kitap ve makaleleri tedarik ettiğinden dolayı teşekkür ediyoruz. Gregory Grossman'a, bize ikinci ekonomi ile ilgili kaynaklar bulmakta yardımcı olduğundan dolayı şükran borçluyuz. New York Devlet Üniversitesi Empire State College'a, Roger Keeran'a çalışmanın başında araştırma ve yazma olanağı elde etmesini sağlayan, uzun bir ücretli izin verdikleri için teşekkür ediyoruz. Yardımlarından dolayı Catherine Keeran'a, Teksas Üniversitesi'nde araştırma yaparken Roger'a kalacak yer sağlamaları ve dostluklarını sunmaları dolayısıyla da Alice ve John Ward'a teşekkür ediyoruz. Kapak ve başka konularda danıştığımız David Granville, Derek Kotz, Ian Denning ve Charles Keller'a, teknik yardımlarından dolayı da John Quinn'e teşekkür ediyoruz. Gösterdikleri dostluk nedeniyle Michael ve Mary Donovan, Bill Towne ve On Dördüncü Sokak Çağdaş Siyaset Grubu'ndan Christina Hassenger özel bir teşekkürü hak etmekte.

Son olarak, bu projeyi başından sonuna kadar bizimle birlikte ele alan eşlerimize, Carol ve Mary'ye teşekkür etmek isteriz. Onlar ayrıca, kaybolmuş hafta sonlarına, modaya uymayan bir konunun önemi ile ilgili saplantılı hezeyanlara, kitaplarla kaplanmış yemek masalarına, kağıt yığınlarına ve kelime işlemcilerle uğraşarak geçen sonsuz saatlere sabırla tahammül ettiler.

Mark Twain, "at yarışlarını ortaya çıkaran şey görüş farklılığıdır" demişti. Siyaseti ortaya çıkaran şeyin de aynısı olduğunu söyleyebilirdi. Sovyetler Birliği'nin çöküşü, siyasetle ilgilenen insanlarda güçlü ve farklı görüşlerin oluşmasına neden olmaktadır. Bir sosyalist ülkeyi ziyaret eden, bir Sovyet yurttaşı ile konuşan ya da sosyalizmle ilgili bir kitap okuyan herkesin, açıklayacağı bir teorisinin ve neyin ters gittiğini gösterecek anekdotlarının olduğunu düşündük. Bu el yazmasını okuyan pek çok kişi, oturmuş düşüncelere sahipti ve bizim düşüncelerimizi paylaşmıyordu. Bundan dolayı, bütün görüşlerin ve bütün hataların, yalnızca ve yalnızca yazarların sorumluluğunda olduğunu her zamankinden daha güçlü bir biçimde ifade etmemiz gerekiyor.

Giriş

Bana göre, Sovyetler'deki son iktidar mücadelesinin öyküsü, büyük tarihsel güçlerin ve eğilimlerin karşı konulamaz biçimde ortaya se-rilmesi olarak algılanabilecek bir öykü değildir. Aksine, bu öykü, pek çok açıdan modern tarihin en tuhaf öyküsüdür. / *Anthony D'Agostino*⁴

Dünya, Sovyetler Birliği'nin çöküşünü korku ve şaşkınlık içinde izlerken, yaşananlara inanamadı. Bu çöküş, Sovyet yönetim siste-mini, bir zamanlar var olan süper gücü, komünist inanış sistemini ve yöneten partiyi sildi süpürdü. / *Alexander Dallin*⁵

Sovyetler Birliği'nin varlığı, sabah güneşin doğması kadar olağan ve kesin bir şeydi. Zira bu ülke, son derece zor sınavlardan geç-miş olan sağlam, kudretli ve güçlü bir ülkeydi. / *Fidel Castro*⁶

Bu kitap, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve bunun 21. yüzyıldaki anlamı üzerine yazılmıştır. Yaşanan felaketin boyutları, sağın ortaya koyduğu ölçüsüz iddiaların düzeyini artırmıştır. Bu çöküş, sağcılar için Soğuk Savaş'ın bitmesi ve kapitalizmin galip gelmesi anlamını taşıyordu; "tarihin

⁴ Anthony D'Agostino, tarihçi, *Gorbachev's Revolution* (New York: New York University Press, 1989), 9.

⁵ Alexander Dallin, tarihçi, "The Causes of the Collapse of the Soviet Union," *Post-Soviet Affairs*, Vol. 8, No. 4 (1992), 279.

⁶ Fidel Castro, aktaran Andrew Murray, *Flashpoint: World War III* (Londra: Pluto Press, 1996) 38.

sonu”nun geldiğinin işaretiydi. Bu andan itibaren kapitalizm, iktisadi ve siyasi evrimin en üst biçimini ve doruk noktasını temsil edecekti. Sovyet projesi ile duygudaş olan insanların çoğu, sağ kanadın zafer duygularını paylaşmıyordu. Onlara göre, Sovyetler’in çöküşünden dersler çıkarılması gerekiyordu. Sınıf çelişkileri ve ezilen halkların sermaye iktidarına karşı verdiği mücadeleler dünyaya her zamankinden daha fazla şekil verirken; Sovyetler’in çöküşü, Marksizm’in bu dünyayı anlamada ne kadar yararlı olduğu gerçeğini değiştirmemişti. Ne de işçilerin, sendikaların, azınlıkların, ulusal kurtuluşun, barışın, kadınların, çevrenin ve insan haklarının tarafında olanların değerlerini ya da bağlılıklarını sarsabilmişti. Yine de, sosyalizmin başına gelenler hem Marksizm’in başa çıkması gereken teorik bir mesele teşkil etmiş hem de kapitalizm karşıtı mücadelelerin ve sosyalizmin gelecekteki olanaklarına ilişkin pratik bir mesele ortaya çıkarmıştır.

Kapitalizmin sömürsünden, eşitsizlikten, açgözlülüğten, yoksulluktan, cehaletten ve adaletsizlikten arındırılmış daha iyi bir dünyanın mümkün olduğuna inanlar için Sovyetler Birliği’nin ortadan kalkması, sarsıcı bir kayıp anlamına gelmiştir. Sovyet sosyalizminin pek çok sorunu bulunmaktaydı (bunları ilerleyen bölümlerde ele alacağız). Sovyet sosyalizmi yegâne olası sosyalist düzeni oluşturmuş da değildi. Bununla birlikte, Marx’ın tanımladığı biçimiyle sosyalizmin özünü barındırıyordu: Burjuva mülkiyetini, “serbest piyasa”yı ve kapitalist devleti yıkarak bunların yerine kolektif mülkiyeti, merkezi planlamayı ve bir işçi devletini koymuş olan bir toplum yaratılmıştı. Üstelik, bütün yurttaşlar, özellikle de fabrikalarda ve çiftliklerde çalışan işçiler için daha önce eşi benzeri görülmemiş bir eşitlik, sağlık hizmeti, barınma, eğitim, istihdam ve kültür düzeyine erişilmişti.

Sovyetler Birliği’nin elde ettiği başarılar kısaca gözden geçirildiğinde bile, nelerin kaybedildiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Sovyetler Birliği yalnızca eski düzenin sömürücü sınıflarını ortadan kaldırmakla kalmadı; aynı zamanda enflasyon, işsizlik, ırksal ve ulusal ayrımcılık, aşırı yoksulluk ile servet, gelir, eğitim ve fırsat eşitsizliklerine son verdi. Elli yıl içerisinde, ülkedeki sınai üretim ABD’dekinin yüzde 12’si düzeyinden yüzde 80’i düzeyine yükseldi. Aynı sürede tarımsal üretim de ABD’dekinin

yüzde 85'i düzeyine ulaştı. Her ne kadar Sovyetler'de kişi başına tüketim düzeyi ABD'dekinden daha düşük kalsa da, daha önce hiçbir toplum, yaşam standartlarını ve tüketim düzeyini bütün yurttaşları için bu denli kısa bir sürede bu denli hızlı artırmamıştı. İstihdam güvence altına alınmıştı. Herkese, ana okulundan başlayan ve orta öğretim (genel, teknik ve mesleki), üniversite ve akşam okulları ile devam eden ücretsiz eğitim hakkı verilmişti. Eğitimin ücretsiz olmasının yanında, orta öğretim sonrasında öğrencilere, yaşam giderlerini karşılamaları için burs veriliyordu. Herkese ücretsiz sağlık hizmeti veriliyordu; kişi başına düşen doktor sayısı ABD'dekinin iki katı düzeyindeydi. Yaralanan ya da hastalanan işçiler iş güvencesine sahip olmaya ve hastalık döneminde de ücret almaya devam ediyorlardı. 1970'li yılların ortalarında işçilerin ortalama yıllık izin süresi 21,2 iş günü (bir aylık izin) idi. Sanatoryumlar, tatil mekanları ve çocuk kampları ya ücretsizdi ya da ücretleri kamu kaynaklarından karşılanıyordu. Sendikalar, işten çıkarmaları veto etme ve yöneticileri geri çağırma yetkisine sahipti. Devlet bütün fiyatları regüle ediyor ve temel gıda maddeleri ile barınma harcamalarını karşılıyordu. Kiralar, aile bütçesinin yalnızca yüzde 2-3'ü tarafından, su ve diğer kamu hizmetleri ise (elektrik, telefon vb.) yüzde 4-5'i tarafından karşılanabiliyordu. Barınmada, gelire göre ayrımcılık gözetilmiyordu. Bazı semtler üst düzey görevlilere ayrılmış olsa bile, başka yerlerde işletme yöneticileri, hemşireler, öğretim üyeleri ve odacılar yan yana yaşıyorlardı.⁷

Yönetim, yaşam standartlarını geliştirmek için harcanan çabaların içerisine kültürel ve entelektüel gelişimi de dahil etti. Devlet sübvansiyonları kitapların, süreli yayınların ve kültürel etkinliklerin fiyatlarının minimum düzeyde kalmasını sağladı. Sonuçta, işçiler genellikle kendi kütüphanelerine sahip olurken, ortalama bir aile dört süreli yayına abone oldu. UNESCO'ya göre Sovyet yurttaşları dünyadaki diğer bütün insanlardan daha fazla kitap okuyor ve daha fazla film seyrediyordu. Her yıl

⁷ Victor ve Ellen Perlo, *Dynamic Stability: The Soviet Economy Today* (Moskova: Progress Publishers, 1980), çeşitli yerlerde; *USSR: 100 Questions and Answers* (Moskova: Novosti, 1977), 60, 63; Albert Szymanski, *Class Structure: A Critical Perspective* (New York: Praeger, 1983), 590.

müzeleri ziyaret eden insanların sayısı toplam nüfusun neredeyse yarısına denk geliyor; tiyatrolara, konserlere ve diğer etkinliklere giden insanların sayısı da toplam nüfusun üzerine çıkıyordu. Yönetim, en geri kalmış bölgelerdeki okuma yazma oranını ve yaşam standartlarını yükseltmek ve Sovyetler Birliği'ni oluşturan yüzden fazla ulusal topluluğun kendisini kültürel olarak ifade etmesini teşvik etmek için planlı olarak çaba harcadı. Örneğin Kırgızistan'da 1917'de her beş yüz kişiden yalnızca biri okuma yazma biliyorken, elli yıl sonra neredeyse herkes okuma yazma biliyordu.⁸

Amerikalı sosyolog Albert Szymanski 1983 yılında, Sovyetler'deki gelir dağılımı ve yaşam standartları üzerine Batı'da yapılmış olan çeşitli çalışmaları gözden geçirdi. Sovyetler Birliği'nde en yüksek ücreti alanların ünlü sanatçılar, yazarlar, öğretim üyeleri, idareciler ve bilim insanları olduğu sonucuna ulaştı. Bu kişiler ayda 1200 ila 1500 ruble kazanıyorlardı. Önde gelen yöneticiler ayda 600 ruble, işletme müdürleri ayda 190 ila 400 ruble ve işçiler de ayda 150 ruble kazanıyorlardı. Böylece, en yüksek gelirler ortalama bir işçinin gelirinin yalnızca 10 katına denk geliyordu. ABD'de en fazla ücret ödenen işletme yöneticileri, işçilerin 115 katı gelir elde ediyordu. Üst düzeyde görev yapan kişilere tanınan, özel mağazalara gitmek ve resmi otomobilleri kullanmak gibi ayrıcalıklar küçük çaplı ve sınırlı ölçekte kalıyordu; bunlar, daha büyük eşitliğe erişmek için sürdürülen kırk yıllık yönelimi rayından çıkarmadı. (Bunun tersi yönündeki bir yönelim ABD'de gerçekleşti. 1990'ların sonlarına gelindiğinde işletme yöneticileri ortalama işçinin 480 katı düzeyinde ücret alıyordu.) Ücretleri ve gelirleri birbirine yakınlaştırma eğilimi sorunlar yaratsa da (daha ileride ele alınacaktır) Sovyetler Birliği'ndeki yaşam koşullarının genel olarak eşitlenmesi insanlık tarihinde daha önce eşi benzeri görülmemiş bir başarı olmuştu. Eşitleme süreci, lüks tüketim maddelerini değerlerinden daha yüksek bir düzeyde, ihtiyaç maddelerini ise değerlerinden daha düşük bir düzeyde sabitleyen bir fiyat politikası aracılığıyla daha da ileri götürüldü. Ayrıca düzenli olarak artan bir "toplumsal ücret" ile daha da ileriye taşındı. Bu ücret, giderek artan sayıda sosyal hakkın

⁸Perlo, 144; *USSR: 100 Questions and Answers*, 65-66, 71.

ücretsiz ya da sübvansé edilerek sağlanması anlamına geliyordu. Buraya kadar sayılanlar dışındaki haklar arasında ücretli annelik izni, ucuz çocuk bakımı ve yüksek emekli maaşları da bulunuyordu. Szymanski şu sonuca vardı: “Sovyet toplumsal yapısı Komünist ya da sosyalist idealle örtüşme-se de Batılı kapitalist ülkelerden hem nitel olarak farklı hem de daha eşitlikçidir. Sosyalizm, işçi sınıfının lehine radikal bir farklılık yaratmıştır.”⁹

Sovyetler Birliği’nin ortadan kalkması dünya bağlamında da, etkisinin hesaplanması mümkün olmayan bir kayıp demektir. Sömürgecilik ve emperyalizm karşısında bir ağırlığın yok olması anlamına geldi. Yeni özgürleşmiş ulusların farklı etnik bileşenleri nasıl uyumlulaştırılabileceğini ve geleceklerini ABD’ye ya da Batı Avrupa’ya ipoteklemeden kendilerini nasıl geliştirebileceğini gösteren bir modelin başarısız olması demektir. 1991’de, dünyanın kapitalist olmayan öncü ülkesi, ulusal kurtuluş hareketlerinin ve Küba gibi sosyalist yönetimlerin başlıca destekçisi, dağılmıştı. Hiçbir rasyonelleştirme çabası, bu olguyu ve bunun sosyalistlerin ve halkların mücadelelerinde yarattığı gerilemeyi göz ardı edemez.

Sovyetler’in çöküşü ile neyin kaybolduğunu kavramaktan daha önemli olan şey, bu çöküşü anlamak için çaba harcamaktır. Bu olayın ne denli büyük bir etkiye sahip olacağı, kısmen, onu yaratan nedenlerin nasıl anlaşılacağına dayanmaktadır. 1990’ların başlarında gerçekleşen Büyük Antikomünist Kutlamalar’da, bazı fikirler, muzaffer sağ tarafından milyonların bilincine kazındı: Sovyet sosyalizmi, planlı bir iktisadi sistem olarak başarılı olmadı ve refah getiremedi, çünkü bu bir kaza, şiddet içerisinde doğmuş ve baskı ile sürdürölmüş olan bir deney, insan doğasına karşı gelmesi ve demokrasi ile bağdaşmaması nedeniyle ölüme mahkum olan bir sapkınlıktı. Sovyetler Birliği sona ermişti; çünkü bir toplumun işçi sınıfı tarafından yönetilmesi bir hülya idi. Kapitalizm sonrasında herhangi bir başka düzen bulunmamaktaydı.

Bazı solcular, özellikle de sosyal demokrat görüşe sahip olanlar, sağcılarının vardığı sonuçlara benzeyen, belki aşırılıktan biraz daha uzak sonuçlara vardılar. Sovyet sosyalizminin temelden kusurları olduğuna, bu kusurların telafi edilemeyeceğine, “sisteme özgü” olduklarına, kökleri-

⁹ Szymanski, 586-592.

nin demokrasiden yoksunluğa ve ekonominin gereğinden fazla merkezileşmesine dayandığına inanıyorlardı. Sosyal demokratlar, gelecekte sosyalizmin ölüme mahkum olacağını düşünmüyorlardı. Ancak Sovyetler'in çöküşünün Marksizm-Leninizm'i büyük ölçüde otoriteden yoksun bıraktığı ve gelecekte sosyalizmin, Sovyetler'deki biçiminden tamamen farklı bir zeminde inşa edilmesi gerektiği kamsındaydılar. Onlara göre Garbaçov'un reformları hatalı değildi, sadece geç kalınmıştı.

Açıktır ki, eğer böylesi iddialar doğru ise Marksist-Leninist teorinin, sosyalizmin ve kapitalizm karşıtı mücadelenin geleceği, Marksistlerin 1985'ten önce öngördüğünden çok farklı olmalıdır. Eğer Marksist-Leninist teori, felaketin yaşandığı dönemde başta olan Sovyet önderlerini başarısızlığa sürüklediye, bu teori büyük ölçüde hatalı demektir ve terk edilmelidir. Sosyalizmi inşa etmek için geçmişte harcanan çabalar geleceğe yönelik herhangi bir ders içermemektedir. Küresel kapitalizme karşı çıkanlar, tarihin kendi taraflarında olmadığını farkına varmalıdır ve en fazla, bölük pörçük ve ılımlı bir reform ile yetinmelidir. Açıkçası, bunlar, zafer kazanmış olan sağın, herkesin çıkarmasını istediği derslerdi.

Çöküşün sonuçlarının büyüklüğü araştırmamızda bizi motive etti. Muzaffer sağa kuşkuyla yaklaştık. Ancak gerçekler bizi nereye yönlendirirse yönlendirsin, onları izlemeye hazırlıklıydık. Bizden önceki sosyalist partizanların işçi sınıfının büyük yenilgilerini tahlil etmek zorunda kaldıklarının farkındaydık. Karl Marx, *Fransa'da İç Savaş*'ta Paris Komünü'nün 1871'deki yenilgisini tahlil etmişti. Bundan yirmi yıl sonra Friedrich Engels, Marx'ın Komün üzerine kaleme aldığı çalışmaya yazdığı önsözde bu tahlili genişletti.¹⁰ Vladimir Lenin ve onun kuşağı 1907'deki başarısız Rus devrimini ve 1918-22 döneminde Batı Avrupa'da gerçekleşen devrimlerin cisimleşmekteki başarısızlıklarını açıklamak zorunda kalmışlardı. Daha sonra gelen Edward Boorstein gibi Marksistler 1973'te Şili devriminin başarısızlığını tahlil etmek zorunda kaldılar.¹¹ Böylesi tahliller, ye-

¹⁰ Karl Marx, "The Civil War in France" ve Friedrich Engels, "Introduction", *Karl Marx and Frederick Engels Selected Works in Two Volumes* (Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1962), 473-545.

¹¹ Edward Boorstein, *Allende's Chile* (New York: International Publishers, 1977).

nilenlerle duygudaş olmanın, yenilginin nedenleri ile ilgili zorlu soruların yanıtlarını aramanın önünü kesmediğini gösterdi.

Sovyetler Birliği'nin neden çöktüğü sorusunun kapsayıcılığı altında başka sorular da ortaya çıktı: Perestroyka başladığında Sovyet toplumu ne durumdaydı? Sovyetler Birliği 1985'te bir krizle mi karşı karşıyaydı? Garbaçov'un perestroykasının hangi sorunları ele alması gerekiyordu? Garbaçov'un tercih ettiği reform çizgisinin geçerli alternatifleri var mıydı? Hangi güçler kapitalizmle sonuçlanan reform çizgisini savunurken, hangileri buna karşı çıkıyordu? Garbaçov'un reformları ekonomik felaketler ve ulusal parçalanmaya neden oldukça Garbaçov, çizgisini niçin değiştirmediydi; ya da neden Komünist Parti'nin diğer önderleri onun yerine geçemedi? Sovyet sosyalizmi görünüşte niçin bu denli kırılgandı? İşçi sınıfı sosyalizmi savunmak için niye bu kadar az şey yaptı? Önderler milliyetçi ayrılıkçılığı neden bu denli hafife aldılar? Sosyalizm (en azından bir şekilde) neden Çin, Kuzey Kore, Vietnam ve Küba'da yaşayabilirken, görünüşte daha köklü ve gelişmiş olduğu Sovyetler Birliği'nde kalıcı olmadı? Sovyetler'in yok oluşu kaçınılmaz mıydı?

Bu son soru çok önemliydi. Sosyalizmin bir geleceğinin olup olmaması, Sovyetler Birliği'nde yaşananlardan hangisinin kaçınılmaz hangisinin kaçınılabılır olduğuna bağlıdır. Kuşkusuz, sağın borazanlığını yaptığı kaçınılmazlık argümanından farklı bir açıklama bulunabileceğini tahayyül etmek mümkündü. Örneğin şu düşünce egzersizini ele alın: Sovyetler Birliği'nin, ABD'nin gerçekleştirdiği bir nükleer saldırıda yönetiminin yok olması, kentlerinin ve sanayisinin harap olması nedeniyle dağıldığını varsayın. Bazı kişiler yine de Soğuk Savaş'ın bittiği ve kapitalizmin galip geldiği sonucuna varabilir; ancak hiç kimse, bu olayın Marx'ın hatalı olduğunu ya da sosyalizmin işlemeziğini kanıtladığını mantık çerçevesinde iddia edemez. Bir başka deyişle, eğer Sovyet sosyalizmi, yabancı askeri tehditler ya da yıkıcı faaliyetler gibi dışsal nedenlerle sona erdiyse, bu yazgının, bir teori olarak Marksizm ve geçerli bir sistem olarak sosyalizm ile uyuşmadığı sonucuna varılabilir.

Bir başka örnekte ise, Sovyetler Birliği'nin, "sisteme özgü zaafılar"dan ziyade "insan hatası"ndan dolayı çözüldüğü ileri sürülmüştür. Bir diğer

deyişle, vasat önderler ve yanlış kararlar, temelde güçlü olan bir sistemi çökertmiştir. Bu açıklama, eğer doğru ise, tıpkı bir önceki gibi, Marksist teorinin ve sosyalizmin geçerliliğinin bütünlüğünü koruyacaktır. Ancak gerçekte bu düşünce, bir açıklama ya da hatta bir açıklamanın ilk adımı bile olamamış, daha ziyade açıklama arayışından kaçınmak için bahane yaratmıştır. Bir tanıdığın dediği gibi, “Sovyet Komünistleri işi berbat ettiler, ancak biz daha iyisini yaparız.” Ancak biraz olsun inandırıcı olabilmek için bu açıklamanın önemli sorulara yanıt oluşturması gereklidir: Önderleri vasat ve kararları yanlış yapan neydi? Sistem neden böyle önderler çıkardı ve bunlardan yanlış kararların hesabı neden sorulmadı? Yapılmış olan tercihlerin geçerli alternatifleri var mıydı? Ne tür dersler çıkarılması gerekir?

Sovyetler’in ortadan kalkışının kaçınılmazlığını sorgulamak riskli bir iştir. Britanyalı tarihçi E. H. Carr, herhangi bir tarihsel olayın kaçınılmazlığını sorgulamanın, “tarihte olmuş olabilecekler”in spekülasyonunun yapıldığı bir oyuna dönüşebileceği uyarısını yapmıştı. Tarihçilerin görevi, olmuş olanı açıklamaktır; “hayal güçlerinin, olmuş olabilecek ve daha kabul edilebilir şeyler üzerinde kontrolsüz biçimde salınmasına” izin vermek değil. Ancak Carr, bir çizginin yerine neden bir başkasının tercih edildiği açıklanırken tarihçilerin, “mümkün olan alternatif çizgileri” tartışmasının uygun olduğunu kabul etmekteydi.¹² Benzer biçimde Britanyalı tarihçi Eric Hobsbawm da bütün “varsayımsal” spekülasyonun aynı olmadığını belirtti. Tarihsel seçenekler üzerine düşünmek “hayal gücünün kontrolsüz biçimde salınması” kategorisine girmektedir; ve ciddi bir tarihçinin bundan kaçınması gerekir. Tarih kayıtlarına hiç girmemiş olan gelişmelerle ilgili düşünceler üretmek böyle bir durumdur. Bu duruma, Rus Devrimi olmadığı takdirde çarlık Rusyası’nın liberal bir demokrasiye evrilip evrilmeyeceği, ya da Amerikan İç Savaşı olmadığı takdirde Güney’in köleliğe son verip vermeyeceği gibi örnekler verilebilir. Ancak varsayımsal spekülasyonun bir bölümü, tarihsel olgulara ve gerçek olasılıklara yakın olarak ele alındığında yararlı olmaktadır. Alternatif bir akış yaşansaydı, gerçekte yaşananların ne ölçüde zorunlu veya rast-

¹² Edward Hallett Carr, *What Is History?* (New York: Vintage Book, 1967), 125-127.

lantısal olduğunu da görmüş olabilirdik. Eric Hobsbawm Sovyet tarihinin yakın döneminden bu konuyla ilgili bir örnek vermektedir. Hobsbawm, bir CIA yöneticisinin şöyle dediğini aktarmaktadır: “Eğer [Sovyet önderi Yuri] A dropov 1982’de iktidara geldiğinde, o günden on beş yaş daha genç olsaydı, Sovyetler Birliği halen var olurdu.” Buna karşılık Hobsbawm’ın yorumu da şöyledir: “CIA şefleri ile aynı görüşte olmak hoşuma gitmez, ancak bu bana, tamamen akla yakın gelmektedir.”¹³ Biz de bunun akla yakın olduğunu düşünüyoruz; ve bir sonraki bölümde bunun gerekçeleri üzerinde duracağız.

Varsayımsal spekülasyon, geçmişteki koşullarla benzerlik taşıyan gelecekteki koşullarda, geçmişe göre nasıl farklı davranılabileceğini gösterebilir. Örneğin tarihçilerin, Hiroşima’da atom bombasının kullanılması üzerinde yürüttüğü tartışmalar bu olayın eğitilmiş insanlar tarafından algılanış biçimini değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda gelecekte benzer bir kararın alınması olasılığını azalttı. Ne de olsa, eğer tarih bir oyundan öte bir şey olarsa, bize geçmişteki hatalardan kaçınmayı öğretmelidir ve öğretebilir.

Sovyetler’in çöküşünü açıklamak, aynı zamanda gelecekle ilgili bir mücadele vermeyi de içerir. Açıklamalar, 21. yüzyılda işçilerin kapitalizmin yerine daha iyi bir sistem koymak için bir kez daha “cennetin altını üstüne getirmeyi” hedefleyip hedeflemeyeceklerini belirlemekte yararlı olacaktır. İşçi sınıfı yönetiminin, kolektif mülkiyetin ve planlı bir ekonominin başarısız olacağına, yalnızca “serbest piyasa”nın işleyebileceğine, Doğu Avrupa’da ve Sovyetler Birliği’nde milyonlarca insanın sosyalizmi denediği ancak refah ve özgürlük istedikleri için kapitalizme geri döndüğüne inanırlarsa riskleri ve maliyetleri göze almaktan kaçınacaklardır. Küreselleşmeye karşı gelişen radikal hareketler büyüdükçe ve emek hareketi yeniden canlandıkça, 1990’lardaki ekonomik büyüme yavaşladıkça ve kapitalizmin kalıcı musibetleri (işsizlik, ırkçılık, eşitsizlik, çevrenin bozulması ve savaş) daha belirgin hale geldikçe kapitalizmin geleceği hep sorgulanacaktır. Ancak gençlik ve emek hareketleri, sosyalizmin olanaksız olduğunu düşündükleri sürece dar ekonomik taleplerin, ahlaki protestoların, anarşizmin ya da nihilizmin ötesine pek geçemeyeceklerdir.

¹³ Eric Hobsbawm, *On History* (New York: The New Press, 1997), 243-249.

Sovyetler Birliği'nin kaybının önemi daha iyi anlaşıldıkça, Sovyet tarihi üzerine yapılan tarafsız araştırmaların sayısı artmaktadır. Elbette, Soğuk Savaş sonrasında dünyaya barış ve refah geleceğine ilişkin başta sahip olunan görüşler, tuzla buz oldular. İki kutuplu dünyanın yerine, Amerikan sermayesi ve askeri gücünün hakim olduğu tek kutuplu bir dünya geldi. Küreselleşme, hükümran ideoloji olarak antikomünizmin yerini aldı. Küreselleşme ile birlikte, güçsüz devletlerin, ulusal bağımsızlık hareketlerinin, emek hareketlerinin ve çevre savunucularının çıkarlarının birtakım olgular karşısında boyun eğmesi dayatılmaktadır. Bunlar arasında dünyanın birkaç çokuluslu şirketin hakimiyetinde olması, bilgi teknolojilerinin yaygınlaşması, malların ve sermayenin en düşük maliyetlerle en yüksek kârları sağlayabilecek şekilde serbestçe hareket etmesi gibi olgular bulunmaktadır; bunların, durdurulması olanaksız bir gücü ifade ettiği ileri sürülmektedir. Kapitalizmin geçerli bir alternatifi olarak Sovyetler Birliği'nin varlığı olmaksızın toplumsal refah, refah devleti, kamu sektörü, Keynesçilik ve "üçüncü yol" gibi kavramlar da saldırıya maruz kalmaktadır. Bütün ülkelerdeki ilerici partiler, cesaretlenmiş bir neoliberal sağın yarattığı basıncın altında sersemlemiş durumdadır. 1991'den bu yana dünya çapındaki yoksulluk ve eşitsizlik kat kat artmıştır.

Darmadağın olmuş olan bir başka yanılsama ise, Soğuk Savaş sonrasında barışın güçleneceği düşüncesidir. George W. Bush ve diğer Amerikalı liderler askeri harcamaları kısmak yerine, artan harcamalarına ve yeni silah sistemlerinin geliştirilmesine yönelik mantıklı açıklamalar yapmak arayışındadırlar. Bu mantıklı açıklamalar için uyuşturuculara, haydut devletlere ve İslami kökten dinciliğe karşı verilen savaşları kullanmaya çalıştılar. Daha sonra Dünya Ticaret Merkezi'ne karşı girişilen saldırı, ihtiyaç duydukları mazereti kendilerine sunmuş oldu. Uluslararası terörizme karşı bitmez tükenmez bir savaş başladı. Pek çok insana göre, Sovyetler sonrasında uğranan bu hüsrana, Sovyetler'in çöküşünü muzafferane bir biçimde yorumlama çabalarını olumsuz etkiledi.

Muzafferane yorumu aynı derecede olumsuz etkileyen bir başka etmen, eski Sovyetler Birliği topraklarındaki çeteci kapitalizmin neden olduğu insan kaybı idi. On yıl önce Rusya'nın "demokratik dönüşümü" ve

“canlı bir piyasa ekonomisi” olarak yeniden doğuşu şeklinde çığırtañlıđı yapılan şey, iğrenç bir şakaya dönüştü. 1998’de yayınlanan bir Birleşmiş Milletler raporunda “1990’larda hiçbir bölgede, eski Sovyet ülkeleri ve Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi geriye gidişler yaşanmadı” ifadesi yer almaktaydı. Yoksulluk sınırı altında yaşayanların sayısı 150 milyon kadar arttı. Bu sayı, Fransa, Birleşik Krallık, Hollanda ve İskandinav ülkelerinin nüfuslarının toplamından daha yüksekti. “Dünya üzerinde tanık olunmuş en azgın enflasyon oranları arasında yer alan” oranlar karşısında ulusal gelirler “sert” bir düşüş gösterdi.¹⁴

Tarihçi Stephen F. Cohen, *Başarısız Olunan Savaş* isimli yapıtında daha da ileri gitti. 1998’de, çetecilerin ve yabancıların hakim olduğu Sovyet ekonomisi, 1990’ların başındakine göre yarı yarıya küçülmüş durumdaydı. Büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık dörtte bir düzeyine inmişti; ücretler yarı düzeyinin de altına düşmüştü. Tifüs, tifo, kolera ve başka bazı hastalıklar salgın hale gelmişti. Milyonlarca çocuk yetersiz besleniyordu. Erkeklerin ortalama ömrü, 19. yüzyılın sonundaki düzeyine, 60 yıla düşmüştü. Cohen’in ifadesiyle, “Ulusun ekonomik ve toplumsal parçalanışı öyle büyük boyutlara ulaşmıştı ki, bu, bir 20. yüzyıl ülkesinin, o güne dek eşi benzeri görülmemiş biçimde çağdaşlıktan uzaklaşmasına ve geriye doğru gitmesine neden olmuştu.”¹⁵ Rusya’nın izlediği kapitalizm yolunun felaketle sonuçlanması karşısında, sosyalizmin sahip olduğu kimi kaçınılmaz olan sorunlara ilişkin bazı kesimler tarafından sergilenen küçümseme tavrı, gücünü bir ölçüde yitirmişti.

Sovyet deneyimini anlamak isteyen insanların sayısı önceki döneme göre daha fazladır. Öte yandan, bu deneyimi tahlil ederken yararlanılabilecek hammadde miktarı da daha fazladır. Perestroyka ve çöküş üzerine yapılan ilk yayınlara, Garbaçov yandaşları ile antikomünist çığırtañlıkların yazıları hakimdi. Bu yazıların arasında Garbaçov’un, Boris Yeltsin’in ve onların destekçilerinin anıları ve diğerk yazıları, Sovyetler Birliği’ndeki Amerikan Büyükelçisi Jack Matlock’un anıları, Roy Medvedev ve Andrey

¹⁴ Omar Noman, ed. *Poverty in Transition* (New York: United Nations Development Program, 1998), 6.

¹⁵ Stephen F. Cohen, *Failed Crusade* (New York ve Londra: W. W. Norton, 2000), 4042.

Saharov gibi çoğunlukla güvenilmez olan Sovyet muhaliflerinin makaleleri, David Remnick ve David Pryce-Jones gibi Batılı gazetecilerin haberleri ile Martin Malia ve Richard Pipes gibi antisovyetik tarihçilerin çalışmaları bulunuyordu. Ancak o dönemden sonra ikinci bir yayın dalgası ortaya çıktı. Çok daha fazla anının yer aldığı bu yayınlar, Yegor Ligaçev gibi ikincil önderlerin, bazı askeri yetkililerin ve akademisyenlerin anılarını da barındırıyordu. Bu yayınlar içerisinde ayrıca Garbaçov döneminin glasnost, milliyetçilik, kooperatifler, ekonomi politikası, devlet mülkiyetinin özelleştirilmesi, Afrika Ulusal Kongresi hakkındaki Sovyet politikası, Sovyetler'in Afganistan politikası gibi bazı konuları üzerine yapılmış monografi çalışmaları da yer alıyordu. Moskova'da çalışan Amerikalı Komünist gazeteci Mike Davidow, *Perestroyka: Yükselişi ve Düşüşü*, Marksist iktisatçı Bahman Azad da *Kahramanca Mücadele Acı Yenilgi: Sovyetler Birliği'ndeki Sosyalist Devletin Dağılmasında Payı Olan Etkenler* isimli eserlerini yayınladılar. Ayrıca çeşitli Komünist Partiler, Fidel Castro, Joe Slovo, Hans Heinz Holz gibi önderler ve teorisyenler ile Rus Komünist Partisi perestroyka ve çöküş hakkında bildiriler yayınladılar. Araştırmamızda bunların tamamından yararlandık.

Hiç kuşkusuz, Paris Komünü'nün yetmiş gün içinde yenilgiye uğraması, sosyalistler üzerinde, Sovyetler Birliği'nin yetmiş küsur yıl sonra yok olmasından daha az etkiye sahip olmuştur. Engels, Komün üzerine yorumlarını sonlandırırken meydan okuyordu; bizim, burada yaptığımız tahlili bu şekilde sonlandırmamız olanaksız olabilir. Engels şöyle diyor: "Son zamanlarda Sosyal Demokrat cahiller bir kez daha şu sözler karşısında faydalı bir dehşete kapıldılar: Proletarya Diktatörlüğü. Pekala beyler, bu diktatörlüğün neye benzediğini öğrenmek istiyor musunuz? Paris Komünü'ne bakın. Proletarya Diktatörlüğü tam da buydu."

Bununla birlikte, Sovyetler Birliği'nin başarılarını kabul etmek, kendisine karşı saf tutan dış güçlerin büyüklüğünü ve bunların eylemlerinin sonuçlarını takdir etmek, Sovyet sosyalizminin içerisinde yer alan ve birbirleriyle çatışan siyasi görüşleri değerlendirmek ve uygulanan politikalar hakkında bazı yargılarda bulunmaya girişmek mümkündür. Ancak tam bir tahlil yapmak bu kitabın sınırlarını çok aşacaktır. Bu yapılmalıdır

ki gelecekte, solcu insanlar, geçmişe mahkum olmadıklarından emin olarak sosyalizm için mücadele edebilsinler. O zaman Marx'ın Komün üzerine söylediklerini anımsayabilirler. Aynı şekilde Sovyetler Birliği de "yeni bir toplumun görkemli habercisi olarak sonsuza dek yüceltilecektir."¹⁶

Kitabın bundan sonraki bölümünde, Sovyetler'in çöküşünün başlıca nedeninin, Mihail Garbaçov'un 1986'dan sonra uyguladığı politikalar olduğu görüşünü ileri süreceğiz. Bu politikalar durduk yerde ortaya çıkmadı. Var olan sorunlara çözüm olabilecek olan politikalar sadece bunlardan ibaret değildi. Bunlar, Komünist hareket içerisinde süregiden ve de neredeyse Marksizm'in kendisi kadar eski olan bir tartışmadan türediler. Bu tartışma, sosyalist toplumun nasıl inşa edileceği tartışmasıydı. Garbaçov'un 1985'ten önceki ve 1985'ten sonraki politik hattını açıklamak amacıyla, İkinci Bölüm'de Sovyetler'de sosyalizmin inşası üzerine yürüyen tartışmalarda var olan iki ana eğilimi ele alıyoruz. Süregiden tartışmanın merkezinde şu soru bulunuyordu: Komünistler, belirli bir zamanda, o zamana özgü koşullar altında sosyalizmi nasıl inşa etmelidir? Sol konumlanış, sınıf mücadelesinin, işçi sınıfının çıkarlarının ve Komünist Parti'nin iktidarının öne çıkarılması gerektiğini savunuyordu. Sağ konumlanış ise geri adım atılmasını, uzlaşma yapılmasını ve çeşitli kapitalist düşüncelerin sosyalizme dahil edilmesini savunuyordu. Bu anlamda, "sol" ve "sağ", iyinin ve kötünün eşanlamlısı değildi. Daha doğrusu, bir politikanın doğruluğu ya da uygunluğu, var olan koşullar altında sosyalizmin kısa ve uzun erimli çıkarlarını en iyi şekilde temsil edip etmediğiyle ilgiliydi. Bu nedenle, Sovyet siyaseti karmaşık bir mesele idi. Bir tarafta, sosyalizm için sınıfı mücadelesini korkusuzca öne çıkaran Vladimir Lenin, bazen Brest-Litovsk Anlaşması ve Yeni Ekonomi Politikası'nda olduğu gibi uzlaşmayı tercih etti. Diğer tarafta ise, sıklıkla bazı Batı kökenli düşünceleri benimsemeyi savunan Nikita Hruşçov, bazen daha fazla ücret eşitliği gibi solcu politikaları tercih etti. Bu bölümde, Sovyet siyasetinin kapsamlı bir tarihini yazmak ve değerlendirmesini yapmak niyetinde değiliz. Ancak Garbaçov'un başlardaki politikalarının çoğunlukla Vladimir Lenin, Yosif Stalin ve Yuri Andropov tarafından temsil edilen sol Komünist geleneğe,

¹⁶ Marx ve Engels, 485, 542.

daha sonraki politikalarının ise çoğunlukla Nikolay Buharin ve Nikita Hruşçov tarafından temsil edilen sağ Komünist geleneğe benzediği görüşü için yararlı ve sadeleştirilmiş bir zemin oluşturmak istiyoruz. Garbaçov'un politikaları 1985'ten sonra sağa kaydı. Bu politikalar doğrultusunda, Komünist Parti'yi zayıflatan ve sosyalizmin sosyal demokratik görünüşü olarak adlandırılabilir bir tarz benimsendi, kapitalizmle uzlaşıldı ve kapitalizmin, özel mülkiyet, piyasalar ve siyasi formasyonlar gibi bazı unsurları Sovyet sosyalizmine dahil edildi.

Üçüncü Bölüm'de Garbaçov'un politikalarındaki dönüşümü ve bunların maddi zeminini oluşturan nedenleri ele alacağız. Garbaçov'un dönüşümünün, pek çok Marksist ve Marksist olmayan kişi tarafından gözden kaçırılan bir olgunun gelişimine dayandığını düşünüyoruz. Bu olgu, sosyalizm içerisinde özel girişimin yarattığı bir "ikinci ekonomi"nin oluşması, bununla birlikte yeni ve büyümekte olan bir küçük burjuva katmanının ortaya çıkması ve Parti'deki yolsuzluk düzeyinin yeni bir düzeye yükselmesiydi. İkinci ekonominin büyümesi, "birinci ekonomi"nin, yani toplumsallaştırılmış sektörün halkın yükselen beklentilerini karşılamakta yaşadığı sorunları yansıtmaktaydı. Ayrıca, yetkili makamların yasadışı ekonomik faaliyete karşı yasaları harekete geçirmekteki gevşekliğini ve Parti'nin, özel ekonomik faaliyetlerin yıpratıcı etkilerinin farkına varmakta başarısızlığını yansıtmaktaydı.

Dördüncü Bölüm'de, 1980'li yılların ortalarında Sovyet toplumuna sıkıntı veren ve bir reform arayışına yol açan ekonomik, siyasi ve uluslararası sorunları açıklayacağız. Garbaçov'un reformlarından bazılarının başlangıçta umut verici olduğunu, başka bazı reformlarının ise sorunlu yönlerinin bulunduğunu anlatacağız. Beşinci Bölüm'de Garbaçov'un politikalarının 1987 ve 1988'de geçirdiği dönüşümü ve bunların zararlı sonuçlarını açıklayacağız. Altıncı Bölüm'de Sovyet sisteminin çözülüşünü betimleyeceğiz. Yedinci Bölüm'de Sovyetler'in çöküşünün hangi anlama geldiğini ele alacağız. Son Söz'de ise konu ile ilgili başka açıklamaları eleştiriye tabi tutacağız.

I

Sovyet siyasetinde iki eğilim

Buharin çok değerli ve önemli bir parti teorisyenidir... Ancak teorik bakış açısının tam anlamıyla Marksist olup olmadığı kuşkuludur. / *V. I. Lenin*¹⁷

Hruşçov, özünde bir Buharinistti. / *V. M. Molotov*¹⁸

Besbelli ki Andropov, ne Hruşçov'un ne de Brejnev'in tarafında idi. / *V. M. Molotov*¹⁹

(1980'li yıllarda) Sovyet toplumunun yaşadığı kriz büyük ölçüde Parti'deki krize dayanıyordu. SBKP'de iki zıt eğilim bulunmaktaydı -proleter ve küçük burjuva, demokratik ve bürokratik. / *Rusya Federasyonu Komünist Partisi 4. Kongre Programı, 1997*²⁰

Sovyetler Birliği'nin çöküşü bir iç ekonomik kriz ya da halk ayaklanması nedeniyle gerçekleşmedi. Sovyetler Birliği Komünist Partisi ve Parti'nin Genel Sekreteri Mihail Garbaçov tarafından tepede başlatılan reformlar nedeniyle gerçekleşti. Hiç kuşkusuz, Sovyetler Birliği'nde çe-

¹⁷ Dmitri Volgokonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (New York: Grove Weidenfeld, 1988), 80.

¹⁸ Albert Resis, ed., *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics* (Şilago: Ivan R. Dee, 1993), 360.

¹⁹ Resis, 408.

²⁰ "Socialism in the Soviet Union: Lessons and Perspectives, From the Program of the Fourth Congress of the Communist Party of the Russian Federation, 20 Nisan 1997," *Nature, Society, and Thought* (2 Mayıs 2000), 421.

şitli sorunlar bulunmaktaydı; aksi takdirde reformlara gerek duyulmazdı. Garbaçov'un reformları, temeldeki sorunlar için üretilmiş bir karşılıktı. Dördüncü Bölüm'de Sovyet toplumunun üç alanda karşılaştığı kronik sorunları inceleyeceğiz: ekonomi, siyaset ve dış ilişkiler. Bu sorunların hepsi, 1980'li yılların başlarındaki gelişmeler nedeniyle daha şiddetli hale gelmişti. Ancak hastanın ölümüne, hastalığın kendisinin değil de tedavisinin neden olmuş olması, tedavinin özüne ve karakterine, yani Garbaçov'un reformlarının özüne ve karakterine öncelikle ilgi göstermemizi gerektiriyor.

Basit bir kabulden, toplumsal sorunların teşhisinin tıbbi sorunların teşhisinden daha fazla belirsizlik içerdiği kabulünden yola çıkacağız. Toplumsal sorunların tanımı ve teşhisi ile sorunlar için üretilen karşılıklar siyaset, yani çatışan değerler ve çıkarlar içermektedir. Bu, Sovyetler Birliği'nde de, tıpkı ABD'de olduğu kadar geçerliydi. Dışarıdan bakanlar genel olarak, Sovyetler Birliği tek partiye sahip olduğu için siyasi düşüncenin tek parçalı olduğunu ve siyasi tartışmanın bulunmadığını varsıymaktaydı. Bu, hiç de gerçek olmayan bir değerlendirmeydi. Sovyet Komünist Partisi, devrim öncesinden başlayarak, her zaman birden fazla eğilimi barındırmıştı. Garbaçov, politikalarını sıfırdan yaratmamıştı; bunlar, daha önceden de partide bulunan ve kısmen Nikolay Buharin, Nikita Hruşçov ve başka bazı isimler tarafından temsil edilen eğilimlerin bir yansımasıydı.

Garbaçov'un düşünceleri ne siyasi bir vakum içinde ortaya çıkmıştı ne de sosyoekonomik bir vakum içinde. Garbaçov'un siyasi düşünceleri toplumsal ve ekonomik çıkarları yansıtmaktaydı. 1986'dan sonra giriştiği reformlar, Sovyet toplumu içerisinde, özel girişim ve "serbest piyasa"dan pay kapmak isteyenlerin çıkarlarını yansıtmaktaydı. Bu kesim, girişimciler ve bozulmuş Parti yöneticilerinden oluşmaktaydı ve sayıları bu dönemden önceki otuz yıl içinde artmıştı.

Devam etmeden önce, bir açıklama yapmak gerekiyor. Buharin, Hruşçov ve Garbaçov'un yaklaşımları arasında bir süreklilik bulunduğu halde, karşılaştıkları sorunlar, kendilerine verilen desteğin toplumsal tabanı ve savundukları siyaset farklılık göstermekteydi. Örneğin, 1920'li yıllarda özel girişimde çıkarı olan en büyük toplumsal grup köylülüktü,

ve bu yıllarda köylülük nüfusun yüzde 80'ine denk gelen belirli bir sınıfı oluşturuyordu. 1970'li yıllarda ise nüfusun yalnızca yüzde 20'si tarımda çalışmaktaydı ve bunların çoğu da devlet çiftliklerinde ya da kolektif çiftliklerde çalışan tarım işçileriydi. Bu yıllarda, ikinci ekonomideki küçük girişimciler, özel girişimde çıkarı olan toplumsal kesim haline gelmişti. Bu kesim, 1920'li yılların başlarında Yeni Ekonomi Politikası (NEP) ile serpilmiş, Yosif Stalin döneminde mülkiyetin kolektifleştirilmesi ile önemli oranda küçülmüş, Hruşçov'un sözde liberalizasyonu ile yeniden ortaya çıkmış, Brejnev'in gevşekliği ile önemli ölçüde büyümüş ve Garbaçov'un reformları ile iyice şişmişti. Bir başka farklılık ise tarım konusunda görülmekteydi. Buharin'in kulakları [varlıklı köylüleri - ç.n.] desteklemesinde ve Hruşçov'un çeşitli politikalarında etkili olan tarım sorunu, Garbaçov'un programında öne çıkmamıştı. Üstelik, Garbaçov'un dış politikadaki geri adımları, kültürel liberalizasyon, Parti'nin zayıflaması ve piyasa girişimleri, öncüllerinin hiç düşünmediği boyutlara ulaşmıştı.

Rus devriminin siyasetinde iki kutup ya da eğilim ortaya çıkmıştı; çünkü Rus devriminin galipleri iki sınıftan ibaretti: işçi sınıfı ve küçük burjuvazi, özellikle de köylülük. 1917'de Sovyet işçi sınıfı henüz küçüktü ve 1917'yi izleyen onyıllar boyunca yeni, büyüyen Sovyet işçi sınıfını oluşturacak olan insan malzemesi on milyonlarca köylüden ibaretti. Bu iki sınıf var olmaya devam ettikçe, bunların sınıf çıkarlarını aşağı yukarı yansıtan iki siyasi eğilim de varlığını sürdürdü. Ancak işçi sınıfı eğilimi, hızlı bir sanayileşme ile işçi sınıfını güçlendiren ve tarımın kolektifleştirilmesi ile mülk sahibi sınıfları zayıflatan politikaları savunmaktaydı. Ayrıca Komünist Parti'nin rolünü, özellikle de merkezi iktisadi planlamadaki rolünü güçlendiren politikaları da savunuyordu. Küçük burjuva eğilim ise kapitalizmin, özel mülkiyet, rekabetçi piyasalar ve kâr dürtüsü gibi yönlerinin korunmasını savunmaktaydı. Bütün siyasi düşünceler bu kategorilerden birine tam olarak oturmadığı halde, söz konusu kategoriler birer kutup oluşturdular. Farklılıklar çoğunlukla bu kutupların etrafında belirginleşiyordu. Bu durum, Yeni Ekonomi Politikası üzerine başlangıçta yapılan tartışmalarda da belirgindi.

1920 yılının sonlarında ve 1921 yılının başlarında ülke yabancı işgalci-

lerden temizlendikten sonra Lenin ve devrimin diğer önderleri dikkatlerini savaştan barışa doğru çevirdiler. “Savaş komünizmi” politikalarının, özellikle de pek çok köylünün kendilerinden soğumasına neden olan, fazla tahıla zorla el koyma sürecinin yerine, başka uygulamalara yönelmek zorundaydılar. Vahim düzeydeki yakıt, yiyecek ve ulaşım sıkıntısı ile uğraşmaları, sanayiye ve gıda üretimini yeniden canlandırmaları ve işçiler ile köylüler arasındaki birliği sağlamaları gerekliydi. Lenin, Bolşevik Parti’nin 1921 yılının Mart ayında yapılan 10. Kongresi’nde, Yeni Ekonomi Politikası²¹ olarak bilinen öneriyi ortaya koydu. Bu öneri, “stratejik bir geri çekilme”²² niteliğindeydi; yeniden toparlanma ve geleceğe doğru uzanacak olan sosyalizm yürüyüşünün temellerini atma olanağını sunuyordu. NEP, köylülerin tahılına el koymak yerine bu kesime yeni bir vergi yükü getirdi. Köylüler ellerindeki fazla ürünü satmak için serbest ticaret yapabileceklerdi; bunun yanında çeşitli kapitalist girişimler de var olabilecekti. NEP’in köylüleri daha fazla üretime teşvik edeceği düşünül-mektedir; böylece devlet de kendi mülkiyetindeki sanayinin canlanması için köylülerin üretimi üzerinde vergi uygulayabilecekti. Kısa süre içerisinde tartışmalar çıktı. “Sol”cular NEP’i, kapitalizme teslimiyet olarak tanımladı ve bunun Sovyet projesini öldüreceğini iddia etti. Yel-pazenin diğer ucunda Leon Trotski, Grigori Zinovyev, Nikolay Buharin ve başka bazı isimler NEP’in çok yumuşak bir politika olduğunu; kapitalizme daha fazla ödün verilmesini gerektiğini savundu. Lenin, NEP’in bir tehlike barındırdığını kabul ediyordu. NEP, “sınırsız ticaret” yapmayı olanaklı kılı-yordu; “ve bu da, kapitalizme geri dönmek anlamına geliyor”du.²³ Ancak Lenin yine de Parti’nin, geri çekilmeyi sınırlandırarak ve bunun geçici olmasını sağlayarak söz konusu tehlike ile baş edebileceğini düşünüyordu. Lenin haklı çıktı.²⁴

Lenin 1924’te öldüğünde, devrim devlet iktidarını eline almış ve konu-

²¹ *Lenin Collected Works*, ed. Yuri Sdobnikov, vol. 32 (Moskova: Progress Publishers, 1975), 165-240.

²² *Lenin Collected Works*, vol. 33, 63.

²³ *Lenin Collected Works*, vol. 32, 218.

²⁴ *Vladimir I. Lenin: A Political Biography* (New York: International Publishers, 1943), 242-259.

munu sağlamlaştırmış, işgalci emperyalist orduları ve yerel karşıdevrimi yenmiş, kilit sanayileri devletleştirmiş, köylülere toprak dağıtmış ve sanayi ile gıda üretimini yeniden canlandırmıştı. Başlarda bütün önde gelen Komünistler, Rusya gibi geri bir köylü ülkesinde sosyalist devrimin tamamlanmasının, Batı'da devrimler gerçekleşmeksizin imkansız olduğunu düşünüyorlardı. Ancak 1923'te Alman işçilerinin ayaklanması'nın başarısızlıkla sonuçlanmasıyla birlikte, ufukta herhangi bir Avrupa devriminin görünmediği ortaya çıkmıştı. Bel bağlanabilecek herhangi bir Avrupa devrimi yokken yapılması gereken neydi? Üç çözüm önerisi ortaya çıkmıştı: Leon Trotski'ninki, Nikolay Buharin'inki ve Yosif Stalin'inki.

Leon Trotski, ülkede sosyalizm kurulmaya çalışılırken, diğer ülkelerde sosyalist devrim için çaba harcamaya devam etmek gerektiğini savunuyordu. Sovyetler Birliği'nde sanayinin gelişimini, tarımın kolektivizasyonunu ve makineleşmesini ve ekonomik planlamayı teşvik etmek gerektiğini düşünüyordu. Ancak hepsinden çok ve giderek artan bir dozda, bürokratik bozulma ve devrimci coşkunun kaybı olarak adlandırdığı sorunlardan kaçınmak için Rusya'nın tek umudunun uluslararası devrim olduğuna vurgu yapıyordu. Trotski ve Sol Muhalefet 1925 yılındaki 14. Parti Kongresi'nde kesin olarak yenilgiye uğradı. Bu kongrede hızlı bir sanayileşme ve kendi kendine yeterlilik yolu benimsendi.²⁵

Nikolay Buharin, sosyalizmin ilerlemesi yolunda küçük burjuva çözümü temsil ediyordu. Barrington Moore, Buharin'in, Lenin, Trotsky ve Stalin'in aksine üst düzey yönetici konumunda hiç bulunmadığına, önemli örgütsel sorumluluklar üstlenmediğine işaret etmektedir. *Pravda*'nın editörü ve bir Komintern görevlisi olarak, "insanlardan ziyade simgeleri" manipüle ediyordu. Üstelik, bir teorisyen olarak "Komünist siyasi yelpazenin en solundan en sağına" geçmişti. 1920'li yıllarda, Rusya'nın kapitalist aşamayı atlayamayacağını, hatta bunu kısa sürede atlayamayacağını düşünüyordu. Moore'un dediği gibi Buharin'in görüşleri, "Batı Sosyal Demokrasisi'nin aşamacı görüşlerine çok benziyordu." Sınıf mücadelesi düşüncesini yumuşatıyor; bunu, rekabet eden çıkar gruplarının arasın-

²⁵ Barrington Moore, Jr., *Soviet Politics: The Dilemma of Power* (Cambridge: Harvard University Press, 1951), 98-102.

daki, devlet mülkiyetindeki sanayi ile özel mülkiyete ait sanayi arasında-ki, kooperatif çiftlikler ile özel çiftlikler arasındaki barışçıl bir yarışmaya indirgiyordu. Bu yarışmada devlet mülkiyetindeki sanayi ile kooperatif çiftlikler zaman içerisinde galip geleceklerdi. Oysa, Yeni Ekonomi Politikası'nın yaratıcısı olan Lenin bunun bir geri çekilme olduğunu teslim ediyorken, Buharin NEP'i sosyalizme giden yol olarak görüyordu. Buharin'e kalsaydı, Yeni Ekonomi Politikası sürdürülmeli ve özellikle kulaklar için özel girişime izin verilmeli, hatta bu teşvik edilmeliydi. Buharin hızlı sanayileşmeye, tarımın kolektifleştirilmesine ve köylülerin herhangi bir baskıya maruz kalmasına karşı çıktı. Bunun yerine, köylülere istediklerinin verilmesi gerektiğini söyledi; ve köylüler için bir slogan üretti: "Kendinizi zenginleştirin." Trotski'nin diğer ülkelerdeki devrimlere ilişkin nfile umuduna biraz benzeyen bir biçimde, diğer ülkelerdeki komünist olmayan grupların Sovyetler Birliği'ni desteklenmesi için çaba harcadı. Ancak bu umutlar 1926 ve 1927'de, Britanyalı sendikacıların, Alman Sosyal Demokratlarının ve Çinli milliyetçilerin desteğinin kazanılamamasıyla birlikte suya düştü. Buharin ve Sağ Muhalefet 1929'de yapılan 15. Parti Kongresi tarafından püskürtüldü. Bu kongrede, tarımın kolektivizasyonunun ilerletilmesi politikası benimsendi.²⁶ (Altmış yıl sonra Garbaçov, tarihçi Stephen F. Cohen'in yazdığı Buharin biyografisini okudu. Garbaçov'a yakın olan danışmanı Anatoli Çernıyayev'e göre Garbaçov, Buharin'in itibarını iade etmeye bunun üzerine karar verdi. Buharin'in yeniden ele alınması, "bütün ideolojimizin yeniden gözden geçirilmesi için baraj kapaklarını açtı.")²⁷

Stalin, Trotski ve Buharin'le yürüttüğü tartışmalarda sosyalizmin ilerleme hattına ilişkin kendi çözümünü geliştirdi. Bu hattın dört ana bileşeni bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, sosyalizmin tek ülkede inşa edilebileceği düşüncesi idi. Bu düşünce Lenin'in 1915 yılında ortaya koyduğu, "sosyalizmin zaferi"nin "tek bir kapitalist ülkede dahi"²⁸ mümkün

²⁶ Moore, age, 102-108.

²⁷ Anatoli Çernıyayev, *My Six Years with Gorbachev* (University Park: Pennsylvania State University Press, 2000), 138-139

²⁸ Kenneth Cameron, *Stalin: Man of Contradiction* (Toronto: New Canada Publications, 1987), 30.

olduğu düşüncesinin tekrarıydı. 1920'li yıllarda Stalin bu düşüncüyü bir programa dönüştürdü. Sovyetler Birliği'nin, ülke hızlı sanayileştiği takdirde ileri kapitalizm aşamasından geçmeden de sosyalizm sürecinde ilerleyebileceğini iddia etti. Üstelik bu, Batı'da bir devrim olmadan ya da başka ülkelerdeki Komünist olmayan müttefiklerden yardım almadan da gerçekleştirilebilirdi. İkinci bileşen hızlı sanayileşmeydi. Sanayileşme finansman gerektiriyordu. Sanayinin kendi kendini finanse etmesi yavaş olacağından ve yabancı yatırım aracılığıyla finansman sağlamak olanaksız olduğundan, sanayinin büyümesi artan tarım rekoltesi ile finanse edilmeliydi. Bu nedenle, hızlı sanayileşme, makineleşmiş üretimden yararlanılan büyük ölçekli kolektif çiftliklerin gelişimini zorunlu kılıyordu. Bu, üçüncü bileşendi. Sınai gelişim ile tarımsal üretimin eşgüdümü merkezi planlamayı gerekli kılıyordu; bu da dördüncü bileşendi.²⁹ Britanyalı tarihçi E. H. Carr sorunun bu şekilde formüle edilmesini ve çözülmesini "Stalin'in siyasi dehası"nın kanıtı olarak adlandırdı. Bu düşüncelerle Stalin önce Trotski'yi, ardından da Buharin'i altetti. Üstelik, Carr'ın belirttiği gibi devrimi kurtardı: "Lenin'in devriminden on yılı aşkın bir süre sonra, Stalin, ikinci bir devrim yaptı. Bu ikinci devrim olmaksızın Lenin'in devrimi zorda kalacaktı. Bu anlamda Stalin, Leninizmi devam ettirdi ve tamamladı."³⁰

Stalin ile Buharin arasındaki siyasi farklılıkların altında, daha temel farklılıklar da bulunmaktaydı. Buharin sınıf mücadelesinin yalnızca proletarya diktatörlüğü kurulana kadar gerekli olduğunu düşünüyordu. (Genel kanının aksine) Stalin sınıf mücadelesinin sosyalizm geliştikçe *genel olarak* yoğunlaştığını iddia etmiyor, sınıf mücadelesinin, ülke NEP'ten kolektivizasyona doğru ilerledikçe *belirli bir biçimde* yoğunlaşacağını savunuyordu.³¹ Buharin, NEP'in köylülere, piyasaya ve kapitalizme verdiği ödünleri, uzun vadeli bir politika olarak görüyordu. Stalin ise bunları devrimin, gücü yettiğinde başından atıp kurtulacağı geçici

²⁹ Moore, age, 108-113

³⁰ E. H. Carr, *Studies in Revolution* (New York: Grosset & Dunlap, 1964), 214-215.

³¹ Yosif Stalin, "The Right Deviation in the Communist Party of the Soviet Union", Yosif Stalin, *Leninism: Selected Writings* içinde (New York: International Publishers, 1942), 98-101.

bir önlem olarak görmekteydi. 1927-28 yıllarındaki tahıl krizi sırasında Buharin, köylülerin daha fazla tahıl üretmesini, onlara daha çok tüketim maddesi sunarak teşvik etmek ve serbest piyasaya bel bağlamak istemişti. Yaklaşan savaş tehdidine karşı, köylüleri olumsuz etkileyecek ise sanayileşmenin hızlandırılmasına karşı çıktı. Stalin için ise, yaklaşan savaş, sanayileşmenin hızlandırılması için ek bir gerekçe sunmaktaydı. Sanayileşme, köylülerin elindeki fazlalık bunun finansmanı için alınacak olsa bile hızlandırılmalıydı. Stalin, Buharin'i, "köylü filozoflar"dan biri olarak damgaladı ve bertaraf etti.³²

Buharin'le Stalin arasındaki farklılıklar siyasal iktisat dışındaki konularda da, özellikle ulusal sorunda kendisini gösteriyordu. Lenin ve Stalin'in ulusal soruna yaklaşımlarındaki en çarpıcı özelliklerden biri, bu konuya verdikleri hatırı sayılır derecedeki önemdi. Lenin, çeşitli ulusal toplulukların tarihi ve sorunları ile ilgili değişik dillerde yayınlanmış onlarca kitap okudu, yüzlerce sayfa not hazırladı ve bu konu üzerine en az on iki önemli konuşma, rapor ya da kitap bölümü kaleme aldı.³³ Lenin, Marksist teoriye, ulusal kurtuluş mücadelelerinin önemi ve ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı ile ilgili özgün girdiler yaptı.³⁴ Stalin de ulusal soruna büyük önem atfetti ve bunun üzerine çok sayıda konuşma ve rapor hazırladı.³⁵ Üstelik devrimden sonra Milliyetler Komiseri olarak görev yaptı ve zaman zaman Lenin'le görüş ayrılığına düştüğü çok sayıda ulusal sorunla uğraştı. Lenin'in önderliğinde Stalin, 1922'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kuruluşuna ve zaman içerisinde on beş cumhuriyeti ve çok sayıda özerk bölgeyi kapsamasını sağlayan çeşitli değişikliklere katkıda bulundu. Stalin'in otuz yıllık önderliği döneminde Sovyetler Birliği, çeperdeki cumhuriyetlerde sanayiye kurmak, tarımı makinalaştırmak ve buralardaki eğitsel ve kültürel düzeyi artırmak için, daha ileri olan Rusya

³² George Katkov, *The Trial of Bukharin* (New York: Stein and Day, 1969), 55-60.

³³ V. Y. Zevin, "Lenin on the National and Colonial Questions," *Lenin the Great Theoretician* içinde (Moskova: Progress Publishers, 1970), 307-308.

³⁴ V. Zotov, *Lenin's Doctrine of National Liberation Revolutions and Modern World* (Moskova: Progress Publishers, 1983), 15, 21.

³⁵ Yosif Stalin, *Marxism and the National and Colonial Question* (New York: International Publishers, 1934).

cumhuriyetinin zenginliğini ve bilgi birikimini kullandı. Bu politikalar, çar döneminde Lenin'in deyimiyle "halkların hapishanesi"³⁶ sistematik olarak baskı altında tutulan halklara kurtuluş ve ilerleme getirdi. Bu, Lenin ve Stalin'in bütün sorunları çözdükleri anlamına gelmiyordu. Öyle ki, sanayileşme, çeperdeki bazı cumhuriyetlerin Rus vatandaşları tarafından istila edilmesi ve bazı su yollarının kirletilmesi gibi sonuçlara neden oldukça, Stalin'in ve onun ardıllarının politikaları yeni ulusal sıkıntılar yarattı. Yine de, Lenin ve Stalin'in ulusal soruna verdiği önem, Buharin, Hruşçov ve Garbaçov'un görece ihmalkarlığı ile tezat oluşturmaktadır.

İki eğilimin ulusal soruna attıkları önem arasındaki farklılık, daha derin bir ayrılığı da yansıtmaktaydı. Siyasal iktisatta olduğu gibi, sol eğilim sağ eğilimden mücadele ekseninde ayrılmaktaydı. Hem Lenin hem de Stalin'e göre Komünistler milliyetçilikle, devrim denklemindeki önemli bir bağımsız değişken olarak uğraşmalıydı. Proletarya devriminin karşılaşılabileceği en büyük tehlike, baskı altında tutulan halkların ulusal isteklerinin önemi ya da büyük güçlerin şovenizmi ile dar küçük burjuva milliyetçiliğinin yarattığı tehlikeler ihmal edilirse ortaya çıkacaktı. 1914 ile 1919 arasında, Lenin'le Buharin arasında tam da bu sorun üzerinden ciddi bir anlaşmazlık yaşandı. Buharin, milliyetçilik eğilimlerini sınıf dışı olarak tanımlamakta ve bunların Marksist olmadıklarını düşünmekteydi; ve bu nedenle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ulusal kurtuluş hareketlerinin gelişmesini öngöremedi. Buna karşılık Lenin, sömürge olan ya da olmayan bölgelerde milliyetçiliğin devrimci bir potansiyel taşıdığını ve sosyalist devrimcilerin ulusların kendi kaderini tayin için içtenlikle savaşmaları durumunda, ezilen uluslarda çoğunlukla köylülerden oluşan milliyetçilerin, güçlerini proletarya devrimi ile birleştireceklerini iddia etmekteydi. Buharin biyografisinin yazarı Stephen F. Cohen'a göre "Buharin'in, antiemperyalist milliyetçiliği devrimci bir güç olarak görmeyi başaramaması, emperyalizme ilişkin özgün yaklaşımındaki en dikkat çekici kusurdu."³⁷ Rus devriminin, çarın imparatorluğunda ezilen ulusla-

³⁶ Albert Nenarokov ve Aleksandr Proskurin, *How the Soviet Union Solved the Nationalities Question* (Moskova: Novosti Press, 1983), 11.

³⁷ Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution* (New York: Knopf, 1973), 35-38.

rın desteğini kazanmaktaki başarısı, Lenin'in yaklaşımını haklı çıkardı ve hatta Buharin'in görüşünü de değiştirdi.

NEP döneminde, Stalin, 1919'dan önce Lenin'in karşılaştığından daha büyük bir sorunla karşılaştı. NEP, küçük kapitalistlerin ya da Stalin'in deyimiyle "orta katmanlar"ın gelişimini teşvik etti. Bu kesim, köylülük ile "kentlerde küçük ölçekli üretim yapan emekçiler"den oluşmaktaydı. Bu orta katmanlar, "ezilen milliyetlerin" nüfusunun onda dokuzunu oluşturmaktaydı; ve bunlar özellikle milliyetçilikten etkileniyorlardı. Bu katmanlarda milliyetçiliğin gelişimi, tabanı "asıl olarak ve çoğunlukla merkezi sanayi bölgeleri" olan proletarya devriminin konsolidasyonuna yönelik bir tehdit oluşturmaktaydı. Bu nedenle Stalin, "gelişmekte olan ve Yeni Ekonomi Politikası ile bağlantılı olarak şiddetlenen milliyetçi eğilimlere" karşı mücadeleyi teşvik etti. Bu noktada Stalin'e en ciddi muhalefeti Buharin yöneltti. Buharin 1919'da, daha önce karşı çıktığı kendi kaderini tayin hakkını sahiplenmeye başlamıştı. 1923'e gelindiğinde Buharin yalnızca NEP'i ve onun yarattığı küçük kapitalistleri desteklemekle kalmıyor, bu sınıfın giderek artan milliyetçiliğine dokunulmamasını savunuyordu. Stalin, Buharin'in bir uçtan öbür uca, kendi kaderini tayin hakkını reddetmekten bunu tek yanlı olarak desteklemeye savrulduğuna dikkat çekti.³⁸ Ancak değişmeden kalan ise, Buharin'in milliyetçiliğin önemini yeterince kavrayamaması, milliyetçiliğin devrim için taşıdığı potansiyel destek ya da potansiyel tehlikeyi görememesi ve sosyalist gelişime karşı çıkan milliyetçilerle mücadele etmekte gönülsüz davranmasıydı.

Stalin, adaletli ve varlığını koruyabilecek bir çokuluslu devletin yaratılması yolunda uzun bir mesafe katetti. Ancak uyguladığı politikaların sorunlu bir tarafı da bulunmaktaydı. İkinci Dünya Savaşı sırasında, merkezden uzak bölgelerdeki geri unsurlar arasında dar milliyetçiliği engellemeye kararlı olan Stalin, bazı toplulukları kitlesel olarak yer değiştirmeye zorladı, "köksüz kozmopolitler" olarak adlandırdığı Yahudilere saldırdı ve Parti ile devletin yönetiminde Rusların baskın olmasını sağladı.³⁹

³⁸ Stalin, 185, 177, 168-170.

³⁹ Yitzhak M. Brudny, *Reinventing Russia: Russian Nationalism and the Soviet State, 1953-1991* (Cambridge, Mass. ve Londra: Harvard University Press, 1998), 42.

1930'lu yılların ortalarından Stalin'in öldüğü 1953 yılına kadar, kolektivizasyon, hızlı sanayileşme ve beş yıllık planlar aracılığıyla uygulanan merkezi planlama politikaları tamamen egemen oldu. Elbette, Buharin ve diğer önderlerin yargılanması ve idam edilmesi ile çoğu masum olan on binlerce komünistin hapsedilmesi, muhaliflerin görece suskunluğunun önemli nedenlerinden birisidir. Ancak, Stalin'in bütün düşünsel çeşitliliği ortadan kaldırdığını ya da yalnızca baskının, Stalin'in görüşlerinin egemen olmasını sağladığını düşünmek yanlış olacaktır. Stalin'in, sosyalizmin inşasına ilişkin yaklaşımının geniş kabul görmesi büyük ölçüde, Sovyetler Birliği'ni kısa bir sürede yarı feodal gerilikten sanayileşmiş ulusların ön sıralarına getirmekteki apaçık başarısından kaynaklanmaktadır.

Bahman Azad, elde edilen başarıların bir özetini vermektedir. Beş yıllık planların ilk ikisinde sınai üretim, yılda ortalama yüzde 11 oranında artış gösterdi. 1928'de sanayi sektörü ekonominin yüzde 28'ini oluştururken 1940'ta bu oran yüzde 45'e yükselmisti. 1928 ile 1937 arasında ağır imalat ürünlerinin toplam imalat ürünleri içerisindeki payı yüzde 31'den yüzde 63'e yükseldi. Okuryazarlık oranı yüzde 44'ten yüzde 80'e çıktı. Liselerden, uzmanlık okullarından ve üniversitelerden mezun olan öğrencilerin sayısında büyük bir sıçrama yaşandı. Dahası, bu dönemde devlet, parasız eğitim, parasız sağlık ve sosyal sigorta uygulamasına başladı. 1936'dan itibaren bekar annelere ve çok çocuklu annelere para yardımı yapılmaya başlandı. Azad, bu başarıların "etkileyici ve tarihte eşi benzeri görülmemiş" başarılar olduğunu kaydetmektedir.⁴⁰

1942 ve 1953 yılları arasında Sovyetler Birliği faşist Almanya'yı yenilgiye uğrattı; ve savaşın getirdiği yıkımın ardından ülke yeniden inşa edildi. 1948'e gelindiğinde toplam sınai üretim 1940 yılındaki üretimi geçmiş ve 1952'ye gelindiğinde ise yine 1940'takinin iki buçuk katına ulaşmıştı.⁴¹ Sovyetler Birliği atom bombasını geliştirdi ve Batı'yı Soğuk Savaş'ta pata durumuna getirdi. Özellikle, had safhaya ulaşmış olan tarımsal ürün

⁴⁰ Bahman Azad, *Heroic Struggle Bitter Defeat* (New York: International Publishers, 2000), 92-95.

⁴¹ Leonard Shapiro, *The Communist Party of the Soviet Union* (New York: Vintage Books, 1971), 515.

yokluğu gibi sorunların var olduğu kabul ediliyordu. Başarılar bile insan yaşamı, yaşam standartları, sosyalist demokrasi ve kolektif önderlik bakımından belirli bir maliyet getirmektedir; bu başarılar bu maliyetlere karşın elde edilebilmişti.

Nikita Hruşçov'un politikalarının Stalin'in politikalarından uzaklaşması, Parti'deki ideolojik farklılıkların ve tartışmaların sürüp gitmesine dayanıyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Georgi Malenkov ve Andrey Jdanov arasında süregiden mücadele SBKP tarihinin önemli kesitlerinden birini oluşturmuştur. Her ikisinin de kusursuz birer devrimci sicali bulunuyordu. Savaştan önce Jdanov, Parti'nin ideolojik çalışmalarını yönetmiş, savaş sırasında da Leningrad'ın Alman kuşatmasına karşı yürüttüğü kahramanca direnişin sorumluluğunu üstlenmişti. Malenkov da savaş sırasında buna eşdeğer derecede önemli bir role sahip olmuştu. Ülkenin yönetim yetkisini eline alan Devlet Savunma Komitesi'nin bir üyesi olarak, Parti'den, idari personelden ve bunların çalışmalarından sorumlu idi. Savaşın sonunda Jdanov ve Malenkov, savaş sonrasındaki beklentileri ve öncelikleri üzerinde anlaşamaları da, Stalin'in en yakın iki yardımcısı olarak öne çıktılar. Jdanov, güçlenen uluslararası barış olasılığının Parti politikalarını yönlendirmesi gerektiğini düşünüyordu. Savaşın kazanılması için üretim ve teknik bilgiye öncelik verilmesi gerekmişti; ancak Jdanov, kalıcı bir barışa ulaşılmışken Parti'nin ideolojiye öncelik vermesi gerektiğini düşünüyordu. Ayrıca Parti, yaşam standartlarının iyileştirilmesi ve tüketim maddelerinin miktarının artırılmasına ağırlık vermeliydi. Örneğin 1946 ve 1947'de Jdanov ve yandaşları, edebiyat ve kültürdeki ideolojik zaafılara ve "özel çiftçiliğe" karşı birer kampanya başlattı. Jdanov'un hedefindeki kişilerden biri Nikita Hruşçov'du. Jdanov ve destekçileri Hruşçov'u, Parti'ye yeni üyeler kabul etmek konusunda gevşeklikle ve kendi gözetiminde basılan Ukrayna tarihi metinlerinde yapılan "burjuva milliyetçi" hatalar nedeniyle suçluyordu.

Buna karşılık Malenkov, uluslararası tehlikelerin geçerliliğini sürdürdüğünü ve Parti'nin önceliklerinin temel sanayi ve askeri gücün artırılması olması gerektiğine inanıyordu. Malenkov'un, sınai gelişmeye öncelik verilmesine olan inancı, onun Stalin'le aynı tarafta ve Buharin'in karşısında

net bir biçimde konumlanmasına neden oldu. (Daha sonraları, Jdanov'un tüketim maddelerinin miktarının artırılması ve yaşam standartlarının yükseltilmesine öncelik verilmesine ilişkin politikaları, Hruşçov tarafından hayata geçirildiğinde, Malenkov sınai gelişmeye ağırlık verilmesi gerektiğini savunmaya devam etti.) 1946'da Stalin, Jdanov'un tarafında yer aldı. Ancak 1947'de, Truman Doktrini ve Marshall Planı ile Amerikan dış politikasının saldırgan bir antisovyetik çizgiye yerleşeceği anlaşıldıktan sonra Stalin, Malenkov'a hak verdi. 1948'de Jdanov öldü, kendisine en yakın olan kişiler görevlerinden alındı ve bunlardan iki tanesi ihanet suçundan yargılanıp idam edildi.⁴² Sanayiye ve silahlı kuvvetleri güçlendirme politikası öncelikli olmaya devam etti. Jdanov ile Malenkov arasındaki mücadele, sosyalizmin ilerleyeceği yön ile ilgili ciddi siyasi görüş ayrılıklarının Stalin'in yönetiminde dahi devam ettiğini ve daha önceki dönemlerde ortaya çıkan kutuplaşmaların ve eğilimlerin yansımaları olduğunu gösterdi.⁴³

Sosyalizmin ilerleyeceği yön üzerinden ortaya çıkan siyasi mücadele, 1953'te Stalin'in ölümünün ardından da devam etti. Önce Hruşçov Parti'nin başına geçti; Malenkov ise hükümet başkanı oldu. Parti'nin kolektif önderliği, Stalin'in baskıcı dönemini geride bırakmak ve halkın yaşam standartlarını geliştirmek gerekliliği üzerinde görüş birliğine vardı. Parti Prezidyumu'nun tamamı (o dönemde Politbüro bu isimle anılıyordu), Lavrenti Beriyanın tutuklanması ve görevinden azledilmesi için yapılan gizli bir plan konusunda Hruşçov'la birlikte hareket etti. Gizli polis başı olan Beriyanın ölümünün ardından Parti'deki en üst konuma gözünü dikmişti ve adı aşırı baskıcı politikalar ile özdeşleşmişti.⁴⁴ Merkez Komitesi siyasi suçlar nedeniyle cezaevinde bulunanların bir bölümünü, özellikle de Stalin'in sağlığına kastettikleri suçlamasına maruz kalan bir grup doktor gibi yakın dönem kurbanlarını salıvermeye ve itibarlarını iade etmeye başladı. Komite ayrıca geçmişteki baskının, bunun

⁴² Werner G. Hahn, *Postwar Soviet Politics: The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation, 1946-1953* (Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1982), 12-13, 19-27.

⁴³ Hahn, 32-33, 45-57, 182-184.

⁴⁴ William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era* (New York ve Londra: W. W. Norton, 2003), 250-255.

boyutlarının ve hangi ölçüde haklı olduğunun muhasebesini yapacak bir komisyon kurdu.⁴⁵

1956'da üst düzey liderlerin arasındaki birlik sona erdi. Bunun temel nedeni, Hruşçov'un Stalin dönemindeki baskıyı ele alış biçimi idi. Şubat 1956'da 20. Kongre'nin son günü, gece yarısında Hruşçov "gizli bir konuşma" yaptı. Dört saat süren bu konuşmada Stalin'in "kişi kütü" ile sadık Parti üyeleri dahil binlerce masum insanın hapsedilmesi, işkence görmesi ve idam edilmesini kınadı ve mahkum etti. Merkez Komitesi bu konuşmanın metninin bütün ülkede Parti toplantılarında okunmasına karar verdiyse de Komite'nin bazı üyeleri bu karara itiraz etti. Viyaçeslav Molotov, Georgi Malenkov, Lazar Kaganoviç ve K. E. Voroşilov; Hruşçov'un dengesiz bir yaklaşım geliştirdiğini, bu yaklaşımın Stalin'in olumlu katkılarını ve baskının bir bölümünün meşruiyetini görmezlikten geldiğini düşünmekteydi. Doğu Almanya ve Macaristan'da yaşanan ve Hruşçov'un konuşmasının görünürde tetiklediği ayaklanmalar bu düşünceleri kuvvetlendirdi ve başkalarının da aynı şekilde düşünmesine yol açtı. Haziran ayında Merkez Komitesi'nin aldığı ve Stalin'in iktidarını suistimal etmesini mahkum eden ancak başarılarını öven karar, Hruşçov'un yaklaşımına karşı geliştirilen muhalefetin güçlendiğini ortaya koydu.⁴⁶ Bunun ardından Hruşçov'un kendisi, Stalin'e ilişkin daha tarafsız bir değerlendirme ortaya koydu; ve hatta önderlikteki muhaliflerine "Topumuz Stalin'in boku kadar olamayız" dedi.⁴⁷ Ancak kısa bir süre sonra Hruşçov'a yönelik muhalefet başka meseleler üzerinden de kendisini gösterdi.

Sonderecedüşüncesizce hareket eden ve bazen tutarsız olan Hruşçov'un temsil ettiği sosyalizmin yaklaşımı çoklukla Buharin ve Jdanov'un yaklaşımlarına benzemektedir. Ayrıca Garbaçov'un yaklaşımının da habercisi niteliğindedir. Bu yaklaşım ideolojiden tarıma, dış ilişkilere, ekonomiye, kültüre ve Parti'nin işleyişine kadar bütün meseleleri kesen bir yaklaşım-

⁴⁵ Roy A. Medvedev ve Jores Medvedev, *Khrushchev: The Years in Power* (New York: W. W. Norton, 1978), 67-71.

⁴⁶ Medvedev ve Medvedev, 71.

⁴⁷ Taubman, 324

dı. SBKP'nin tarihinde bazı düşüncelerin sürekliliğinin değerini kavramak önemlidir. Ancak açıktır ki, belirli bir politikanın değeri, belirli bir zamanda ve belirli koşullar altında sosyalizmi savunmak ya da ilerletmekteki başarısına bağlıdır. Örneğin pek çok kişi, Hruşçov'un barış içinde bir arada yaşama düşüncesini hayata geçirmesi ile Sovyet kara kuvvetlerinde azaltmaya gitmesinin uygun ve başarılı politikalar olduğu konusunda hemfikir olacaktır. Ancak başka bazı politikaları kuşku ile karşılanmıştır. Hruşçov, 1957'de Parti üzerindeki etkisini pekiştirmeden önce, Molotov ve başka bazı isimler Hruşçov'un politikalarının ana eksenine muhalefet etmişti. Parti, 1964'te Hruşçov'u emekliliğe zorladıktan sonra, pek çok uygulamasını tersine çevirdi. Ancak Hruşçov'un düşünceleri tamamen ortadan kalkmadı ve Garbaçov döneminde yeniden filizlendi.

Hruşçov'un politikalarının ana eksenini ile Molotov gibi onu eleştiren kişilerin politikaları arasındaki farklılıkları anlamamanın en iyi yolu (tıpkı Garbaçov'un politikaları ile Yegor Ligaçev gibi onu eleştiren kişilerin politikaları arasındaki farklarda olduğu gibi), aslında pratikte bu farklılıklar bazen vurgu farklılıklarına denk düşse de bunları kutuplaşma olarak görmekten geçer. Örneğin Hruşçov sosyalizme hızlı ve kolay bir yoldan ulaşılabileceğine inanıyordu; onu eleştirenler ise uzun ve zor bir yol öngörüyorlardı. Hruşçov, ABD ve müttefikleri ile girilen "yarışın yatışmasını" ve içeride de "siyasi rahatlama" ve "tüketici komünizmi" uygulanmasını istiyordu.⁴⁸ Onu eleştirenler diğer ülkelerde sınıf mücadelesinin devam ettiğini görüyor ve Sovyetler Birliği'nin tetikte olmasına ve disiplinin gerekliliğine vurgu yapıyorlardı. Hruşçov, Stalin'de mahkum edecek daha fazla şey buluyordu, Molotov ve diğerleri ise övecek daha fazla şey. Hruşçov, bir dizi kapitalist ya da Batılı düşüncenin sosyalizme içkinleştirilebileceğini düşünüyordu; bunlar arasında piyasa mekanizmaları, ademi merkeziyetçilik, üretimin bir ölçüde özel sermaye tarafından yapılması, gübreye daha fazla bağımlılık, mısır yetiştirilmesi ve tüketim maddelerine daha fazla yatırım yapılması vardı. Molotov ise daha gelişmiş merkezi planlama ve kamu mülkiyeti ile sınai gelişmeye verilen önceliğin devam

⁴⁸ Carl Linden, *Khrushchev and the Soviet Leadership* (Baltimore ve Londra: Johns Hopkins University Press, 1990), 224.

ettirilmesini savunuyordu. Hruşçov, proletarya diktatörlüğü ile Komünist Parti'nin proletaryanın öncü gücü olma düşüncesinin, nüfusun diğer kesimlerinin işçilerle aynı düzeye yerleştirilebilmesi için genişletilmesini savunuyordu; onu eleştirenler ise buna karşı çıkıyordu.

Hruşçov köylü bir aileden geliyordu. 1938'den 1949'a kadar Ukrayna Parti Sekreteri olarak görev yaptı. Burada tarım sorunları üzerine bir otorite haline geldi. Stalin döneminde ülkenin sanayileşmesinin tarıma göre daha öncelikli olmasını destekledi. Parti, Hruşçov'un Ukrayna'daki önderliğini, Parti'ye çoğu köylü olan çok fazla sayıda insanın alınması, Parti standartları konusunda gevşek olması ve dar Ukrayna milliyetçiliğine göz yumması nedeniyle kınadı (Stalin de bu konuda aynı fikirdeydi).⁴⁹ Hruşçov 1949'da, Parti Sekreterliği görevi için Moskova'ya yerleştikten sonra bile çiftçilikle bağlarını koparmadı; ve ulusal tarım politikasının baş yöneticisi olarak, Stalin'in Politbürosu'nun taşrayı sıklıkla ziyaret eden tek üyesi oldu.⁵⁰ 1954'ten sonra Hruşçov'un tarım politikaları, gittikçe büyüyen Parti içi tartışmada önemli bir rol oynadı.

1953'te Hruşçov, zaman içerisinde gerek ideolojik açıdan gerekse uygulama açısından sorunlu olduğu ortaya çıkan bir dizi politikayı uygulamaya koydu. Batıyı, yalnızca yeni üretim yöntemlerinin kaynağı olarak değil, Sovyetler'in elde ettiği başarılar için bir karşılaştırma düzlemi olarak görmeyi teşvik etti. Ayrıca kaynakları sanayiden tarıma doğru kaydırdı. Tarımsal üretimi teşvik etmek için NEP türü önlemler almaya yöneldi. Bireysel mülkiyet altındaki topraklara yönelik vergileri azalttı; yine bireysel mülkiyet altındaki canlı hayvanlara yönelik vergileri ise tamamen ortadan kaldırdı. Köylerde ve kasabalarda yaşayan insanları daha fazla sığır, domuz ve tavuk sahibi olmaya ve özel bahçelerinde ekim yapmaya teşvik etti. Ayrıca Hruşçov'un aklına bir anda parlak bir fikir geldi. 1954 yılının Ocak ayında, çoğu Sibiry ve Kazakistan'da olmak üzere milyonlarca hektarlık bakir topraklarda tarım yapılması için ülke çapında bir kampanya önerdi. Aynı yıl içerisinde 300 bin gönüllü, bakir topraklar kampanyasına katıldı; ve 13 milyon hektar büyüklüğünde toprak sürüldü.

⁴⁹ Hahn, 47.

⁵⁰ Roy Medvedev, *Khrushchev* (Londra ve New York: Blackwell and Doubleday, 1982), 32.

Bir sonraki yılda ise 14 milyon hektarlık yeni tarım alanı elde edildi.⁵¹

Hruşçov ayrıca yaşam standartlarının yükseltilmesine daha fazla önem vermeye başladı. Savaş zamanındaki kısıtlıklardan sonra hiç kimse Sovyetler'deki yaşam standartlarının yükseltilmesine itiraz etmiyordu. Sorun, bunun nasıl yapılacağı ve maliyetinin ne olacağı idi. Rakipleri için Hruşçov'un yaklaşımında iki sorun bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, yaşam standartlarının yükseltilmesi için yatırım önceliklerinde ağır sanayiden hafif sanayiye, tüketim mallarına bir kayma gerekmesiydi. Hruşçov'un genel sekreterliğinin birinci yılında ağır sanayiye yapılan yatırım tüketim mallarına yapılan yatırımdan yalnızca yüzde 20 daha fazla idi. Bu değer savaştan önce ise yüzde 70 düzeyindeydi.⁵² Önceliklerdeki bu değişim, Stalin'in 1952'de yaptığı "Üretim araçlarının üretimine öncelik vermekten vazgeçmek ulusal ekonomimizin sürekli büyümesi olasılığını ortadan kaldırır" biçimindeki uyarı ile taban tabana zıttı.⁵³ Uzun vadede, önceliklerin değişmesi Hruşçov'un işaret ettiği üzere Batı'nın önüne geçme hedefine zarar verecekti. İkinci olarak, rakipleri Hruşçov'un yaptığı vurgunun Sovyetler Birliği'ni ABD ve Batı Avrupa ile tüketim malları üzerinden yarıştıracağını, bu yarışı Sovyetler Birliği'nin kazanamayacağını ve muhtemelen de kazanmaması gerektiğini düşünüyorlardı. Alman komünisti Hans Holz daha sonraları, kapitalizm ile mallar üzerinden rekabet etme amacıyla sosyalist hedeflerin küçültülmesinin "ideolojik toprak kaybı" olduğunu belirtti.⁵⁴ Beş ila on yılda Batı'yı yakalayıp geçme hedefinin sonucu "Batı tarzı bir tüketim biçimi etrafında şekillenen ihtiyaçların ve isteklerin oluşturduğu dürtü oldu."⁵⁵ Bu slogan Sovyet halkını "toplumsal sistemler arasındaki rekabetin yaşam hedefleri değil, tüketim

⁵¹ Medvedev ve Medvedev, 35, 58-60.

⁵² Maurice Dobb, *Soviet Economic Development Since 1917* (New York: New World Paperbacks, 1965), 317, 332.

⁵³ Yosif Stalin, *Economic Problems of the U.S.S.R.* (New York: International Publishers: 1952), 21-22.

⁵⁴ Hans Heinz Holz, "The Downfall and Future of Socialism," *Nature, Society, and Thought*, 5, No. 3, (1992), çeşitli yerlerde.

⁵⁵ Holz, 105.

düzeyi üzerinden gerçekleştiği” görüşüne sevketti.⁵⁶ Daha basit bir ifadeyle Molotov, “Hruşçovculuk, burjuva ruhudur” dedi.⁵⁷

Molotov ve Prezidyum’un diğer üyeleri Hruşçov’un politikalarının tamamına karşı çıkıyorlardı: Destalinizasyon, uluslararası düzeyde sınıf mücadelesi vurgusundan kaçınılması, tarımda özel üretimin teşvik edilmesi, bakir topraklar girişi, sanayide ademi merkezileşme ve ağır sanayiden hafif sanayiye kayış.⁵⁸ Örneğin Molotov ve diğer isimler, bakir topraklardaki iklim sorunları ve altyapı yoksunluğu nedeniyle, yaygın tarım yapılmasının felaketlere davetiye çıkardığını ve ülkenin kaynaklarının zaten tarım yapılmakta olan bölgelerdeki üretimi artırmak amacıyla daha verimli kullanılabileceğini düşünüyorlardı. Muhalefet, yaşam standardının yükseltilmesi için bazı adımların atılması gerektiğini ancak önceliklerde ani değişikliklere gidilmemesini savunuyordu. Birkaç yıl içerisinde Hruşçov’a yönelik muhalefet büyüdü ve Mayıs 1957’de meydana gelen iki olayla birlikte harekete geçti. Birinci olay Hruşçov’un, sanayinin ademi merkezileşmesine yönelik kararıydı.⁵⁹ İkincisi ise Hruşçov’un yaptığı bir konuşmaydı. Bu konuşmada Hruşçov, Batı’yı iki üç yıl içerisinde geçebilmek için süt, et ve tereyağı üretiminde olağanüstü bir sıçrama yapılması çağrısında bulundu.⁶⁰ Bu, Hruşçov’un, torununun ifadesi ile “Sovyetler Birliği’nin komünizme doğru fırlayabileceği” inancının bir parçası haline geldi. Ancak yaşamının son döneminde Hruşçov’un kendisi bile bunu “yanlış bir kavram” olarak değerlendirdi.⁶¹

1957’nin 18 ile 21 Temmuz günleri arasında yapılan dört günlük bir Prezidyum toplantısı ile bunu izleyen bir Merkez Komite toplantısında, Hruşçov ile muhalefet arasında, sonuçları belirleyici olan bir cepheleşme yaşandı. Muhalefet, Hruşçov’un genel sekreterlikten alınmasının ön adımı olarak, kendisinin ekonomi politikalarına ve özellikle de tarım politikaları ile devlet planlamasının ademi merkezileşmesi fikrine hü-

⁵⁶ Holz, 105

⁵⁷ Resis, 391

⁵⁸ Giuseppe Boffa, *Inside the Khrushchev Era* (New York: Marzani and Munsell, 1959), 108.

⁵⁹ Boffa, 110.

⁶⁰ Medvedev ve Medvedev, 75.

⁶¹ Aleksey Ajubey’den aktaran Linden, 225.

cun etti.⁶² Molotov ve diğer isimler, yatırım önceliklerinin sanayiden tarıma doğru kaymasına, tüketim mallarında Batı'nın yakalanması için çaba harcanmasına, bakir toprakların üretime açılmasına, tarımdaki sınırlamaların gevşetilmesine ve ekonomide karar verme sürecinin ademi merkezileşmesine karşı çıktılar. Onlara göre, Hruşçov'un politikaları ilkesel düzeyde yanlıştı ve ekonomide yıkıma neden olacaktı. Molotov, bakir topraklar programını bir "macera" olarak adlandırdı ve bunun sanayileşmeye ayrılan kaynaklardan çalacağını iddia etti. Malenkov hedefin, Batı'yı tüketim malları alanında değil çelik, demir, kömür ve petrolde geçmek olması gerektiğini söyledi. "Biz Marksistler işe sanayileşme ile başlamaya alışkınız" dedi. Hruşçov'un programını "sağcı köylü sapması" ve Sovyet halkını hızlı sanayileşmeye ilgisiz bırakacak "oportünistçe" bir adım olarak adlandırdı.⁶³

Muhalefet, Prezidyum'da yediye üç üstünlüğe sahipti, bir üye de çekimser kaldı. Ancak Hruşçov'un yakında görevden alınacağı bilgisi dışarı sızınca Merkez Komitesi'nin Moskova'daki üyeleri (bunların çoğu Hruşçov tarafından yükseltilmişti) Prezidyum'u baskı altına aldılar ve Merkez Komitesi'nin toplanmasını talep ettiler. Hızlıca düzenlenen ve altı gün süren Merkez Komitesi toplantısı Hruşçov'un desteklenmesi ve Molotov, Malenkov ve Kaganoviç'in Merkez Komitesi ve Prezidyum'dan çıkarılmaları ile sonuçlandı.⁶⁴

Hruşçov, "Parti karşıtı" olarak tanımladığı muhalefeti tasfiye ettikten sonra, yedi yıl boyunca ciddi bir dirençle karşılaşmadan yönetimde kaldı. Bu süre içinde iki şey öne çıktı. Bunlardan birincisi, ülke içerisinde izlenen ve ana unsurları, askeri harcamalarda kısıntıya gidilmesi, Stalin'e saldırılması, planlamanın ademi merkezileşmesi, devlet traktör istasyonlarının dağıtılması, Amerikan tarım yöntemlerinin taklit edilmesi, bakir topraklarda tarım yapılması, tüketim mallarının öne çıkarılması, düşünsel ve kültürel kısıtlamaların kısmen gevşetilmesi ile sınıf mücadelesi,

⁶² Roger Pethybridge, *A Key to Soviet Politics: The Crisis of the 'Anti-Party' Group* (Londra: George Allen & Unwin, 1962), 93-98.

⁶³ Resis, 345-347; Molotov ve Malenkov'dan aktaran Pethybridge, 98-99.

⁶⁴ Pethybridge, 95, 103-109, Shapiro, 569.

proletarya diktatörlüğü ve öncü parti fikrinin ideolojik olarak geri planda bırakılması olan politika idi. İkinci olarak, Hruşçov'un önemli yerel politikalarının hiçbirisi istenen sonuçlara ulaşamadı. Hruşçov'un biyografisini yazan William Taubman'ın dediği gibi, "Hruşçov çoğu zaman, zaten kötü olan bir durumu daha da beter hale getirdi."⁶⁵

1961'de yapılan 22. Kongre'de Hruşçov, Stalin'e yönelik saldırılarını daha da yoğunlaştırdı. Hruşçov'un antistalinizminin iki yönü, Garbaçov'un habercisi niteliğindeydi. Birincisi, Hruşçov'un Stalin'i ele alışı abartılı, tek yanlı ve eksikli idi. İkinci olarak ise, Stalin'in suçlanması, siyasi olarak farklı uçlarda yer alanların işine yaradı. Hruşçov'un Stalin'i ele alışındaki çarpıtmalarla ilgili pek çok şey söylenebilir. Örneğin Hruşçov, Stalin'in 1924'te birden bire ortaya çıktığını iddia ediyordu. Oysa ki Stalin'in 1898'de Gürcistan'daki demiryolu işçileri arasında yaptığı siyasi çalışmalardan başlayan sağlam bir devrimci geçmişi bulunuyordu. Hruşçov Lenin'in sözde son vasiyetinden Stalin'in kabalığını eleştiren alıntılar yapıyor, ancak yine Lenin'in Stalin'in büyük bir önder olduğuna ilişkin övgülerini göz ardı ediyordu. 1956'da Hruşçov, Stalin'in, parti önderleri üzerinde baskı kurmuş olduğu iddiasına odaklandı ve 17. Parti Kongresi'nin delegelerinin yarısı ile Merkez Komitesi'nin yüzde 70'inin öldürülmüş olduğunu iddia etti. Stalin'in biyografisini yazan Ken Cameron "Hruşçov'un verdiği rakamların doğru olduğuna inanmanın zor" olduğu sonucuna ulaştı.⁶⁶ (Yakın zamanda açılan Sovyet arşivlerini kullanan araştırmacılar 1921 ile 1953 yılları arasında toplam 799.455 kişinin idam edildiğini belirledi. Bu sayı Robert Conquest, Roy Medvedev ve diğer antisovyetik araştırmacıların iddia ettiği milyonların çok altındadır.⁶⁷) Ayrıca Hruşçov, baskının görünürdeki nedeni olan sabotaja ilişkin kanıtları da görmezlikten geldi. Stalin'i, İkinci Dünya Savaşı sırasında yanlış bir askeri strateji izlemekle ve ülkeyi diktatörce yönetmekle suçladı. Oysa bu iki suçlamaya da önde gelen Sovyet generali Georgi Jukov tarafından karşı çıkılmıştı. En önemlisi, Hruşçov, Stalin konusunun kapsamlıca, araştırmalara dayanılarak

⁶⁵ Taubman, xix.

⁶⁶ Cameron, 130.

⁶⁷ Michael Parenti, *Blackshirts & Reds* (San Francisco: City Lights Book, 1997), 76-80.

ve dengeli biçimde ele alınması için hiçbir şey yapmadı. Tersine, Stalin'i Sovyet tarihinden silmeye çalıştı ve Stalin'in rolü üzerindeki tartışmalar neredeyse tamamen ortadan kalktı.⁶⁸ Bunun sonucunda Hruşçov tarihte, Yegor Ligaçev'in deyişiyle "çok fazla sayıda boş nokta" bıraktı.⁶⁹

Hruşçov'un Stalin'e yönelik saldırıları tarihi çarpıtmanın yanında, kendisinin parti içindeki amaçlarına da hizmet etti. Stalin'in büyük ölçüde çarpıtılmış bir imgesini yaratmış olan Hruşçov, suçlamalara katılmayanları Stalin'in yöntemlerini canlandırmak istemekle itham etti. 1961 yılında Stalin'e yönelik saldırısını, "Molotov, Kaganoviç ve Malenkov tarafından yönetilen bir grup hizipçi" olarak adlandırdığı rakiplerinin suçları ile bağlantılandırdı. "Yeni olan her şeye direnç gösterdiklerini ve birey kültü ile birlikte hakim olmuş olan zararlı yöntemleri yeniden canlandırmaya çalıştıklarını" iddia etti.⁷⁰ Molotov ve diğerleri Hruşçov'un politikalarına ve Stalin'in tek yanlı değerlendirilmesine itiraz ettikleri halde Stalin'in baskılarına geri dönmeyi savunmuyorlardı. Tıpkı antikomünistlerin komünistlere saldırmak için "Stalinizm" kavramını kullanmaları gibi, Hruşçov da rakiplerini karalamak için bu terimi değilse bile fikri kullanıyordu.

Hruşçov'un Stalin'i ele alış tarzı Garbaçov'a zemin hazırladı. Garbaçov, Hruşçov'un eksikli değerlendirmeleri nedeniyle tarihte bıraktığı boş noktaları doldurma isteği gösterecekti. Dahası, Garbaçov Stalin'e yönelik tek yanlı saldırıların Hruşçov döneminde olduğundan daha da fazla yapılmasının önünü açacaktı. Hruşçov gibi Garbaçov da Stalin'e yönelik saldırıları, kendisi ile aynı fikirde olmayanları yalancı çıkarmak ve politikalarına muhalefet edenlerin ayağını kaydırmak amacıyla ustalıkla kullanacaktı. 1988'de Nina Andreyeva olayı sırasında (Bölüm 5'e bakınız) Garbaçov, muhaliflerini, Stalin'in yöntemlerini canlandırmak istemekle suçlamıştı.

Hruşçov'un sosyalizmin inşasına ilişkin yaklaşımının en karakteristik özelliği hızlı ve kolay çözümlerin var olduğuna inanmasıydı. Bu inanç Sovyet tarımını on yıl içerisinde kaosu eşliğine getiren politikaların teme-

⁶⁸ "Secret Speech of Khrushchev Concerning the 'Cult of the Individual,'" *Anti-Stalin Campaign and the International Communism* içinde (New York: Columbia University Press, 1956), 2-89; Cameron, 121-137, 170.

⁶⁹ Yegor Ligaçev, *Inside Gorbachev's Kremlin* (New York: Pantheon, 1993), 284.

⁷⁰ Cameron, 123.

lini oluşturdu. Bakir topraklar kampanyası bu girişimlerin göz alıcı unsuru oldu. On yıl süren bu kampanya, Fransa, Batı Almanya ve İngiltere'nin yüzölçümlerinin toplamı büyüklüğüne ulaşan bir alanı sürmek için on binlerce traktör ve biçerdöver ile yüz binlerce gönüllünün bu topraklara gönderilmesini içeriyordu. Kampanyanın birinci yılında tahıl üretimi 10 milyon ton düzeyinde artış gösterdi; ancak bu artış büyük ölçüde, bakir olmayan topraklardaki rekoltenin daha yüksek olmasından kaynaklanıyordu. Bir sonraki yıl kuraklık baş gösterdi ve üretim her yerde düştü. Bir sonraki yıl olan 1956'da ise kampanya zafere ulaştı ve bakir topraklar istisnai düzeyde verimlilik gösterdi. Ürünün çoğu hasat, depolama ve nakliye aşamalarındaki teçhizat yetersizliğinden dolayı zayi olsa da, bütün Sovyetler Birliği'ndeki tahıl üretiminin yarısını oluşturdu. Daha sonraki yıllardan hiçbirinde 1956'daki düzeye erişilemedi. 1957'deki hasat 1956'dakine göre yüzde 40 daha az iken 1958'de bu oran yüzde 8 düzeyindeydi. Bunu izleyen yıllarda azalma devam etti ve 1963 ve 1964'te tam bir başarısızlık ortaya çıktı. Gerald Meyer bakir topraklar üzerine yazdığı monografide Hruşçov'un, doğal koşulların olumlu olmasını gereğinden fazla önemseydiğini, öte yandan maliyetleri de eksik tahmin ettiğini belirtti. Bakir topraklarda üretim döneminin kısa sürmesi, yetersiz ve eşitsiz dağılan yağışlar, sert rüzgarlar ve yetersiz nadas uygulamaları sıklıkla karşılaşılan kuraklıklara, büyük miktarda toprak erozyonuna, verimliliğin düşmesine ve maliyetlerin hızla artmasına neden oldu.⁷¹ Bir politika olarak bakir topraklar kampanyası tam bir felaketti.

Hruşçov'un tarım alanındaki üç girişimi daha, arzu edilmeyen sonuçlar verdi. Bunlardan iki tanesi, Batı'nın uygulamalarını taklit etmenin üretimde hızlı ve kolay bir artış sağlayacağı doğrultusundaki inancından güç alıyordu. Mısır kampanyası ile, Amerika'da olduğu gibi mısırın yem olarak üretilmesi ve bunun sığır üretiminin artışına destek olması hedefleniyordu. Nadas karşıtı kampanya, tarlaların nadasa bırakılması ya da her yıl farklı ürün ekilmesine karşı kimyasal gübre kullanımının teşvik edilme-

⁷¹ Gerald Meyer, "The Virgin Lands Project, 1953-1963: Khrushchev's Panacea for the Soviet Union's Agricultural Crisis" (M. A. Tezi, City College of the City University of New York, 1969).

sini esas alıyordu. Her iki kampanya da Sovyetler Birliği'ndeki doğa koşullarının ve diğer koşulların gerçekliğini göz ardı etmiş ve hiçbir zaman Hruşçov'un hayal ettiği gibi her yerde deva olmamıştı.⁷²

Hruşçov dönemindeki en uç uygulamalardan biri olan üçüncü girişim ise, kolektif çiftliklere traktör ve diğer makineleri sağlayan ve devlet tarafından işletilen traktör istasyonlarının kapatılması olmuştur. Traktör istasyonlarına bağımlı olan kolektif çiftlikler kendi teçhizatını satın almak ve bakımını yapmak zorunda kalmıştı. Hruşçov'un bu adımı ideolojik açıdan Stalin'in Sovyet ekonomisi hakkındaki son yorumunun inkarı anlamına geliyordu. Stalin, Sovyetler Birliği'nin gelişme doğrultusunun, devlet sektörünün (kolektif çiftlikler değil) güçlendirilmesi olması gerektiğini söylemişti.⁷³ Bu politika uygulamada başka bir fiyasko yarattı. Değişim öyle bir hızla gerçekleşti ki traktör istasyonlarının önemli bir bölümü üç ay içerisinde yok oldu. Hruşçov yandaşları bile bu politikanın tarımsal üretkenliği ciddi derecede azalttığına, ekonomiye uzun vadede zarar verdiğine ve tam bir başarısızlıkla sonuçlandığına inanıyordu.⁷⁴

Hruşçov, tarımda olduğu gibi sanayide de ciddi sorunlarla karşı karşıya geldi; ancak tartışmalı çözümlere başvurdu. Sosyalizmde merkezi planlar üretimin boyutlarını ve yapısını büyük ölçüde belirlemekteydi. Planlama, kapitalist piyasaların ani yükseliş ve düşüşlerden oluşan döngüsünü ortadan kaldırdı. Ancak ekonomi büyüdükçe ve daha karmaşık hale geldikçe planlama yapmak zorlaştı. 1953 yılına gelindiğinde sanayi işletmelerinin sayısı 200.000'e ulaşmıştı. Planlama hedeflerinin sayısı ise 5000'e yükselmişti; bu sayı 1930'lu yılların başlarında 300 ve 1940'ta 2500 idi. Bu dönemde Britanyalı iktisatçı Maurice Dobb "fazla merkezileşme"nin girişim ve teknik yenilenmeyi engellediğini, kaynakların boşa harcanmasına neden olduğunu, arzda darboğaz yarattığını, planın "saf anlamıyla nicel olarak hayata geçirilmesi"ne öncelik verdiğini, üretken olmayan işletmeleri ödüllendirdiğini, iyi olanları ise cezalandırdığını iddia etti.⁷⁵ Hruşçov

⁷² Meyer, 35-37.

⁷³ Stalin, 16-17.

⁷⁴ Medvedev ve Medvedev, 85-88.

⁷⁵ Dobb, 372-377.

ekonomiyi tüketim mallarına doğru yönlendirerek, zaten zor olan planlama işlemini daha da karmaşıktırmıştı. Alec Nove bu durumu şöyle yorumlamıştır: “Barınma, tarım, tüketim malları, ticaret, bunların hepsi önemli başlıklar hatta öncelikler haline gelmişti. Dolayısıyla planlama görevi daha karmaşık hale geldi; çünkü az sayıda kilit önceliğe dayanan, bu bağlamda Batılı bir savaş ekonomisini andıran bir sistem, hedeflerin sulandırılması ya da çoğalması halinde o kadar da etkin çalışamazdı.”⁷⁶

Hruşçov merkezi planlamanın sorunlarından kurtulmanın kolay yolunu, radikal bir ademi merkezileşme ve piyasa rekabetçiliği gibi kapitalist eğilimli düşüncelerin hayata geçirilmesi türünden yöntemlerde aradı. 1957 yılının Mayıs ayında, otuzdan fazla merkezi planlama dairesini lağvetti; ve bunların yerine yüzün üzerinde yerel ekonomi konseyi kurdu. Sonuç tahmin edilebilirdi. Üretim ve arzın eşgüdümü, öncesine göre daha da güçleşti ve yerel çıkarlar ulusal hedeflerin yerini aldı. Hruşçov’un tarafını tutan Medvedevler, uygulanan ademi merkezileşmenin “anarşi” ve “sorumlulukların çoğalması, paralelleşmesi ve dağılmasını beraberinde getirdiğini” söylediler.⁷⁷ Hruşçov 1961’de planlamayı, on yedi büyük ekonomik bölge üzerinden yeniden toparlamak ve sağlamlaştırmak zorunda kaldı. Bu bile ademi merkezileşmenin hasarını ortadan kaldırmaya yetmedi. Sovyet ekonomisi 1950’li yılların ikinci yarısında, birinci yarısına göre daha düşük bir hızda büyüdü; ve 1960’lı yılların ilk yarısındaki büyüme de 1950’li yıllara göre daha yavaş gerçekleşti.⁷⁸ Parti, Hruşçov’un görevden alınmasından sonra yirmi adet merkezi planlama dairesini yeniden tesis etti ve bunlara daha fazla özerklik verineye çalıştı.⁷⁹

Hruşçov’un politikaları çoğunlukla daha sonra ortaya çıkacak olan sorunların tohumlarını ekti. Belki de daha önceden kendisi hakkında yapılan, Ukrayna’daki burjuva milliyetçiliğine karşı umursamazlık sergilediği yönündeki eleştirilere aşırı tepki göstererek, milliyetçi duyarlılıkları görmezlikten geldi. Örneğin Orta Asya’ya yaptığı bir gezinin ardından, bu

⁷⁶ Alex Nove, *An Economic History of the USSR* (New York: Viking Penguin, 1984), 358.

⁷⁷ Medvedev ve Medvedev, 106-107.

⁷⁸ Dobb, 321, 324.

⁷⁹ Dobb, 329-330.

bölgedeki bütün cumhuriyetleri tek bir cumhuriyette birleştirmek gibi aceleci ve düşüncesizce bir öneri yaptı.⁸⁰ Daha uç bir örnekte, ülkedeki ulusal sorunun çözüldüğünü, Sovyetler Birliği'nde yaşayan çeşitli halkların "tam birlik" doğrultusunda birbirine yaklaştığını ve mevcut ulusal kimliklerin yerine geçecek bir "Sovyet ulusal kimliği"nin hedeflendiğini ilan etti. Bir ülkü olarak övgüye değer olsa bile bir Sovyet ulusal kimliğinin teşvik edilmesi, kendi ulusal miraslarına değer verenlerin ulusal duyarlılıklarını harekete geçirmek gibi tam ters yönde bir etki yarattı. Tarihçi Yitzhak Brudny'ye göre, Hruşçov'un yaklaşımı mevcut ulusal sorunların üzerini örttü; çeperdeki Rus olmayan uluslarda ve merkezdeki Rus aydınlarda dar milliyetçi duyarlılıkların artmasına katkıda bulundu.⁸¹

Hruşçov'un aydınlardan sevilmesine en fazla neden olan politikası, Garbaçov'un glasnostunun öncülü olma işlevi de gören, sansürün gevşetilmesi politikası oldu. Hruşçov dönemindeki "buzların çözülüşü" süreci her ne kadar tutarsız ve düzensiz olsa da bir süre için, modern sanatlarla ve Sovyet tarihini eleştiren filmler, şiirler ve romanlara karşı daha açık olunan bir döneme girilmesini sağladı. Buzların çözülüşü döneminde, daha önceden yasaklanmış olan V. D. Dudintsev'in *Yalnızca Ekmek İçin Değil* ve A. I. Soljenitsın'ın *İvan Denisoviç'in Hayatında Bir Gün* isimli romanları gibi eserler basıldı.⁸² Bu açıklık kaçınılmaz olarak, burjuva iktisadi düşüncelerinin Sovyet akademi çevrelerinde yayılmasının zeminini oluşturdu. Medvedevler'e göre, 1953-54 yıllarında "Batı etkisi ekonominin pek çok alanına sızmaya başlamıştı."⁸³

Hruşçov'un, uluslararası ilişkiler, Parti, devlet ve komünizm gibi konular dahil olmak üzere pek çok konudaki düşünceleri hem o dönemde hem de daha sonraki dönemlerde Sovyetler Birliği'ndeki ve diğer ülkelerdeki Komünistler arasında tartışma yarattı. Bu düşüncelerin, Marksizm-Leninizm'in yeni koşullara yaratıcı biçimde uygulanması mı yoksa temel ilkelerin hatalı biçimde revize edilmesi mi olduğuna karar vermek, bu

⁸⁰ J. P. Nettl, *The Soviet Achievement* (Norwich, İngiltere: Harcourt, Brace & World, 1967), 236.

⁸¹ Brudny, 42-43.

⁸² Medvedev ve Medvedev, 73, 148.

⁸³ Medvedev ve Medvedev, 43.

çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Ancak açık olan şey, Hruşçov'un bu konulardaki düşüncelerinin tutarlı biçimde sosyal demokrasiye eğilim göstermesi, daha sonra ortaya çıkacak olan sorunların tohumlarını atması ve Garbaçov'un daha da uçlardaki görüş ve politikalarının öncülü olma işlevini görmesidir.

Hruşçov, uluslararası ilişkiler alanında barış içinde bir arada yaşama politikasına önem vermekteydi. Sosyalist dünyanın büyümesi ile birlikte güç dengesinin, asıl mücadeleyi sosyalizm ile kapitalizm arasındaki “barışçıl rekabet” haline getirecek ve kapitalizmden sosyalizme “barışçıl bir geçiş”i mümkün kılacak şekilde değiştiğini iddia etti. Her ne kadar bu düşünceler, Çin'in Hruşçov'u bir revizyonist olmakla itham etmesinin temelini oluşturdu ise de⁸⁴, bu düşünceleri savunmak için birkaç şey söylenebilir. Öncelikle, bu düşünceler Soğuk Savaş'ın zirvede olduğu, Sovyetler Birliği'nin çok daha güçlü bir Amerika Birleşik Devletleri tarafından çevrelendiği bir dönemde ortaya çıkmıştı. ABD, özünde yayılmacı olan Sovyetler Birliği'nin dünya çapında saldırganlık ve yıkıcılığa eğilimli olduğunu iddia ederek kavgacı bir antisovyetik ve devrimcilik karşıtı politikayı savunuyordu. Bu bağlamda, Hruşçov'un düşünceleri emperyalizmin iddialarına güçlü bir yanıt niteliği taşıyordu. Bu sayede Sovyetler Birliği'ne karşı savaş ortamı yaratmaya çalışan güçler engellendi ve uluslararası barış hareketine güç verildi. İkinci olarak, Hruşçov'un bu konudaki düşünceleri tam anlamıyla yeni keşfedilmiş değildi. Stalin'in kendisi de, ölümünden önce verdiği birkaç mülakatta barış içinde bir arada yaşama politikasına vurgu yapmış ve savaşın kaçınılmaz olduğu düşüncesini reddetmişti.⁸⁵ Üçüncü olarak, Hruşçov, pratikte dünyada sosyalizmi savunmaktan geri adım atmadı. 1956'da Macaristan'daki karşıdevrime müdahale etti ve 1962'de Küba'yı savunmak üzere bu ülkeye füzeler gönderdi. Hatta Küba'daki füze krizi-doruğa ulaştığında, Küba devriminin kaderi pamuk ipliğine bağlı iken, Sovyet füzelerini geri çekmeden önce

⁸⁴ *A Proposal Concerning the General Line of the International Communist Movement* (Pekin: Foreign Language Press, 1963), 5-36.

⁸⁵ Yosif Stalin, *For Peaceful Coexistence: Postwar Interviews* (New York: International Publishers, 1951).

Amerika'nın adayı işgal etmeyeceğine dair taahhütte bulunmasında ısrar etti.⁸⁶ Dahası, aralarında Çin (ayrışmadan önce), Mısır ve Hindistan gibi ülkelerin de bulunduğu, emperyalizme karşı kendi yollarını açmaya çalışan ülkelere cömertçe malzeme yardımı ve teknik destekte bulunmaktan kaçınmadı. Tarihçi William Kirby 1953 ile 1957 arasında Çin'e yapılan Sovyet yardımlarını "dünya tarihindeki en büyük teknoloji aktarımı" olarak adlandırdı.⁸⁷

Hruşçov, barış içinde bir arada yaşama politikası ne kadar yerinde ve başarılı olsa da Başkan Eisenhower yönetimindeki ABD'nin Soğuk Savaş'ı bitirmeye istekli olduğuna gereğinden fazla güven duymuştur. ABD hiçbir zaman Hruşçov'un askeri harcamaların azaltılması, Sovyet silahlı kuvvetlerinde indirime gidilmesi ve Vietnam'daki savaştan çekilmesi gibi tek yanlı kararlarına karşılık vermemiştir.⁸⁸ Ayrıca daha sonraları Hruşçov, 1960 yılında, dört büyük ülkenin katılacağı zirveden hemen önce ABD'nin bir U-2 casus uçağını Sovyet hava sahasına göndermesi, ancak Sovyetler pilot Gary Powers'ın uçağını düşürene dek bunu inkar etmesi ile birlikte barışçıl işbirliği düşüncesinin altının oyulduğunu kabul etmiştir. "Amerika'nın emperyalist niyetler taşıdığını ve askeri gücün en önemli şey olduğunu düşünenler, aradıkları kanıtı bulmuşlardır."⁸⁹

Hruşçov, Parti ve devlet ile ilgili iki yeni düşünce ileri sürdü: SBKP işçi sınıfının öncüsü olmaktan çıkarak "bütün halkın" öncüsü haline gelmiş ve proletarya diktatörlüğü "bütün halkın devleti" biçimini almıştı. Sosyalizmin gelişiminin bir noktasında bu tür bir dönüşümün mutlaka sırası gelirdi; ancak sorun, Sovyetler Birliği'nin bu noktaya ulaşp ulaşmadığıydı. Yazar Bahman Azad bu düşüncelerin, sınıf mücadelesinin deneyüstü bir olgu olduğu ve devlet bürokratları gibi bazı toplumsal gruplara güvenilebileceği gibi yanılsamaları beslemesi nedeniyle, uzun vadede

⁸⁶ Aksine, Sovyet dış politikasını yeterince antiemperyalist olmamakla en çok eleştiren Çinliler, bu karşı karşıya geliş sırasında sessizce kenarda durdular ve daha sonra yalnızca Sovyetler'i eleştirmek için konuştular. O. B. Borisov ve B. T. Koloskov, *Sino-Soviet Relations* (Moskova: Progress Publishers, 1975), 173.

⁸⁷ Taubman, 336-337, 450-451, 609-610; Kirby'den aktaran Taubman, 337.

⁸⁸ Shapiro, 575.

⁸⁹ Linden, 224.

çok yıpratıcı etkilere sahip olduğunu belirtti.⁹⁰ Elbette bu düşünceler işçi sınıfının kendine özgü çıkarlarına verilen önemi azaltıyordu. Güya sosyalizm işçi sınıfının çıkarlarına hizmet ettiği için bu düşünceler sosyalizmin ilerleyişini ölçmek için gerekli olan önemli bir standardı gizlemiş olabilirdi. Dahası, bu düşünceler, ücretlerin birbirine yakınlaştırılması gibi sorunlu politikalara eşlik etmekteydi. Sosyalist gelişmenin belirli bir aşamasında ücretlerin birbirine yakınlaştırılması uygun düşerdi; ancak görünüşe bakılırsa bu tarz bir yakınlaştırma, özendiriciliği ve üretkenliği zayıflatma eğilimi gösteriyordu.

Hruşçov Parti'nin işleyişinde bazı değişiklikler yaptı; ve bu değişiklikler Parti'nin öncülük rolünün zayıflamasına neden oldu. 1957'de, Ukrayna'da geçirdiği yıllarda yaptıklarını örnek alarak Komünist Parti'nin kapılarını kitlesel üyeliğe açtı; bunun sonucunda üye sayısında çok büyük bir artış oldu. Bu gelişme Hruşçov'un, sınıf ayrımlarının giderek yok olduğu ve Sovyet yurttaşlarının "çok büyük bir bölümünün Komünistler gibi akıl yürüttüğü" düşüncelerini destekledi.⁹¹ Ayrıca, her seçimde Parti yöneticilerinin üçte birinin değişmesi zorunluluğunu getirerek bir tür görev süresi sınırlamasını yürürlüğe koydu. Genel Sekreter ayrıca Parti'yi tarım ve sanayi bölümlerine ayırarak yeni bir tür iki partili sistem başlattı. Kitlesel üyelik, görev süresinin sınırlandırılması ve Parti'nin bölünmesi gibi adımlar her ne kadar Parti'yi canlandırmak için atılıyor gibi görünse de Parti'yi çeşitli açılardan zayıflatılar ve geniş muhalefet yarattılar. Hruşçov'dan sonra Parti, kendisinin bu gözde uygulamalarını terk etti.⁹² Daha sonra Garbaçov (zayıflatmadan ve tamamen tasfiye etmeden önce) SBKP'yi ikiye bölmek gibi benzer düşünceler ortaya attı.

Hruşçov dönemi, 1964'te kolektif önderlik kendisini emekliye ayrılma-ya zorlayınca sona erdi. Ancak Hruşçov'da simgeleşen ekonomik liberalizasyon ve siyasi demokratikleşme ile ilgili düşünceler sona ermedi. Tarihçi John Gooding'in adlandırmasıyla "alternatif gelenek"te ifade

⁹⁰ Azad, 128-131.

⁹¹ George Breslauer, "Khrushchev Reconsidered," Stephen F. Cohen ve diğ., ed., *The Soviet Union Since Stalin* içinde (Bloomington: Indiana University Press, 1980), 56, 59.

⁹² Medvedev ve Medvedev, 151, 153.

edilmeye devam ettiler. 1960'lı ve 70'li yıllarda bu alternatif geleneğin önde gelen savunucuları *Noviy Mir*'in editörü Aleksandr Tvardovski ile V. Şubikin, Nikolay Petrakov, Aleksandr Birman, Roy Medvedev, Andrey Saharov, Valentin Turçin, Tatyana Zaslavskaya ve Mihail Şatrov gibi iktisatçılar, sosyologlar, fizikçiler, tarihçiler ve oyun yazarları arasından çıktı. Bu aydınlar çoğunlukla Komünist Parti'de kaldılar, Lenin'i takdir ettiler ve sosyalizme inanmayı sürdürdüler; ama aynı zamanda da kapitalizmin piyasalar, yönetim ve siyasi formasyonlar gibi yönleri ile bozulmuş bir sosyalizmin savunuculuğunu yaptılar. Mevcut sisteme saldırmak yerine, hedeflerine ulaşmak için Komünist önderleri ikna etmeye çalıştılar; ve bu çaba nihayet Garbaçov'da karşılığını buldu.⁹³

Leonid Brejnev kısa sürede Sovyetler'in önderi olarak öne çıktı ve 1982'ye kadar da öyle kaldı. Brejnev, Garbaçov ve yandaşları tarafından, Sovyetler Birliği'nde yanlış olan her şey için günah keçisi ilan edildi. Zayıflayan sağlığı, pahalı zevkleri, kendini beğenmişliği ve siyasi zayıflığını alay konusu yaptılar. Brejnev ekonomik durgunluğun ve bozulmanın simgesi haline geldi. Brejnev'in bu şekilde ele alınışı dengesiz olmakla birlikte belli bir temele de sahipti. Sovyet tarihçisi Dmitri Volgokonov'a göre Brejnev her şeyden önce "barış ve huzur, sükunet ve çelişkisiz bir ülke" istiyordu. "Reformlardan çok korkuyordu." Hruşçov'un görevde rotasyon politikasının yerine "kadrolarda istikrar" politikasını yürürlüğe koyan Brejnev, personel değişikliklerine bile direndi. Yönettiği dört Parti kongresinde de eksiklikleri kabul etti; ancak cesur çözümlere karşı çıktı. Dahası, önderlikteki pek çok kişi ilerlemiş yaşlarından ve maluliyetlerinden dolayı sıkıntı yaşıyordu. Hiç kimse bu zayıflıkları, kendi sağlığı da 1970'ten sonra bozulan Brejnev kadar fazla belli etmiyordu. 1976'da ciddi bir felç geçirdi; ve bu tarihten 1982'deki ölümüne kadar birkaç kere kalp krizi ve birkaç kere daha felç geçirdi. Yaşamının son beş yılında o kadar hastaydı ve kuvvetten düşmüştü ki devlet ya da Parti hayatında herhangi bir aktif rolü olmadı. Son yıllarında önünde yazılı bir metin olmaksızın ve

⁹³ John Goodling, *Socialism in Russia: Lenin and his Legacy, 1890-1991* (New York: Palgrave, 2002), 187-209.

dili dolanmaksızın konuşamaz hale gelmişti.⁹⁴

Brejnev hakkında yapılan eleştirilerin çoğunluğu haklı idi; ancak bu durum Brejnev döneminde Sovyetler Birliği'nin yaşadığı sorunların çoğunun Hruşçov döneminden kaynaklandığı gerçeğinin üzerini örtmekteydi. Dahası Brejnev, Stalin'in bazı milliyetlere dönük yanlış davranışlarını telafi etmek için pek fazla bir şey yapmamışken, Hruşçov'un bazı uç politikalarını geriye çevirdi. Merkezi planlamaya geri dönüldü. "Kadrolarda istikrar", görev süresi sınırlandırmalarının yerine geçti. Sanayi ve tarım bölümlerine ayrılmış olan parti yapısının yerine üniter bir parti örgütü kuruldu. Kitleli üyeliğin yerini üyeliğe kabul için daha sıkı standartlar aldı. "Bütün halkın devleti" ve "bütün halkın partisi" varlığını korudu, ama başka bir anlama büründü. *Pravda* bu durumu, SBKP'nin "karakterini kaybettiği anlamına gelmediği, ... (tersine) SBKP'nin hep işçi sınıfının partisi olduğu ve öyle olmaya devam ettiği" biçiminde açıklamıştı.⁹⁵ Ayrıca Brejnev'in politikaları uluslararası dayanışmaya sıkı bir sadakat gösteriyordu. Bu dönemde askeri alanda ABD ile eşit düzeye gelindi; Doğu Avrupa'daki sosyalist ülkelere ve Küba'ya, Vietnam, Nikaragua, Angola, Afganistan ve diğer ülkelerdeki devrimci mücadelelere ve Güney Afrika'daki Apartheid karşıtı harekete yardım edildi.

İdeolojik olarak Brejnev, Sovyet siyasetindeki iki geleneksel kutup ya da eğilim arasında bir orta yol tutturdu. Sovyet yazarı Fyodor Burlatskiy, Brejnev'in Stalin ve Hruşçov'un bazı düşüncelerini "kendisine mal ettiğini" belirtti.⁹⁶ Benzer biçimde Stephen F. Cohen da Brejnev'i, Parti'deki çatışan eğilimlerin ortasına yerleştirdi:

Hruşçov'un görevden alındığı 1964 yılına gelindiğinde, Komünist

⁹⁴ Dmitri Volgokonov, *Autopsy for an Empire* (New York, Londra, Toronto, Sidney, Singapur: The Free Press, 1998), 262, 264, 302, 320, 324; Peter Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End* (Cambridge, BK: Cambridge University Press, 1999), 215, 217; Roy Medvedev, "Brezhnev: a Political Sketch Portrait," *Leonid Brezhnev: The Period of Stagnation* içinde (Moskova: Novosti Press, 1989), 6, 9.

⁹⁵ *Pravda*'dan aktaran Breslauer, 64

⁹⁶ Fyodor Burlatskiy, "Brezhnev and the End of the Thaw," *Leonid Brezhnev: The Period of Stagnation* içinde, 38.

partinin içerisinde en az üç ayrı hareket oluşmuş durumdaydı: Toplum üzerindeki denetimin çok daha fazla gevşetilmesini isteyen bir antistalinist hizip; Hruşçov'un politikalarının devleti ciddi şekilde zayıflattığını iddia eden ve devletin canlandırılmasını talep eden bir neostalinist hizip, ve ileriye ya da geriye dönük bütün önemli değişikliklere karşı çıkarak Stalin sonrası statükoyu korumaya odaklanan bir tutucu hizip. Bu yılı izleyen yirmi yıl içerisinde bu hizipler arasındaki çelişkiler, sessizce ve yeraltında hüküm sürdü. Brejnev'in önderliğindeki tutucu çoğunluk Sovyetler Birliği'ni yirmi yıl boyunca, neostalinistlere bazı ödünler vererek yönetti. Reform hareketi ancak varlığını sürdürebildi; fakat 1985'te Garbaçov'la birlikte iktidara geldi.⁹⁷

Hruşçov'un hatalı ve başarısız politikalarına ve Brejnev'in sorunlarla başa çıkmadaki isteksizliğine karşın Sovyet ekonomisi büyük bir canlılık göstermeye devam etti. 1950'li yıllarda Sovyetler Birliği, çoğu ileri ülkeden iki kat daha hızlı gelişti. 1950 ile 1975 arasında Sovyet sınai üretim endeksi 9,85 kat (Sovyet verilerine göre) ya da 6,77 kat (CIA verilerine göre) arttı. Buna karşılık aynı dönemde ABD sınai üretim endeksi 2,62 kat arttı.⁹⁸ Sovyetler Birliği, dünyadaki bilim insanlarının dörtte birini barındırıyordu; ve Sputnik'in fırlatılması, bilimsel başarılarının bir simgesi haline geldi. Ücretler ve yaşam standartları düzenli olarak yükseldi. İşlerin çoğu için haftalık çalışma süresi kırk saat, en ağır işler için ise otuz beş saat idi. Bütün çalışanlar için bir emeklilik sistemi hayata geçirildi. Tüketim malları yaygın hale geldi ve "Sovyetler Birliği ile ABD arasındaki ekonomik ve toplumsal düzey farkı hızlıca kapanmaya başladı." 1980'li yılların ortalarına gelindiğinde Sovyetler Birliği dünyadaki sınai ürünlerin yüzde 20'sini üretmekteydi; bu oran devrim sırasında çok daha küçük bir küresel toplamın yalnızca yüzde 4'ü düzeyindeydi. Sovyetler Birliği dünyanın en fazla petrol, doğalgaz, çelik, çeşitli mineraller, traktör, betonarme, yünlü kumaş, ayakkabı, şeker pancarı, patates, süt, yumurta ve

⁹⁷ Stephen F. Cohen ve Katrina van den Heuvel, *Voices of Glasnost* (New York: W. W. Norton, 1989), 20.

⁹⁸ Victor ve Ellen Perlo, *Dynamic Stability: The Soviet Economy Today* (Moskova: Progress Publishers, 1980), 331.

başka bir dizi ürününü üreten ülke konumundaydı. Hidroelektrik, kimyasal ürünler, makine, çimento ve pamuk üretiminde ABD'nin ardından ikinci sırada geliyordu.⁹⁹ Sınai üretimin yıllık artışı 1960-65 dönemindeki yüzde 4,7 düzeyinden 1965-70 döneminde yüzde 5,8'e, 1970-75 döneminde yüzde 6,0'a yükseldi.¹⁰⁰

Aslına bakılırsa bu ekonomik kazanımlar, doğal kaynaklara ve ağır sanayiye yapılan ve Stalin tarafından başlatılmış olan yoğun yatırımların sonucunda elde edilmişti. Hiç tartışmasız, bu büyüme aynı zamanda büyük miktarda ve ucuz doğal kaynağın, özellikle de petrol, doğalgaz, kömür ve demir cevherinin varlığının yardımıyla elde edilmişti. Ancak 1970'li yıllarda hem nesnel hem de öznel sorunlar ekonomik performansı erozyona uğrattı. Üç nesnel sorun öne çıktı. Bunlardan birincisi, doğal kaynakların görece tükenmişliği idi; bu, doğalgaz, petrol ve kömür çıkartılmasını daha pahalı hale getirdi. İkincisi, İkinci Dünya Savaşı'nın demografik sonuçlarıydı; bunlar, iş gücünün büyük ölçüde azalmasına neden oldu. Üçüncüsü ise, yeni bilgisayar teknolojisine uyum sağlamakta yaşanan güçlüklerdi; bu güçlük, özellikle de ABD tarafından Sovyetler Birliği'ne kasten satılan arızalı bilgisayar yongaları nedeniyle artmıştı. Öznel sorunlar ise bu nesnel sorunlardan daha da önemliydi. Bunlar, politika sorunları, özellikle de yatırımların ağır sanayiden tüketim mallarına kayması, ücretlerin birbirine yaklaştırılması ve Brejnev'in son yıllarında planlama ve teşvik sorunlarına yeterli özenin gösterilmemesi idi. Sonuç olarak, sınai üretimdeki yıllık artış oranı 1973 ile 1985 yılları arasında pozitif değerlerde idiyse de (bazı kaynaklara göre, ABD'den daha yüksek, yüzde 2,3'e karşılık yüzde 4,6)¹⁰¹, sıkıntıların işaretleri görülmeye başlanmıştı. 1979 ile 1982 arasında bütün sınai mallarda üretim yüzde 40 düzeyinde düştü. Aynı dönemde tarımsal üretim 1978 yılındaki düzeyi yakalayamadı. "Toplumsal üretimde verimlilik göstergeleri durgunlaştı." 1976-85 döneminde Volga havzasındaki petrol üretim miktarı azaldı; Don havzasında

⁹⁹ Abel Aganbegyan, *The Economic Challenge of Perestroika* (Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 1988), 45, 52-53, 90.

¹⁰⁰ Victor ve Ellen Perlo, 275.

¹⁰¹ Victor Perlo, *Super Profits and Crises: Modern U.S. Capitalism* (New York: International Publishers, 1988), 491.

çıkarılan kömür miktarı, Urallar'dan elde edilen kereste miktarı ve Kola Yarımadası'nda çıkarılan nikel miktarında da azalma görüldü. Bazı kaynaklara göre, yaşam standardındaki yükseliş durdu.¹⁰²

Brejnev'in ulusal soruna yönelik tavrı ve politikaları ortalamacı konumunu yansıtıyordu. Brejnev bazı açılardan Hruşçov'unkine benzer bir rahatlık gösteriyordu. Geri kalmış olan cumhuriyetlerin kalkındırılmasını ve "Sovyet yurtseverliği"nin güçlendirilmesini övgü ile karşılıyordu. "Sovyet uluslarının şimdi her zamankinden daha fazla bütünleşmiş olduğunu" ilan ediyordu.¹⁰³ Genel Sekreter, bazı cumhuriyetlerdeki sorunlarla mücadele etmeyen bir yaklaşım benimsedi; ve bu cumhuriyetlerde yolsuzluk ve adam kayırmacılığın başını alıp gitmesine izin verdi. Örneğin Özbekistan'daki Parti önderinin Parti aparatında çalışan on dört tane akrabası vardı; burada rüşvet, keyfiyet, adaletsizlik ve "hukukun tiksindirici biçimde ihlali" aşırı boyutlara varmıştı.¹⁰⁴

Brejnev'in yaklaşımı, gerici milliyetçilerle sertçe uğraşmak ve diğerlerini sosyalizme kazanmaktaki istekliliği açısından Lenin ve Stalin'inkine benziyordu. Örneğin, milliyetçi ve Rusluk karşıtı duyarlılıklara taraftar olan Ukrayna ve Gürcistan'daki önderleri görevden almıştı. Yitzhak Brudny'nin ifadesi ile Rus milliyetçilerini "kapsama politikası" gütmüştü. Bazı görüşlere göre bu politika, Büyük Rus şovenizmine Marksist olmayan bir zemin yaratma anlamına geliyordu. Başka görüşlere göre ise bazı milliyetçi Rus aydınlarının desteğini, Hruşçov'un liberalizasyonu ve piyasa reformları ile ülkeye Batı etkisinin sızmasına karşı ortak bir zemin üzerinden kazanmaya yönelik meşru bir çaba anlamına geliyordu. Bu girişim, Stalin'in, Rus yurtseverliğine seslenerek savaş için gereken desteği artırmasını andırıyordu. Brudny, Brejnev'in kapsama politikasının nihai olarak kalıcı destek alınmasını sağlamadığını, zira bu politikanın milliyetçi aydınlara "asli (ideolojik) kaygılarını karşılamadan, sistemde somut bir

¹⁰² Ağanbegyan, *The Economic Challenge of Perestroika*, 3, 23, 67, 71.

¹⁰³ Leonid Brezhnev, *We Are Optimists: Report of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union to the 26th Congress of the CPSU* (New York: International Publishers, 1981), 57.

¹⁰⁴ Lігаçev, 211-212, 219.

konum" vermeye çalıştığını belirtti.¹⁰⁵ Yani, Brejnev'in ulusal politikaları ve bunların sonuçları içerisinde birbirine benzemeyen, birbiriyle uyumsuz pek çok unsur bulunmaktaydı. En iyi durumda, bu politikalar milliyetçileri kapsama (ya geri ulusal duyarlılıklarla savaşıarak ya da milliyetçi Rus aydınlarının desteğini almaya çalışarak) istekliliğini yansıtıyordu. Bu, Buharin, Hruşçov ya da daha sonraları Garbaçov'da bulunmayan bir özellikti. Üstelik Brejnev'in politikaları, her ne kadar kusurlu olsalar da, Garbaçov döneminde ortaya çıkan etnik savaşlara neden olmamıştı.

Brejnev döneminin sonlarına gelindiğinde pek çok ekonomik, toplumsal, siyasal ve ideolojik sorun birikmiş durumdaydı. Ancak durumu, bir tarafta sorunları gören reformcular ve diğer tarafta bunları görmeyen Brejnev "tutucuları" varmış gibi değerlendirmek yanıltıcı olacaktır. Herkes sorunlara aynı önemi atfetmese de, Parti önderleri ve dışarıdaki uzmanlar arasında, üretkenlik ve ekonomik büyümenin önemsenmesi gerektiği üzerine genel bir ortaklaşma bulunuyordu. Brejnev önderliği bu konuları, 1979'da onuncu beş yıllık planın sonunda ele aldı.¹⁰⁶

Bir yandan sorunların farkına varmak, öte yandan bunların kökenlerini açıklamak ve çözümlerini bulmak birbirinden tamamen farklı iki konu idi; ve bu konular üzerinde Komünistler görüş birliğine varamıyordu. Genel olarak, ekonomik sorunların tahlil edilmesi sürecinde iki geleneksel kamp kendisini göstermekteydi: Buharin ve Hruşçov'la ideolojik bağları bulunan kamp ile Lenin ve Stalin'le ideolojik bağları bulunan kamp. Bunlardan birincisi, sorunların fazla merkezileşmeden kaynaklandığını düşünüyordu. Bu nedenle çözüm ademi merkezileşmeden, piyasa mekanizmalarının kullanılmasından ve özel girişimin belirli biçimlerine izin verilmesinden geçiyordu. Moshe Lewin 1975'te, "Buharin'in 1928-29'daki antistalinist programından pek çok fikrin günümüzdeki reformcular tarafından benimsendiğini keşfetmek hayret vericidir" demişti.¹⁰⁷ Bu kafa yapısına sahip olan Sovyet iktisatçıları azınlıktaydı; ancak önde

¹⁰⁵ Brudny, 15-17.

¹⁰⁶ Victor ve Ellen Perlo, 284.

¹⁰⁷ Moshe Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1975), xiii.

gelen dört akademik enstitünün üçünde belirleyici durumda idiler.¹⁰⁸ Bu kampa dahil olan önemli bir iktisatçı, daha sonra Garbaçov'un en yakın danışmanlarından olan Abel Aganbegyan'dı.

İktisatçıların çoğunluğu merkezi planlama sisteminin reforme ve modernize edilmesi gerektiğine inanıyordu. Onlara göre, büyüme ve üretkenlik sorunları, planlama ve yönetim yöntemlerinin üretici güçlerin gelişme hızına ayak uyduramamasından kaynaklanıyordu. Bazı açılardan, sorunlar merkezileşmeden değil ancak yetersiz merkezileşmeden dolayı ortaya çıkmıştı. Örneğin inşaat alanında projelerin tamamlanması için haddinden fazla süre gerekmesinin ve bitirilmeyen projelerin sayısının çok fazla olmasının nedeni merkezi planlamacıların, zamanında tamamlanması için yeterli kaynak bulunmayan projeleri başlatan yerel yöneticilere söz geçirememesi idi. Mühendisler, yöneticiler ve inşaatçılar arasındaki eşgüdüm eksikliği de projelerin tamamlanmasını geciktiren bir başka etkeni.¹⁰⁹

Üretkenlik sıklıkla, köhneleşmiş yönetim yöntemleri ve ödeme sistemleri nedeniyle düşüyordu.¹¹⁰ Ana görüşe dahil bazı iktisatçılar üretkenliği artırmak için ücret bazında teşvik yöntemini kullanmak istediler. Onlara göre, Sovyetler'e özgü "Onlar bize ödeme yapıyormuş gibi yapıyor, biz de çalışıyormuş gibi yapıyoruz" esprisi, üretken işçilerin yüksek ücretler alabildikleri Stalin'in ödüllendirme sisteminin bir ürünü değil, daha sonra uygulanan ücretlerin birbirine yakınlaştırılması yönteminin ürünüydü. 1980 yılında Victor ve Ellen Perlo, ana görüşe dahil iktisatçılar arasında, üretimin ve üretkenliğin artırılmasının yolları üzerine yapılan diğer tartışmaları anlattılar. Yazarlar, Hruşçov'un hemen ardından Sovyetler Birliği'nin üretkenliğin azalması sorunu ile karşı karşıya kaldığını, ancak bunun üstesinden geldiğini belirttiler. "Yine, 1960'lı yılların başlarında olduğu gibi SSCB'de ekonomik planlama ve yönetimin daha da modernleştirilmesi ve iyileştirilmesini sağlayan geniş çaplı tartışmalar yürütül-

¹⁰⁸ Anders Åslund, *Gorbachev's Struggle for Economic Reform* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1989), ix, 4.

¹⁰⁹ Perlo, 260-280.

¹¹⁰ Perlo, 260-280.

mehtedir... Geçmişte elde edilen deneyim, Sovyet ekonomisinin karşı karşıya olduğu sorunların çözüleceğine inanmayı sağlamaktadır.”¹¹¹

Brejnev'in ölümünden sonra, Yuri Andropov'un SBKP'nin Genel Sekreteri olmasıyla Sovyetler Birliği'nin eline, bu sorunlarla baş etmek için önemli bir fırsat geçmişti. Andropov takdire değer kişisel özelliklerle, Marksist-Leninist teori açısından sağlam bir temele, zengin bir önderlik deneyimine, Sovyetler Birliği'nin karşı karşıya olduğu sorunlara ilişkin geniş bir kavrayışa ve reform ile ilgili açık ve güçlü fikirlere sahipti. Andropov'un sahip olmadığı şey zamandı. Göreve geldikten üç ay sonra ciddi böbrek sorunları yaşadı; ve on beş ay içerisinde öldü. Yine de “Andropov Yılı” (1983), Garbaçov tarafından tercih edilen ve sonunda felakete neden olan reform çizgisinden tamamen farklı, umut verici bir çizgi ortaya çıkarmıştı.

Andropov, 1914'te Stavropol'de doğmuştu. Babası demiryolu işçisiydi. Andropov on altı yaşında okuldan ayrıldı; telgraf memurluğu yaptı ve Volga Nehri'ndeki teknelerde çalıştı. 1936'dan itibaren Komsomol'da (Genç Komünistler) bir dizi görevde bulundu; Finlandiya sınırındaki Karelo-Fin Özerk Cumhuriyeti'ndeki (Karelya) Komsomol'un Birinci Sekreteri oldu. Savaş sırasında Almanlar Karelya'yı işgal etti; ve Andropov buradaki işgal karşıtı partizan hareketine katıldı. Savaştan sonra Karelya Komünist Partisi'nin İkinci Sekreteri oldu. Daha sonra Merkez Komitesi'nde görev almak üzere Moskova'ya gitti. 1953'te Macaristan'daki Sovyet Büyükelçiliği'ne müsteşar olarak atandı. 1954'te aynı ülkedeki Sovyetler Birliği Büyükelçisi oldu. 1957'den 1962'ye kadar Merkez Komitesi'nin Dış İlişkiler Dairesi'nde çalıştı; buradaki görevi diğer Komünist ülkeler ile ilgiliydi. 1967'de KGB'nin başkanı oldu; ve bu görevi on beş yıl boyunca yürüttü.¹¹²

Andropov'un kariyerinin ayrıntıları, özgeçmişinden daha da etkileyiciydi. Konumlarında yükselirken SBKP'nin üç önemli şahsiyeti ile çalıştı. Karelo-Fin Cumhuriyeti'nde iken eski Bolşevik Otto Kuusinen'in kanatla-

¹¹¹ Perlo, 282, 284.

¹¹² Jores Medvedev, *Andropov* (New York ve Londra: W. W. Norton, 1983), 17-54; Martin Ebon, *The Andropov File* (New York ve diğ.: McGraw-Hill, 1983), 272-273.

rı altındaydı. Kuusinen 1905'ten itibaren Lenin'in mücadele yoldaşı olmuş ve Fin Komünist Partisi'nin kuruculuğunu üstlenmişti. Andropov Karelya Komünist Partisi İkinci Sekreteri iken, bu partinin birinci sekreterliğini yürütüyordu. 1964'teki ölümüne dek SBKP içinde önemli bir şahsiyet olan Kuusinen hiç kuşkusuz Andropov'un yeteneklerinin başkaları tarafından fark edilmesinde yardımcı olmuştu. Andropov, Macaristan'da büyükelçi iken, dışişleri bakanı olan eski Bolşevik Molotov ile çalıştı. Büyükelçilik görevi sırasında, Kuusinen'den sonraki ikinci akıl hocası olan Mihail Suslov ile de yakın bir ilişki geliştirdi. Suslov'un Parti'deki geçmişi Genç Komünistler'e katıldığı 1918 yılına dayanıyordu. Suslov ciddi bir Marksizm-Leninizm öğrencisiydi; ve Stalin, Hruşçov ve Brejnev dönemlerinde Parti'nin önemli bir ideologu olmuştu. Bazı yorumcular Andropov'un kendisine Suslov'u model olarak aldığını, zira Andropov'un sertlik, entelektüellik ve çalışma etiğinin Suslov'unkilere benzediğini belirtir. Suslov'un 1982'deki ölümünden sonra Andropov, Parti'nin en önemli ideologu haline geldi.¹¹³

Andropov'un kariyeri büyük cesaret, sakinlik, gerçekçilik ve kararlılık gerektiren olaylarla doludur. Bunlardan ilki savaş sırasında parti-zan olarak yaptığı işlerdir. Arkasından Macaristan'daki büyükelçiliği gelir. Andropov'un Macaristan'daki faaliyetleri bir ölçüde belirsizdir. Başkalarının tanıklığı çoğunlukla çelişkili olmakla birlikte, büyük zorlukları ustaca atlatmasını bilmiştir. Macaristan Komünist Partisi, İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi Almanyası ile ittifak yapmış olan ve yirmi beş yıl süren bir faşist diktatörlükten yeni çıkan, köylülüğün ağırlıkta olduğu Katolik bir ülkede sosyalizmi inşa etmeye çalışıyordu. 1954'te Andropov bu ülkeye geldiği sırada Macar Komünistleri, dahili bölünmeler ve halkın huzursuzluğu gibi bir dizi sorunla karşı karşıya idi. 1956 yılının Ekim ayının sonunda Macar ayaklanması baş gösterdi. Bu ayaklanma sırasında faşist çeteler, halkın rahatsızlığından yararlanarak Komünistlere ve destekçilerine suikastlar düzenlediler; onları darp ve linç ettiler. Bu durum, ancak Sovyet silahlı kuvvetlerinin Kasım ayı başındaki müdahalesi

¹¹³ Ebon, 17-22, 70-71, 86-92, 109.

ile son buldu.¹¹⁴

Krizin doruğa ulaştığı sırada Andropov, Moskova'nın temsilcileri olan Anastas Mikoyan ve Suslov ile birlikte Budapeşte'deki Sovyet Büyükelçiliği'nden olaylara müdahale etti. Bu üç kişi, Mareşal Georgi Jukov ile birlikte Sovyet müdahalesini idare etti, Macar Komünistlerine akıl verdi ve Sovyet birliklerini yönetti. Kriz sırasında, bölünmeler Komünistleri zayıflattıkça ve Başbakan Imre Nagy sağ kanattan gelen baskıya giderek daha fazla boyun eğince Andropov, popüler bir Macar Komünisti olan Janos Kadar'ı, Macar partisinin önderliğini ele geçirmeye ikna etti. Bunu izleyen yirmi yıl boyunca Kadar, Doğu Avrupa'da reforma en yatkın önder oldu. Ademi merkezileşme, kâr paylaşımı ve kooperatif çiftlikleri gibi uygulamaları başlattı, çeşitli özel girişim biçimlerine izin verdi ve Komünist Parti'nin halkın güvenoyuna sahip olması zorunluluğunu yeniden yürürlüğe koydu. Macaristan'dan Mart 1957'de ayrılan Andropov'un Macar reformlarını nasıl değerlendirdiği bir sır olarak kaldı. Yine de kriz sırasında Andropov'un Kadar'ı desteklemekle gösterdiği akıllılık ve ateş altında iken sergilediği soğukkanlılık Suslov'un kendisini daha da fazla takdir etmesini sağladı.¹¹⁵

Andropov, Macaristan'dan sonra başka zorlu görevler üstlendi. 1963'te, Çin ve Sovyet partileri arasındaki yarılmanın giderilmeye çalışıldığı, ancak bunda başarısız olunan girişimde, Çinlilerle gergin görüşmeler yapan Suslov başkanlığındaki heyete dahil oldu. Daha sonra, KGB'nin başkanı olarak Aleksandr Soljenitsın gibi muhalif aydınların baskı altına alınmasında sorumluluk üstlendi. Andropov'un, bu faaliyetleri açıkça savunmaktaki istekliliği ve Batılı yorumcularla Yevgeni Yevtuşenko gibi Sovyet aydınları tarafından yapılan eleştirilere göğüs germesi, Garbaçov'un yaptığı gibi medyayı antisosyalist unsurlara teslim etme budalalığını sergilemeyeceğinin kuvvetli bir göstergesidir. KGB'nin başkanı olarak Andropov ayrıca yüksek mevkilerdeki yolsuzlukları soruşturarak cesaret ve kararlılık gösterdi. Azerbaycan'daki Parti Prezidyumu'nun tamamı ve Azerbaycan hükümeti, bu tür bir takibat sonucunda yolsuzluk, rüşvet ve

¹¹⁴ Ebon, 64-74; Jores Medvedev, 32-40; Herbert Aptheker, *The Truth About Hungary* (New York: Mainstream Publishers, 1957), 184-246.

¹¹⁵ Ebon, 64-74; Jores Medvedev, 32-40.

zımmetine para geçirme suçlarından dolayı görevden alındı. Ayrıca 1981 yılında Andropov'un vekili, Brejnev'in kızı ve damadının da aralarında olduğu "karaborsaya bulaşmış *dolce vita* (tatlı hayat- ç.n.) sürüsünün" bir bölümünü teşhir etti ve tutukladı. Genel Sekreter'in ailesini soruşturmaya tabi tutmak dahi Andropov'un gözünü korkutmadı.¹¹⁶

Andropov'un aynı derecede etkileyici başka kişisel özellikleri de bulunuyordu. Resmi eğitimi Rıbinsk teknik okulu ve Yüksek Parti Okulu'nun ötesine geçmemekle birlikte, çok fazla okumak ve geniş kültürel zevklere sahip olmak sayesinde gelişen, birinci sınıf bir akla sahipti. Macaristan'da Büyükelçi iken Macarca öğrendi ve Macaristan'ın tarihi ve kültürü üzerine çalıştı. Bunlar kendisini ev sahibi Macarlara çok sevdirdi. Kızlarından İrina, Moskova tiyatrosunun ünlü aktörlerinden biri olan Aleksandr Filipov ile evliydi. İkinci kızı ise bir müzik dergisinin editör yardımcısıydı. Böylece sanat çevrelerinde bağlantılar edindi. Öğrendiği İngilizce sayesinde Amerikan gazetelerini, dergilerini ve romanlarını okurdu. Glenn Miller ve Miles Davis'i beğenerek dinlerdi. Garbaçov yolculuk yapmak için Batı ülkelerini tercih ederken Andropov sosyalist ülkeleri ziyaret etmeyi seçti (Macaristan, Vietnam, Kuzey Kore, Moğolistan, Yugoslavya, Çin ve Arnavutluk). Hal ve tavırlarıyla güven telkin ediyordu. Sessiz, iyi konuşan, sakin, kontrollü ve samimi biri idi. Dahası, Brejnev döneminde üst mevkilerdekilerin çoğunun ilerlemiş yaşları, hastalıkları ve gevşeklikleri "Leninist normları" yıpratırken, Andropov mütevazı bir yaşam sürdü ve çalışma hastası olarak itibar kazandı.¹¹⁷

Komünistler, Andropov'un sorunları kavrayışından, reform ile ilgili düşüncelerinden ve değişime ilişkin kararlılığından umutlandılar. Amerikalı araştırmacı Stephen F. Cohen, Andropov'un, Brejnev'in Politbürosu'ndaki "reforma en yatkın kişi" olduğunu ve ortodoks Komünistlerin reform konusunu akılcıca ele alacak kişi olarak güvendikleri tek Politbüro üyesi olduğunu belirtti.¹¹⁸ Yegor Ligaçev ise "Andropov, gerçek bir önderde bulunması gereken, genel görevleri somut işlere dönüştürme yeteneği-

¹¹⁶ Ebon, 70-71, 32, 24, 104; Jores Medvedev, 32-40, 64-65.

¹¹⁷ Ebon, 22, 24, 27, 29, 65.

¹¹⁸ Aktaran Jores Medvedev, 87.

ne sahipti... Ülkenin gelişme olasılıkları ile ilgili açık bir görüşü vardı... (Garbaçov'un aksine) Doğaçlamayı ve ezbere girilen denemeleri sevmeydi" görüşünü ortaya koydu. Andropov aynı zamanda "Derin ve nitel değişikliklere ihtiyacı olduğunun bilincine vararak sosyalizmin yenilenmesi ile ilgili planlar yaptı."¹¹⁹

Andropov, Sovyetler Birliği'nin sorunlarına ilişkin tahlillerini ve politika önerilerini, Merkez Komitesi'nde Kasım ve Aralık 1982 ile Haziran 1983'te yaptığı üç konuşmada ve Marx'ın ölüm yıldönümü için 1983'te yazdığı bir makalede ortaya koydu. Doğal olarak ekonomik sorunlara yoğunlaşmıştı. 1982 yılında emek üretkenliği ve ekonomik büyüme açısından Sovyet tarihindeki en kötü değerler elde edilmişti. Ayrıca bu yıl, hasadın arka arkaya kötü gittiği dördüncü yıl olmuştu.¹²⁰ Andropov, Genel Sekreter olarak Merkez Komitesi'ne ilk seslenişinde, görevde olduğu sürede uygulanacak olan bir reform planını ortaya koymuştu. "Daha İyi Çalışırsak Daha İyi Yaşarız" başlıklı konuşma, ülkenin karşı karşıya olduğu başlıca ekonomik sorunların çerçevesini çizdi: verimsizlik, boşa giden ve düşük üretkenlik, iş disiplininin olmayışı, yaşam standartlarının yavaş yükselmesi ve bazı tüketim mallarının ve özellikle de barınma, sağlık ve gıda alanında hizmetlerin nitel ve nicel açıdan yetersizliği. Andropov tüketim malları sorununu tanımlarken kendi yaklaşımı ile Hruşçov'un yaklaşımı arasındaki ayrımı özellikle ortaya koydu. Yaşam standartlarının, Batı ile rekabet edilen, daha fazla gelir ve daha fazla maddiyat gibi olgular üzerinden tanımlanamayacağını belirtti. Tersine, sosyalist yaşam standartları çok daha fazla anlam ifade ediyordu: "bilinç ve kültür düzeyinin artması", "makul düzeyde tüketim", "mantıklı bir beslenme", nitelikli kamu hizmeti ve "boş zamanın ahlaki ve estetik açıdan yeterli kullanımı."¹²¹

¹¹⁹ Ligaçev, 27.

¹²⁰ Jores Medvedev, 146; Ebon, 119.

¹²¹ Yuri Andropov, "The Better We Work, the Better We Will Live" (22 Kasım 1982) Ebon içinde, 239-249. Y. V. Andropov, *Sixtieth Anniversary of the Union of Soviet Socialist Republics*, (21 Aralık 1982), (Moskova: Novosti, 1983); Yuri Andropov, *Analysis of the Existing Situation and Landmarks for the Future*, (15 Haziran 1983), (Moskova: Novosti, 1983); Yuri Andropov, "Karl Marx's Teaching and Some of the Problems in the Building of Socialism in the USSR," (1983) in *A Reader on Socialist Sciences* (Moskova: Progress, 1985), 395-419.

Andropov'a göre ekonomik sorunların nedenleri kötü planlama ve gü-nün koşullarına uymayan yönetim yöntemleri, bilimsel ve teknik yeni-likleri kullanmayı becerememe, üretimde entansif yöntemler yerine eks-tansif yöntemlere bel bağlama ve iş disiplininin olmayışı idi. Andropov “bilimsel ve teknik ilerlemenin hızlandırılmasını (*uskorenie*)” istedi. Bilgisayar teknolojisinin uygulanması ile üretimin modernize edileceğini düşündü. Ayrıca, enerji alanında “kaynakların savurganca kullanılması-nı” engelleyecek kalıcı komisyonlar kurulması çağrısında bulundu.¹²²

Andropov ayrıca ekonomik sorunların üzerine, Sovyet toplumunun te-pesinde “planlama ve yönetimde radikal bir iyileştirme” ve tabanda da disiplinin ve teşvik sisteminin iyileştirilmesi ile gidilmesini savundu.¹²³ Pek çok durumda yönetim, daha küçük ölçekli ve daha basit olmalıydı.¹²⁴ Andropov, o dönemde uygulanan planlama ve yönetim yöntemlerinin, ge-nel olarak verimliliği ve bilgisayarların, robotların ve esnek teknolojinin girişini sıklıkla engellediğini fark etti; zira yeni üretim yöntemlerinin be-nimsenmesi bir sanayinin planının hayata geçirilmesini geciktirebilirdi. “Planlama yöntemlerinde” ve “maddi teşviklerde” meydana gelecek bir değişim “yeni teknolojileri cesaretle uygulayanların kendilerini dezavan-tajlı bir durumda bulmamalarını” sağlamalıydı.¹²⁵ Andropov, bazı uzman-ların, ekonomik sorunların fazla merkezileşme nedeniyle ortaya çıktı-ğını ve çözüm için işletmelere, kolektif çiftliklere ve devlet çiftliklerine daha fazla bağımsızlık verilmesi gerektiğini düşündüğünün farkındaydı. Hruşçov ve Kadar'ın uyguladığı ademi merkezileşme üzerinden edindiği kişisel deneyimlerinden, bunun, bir tür cemaatleşme ve eşitsizliğe yol açabileceğini biliyordu. Ademi merkezileşmeye doğrudan karşı çıkmı-yordu; ancak daha sonra Garbaçov'un yapacağı gibi ademi merkezileşme uygulamasına düşüncesizce girişilmesine karşıydı. Hatta, “tedbirli hare-ket etmek, gerekirse denemek, kardeş ülkelerin deneyimlerini değerlen-

¹²² Martin Ebon, *The Andropov File: The Life and Ideas of Yuri Andropov, General Secretary of the Communist Party of the USSR* (New York, St. Louis, San Francisco, Toronto ve Mexico: McGraw-Hill Book Company, 1983), 239-249.

¹²³ Andropov, *Analysis*, 12.

¹²⁴ Andropov, *Analysis*, 17.

¹²⁵ Andropov, Ebon içinde, 241.

dirmek ve dikkate almak” gerektiğini söylemişti. En önemlisi, bağımsızlığın herhangi bir biçimde genişletilmesi işlemi “daha büyük sorumlulukla ve bütün halkın çıkarları güdülerek” yapılmalıydı.¹²⁶

Andropov, üretkenliği artırmak ve mallar ile hizmetlerin nitelik ve niceliklerini yükseltmek için daha fazla disiplin ve daha iyi teşvikler önerdi. Özellikle kötü çalışma, işe gelmeme, sarhoşluk, ek işte çalışma ve sorumsuzluk gibi olgulara karşı bir kampanya başlattı. Bunlardan suçlu olanlar ücretlerini, konumlarını ve “ahlaki itibarlarını” kaybederek, “doğrudan ve acımasız” biçimde ceza çekeceklerdi.¹²⁷ 1983 yılındaki “Trol Operasyonu”nda, “işten kaytaranlar dükkanlar, barlar ve buhar banyolarında yakalanarak bu mekanlardan kovuldu.”¹²⁸ Medya daha fazla disiplin için yürütülen kampanyaya destek verdi ve Andropov’un kendisi kampanyayı Moskova’daki bir tornacıda hayata geçirdi.¹²⁹ Andropov kamuya açık yerlerde sarhoş dolaşmaya ve alışverişe ya da banyolara gitmek için işten ayrılması gibi kusurlara ceza verilmesini önerdi. Jores Medvedev’e göre, Andropov’un çabaları, özellikle de israfı azaltmak için harcadığı çabalar “kısa sürede çarpıcı” bir sonuç verdi. Gazeteler ve rimsiz çiftlikleri ve gıda sanayiindeki yetersizlikleri açıkça eleştirmeye başladılar.¹³⁰

Andropov, Hruşçov döneminde uygulandığı biçimiyle ücretlerin birbirine yakınlaştırılmasına şiddetle karşı çıktı; bu uygulama sosyalizmin temel ilkelerinden biri olan “herkese emeğine göre” ilkesinin ihlali anlamına geliyordu. Üretkenlik artışının ücretlerin yükseltilmesine eşlik etmemesi durumunda, daha yüksek ücretlerin, tam olarak karşılanamayacak olan bir talebi doğuracağına ve bu nedenle yoklukların ortaya çıkacağına, karaborsa gibi “çirkin sonuçların” doğacağına inanıyordu. Teşvikler, doğru tasarlandıkları takdirde, yalnızca iyi çalışmanın ödüllendirilmesi anlamına gelmeyecek, emeğin daha kaliteli olmasını sağlaya-

¹²⁶ Andropov, Ebon içinde, 241.

¹²⁷ Andropov, Ebon içinde, 241.

¹²⁸ Ebon, 136-137.

¹²⁹ Jores Medvedev, 134.

¹³⁰ Medvedev, 131-133.

caktı. Ayrıca kolektifin ve bütün halkın etkinlikleri ile planlarına dahil olmayı özendirecekti.¹³¹

Andropov dış politika alanında, daha sonra Garbaçov döneminin dış politika pratiğinde öne çıkan geri adım atma ve tek yanlı ödün verme gibi uygulamaları benimsememişti. Barış içinde bir arada yaşama politikasını ve savaştan kaçınılmasını destekledi; ancak sınıf mücadelesi ilkesinin uluslararası düzeyde hâlâ egemen olduğunda ısrar etti.¹³² 1970'li yıllarda, "muhalifler" ve "insan hakları" sorunlarını gündeme getirerek ve Hür Avrupa Radyosu (Radio Free Europe) ile Özgürlük Radyosu'nun (Radio Liberty) yayınlarını genişleterek emperyalistlerin, gerçekte Sovyetler Birliği'ne karşı yürüttükleri ideolojik ve psikolojik savaşı yoğunlaştırdıklarını vurguladı.¹³³ Genel sekreter olarak ilk konuşmasında Sovyet dış politikasının "nasılsa öyle" kalacağını belirtti.¹³⁴ O dönemde Afganistan, uluslararası mücadelenin mesnedini oluşturmaktaydı; ve bu konuda Andropov hiç tereddüde düşmedi. Genel sekreter olmadan birkaç ay önce SBKP'nin uluslararası görevine sadık olduğunu ve "diğer ülkelerdeki sınıf kardeşleriyle dayanışma ve işbirliğini" güçlendirmek için elinden geleni yapacağını duyurdu.¹³⁵ Genel sekreter olduktan birkaç gün sonra ise Pakistan Cumhurbaşkanı'na, Pakistan'ın Afganistan'daki savaşta ABD'nin ortağı değilmiş gibi görünmekten vazgeçmesini söyledi; ve "Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ın yanında olacağı"ndan emin olması gerektiğini belirtti.¹³⁶

Andropov, Amerika Birleşik Devletleri ile barış içinde olmanın olanaklarını geliştirmeye çalıştı; ancak yeni girişimlerde bulunmak için eline pek fazla fırsat geçmedi. Sovyet-Amerikan ilişkilerinin dibe vurmuş olduğu bir dönemde göreve geldi. Bu durumu ABD'deki Sovyet Büyükelçisi Anatoli Dobrinin, Carter döneminde başlayıp Reagan dö-

¹³¹ Andropov, "Karl Marx's Teaching," 407.

¹³² Ebon, 186.

¹³³ Ebon, 173, 174, 193, 205, 208.

¹³⁴ Andropov, Ebon içinde, 246.

¹³⁵ Ebon, 238.

¹³⁶ Andrey Gromiko, *Memoirs* (New York ve dış.: Doubleday, 1989), 247.

neminde daha da yoğunlaşan “yeni soğuk savaş” olarak tanımlanmıştı.¹³⁷ Reagan Sovyetler Birliği’ni “şeytan imparatorluğu” olarak adlandırdıktan ve Stratejik Savunma İnisiyatifi hakkındaki planları açıkladıktan sonra, Sovyet-Amerikan ilişkileri Andropov’un deyimiyle “eşi benzeri görülmemiş bir karşılıklı meydan okuma” haline dönüştü.¹³⁸ Andropov, ABD ile ilgili yaklaşımını, “barışın emperyalistlere yalvarılarak elde edilemeyeceği” inancına dayandırıyordu. “Barışa ancak, Sovyet silahlı kuvvetlerinin alt edilemeyecek düzeydeki gücüne güvenilerek ulaşılabilir.”¹³⁹ Bu nedenle, Reagan’ın orantısız “tek seçenek” önerisini reddetti (daha sonraları Garbaçov bu öneriyi kabul etti). Öneriye göre, Batı Avrupa ülkelerine ait orta menzilli füzeler yerinde kalacak, eğer Sovyetler Birliği Avrupa’daki orta menzilli füzelerini kaldırırsa ABD Avrupa’ya orta menzilli füze yerleştirmeyecekti. Andropov tek yanlı ödün olarak gördüğü bu adımları atmak niyetinde değildi. Ona göre Sovyetler Birliği’nin “bütün deneyimi”, “emperyalistlere, şapka elde gidilip barış sağlanmasının umut edilemeyeceğini” göstermişti.¹⁴⁰ Buna karşılık Andropov tam eşitliğe dayanan bir dizi silahsızlanma önerisi yaptı; ve Sovyetler Birliği’nin bundan daha azıyla yetinmeyeceğini açıkça ortaya koydu.

Andropov, görevde kaldığı kısa süre içerisinde ABD ile ilgili konularda esneklik ve inisiyatif sergiledi. Hiç temasta bulunulmayan iki yılın ardından Washington ile üst düzey görüşmelerin yeniden başlamasını sağladı. Reagan, Dobrinin’le yaptığı ilk görüşmede tek bir anlamlı konuyu, Moskova’daki Amerikan büyükelçiliğine sığınan Pentakostallere [bir Hristiyan mezhebi - ç.n.] ülkeden çıkış izni verilmesi konusunu gündeme getirdi. Andropov bu isteği kabul etti ve Pentakostallerin ülkeyi terk etmelerine izin verdi. Andropov, Reagan’ın askeri üstünlük kurnayı istediğine ve hatta ilk nükleer saldırıyı yapmaya niyetli olduğuna inandığı halde, ABD ile askeri konularda yapılan görüşmelere katılan Sovyet gö-

¹³⁷ Anatoli Dobrinin, *In Confidence* (New York: Times Books/Randem House, 1995), 444.

¹³⁸ Jonathan Harris, *The Public Politics of Aleksandr Nikolaevich Yakovlev, 1983-1989, The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, No. 901 (Pittsburgh: University of Pittsburgh Center for Russian and East European Studies, 1990), 12.

¹³⁹ Andropov’dan aktaran Dobrinin, 512.

¹⁴⁰ Ebon, 234.

revlilerine, bu görüşmelerden çekilme tehdidine son vermelerini söyledi. Carter döneminden itibaren kapanmış olan gizli iletişim hattını yeniden açtı. Ayrıca Dobrynin'e, Reagan'ın ilişkileri geliştirmeye dönük istekliliğini belirten herhangi bir işaret konusunda uyanık olması talimatını verdi. Ancak, Andropov'un ABD ile diyalog başlatma çabaları pek fazla bir sonuç vermedi. Eylül 1983'te bir Sovyet uçağı Güney Kore'ye ait bir yolcu uçağını yanlışlıkla düşürünce ve Reagan'ın sözcüleri buna şiddetli bir saldırganlıkla tepki gösterince ilişkilerin gelişmesi olasılığı ortadan kalkmış oldu.¹⁴¹

Andropov, görevde kaldığı kısa süre boyunca Parti standartları, personel, demokrasi, ideoloji ve ulusal sorun alanlarındaki sorunlara da değindi. Parti'nin yolsuzluk, rüşvet ya da zimmete tahammül etmeyeceğini açıklıkla ifade etti. "Leninist normların" restore edilmesinde ısrarcı oldu. Ligaçev'e göre, Andropov'un Genel Sekreter olmasından sonra "herkesin alıştığı kısıtlanmış işgününden daha uzun bir işgünü uygulamasına geçildi."¹⁴² Andropov ayrıca, Brejnev'in "kadrolarda istikrar" politikasına son verdi; yaşlı ve yetersiz Parti ve devlet görevlilerinin yerine yeni ve etkin olanlarının gelmesini sağladı. İlk uygulamalarından biri Ulaştırma Bakanı'nın değişmesi oldu; bu bakanlık ekonomideki süreklileşmiş darboğazların kaynaklarından bir tanesiydi.¹⁴³ Demokrasiyi geliştirmek için Parti toplantılarının aşırı şekilciliği aleyhinde tutum aldı ve bu toplantıların yazılı metinlere dayalı olma özelliğinin ortadan kaldırılmasını talep etti.¹⁴⁴ İşyerlerinde inisiyatif kullanmanın önündeki engellerin kaldırılmasını istedi; ve Ligaçev'e göre "iş kolektifleri ile fabrikalarda Parti ve hükümet kararlarının tartışılması uygulamasına" geçilmesini sağladı.¹⁴⁵ Andropov, Haziran 1983'te bir Merkez Komitesi toplantısında, ideolojik çalışmanın iyileştirilmesi konusunu tartışmaya açtı.¹⁴⁶

Hiç kuşkusuz Andropov, Sovyetler Birliği ve SBKP'nin karşı karşıya ol-

¹⁴¹ Dobrynin, 478.

¹⁴² Ligaçev, 148.

¹⁴³ Ebon, 118.

¹⁴⁴ Andropov, *Analysis*, 18.

¹⁴⁵ Ligaçev, 28.

¹⁴⁶ Andropov, *Analysis*.

duğu sorunları anlamış ve ciddi reformlara girişmişti. Bazı Batılı yazarlar Sovyet liderinin gizli bir liberal olduğunu iddia etmişlerdi; işin aslına bakılırsa, öyle olmasını istiyorlardı.¹⁴⁷ Andropov'un sözlerinde ya da eylemlerinde, Garbaçov'un 1987'den sonra izleyecek olduğu yola dair en ufak bir belirti görülmemektedir. Bu, yalnızca Andropov'un Marx ve Lenin'e atıflarda bulunup bunları Parti çizgisine yansıtmasından kaynaklanmıyordu. Parti, herhangi bir Parti liderinden bundan daha fazlasını bekleyemezdi. Andropov, 1964 ve 1983 yılları arasındaki konuşmalarının da gösterdiği gibi Marksist-Leninist düşünceleri yakıcı sorunlara yaratıcı bir biçimde uygulaması, zor politikaların arkasında cesaretle durması ve Batı'dan gelen eleştirileri güçlü biçimde ve incelikle boşa çıkarması sayesinde farklı olduğunu ortaya koymuştu. Daha sonra Garbaçov'un kararsızlık göstereceği bu alanlarda, olabilecek en güçlü metaneti sergilemişti.

Andropov, benzer biçimde sosyalist demokrasi, milliyetçilik ve ikinci ekonomi konularında, Garbaçov'a göre daha kararlı bir yaklaşım sergiledi. Stalin'in sosyalist yasallık ve Parti demokrasisine dönük ihlallerini şiddetle eleştirdi; ancak devrimin kendisini güç kullanarak savunma hakkına sahip olduğunu ve buna ihtiyacı olduğunu da beyan etti.¹⁴⁸ Andropov ayrıca ikinci ekonomi ile ilgili en ufak bir hoşgörü sergilemedi. Sovyet yaşamının hiçbir yönü "cimrilik", "halkın malının yağmalanması" ve kamu görevlerinin "kişisel servet elde etmek" amacıyla kullanılması kadar Andropov'un eleştirisine maruz kalmamıştı.¹⁴⁹ Kişisel açgözlülük, sosyalizmin çıkarı için kullanılamaz ya da teşvik edilemezdi. Bu olgu, sosyalizmin aşmak zorunda olduğu bir burjuva değeri yansıtmaktaydı. Andropov, son makalesinde "*Benim olanın bizim olana dönüşmesi... hafife alınmaması gereken, uzun ve çok yönlü bir süreçtir*" demişti. "Sosyalist üretim ilişkilerinin nihai olarak yerleşmesi durumunda bile bazı insanlar, başkalarının ve toplumun pahasına kendilerini zenginleştirmek amacıyla bireyci alışkanlıklarını koruyacak ve hatta yeniden üreteceklerdir."¹⁵⁰

¹⁴⁷ Ebon, 26.

¹⁴⁸ Ebon, 152, 201, 166, 168, 199.

¹⁴⁹ Ebon, 192, 203, 219, 230.

¹⁵⁰ Andropov, "Karl Marx's Teaching," 400-401.

Andropov, ulusal sorun konusunda, kendisinden önceki Genel Sekreterler'in iyimserliğinden ve kendisinden sonra gelecek olan Garbaçov'un kayıtsızlığından farklı bir yol izlemişti. Sosyalizmin bu sorunları çözdüğü yarılsamasından oldukça uzak durarak, ulusal farklılıkların sınıf farklılıklarından çok daha uzun yaşadığını ve ulusal özbilincin gerçekte ekonomik ve kültürel ilerleme ile geliştiğini iddia etti. Ulusal sorunlar “olgun sosyalizmin hâlâ gündeminde idi.”¹⁵¹ Ulusal duyarlılıkları zedeleyen mevcut ve geçmişteki bütün politikaların düzeltilmesini istedi; ancak ulusal kibir, kendini beğenmişlik ya da seçkinciliğe hoşgörü gösterilmemesinde ısrarcı oldu.¹⁵² Bütün Parti ve hükümet organlarında “bütün milliyetlerin uygun oranda temsil edilmesini güvenceye almak” için bir tür “eşitleyici müdahale” faaliyeti yürütülmesini özellikle talep etti.¹⁵³ Bir Komünist önder tarafından yapılan böyle bir çağrı son derece sıradan görünebilir; ancak bu, Garbaçov'un ulusal sorunları yıpratıcı biçimde ve beceriksizce ele alması ile taban tabana zıt bir yaklaşımdı. Hatta, 1980'lerin ortalarında ulusal duyarlılıkların patlaması, Garbaçov'un körlüğü kadar Andropov'un ileri görüşlülüğünün de bir ölçüsü oldu.

Andropov'un reform yapmaya ilişkin yaklaşımının işe yarayacağını düşünmek için her türlü gerekçe bulunmaktadır. Bir Komünist önder olarak, sağlığı dışında her şey lehine işliyordu. Tarihçi Dmitri Volgokonov gibi yılgınlar Andropov'un izlediği yolun “etkisiz” olduğunu iddia ediyordu. Ancak doğruyu söylemek gerekirse, Andropov, görevde kaldığı on beş ay içerisinde (ki bu süre bütün bir toplumu reforme etmek için çok kısa bir süre idi) çok iş başardı. Başarıları, bu sürenin yarısı boyunca hastalığının kendisini yatağa mahkum ettiği ve onu izleyen önderin, kendisinin başlattıklarını devam ettirme kapasitesinden yoksun olduğu göz önüne alındığında daha da etkileyici görünmektedir. Volgokonov, bir sonraki genel sekreter olan Konstantin Çernenko'nun tam anlamıyla “sıradan, az eğitilmiş, Parti ve devlet önderinde bulunması gereken önsezi

¹⁵¹ Andropov, *Sixtieth Anniversary*, 11-21.

¹⁵² Andropov, *Sixtieth Anniversary*, 18.

¹⁵³ Andropov, *Sixtieth Anniversary*, 18-19.

yeteneğine sahip olmayan” biri olduğunu teslim etmişti.¹⁵⁴

Andropov’un ekonomi alanındaki denemelerinin bir bölümü, kendisinden sonra da devam etti; ancak diğer reform önerileri kağıt üzerinde kaldı. Bazıları ise başlangıç aşamasında kaldı. Çoğunluğu, Çernenko’nun görevde olduğu iki yıl içerisinde yavaş yavaş ortadan kaldırıldı. Sonuç olarak, Brejnev döneminde kötüleşen ekonomi, Parti ve uluslararası ilişkiler ile ilgili sorunlar devam etmiş oldu. Garbaçov 1985’te genel sekreterlik görevini üstlendiğinde diğer Komünistler, kendisinin reformlara taraftar olduğunu biliyorlardı. Ancak Garbaçov’un seçeceği yol, kendisi için bile bir sır olarak kaldı.

¹⁵⁴ Volgokonov, 332, 370, 387.

II

İkinci ekonomi

SSCB'nin gölge ekonomisi ve diğer yeraltı faaliyetleri (zimmet, yolsuzluk ve organize suç) nihayetinde sistemin çöküşüne katkıda bulundu... Bu durum, parti-devlet hiyerarşisi içindeki yönetim ve denetim kadrolarının büyük bir bölümünün para yemesi ve ayrıca iletişim ve otoritenin dikey çizgilerinin kesilmesi ya da yıpranması ile sonuçlandı. Bunun etkisiyle nomenklaturanın özel (ya da grup) çıkarları, yeni ve gayriresmi zenginlik ve güç odaklarına doğru yönlendi. Bunun da imparatorluk, birlik, sistem ve ekonomi için korkunç sonuçları oldu. / *Gregory Grossman*¹⁵⁵

İkinci ekonominin 1960'lı yılların ortalarından itibaren meydana çıkışı ve hızla büyümesi, 1980'lerin sonunda ekonomik krizin derinleşmesine ve nihai olarak Sovyet ekonomisinin dağılmasına katkıda bulundu. / *Vladimir G. Treml ve Michael Alexeev*¹⁵⁶

Gölge ekonomi, tüketici piyasalarında yoklukların azalmasını sağlar; ve aynı zamanda artmasını teşvik eder... Yokluklar, ekonomik alanda organize suç gruplarının gelişmesine neden olur. Bu grupların gelişmesi de toplumun sosyoekonomik ve siyasi açıdan

¹⁵⁵ Gregory Grossman, "Subverted Sovereignty: Historical Role of the Soviet Underground," Stephen F. Cohen ve diğ., eds., *The Tunnel at the End of the Light* içinde (Berkeley: University of California, 1988), 24-25.

¹⁵⁶ Vladimir G. Treml ve Michael Alexeev, "The Growth of the Second Economy in the Soviet Union and Its Impact on the System," Robert W. Campbell, ed., *The Postcommunist Economic Transformation* içinde (Boulder, San Francisco ve Oxford: Westview Press, 1994), 222.

istikrarsızlaşmasına yol açar. / *Tatyana Koryagina*¹⁵⁷

SBKP içerisinde iki siyasi eğilimin sürüp gitmesine neden olan şey neydi? Tabii ki bir ölçüde, düşüncelerin kendi yaşamlarının olması ve gelenek ve duyguların, baştaki amaçlarının ortadan kalkmasından sonra da varlıklarını sürdürmeleri. Daha açık ifade etmek gerekirse, kapitalizm ve sosyalizm yan yana varlıklarını sürdürdükçe, bir sisteme ait olan düşüncelerin diğerine nüfuz etmesi kaçınılmazdı. 1970'li ve 80'li yıllarda Şikago Üniversitesi'nden Milton Friedman ile Harvard Üniversitesi'nden Jeffrey Sachs'ın aşırı serbest piyasacı düşünceleri dünya çapında yeniden dirildi. Şili, Bolivya, Arjantin, Britanya ve Polonya gibi farklı ülkelerin liderleri, bu düşünceleri, enflasyon ve durgunluk için her derde deva olarak gördüler. Aynı dönemde Sovyetler Birliği'nde de bu düşüncelerden etkilenenler oldu. Sovyetler Birliği'nde ortaya çıkan serbest piyasa düşünceleri, uzun zamandır var olan sosyal demokrat eğilimle birleşti.

Sovyet toplumunda ve Komünist Parti'de bu tür düşüncelerin süreklilik kazanması için gelenekten ziyade, duygular ve dış güçler çalışmış olmalıdır. Sovyet toplumunun bir kesimi ya da tabakası, bu düşüncelerden entelektüel çıkarın ötesinde beklentilere sahip olmuş olmalıdır. Sovyet tarihinin ilk on yıllarında böyle çıkarları olan sınıf köylülüktü. Bu sınıfın yanına köylülük geçmişine sahip olanlar ve NEP insanları denen ve devrim öncesindeki konumlarına geri dönmek isteyen eski kapitalistler de eklenmişti. Sovyetler Birliği, köylüleri devlet çiftlikleri ve kolektif çiftliklerde tarım işçilerine dönüştürür ve sanayileşme ile devasa bir işçi sınıfı yaratırken, kapitalizan düşüncelerin serpildiği köylülük zemini zayıflamıştı. Bazı değerler bu dönüşümü yansıtmaktadır: Köylülük 1926'da nüfusun yüzde 83'ünü oluştururken, bu oran 1975'te yüzde 20'ye inmiş durumdaydı. Sanayi, inşaat ve ulaşım işçilerinin sayısı 1926'da 5 milyon iken 1975'te 62 milyona yükselmişti.¹⁵⁸

1953 yılından sonra sosyalizm içerisinde burjuva düşüncelerin geliş-

¹⁵⁷ Aktaran Tremblé ve Alexeev.

¹⁵⁸ Moshe Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates, from Bukharin to the Modern Reformers* (Princeton: Princeton University Press, 1975), 254.

mesi için uygun olan yeni bir ekonomik zemin ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu zemini, kişisel kazanımları için özel ekonomik faaliyetlerde bulunan nüfus oluşturmuyordu. Bu faaliyete, birincil konumdaki sosyalist ekonominin yanı sıra var olan ikinci ekonomi deniyordu. Başlangıçta, ikinci ekonominin varlığı, birinci ya da toplumsallaştırılmış ekonomiye nüfuz etmiş olduğu için perdeleniyordu. İkinci ekonomi genellikle ayrı bir sınıf tarafından oluşturulmuyordu. İkinci ekonomiyi, birinci ekonomide çalışan ve yasal ya da yasadışı özel faaliyetlerde bulunan işçiler ve çiftçiler ortaya çıkarıyordu. Ancak savaş sonrası dönemde giderek artan biçimde ikinci ekonomi daha fazla insanı kapsar ve bu insanların gelirlerinin daha büyük bir bölümünü oluşturur hale geldi; ve aslında bir küçük burjuva katmanını yeniden ortaya çıkardı. Hruşçov ve Brejnev dönemlerinin en yıpratıcı ürünü tam olarak bu ikinci, özel ekonominin ve bundan yararlanan katmanın içinde barındı. Özel ekonomik faaliyet, sosyalizmde hiçbir zaman tam anlamıyla ortadan kalkmadı. Stalin döneminde dizginlendikten sonra Hruşçov döneminde yeni bir enerji ile ortaya çıktı; Brejnev döneminde serpildi ve Garbaçov ile Yeltsin dönemlerinde pek çok açıdan birinci sosyalist ekonominin yerine geçti. İkinci ekonominin Sovyet sosyalizmi üzerinde derin ve yaygın olumsuz etkileri oldu. Özel gelir kaynakları ile dağıtım ve üretim sistemlerini yarattı; ya da yeniden yarattı. Yolsuzluğun ve suçların yaygınlaşmasına neden oldu. Özel girişi haklı çıkaracak düşünceler ve duygular üretti. Sistemi eleştirenler ve sisteme muhalif olanların para kaynağı haline geldi. Sosyal demokrat düşünceler için maddi bir zemin sağladı.

İkinci ekonominin sonuçlarının ayrıntılarına girmeden önce, onu tanımlamak, sosyalist literatürde nasıl ele alındığından söz etmek, çeşitli göstergelerini açıklamak, tarihini anlatmak ve boyutlarını tahmin etmek gereklidir. İkinci ekonomiyi, özel kazanç elde etme amacıyla yürütülen yasal ya da yasadışı ekonomik faaliyet olarak tanımlıyoruz. Hem yasal hem de yasadışı özel para kazanma yollarını bu tanıma dahil etmenin iki önemli nedeni bulunmakta. Bunlardan birincisi, Gregory Grossman ve ikinci ekonominin diğer savunucularının kullandığı tanım olması; ve dolayısıyla tutarlı bir tanım kullanmanın bu kişilerin çalışmalarına gön-

derme yapıldığında karışıklıkları azaltacak olmasıdır.¹⁵⁹ İkinci neden ise özel ekonomik faaliyetin, kolektif ekonomik faaliyetten farklı olan ilişkileri, değerleri ve düşünceleri beslemesidir. Bu yüzden sosyalizm için tehlike yaratabilir. Sovyetler NEP döneminde bunun farkına varmıştı; tıpkı Kübalıların Özel Dönem boyunca izin verilen yabancı yatırım ve özel faaliyetler üzerinden farkına vardıkları gibi. Bu nedenle, yasal ya da yasadışı, yaygın özel ekonomik faaliyet sosyalizm için bir sorun oluşturabilir.

Ancak tanıma yasal ya da yasadışı faaliyeti dahil etmek, bunların eş düzeyde tehlikeli olduğu anlamına gelmez. Gerçekçi bir bakış açısıyla, toplumsallaşmış sektör, her küçük çaplı onarım, hizmet ve malların küçük miktarlardaki değişiminden sorumlu olamadığı için, özel ekonomik faaliyet bütün sosyalist ülkelerde yürütüldü. Özel faaliyet, belirli sınırlar içinde tutulduğu sürece doğal ve tehdit edici olmayan bir yer edindi. Sovyetler Birliği'ndeki yasal ekonomik faaliyetin çoğu için durum böyledi. 1950 ile 1985 yılları arasında yasal ekonomik faaliyet, toplumsallaşmış sektörle karşılaştırıldığında gerçekte azalmıştı. Yasadışı faaliyet için ise bunun tersi geçerliydi. Daha ileride söz edeceğimiz gibi sosyalizme değişik şekillerde zarar verdi. Bunlardan bir tanesi, yasal ekonomi ile sıklıkla uyum göstermesiydi. 1950 ile 1980 arasındaki dönemde yasadışı özel ekonomik faaliyet büyük ölçüde genişledi.

Doğal olarak ikinci ekonominin ya da karaborsa faaliyetinin yasadışı yönü yalnızca sosyalist toplumlarda ortaya çıkmadı. Kapitalist ülkelerde yasadışı ekonomik faaliyet, fuhuş, vergilerden kaçınmak amacıyla kayıt dışı çalışma, uyuşturucu madde ve korsan içki satışı gibi biçimler aldı. Amerikan karaborsa faaliyeti ABD'deki içki yasağı döneminde yasadışı içki satışı üzerinden, İkinci Dünya Savaşı döneminde de tekerlek lastiği, şeker ve diğer karneye bağlanmış ürünlerin satışı üzerinden büyük boyutlara ulaştı. Sosyalizm, özel ekonomik faaliyetleri kapitalizme göre daha büyük ölçüde yasakladığı için, karaborsa faaliyeti daha büyük bir potansiyel sorun teşkil ediyordu. Dahası, sosyalist devrimler, ekonomik açıdan gelişmekte olan ülkelerde gerçekleşti. Bu tür ülkelerde sermaye

¹⁵⁹ Gregory Grossman, "The 'Second Economy' of the USSR," *Problems of Communism* (Eylül-Ekim 1977), 25.

yatırımları ve ulusal güvenlik gereksinimleri, tüketim mallarına yatırımın kısıtlanmasını gerektirdiğinden, bazı tüketim mallarına olan talep her zaman arzdan daha yüksek oldu. Bu da, kuyrukların oluştuğu ve/veya karnelerin gerekli olduğu bir dağıtım sisteminin ortaya çıkmasına neden oldu. Yasaklanmış ekonomik faaliyetlerin sayısı ve tüketim mallarındaki yokluk ne denli fazla ise, yasanın etrafından dolaşmak eğilimi o denli güçlü oluyordu. Sosyalist toplumlar, bu eğilime engel olmak için güçlü eğitim kampanyaları düzenlediler ve yasaların sıkı biçimde uygulanmasını gözettiler.

Karaborsalar gelişmemiş sosyalizme özgü olsalar da, Sovyetler Birliği'nde bir ikinci ekonominin var olması ve gelişmesi, gerek Marksistlere gerekse başkalarına şaşırtıcı gelebilir. Eğer durum böyleyse, şaşkınlığın nedeni iktisatçıların ikinci ekonomiye ilişkin doğru dürüst bir açıklama getirememeleri olabilir. Sovyet ekonomisinin Marksist bir bakışla derli toplu ele alındığı çalışmalarda ikinci ekonomiden hemen hemen hiç söz edilmez. Britanyalı Marksist Maurice Dobb, 1948'de basılan, 1966'da genişletilen ve gözden geçirilen *1917'den İtibaren Sovyet Ekonomisinin Gelişimi* (*Soviet Economic Development Since 1917*) isimli kitabında, 1920'li yıllardaki karaborsaya iki kez atıf yapmak dışında yasal ya da yasadışı özel girişimden hiç bahsetmemiştir.¹⁶⁰ 1980 yılına kadar, T. İ. Koryagina hariç, Sovyet iktisatçılarının çoğu ikinci ekonomiyi ihmal ettiler.¹⁶¹ L. Leo Leontyev'in yazdığı *Siyasal İktisat*, editörlüğünü G. A. Kozlov'un yaptığı *Siyasal İktisat: Sosyalizm*, editörlüğünü G. S. Sarkisyants'ın yaptığı *Sovyet Ekonomisi: Sonuçlar ve Olasılıklar*, P. İ. Nikitin'in yazdığı *Siyasal İktisadın Temelleri* ve Yuri Popov'un yazdığı

¹⁶⁰ Maurice Dobb, *Soviet Economic Development Since 1917* (New York: International Publishers, 1966).

¹⁶¹ Anders Åslund'a göre [*Gorbachev's Struggle for Economic Reform* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1989), 5] 1960'ların sonlarında dört önemli akademik iktisat kurumunda, "para-meta ilişkileri" ya da daha basit bir ifadeyle "piyasa ilişkileri"ne taraftar olan iktisatçıların ağırlığı bulunmaktaydı. İkinci ekonomi üzerine en önemli Sovyet uzmanı olan Koryagina, İktisadi Araştırma Enstitüsü'nde çalışıyordu. Bu enstitü 1986'ya kadar piyasa karşıtı bir iktisatçı olan Tigran Haçaturov tarafından yönetilmişti. Gregory Grossman, "Subverted Sovereignty: Historical Role of the Soviet Underground," Stephen F. Cohen ve diğ., ed., *The Tunnel at the End of the Light* içinde (Berkeley: University of California, 1988), 36.

Siyasal İktisat Üzerine Makaleler isimli kitaplar gibi standart Sovyet metinlerinde bu konudan hiç bahsedilmemektedir.¹⁶² Yosif Stalin, Sovyetler Birliği'nin ekonomik sorunları üzerine yazdığı ve 1952'de basılan yapıtında, kırsal kesimde özel mal üretiminin sürüp gitmesine değinmiştir; ancak yasadışı özel girişimin yarattığı tehlikeden hiç söz etmemiştir (muhtemelen o dönemdeki büyüklüğünün ihmal edilebilir düzeyde olması nedeniyle).¹⁶³ Benzer biçimde, Amerikalı Marksist iktisatçı Victor Perlo, Sovyet ekonomisi üzerine yazdığı ve 1961'de yayınlanan kitapçığında, döviz kullanılan karaborsaya kısa bir bölüm ayırmış, ancak belli ki bunu geçici ve sınırlı bir olgu olarak değerlendirmiştir. Perlo, Birinci Başbakan Yardımcısı Anastas Mikoyan'ın karaborsayı, "halkımızda var olan bir eğilimi temsil etmeyen... toplumumuzun yüzeyindeki bir avuç pislik" olarak adlandırdığını aktarmıştır.¹⁶⁴ 1980'ler gibi ileri bir tarihte bile, Sovyet ekonomisi üzerine yazdıkları ve sorunları samimi ve aydınlatıcı bir tarzda ele aldıkları kitaplarında Victor ve Ellen Perlo, ikinci ekonomiden hiç bahsetmemiştir.¹⁶⁵

Marksist iktisatçıların ve hatta burjuva iktisatçıların çoğu, sosyalizm içerisindeki özel ekonomik faaliyeti ihmal etseler de bazı Amerikalı, Batı Avrupalı ve Sovyet araştırmacıları ve de CIA, 1970'li yıllarda bu konuya ilgi göstermeye ve konu üzerinde çalışmaya başladılar. Hatta, Sovyetler'deki ikinci ekonomi, ABD'de bir akademik çalışma alanı oluşturdu. 1985'te Kaliforniya-Berkeley Üniversitesi'nden Gregory Grossman ve Duke Üniversitesi'nden Vladimir Treml, SSCB'deki İkinci Ekonomi Üzerine Berkeley-Duke Makaleleri'ni yayınlamaya başladılar. Berkeley-Duke

¹⁶² G. A. Kozlov, ed., *Political Economy: Socialism* (Moskova: Progress Publishers, 1977); L. Leontyev, *Political Economy: A Condensed Course* (New York: International, 1974); P. I. Nikitin, *The Fundamentals of Political Economy* (Moskova: Progress Publishers, 1983); G. S. Sarkisyan, ed., *Soviet Economy: Results and Prospects* (Moskova: Progress Publishers, 1977); ve Yuri Popov, *Essays in Political Economy* (Moskova: Progress Publishers, 1985).

¹⁶³ Yosif Stalin, "Economic Problems of Socialism in the USSR," Bruce Franklin, *The Essential Stalin içinde* (New York: Anchor Books, 1972), 445-481.

¹⁶⁴ Victor Perlo, *How the Soviet Economy Works* (New York: International, 1961), 34.

¹⁶⁵ Victor ve Ellen Perlo, *Dynamic Stability: The Soviet Economy Today* (Moskova: Progress Publishers, 1980).

projesi kapsamında, 1985 ile 1993 arasında yirmi altı yazar tarafından bu konu üzerine yazılan elli bir adet makale yayınlandı. Bu makalelerin yarıdan fazlası Brejnev dönemini ele alıyordu ve bunların çoğu, 1971 ile 1982 arasında Sovyetler Birliği'ni terk etmiş olan 1061 hanehalkı üzerinde yapılan anketlere dayandırılmıştı.¹⁶⁶ Berkeley-Duke projesinde ayrıca, SSCB ve Doğu Avrupa'daki ikinci ekonomi üzerine önemli Batı dillerinde yazılmış olan 269 çalışmadan oluşan bir kaynakça derlendi.¹⁶⁷ İkinci ekonomi birtakım araştırmacılar için çok önemli görünüyordu.

Hukukaçısından, Sovyet sosyalizmi özeleekonomik faaliyetlerin çoğunu yasadışı kılmıştı. Yasalar, başka insanların çalıştırılmasını (ev hizmetleri hariç), malların kâr amacıyla satılmasını ya da alınıp satılmasını, yabancılarla ticaret yapılmasını, döviz bulundurulmasını ve zanaatler ile ticaretin özel kazanç amacıyla kullanılmasını yasaklamıştı. Bunun sonucunda, emeğin yasal sömürüsü söz konusu olmamıştı. Buna karşılık, Sovyet sosyalizmi, mutlak sınırlar dahilinde kalmak kaydıyla bazı özel ekonomik faaliyetlere izin vermişti. Özel kazançlar sağlayan işlerin önemli bir bölümü, zaman zaman yasadışı faaliyete dönüşse bile yasal olarak kaldı. Sovyet yasaları, kolektif çiftliklerde ya da devlet çiftliklerinde çalışanların (hatta buralarda çalışmayan bazı kişilerin dahi) 3 dönümle sınırlı bir arazide özel tarım yapmalarına izin veriyordu. 1974 yılında, bazı tahminlere göre özel tarıma ayrılan süre, tarıma ayrılan toplam sürenin neredeyse üçte birine, bütün ekonomideki toplam kişi-saat değerinin de yaklaşık onda birine denk düşüyordu. Özel tarlalar, Sovyetler Birliği'ndeki tarımsal üretimin dörtte birinden fazlasını üretiyordu. Özel tarlalarda yetişen ürünlerin satılması için, kolektif çiftlik pazarları adı verilen pazarlar ortaya çıktı. Yasal olduğu halde bu yetiştirme ve satma işlemi, toplumsal mülkiyetin (tohumlar, gübre, su, yem, donanım ve ulaşım), özel tarlaları desteklemek ve ürünü pazara getirmek amacıyla kullanılması gibi yasa-

¹⁶⁶ "List of Berkeley-Duke Occasional Papers in the Second Economy in the USSR with Abstracts and Notes," Berkeley-Duke Ana Sayfası.

¹⁶⁷ Gregory Grossman, "The Second Economy in the USSR and Eastern Europe: A Bibliography," (Berkeley-Duke Occasional Papers in the Second Economy in the USSR, Temmuz 1990).

dışı suistimallere davetiye çıkarıyordu.¹⁶⁸

Sovyet yasaları ayrıca özel konutlara da izin veriyordu. Grossman'a göre, 1970'li yılların ortalarında Sovyet nüfusunun yarısı ve kentsel nüfusun dörtte biri özel konutlarda yaşıyordu. Özel konut sahibi olmak her ne kadar yasal olsa da, bazı yasadışı etkinlikler de sıkça görülüyordu: yasadışı biçimde kiraya vermek, yasadışı yapım ya da onarım hizmeti alınması, toplumsallaştırılmış sektörden inşaat malzemelerinin yasadışı biçimde elde edilmesi, görevlilere rüşvet verilmesi vb. Diğer sektörlerde, hekimler, diş hekimleri, öğretmenler ya da özel öğretmenler gibi meslek sahipleri hizmetlerini yasal olarak para karşılığında sunabiliyorlardı. Zanaatkarlar kırsal kesimde ev tamiri işleri yapabiliyor, belirli zanaatkarlar da birkaç kısıtlı ve önemsiz işte çalışabiliyordu. Özel madenciler, çıkardıkları cevheri devlete satmak koşuluyla madencilik yapabiliyordu. Yasalar ayrıca, kullanılmış kişisel eşyaların satışına izin veriyordu.¹⁶⁹ Yasal sınırlar içerisindeki özel faaliyet kendi başına büyük bir sorun oluşturmuyordu. Garbaçov dönemine kadar özel ekonomik faaliyetin Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) içindeki oranı düzenli olarak azaldı. Grossman'ın tahminlerine göre 1950'de bu oran yüzde 22 iken, 1977 yılında yüzde 10'a düşmüş durumdaydı. Ancak, Sovyet GSMH'sinin 1950 ile 1977 arasında çok büyük bir artış gösterdiği hesaba katılırsa, yasal özel ekonomik faaliyetin önemli bir düzeyde kaldığı görülecektir.¹⁷⁰

1953'ten sonra yasadışı para kazanma, yasal faaliyetten çok daha büyük bir sorun oluşturmaya başladı. Yasadışı faaliyet zaman içerisinde şaşırtıcı biçimler aldı, Sovyet yaşamının bütün yönlerine girdi ve yalnızca insan yeteneğinin sınırları ile kısıtlanabilir hale geldi. Yasadışı ekonomik faaliyetin en sık rastlanan biçimi, devletten, yani işyerlerinden ve kamu kuruluşlarından çalma şeklinde tezahür ediyordu. Grossman, "köylünün hayvanlarını doyurmak için kolhozdan yem çaldığını, işçinin ikinci bir işte kullanmak için malzeme ve alet çaldığını, hekimin ilaç çaldığını, sürücünün benzin çaldığını ve resmi arabayı gayriresmi bir taksi olarak

¹⁶⁸ Grossman, "The 'Second Economy' of the USSR," 25-27.

¹⁶⁹ Grossman, "The 'Second Economy' of the USSR," 26-27

¹⁷⁰ Grossman, "The 'Second Economy' of the USSR," 35.

kullandığını” yazmıştı. Bunun dışında kamyon sürücülerinin bazı malları özel pazarlara yönlendirmesi ya da devlet kaynakları ile yazlık ev inşa edilmesi, bir apartman dairesinin tadilatının yapılması, bir otomobilin onarılması gibi faaliyetler de görülüyordu.¹⁷¹

Bazen devletten çalma eylemi, toptan ve sistematik yollarla gerçekleşiyordu. Bu, “cesaret isteyen ve büyük ölçekli işleri yapabilecek, iyi organize olmuş suç şebekeleri” tarafından yapılıyordu. Bazı yöneticiler, karaborsaya yönlendirebilmek amacıyla malların kaybolduğunu ya da bozulduğunu bildiriyorlardı. Devlete ait mağazalarda çalışan bazı tezgah-tarlar ya da yöneticiler, seyrek bulunan bazı malları, özel müşterilerden bahşiş alabilmek ya da karaborsada satabilmek amacıyla bir kenara ayırıyorlardı. Sahip olabilmek için bekleme listelerinin olduğu otomobil gibi dayanıklı tüketim malları, “vurgunculuk” ya da “yolsuzluk yapabilmek için önemli bir fırsat” sunuyor; bunlar, daha yüksek fiyatlarla yeniden satılıyordu.¹⁷²

Onarımlar, hizmetler ve hatta üretim, yasadışı kazanç sağlamanın başka yöntemlerini de sunuyordu. Ev onarımları, otomobil onarımları, bıçkı ve dikiş, eşya taşınması ve özel konut inşası bu eylemler arasındaydı. Aslen yasadışı olan bu işler, kurallara uygun istihdamdan hem malzeme hem de zaman çalınmasını beraberinde getiriyordu. Hatta özel üretim, kelimenin tam anlamıyla gelişmiş yeraltı kapitalistlerinin oluşmasına neden oldu. Bunlar sermaye yatırımı yapıyor, üretimi büyük ölçekte organize ediyor, işçi istihdam ediyor ve sömürüyor ve malları karaborsada satıyordu. Grossman’a göre, böyle üretilen ürünler genellikle tüketim mallarından oluşuyordu: “giysi, ayakkabı, ev eşyası, süs eşyası vb.” Ayrıca, “bu tür büyük ölçekli özel işler çoğunlukla, devlete ait bir fabrikanın ya da kolektif çiftliğin çatısı altında yürütülüyordu; tabii yasadan korunmayı sağlayan kişilere gerekli ödemeler yapılarak.”¹⁷³ 1970’li yıllarda çok sayıda yeraltı işadamını savunan ünlü bir Sovyet avukatı olan Konstantin Simis, deneyimlerini, *Sovyet Kapitalizminin Gizli Dünyası* isimli bir ki-

¹⁷¹ Grossman, “The ‘Second Economy’ of the USSR,” 29-30.

¹⁷² Grossman, “The ‘Second Economy’ of the USSR,” 30.

¹⁷³ Grossman, “The ‘Second Economy’ of the USSR,” 31.

tapta topladı. Bu kitapta Simis, "bütün ülkeye yayılmış bir özel fabrikalar şebekesi bulunduğunu" belirtti. On binlerce fabrika "triko, ayakkabı, güneş gözlüğü, popüler Batı müziği plakları, çanta ve başka pek çok mal ürettiyordu." Bunların sahipleri "tek bir atölye"ye sahip olanlardan "onlarca fabrikaya sahip olan ruble mültimilyoneri aile klanları"na kadar çeşitlilik gösteriyordu.¹⁷⁴

Çeşitli monografiler, birlikte ele alındıklarında, Brejnev yıllarında ikinci ekonominin geniş bir görüntüsünün elde edilmesini sağlıyor. Özel gıda satıcıları yılda 35,5 milyar ruble değerinde mal satıyorlardı.¹⁷⁵ Devlete ait berber dükkanlarında çalışan berberler alışlageldiği üzere "çok yüksek" bahşişler alıyor ve "aslında yaptıkları işi ikinci ekonomiye aktarıyorlardı."¹⁷⁶ Üzümden ve diğer meyvelerden yapılan şarabın evde yapılması, devlete ait içeceklerin yasadışı olarak yeniden satılması ve çalınmış olan etanolun satışı, 1979'da gayri safi yurtiçi hasılanın yüzde 2,2'sine kadar ulaşıyordu.¹⁷⁷ 1970'li yılların sonlarında devlete ait otomobillerin ve kamyonların sürücüleri tarafından karaborsada yapılan benzin satışı, kırsal bölgelerdeki tüm benzin satışının yüzde 33 ila 65'ine denk düşüyordu.¹⁷⁸ Konutların yasadışı biçimde kiraya verilmesi, 1977 yılında yasadışı ev sahiplerine yaklaşık 1,5 milyon ruble gelir sağlıyordu.¹⁷⁹ Cenazelerle ilgili bahşişler, rüşvetler ve özel hizmetler (dini törenler gibi) için yapılan ödemeler resmi cenazeler için harcanan miktarın dört katından fazlasına denk geliyordu.¹⁸⁰ Fuhuş ve yasadışı uyuşturucu satışı

¹⁷⁴ Konstantin Simis, *USSR: The Corrupt Society: The Secret World of Soviet Capitalism* (New York: Simon and Schuster, 1982), 145-147.

¹⁷⁵ Vladimir G. Treml, "Purchase of Food from Private Sources in Soviet Urban Areas," (Berkeley-Duke Occasional Paper, Eylül 1985).

¹⁷⁶ Gregory Grossman, "A Tonsorial View of the Soviet Second Economy," (Berkeley-Duke Occasional Paper, Aralık 1985).

¹⁷⁷ Vladimir G. Treml, "Alcohol in the Soviet Underground Economy," (Berkeley-Duke Occasional Paper, Aralık 1985.)

¹⁷⁸ Michael V. Alexeev, "The Underground Market for Gasoline in the USSR," (Berkeley-Duke Occasional Paper, Nisan 1987).

¹⁷⁹ Michael V. Alexeev, "Expenditures on Privately Rented Housing and Imputed Rents in the USSR," (Berkeley-Duke Occasional Paper, Kasım 1991).

¹⁸⁰ Kimberley C. Neuhauser, "The Second Economy in Funeral Services," (Berkeley-Duke Occasional Paper, Şubat 1992).

ikinci ekonominin bir başka parçasını oluşturunuyordu.¹⁸¹

Araştırmacı Marina Kurkçıyan, Sovyet Ermenistanı'ndaki ulaştırma sisteminde ikinci ekonominin nasıl çalıştığını ayrıntılı bir biçimde açıkladı; ve bu çalışma biçimini, "tipik" bir çalışma biçimi olarak adlandırdı. Bir otobüs sürücüsü ortalama ücretten çok daha yüksek bir ücret elde ediyorsa da, müşterilerinden elde ettiği kazanç devletten aldığı ücretten yüksekti. Sürücü, yol parasını müşterilerden doğrudan topluyor ve makbuzlardan yalnızca bir bölümünü devlete veriyordu. Temizlik, yedek parça, bakım ve yakıt parası sürücünün cebinden çıkıyordu. Nihayetinde bir otobüs sürücüsünün toplam geliri, masraflar çıktıktan sonra, devletten aldığı resmi maaşın iki ila üç katına denk düşüyordu. Kurkçıyan, 1980'li yılların sonlarına gelindiğinde, kısmen Garbaçov'un politikaları ve ekonomik zorluklar nedeniyle, "herkes" in ikinci ekonomiye dahil olduğunu, ve ikinci ekonominin "malların ve hizmetlerin tahsisinde baskın güç haline geldiğini" belirtti.¹⁸²

İkinci ekonomi ne kadar büyüktü? Her türlü yöntembilimsel sorun, ikinci ekonominin boyutlarını ve büyüme ölçeğini belirleme çabalarını altüst etmektedir. Uzmanlar, gerek birbirlerinin ortaya koyduğu rakamları, gerekse 1989'dan sonra yayınlanan Sovyet rakamlarını kuşkuyla karışılmaktadır. Bununla birlikte, bütün uzmanlar, ikinci ekonominin otuz yıldan fazla bir süre boyunca artan bir hızda büyüdüğü konusunda görüş birliğine varmışlardır. Vladimir G. Treml ve Michael Alexeev, Rusya ve Ukrayna'nın belirli bölgeleri için hak edilen, yasal gelir ile mallar ve hizmetlere harcanan ya da biriktirilen para arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Buldukları sonuç, 1965 ile 1989 yılları arasında gelir ile harcamalar/birikimler arasındaki ilintinin giderek zayıfladığını ve sonunda tamamen kaybolduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, harcanan ya da biriktirilen toplam para miktarı, giderek, yasal olarak edinilen gelirin üzerine çıktı.

¹⁸¹ Clifford G. Gaddy, "The Size of the Prostitution Market in the USSR," (Berkeley-Duke Occasional Paper, Kasım 1989) ve Kimberley C. Neuhauser, "The Market for Illegal Drugs in the Soviet Union in the Late 1980s," (Berkeley-Duke Occasional Paper, Kasım 1990).

¹⁸² Marina Kurkçıyan, "The Transformation of the Second Economy in the Informal Economy," Alena V. Ledeneva ve Marina Kurkçıyan, eds., *Economic Crime in Russia* içinde (La Haye, Londra ve Boston: Kluwer Law International, 2000), 86-87.

Araştırmacılar, aradaki farkın nedeninin yasadışı gelir olduğunu tahmin ettiler. İkinci ekonominin boyutları ya da büyüme hızı ile ilgili herhangi bir rakam vermediler; ancak "ikinci ekonominin 1965 ile 1985 arasında hızla büyüdüğünü" belirttiler.¹⁸³ Bir başka araştırmacı, Byung-Yeon Kim, 1991 yılından sonra erişilebilir olan Sovyet istatistiklerini kullanarak benzer bir sonuca vardı: "Enformel ekonominin mutlak büyüklüğü 1969'dan 1990'a kadar genişlemişti."¹⁸⁴

İkinci ekonomi üzerine önde gelen Sovyet uzmanı olan ve SSCB Devlet Planlama Komisyonu'na bağlı İktisadi Araştırmalar Enstitüsü'nde çalışan T. İ. Koryagina da (bu Komisyon, ikinci ekonominin en azından bir bölümünün yasallaştırılması yanlısı idi), ikinci ekonominin büyüme hızını ölçmeye çalıştı. Çalışmalarından birinde, Tremi ve Alexeev'inkine benzeyen bir yöntem kullandı. Yasal olarak kazanılan, hak edilen aylık gelir ile harcanan ve biriktirilen toplam miktarı karşılaştırdı. Elde ettiği rakamlar ikinci ekonominin önemli bir büyüklüğe sahip olduğunu göstermekle kalmadı, düzenli olarak genişlediğini de ortaya koydu.

İşçilerin aylık maaşlarındaki artış ile mallar ve hizmetlere harcanan ve bankalarda biriktirilen toplam paranın artışının karşılaştırılması¹⁸⁵

	1960	1970	1975	1980	1985	1988
Aylık maaş (milyar ruble)	80,6	122	145,8	168,9	190,1	219,8
1960'a oranı		152	180	210	236	273
Toplam harcanan ve biriktirilen (milyar ruble)	103,2	223,2	329,9	464,6	590	718,4
1960'a oranı		216	320	450	572	696

Sovyet ekonomisinin tamamı için istatistikten yararlanan Koryagina, ikinci ekonominin yukarıdaki alanlardan daha da hızlı büyüdüğünü he-

¹⁸³ Tremi ve Alexeev, 221, 235.

¹⁸⁴ Byung-Yeon Kim, "Informal Economy Activities of Soviet Households: Size and Dynamics," (PERSA Working Paper No. 26, University of Warwick, 29 Ocak 2003), 9.

¹⁸⁵ Tatyana Koryagina, "SSCB'nin Gölge Ekonomisi," *Izid-vo Pravda* 3 (1990): 113 [Rusça].

sapladı. Dahası, ikinci ekonomi birinci ekonomiden daha hızlı büyüyordu. Koryagina'ya göre, resmi ulusal gelir ile perakende malların ve hizmetlerin değeri, 1960'lı yılların başları ile 1980'li yılların sonları arasında dört ya da beş katına çıkmıştı. İkinci ekonomi ise aynı süre içerisinde on sekiz kat büyümüştü.¹⁸⁶

İkinci ekonomi büyüdüğü halde, gerçek boyutlarını ölçmek güçtür. Farklı ideolojik yaklaşımlara sahip olan Amerikan ve Sovyet iktisatçıları, SSCB'deki ikinci ekonominin toplam ekonomiye oranla büyüklüğünü hesaplamamanın zor olduğunu kabul etmektedir. Zorluklardan bir tanesi “enformel ekonomi”, “gölge ekonomi”, “ikinci ekonomi”, “özel ekonomi”, “yeraltı ekonomisi”, “karaborsa ekonomisi” gibi kavramların değişken biçimde tanımlanması nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Bazı araştırmacılar için ölçü yasal ve de yasadışı özel ekonomik faaliyet iken, diğerleri için ölçü yalnızca yasadışı faaliyettir. Bir tanım üzerinde görüş birliğine varılabilse bile, bütün hesaplamalar, ancak kısmen gerçekçi olabilecek kabuller içermektedir. Bir iktisatçı Sovyet ikinci ekonomisinin ölçümünü, fizikçilerin Pluton'un yörüngesini, komşu gezegenlerin salınımını inceleyerek belirlemeleri ile karşılaştırmıştır. Bütün bu uyarılar bir yana, tahminler yine de anlamlıdır.

Makroekonomik rakamları inceleyen Koryagina, yasadışı malların ve hizmetlerin yıllık değerinin 1960'lı yılların başlarında 5 milyar ruble iken, 1980'li yılların sonlarında 90 milyar rubleye yükseldiğini hesapladı. Sovyet ulusal geliri (net maddi ürün) 1960 yılında günümüz fiyatlarıyla 145 milyar ruble, 1988'de 422 milyar ruble ve 1990'da 701 milyar ruble ise, bu durumda ikinci ekonominin değeri, 1960'da ulusal gelirin yaklaşık yüzde 3,4'ü, 1988'de yüzde 20'si, 1990'da ise yüzde 12,8'i düzeyindeydi.¹⁸⁷ (1990'a gelindiğinde, daha önce yasadışı olan faaliyetlerin bazıları yasal hale gelmişti.) 1988'de Koryagina, yasadışı yollardan elde edilen toplam kişisel servetin 200-240 milyar rubleye, diğer bir deyişle bütün kişisel

¹⁸⁶ Gregory Grossman, “Subverted Sovereignty: Historical Role of the Soviet Underground,” Stephen F. Cohen ve diğ., eds., *The Tunnel at the End of the Light* içinde (Berkeley: University of California, 1988), 36.

¹⁸⁷ Tremi ve Alexeev, 224-225, 239.

servetlerin yüzde 20-25'i düzeyine ulaştığını hesapladı.¹⁸⁸

Koryagina'nın rakamları yalnızca *yasadışı* ekonomik faaliyetten elde edilen geliri göstermekteydi. Özel ekonomik faaliyetin toplam büyüklüğüne ilişkin bir fikir sahibi olabilmek için bu rakamlara yasal özel faaliyetin büyüklüğünün de eklenmesi gerekmektedir. Bir başka deyişle, bütün özel faaliyetin 1988'deki büyüklüğü tahminen en az yüzde 10 daha fazla, yani yüzde 30 düzeyinde, toplam edinilmiş kişisel servetin de yüzde 30-35'i düzeyinde olmalıdır.

Koryagina'nın rakamlarında bu tür ayarlamalar yapılsaydı, bu rakamlar, bu konuda otorite olan Amerikalı araştırmacı Grossman'ın rakamları ile benzeşecekti. Grossman'ın hesapları binin üzerinde Sovyet göçmeni ile yapılan anketlerden elde edilen mikroekonomik verilere dayanıyordu. Grossman, 1970'li yılların sonlarında kentsel nüfusun (toplam nüfusun yüzde 62'sini oluşturmuyordu), toplam gelirinin yaklaşık yüzde 30'unu gayriresmi yollardan, yani yasal ya da yasadışı özel faaliyetten edindiği sonucuna ulaşmıştı.¹⁸⁹

1991'den sonra Sovyet arşivlerinden yararlanılarak yapılan araştırmalar, ikinci ekonominin büyüklüğüne ilişkin bu hesapları desteklemiştir. 2003'te, İngiltere'deki Warwick Üniversitesi'nde çalışan iktisatçı Byung-Yeon Kim, ikinci ekonominin büyüklüğünü, resmi Sovyet Aile Bütçesi Anket Verileri'ne dayanarak hesapladı. Sovyet yönetimi 1969 ile 1990 yılları arasında 62.000 ila 90.000 ailelik bir örneklemden, gelir ve giderleri ile ilgili veri toplamıştı. Ankete katılanlar hem resmi gelirlerini hem de "enformel" gelirleri ile giderlerini, yani özel faaliyetten (yasadışı olması gerekmiyordu) elde edilen gelirleri ile özel işlerdeki giderlerini bildirmişlerdi. Bu tür enformel gelirler arasında aynı gelirler, tarımda kullanılan hayvanların ve ürünlerin satışından elde edilen gelirler ve bireylerden elde edilen gelirler bulunmaktaydı. Enformel giderler ise kendi ürettikleri malların tüketimi ile mallar için bireylere ödenen parayı içermekteydi. Kim, bu ankete katılanların, Grossman'ın anketine katılan göçmenlerle karşılaştırıldığında, yasadışı faaliyetle ilgili olan gelir ve giderleri bildir-

¹⁸⁸ Gregory Grossman, "Sub-Rosa Privatization and Marketization in the USSR," *Annals, ASPSS* (Ocak 1990), 49.

¹⁸⁹ Gregory Grossman, "Sub-Rosa Privatization," 49.

mekte daha az istekli olacaklarını belirtmişti. Aynı zamanda, Grossman'ın anketine katılanların, sosyalizmin daha az etkisi altında kalmış ve dolayısıyla özel işlerle daha fazla uğraşmış ve ülke dışına göçmeyen Sovyet yurttaşlarına göre önemlerini daha fazla abartmaya eğilimli olmaları muhtemeldir. Ne olursa olsun, Kim'in verileri ile elde edilen ikinci ekonomi büyüklüğünün Grossman'ınkine göre daha küçük olacağı beklenmelidir. Ve durum tam da böyledir. Kim, ikinci ekonomiden elde edilen toplam gelirin yüzde 16 olduğunu, Grossman ise yüzde 28-33 düzeyinde olduğunu hesaplamıştır. Her ikisinin de, bildirdikleri rakamlarda bir ölçüde taraflı oldukları düşünülecek olursa, gerçek değer muhtemelen ikisinin ortasında bir yerdedir.¹⁹⁰

Grossman bir başka çalışmasında, ikinci ekonominin Sovyetler Birliği'nin çeperindeki bölgelerdeki büyüklüğünün Rusya'daki büyüklüğünden daha fazla olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Grossman'ın, Sovyet ikinci ekonomisinin, birinci ekonomi ile karşılaştırmalı büyüklüğüne ilişkin hesapları (Brejnev Dönemi, 1977)¹⁹¹

Rusya (RSFSC)	% 29,6
Beyaz Rusya, Moldavya ve Ukrayna	% 40,2
Ermenistan (yalnızca etnik Ermeniler)	% 64,1
Transkafkasya ya da Orta Asya'da yaşayan "Avrupalılar"	% 49,7

¹⁹⁰ Byung-Yeon Kim, 6, 9.

¹⁹¹ Hesapları yapan Gregory Grossman, "The Second Economy: Boon or Bane for the Reform of the First Economy?" *Economic Reforms in the Socialist World* içinde, Stanislaw Gomulka ve diğ. eds., (Londra: Macmillan, 1989), 94.

Grossman'a göre "SSCB'deki enformel (ya da özel) gelirlerin boyutlarına ilişkin fikir, ABD'ye kısa bir süre önce göç eden 1000 Sovyet göçmeni üzerinde Profesör V. G. Treml ve Gregory Grossman tarafından yapılmış olan bir anketin sonuçları üzerinden edinilebilir. Veriler 1977 yılına odaklanmakta ve yalnızca kentsel bölgeleri kapsamaktadır. Sunulan değerler yalnızca, hem erkeğin hem de kadının yer aldığı ve bunlardan en az birinin resmi olarak istihdam edildiği aileler ile ilgilidir." Grossman'ın görüşüne göre ikinci ekonomi, 1970'li yıllardan sonra büyümeye devam etti. Tablo, ikinci ekonominin, Brejnev döneminin sonlarında, en büyük cumhuriyet olan Rusya'nın yaklaşık yüzde 30'unu, diğer önemli Slav cumhuriyetleri olan Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın da yaklaşık yüzde 40'ını kapladığını göstermektedir. Verilerin elde edilebildiği diğer SSCB cumhuriyetlerinde ise, ikinci ekonomi daha da büyüktü. Belki de 'birinci' (planlı, devlet mülkiyetindeki) ekonomiye eşit ya da ondan daha büyüktü.

Grossman 1970’li yılların sonlarında kentsel gelirin yüzde 30’unun ikinci ekonomiden elde edildiğini, buna karşılık ikinci ekonominin güneyde (Kuzey Kafkasya bölgeleri ve Transkafkasya cumhuriyetleri –Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan- ve Orta Asya) kuzeyden (orta Rusya, Baltık cumhuriyetleri ve Sibirya) daha güçlü olduğunu belirtti. Ayrıca Odessa gibi sınır bölgelerinde ve 1917’den sonra SSCB’ye katılan Moldavya, Ukrayna ve Beyaz Rusya gibi topraklarda daha büyüktü. Bölgesel ve etnik çeşitlilik nedeniyle bazı bölgelerde insanların yasadışı özel faaliyetten elde ettiği gelir, düzenli, yasal istihdamdan elde ettikleri gelirle aynı düzeydeydi. Bazı bölgelerde yasadışı gelir, yasal gelirin iki katına ulaşıyordu.¹⁹² Kim’in, Aile Bütçesi Anketi verilerine dayandırdığı çalışması, Grossman’ın ve başkalarının ulaştığı sonucun, yani ikinci ekonominin en küçük olduğu cumhuriyetlerin Rusya, Estonya ve Letonya, en büyük olduğu cumhuriyetlerin ise Özbekistan, Gürcistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Tacikistan ve Ermenistan olduğu sonucunun doğruluğunu teyit ediyordu.¹⁹³

İkinci ekonomiye kaç kişi dahildi? Araştırmacıların çoğu, 1980’lerde ikinci ekonominin toplumun her noktasına eriştiği ve hemen hemen herkese temas ettiği konusunda görüş birliği içerisindeydiler. Özel para kazanma yollarına değinen Brejnev, “Hiç kimse yalnızca aldığı ücret ile yaşamamaktadır” demişti.¹⁹⁴ Ancak asıl önemli olan, küçük ölçekli aşırı-malar ya da karaborsadan mal almak değil, gelirin tamamı ya da önemli bir bölümü için özel faaliyete bağımlı olan kişilerden oluşan bir katmanın ortaya çıkmasıydı. Bazı kimseler çok varlıklı hale geldiler ve “yeni Brejnev zenginleri” olarak anılmaya başladılar.¹⁹⁵ Böyleleri, gelişmekte olan bir küçük burjuva sınıfı olarak değerlendirilebilirdi.

Bazı araştırmacılar, ikinci ekonomiye dahil olan kişilerin, özellikle de

¹⁹² Simis, 153; Grossman, “Subverted Sovereignty,” 39-40.

¹⁹³ Kim, 12, 23.

¹⁹⁴ Brejnev’den aktaran David Pryce-Jones, *The Strange Death of the Soviet Empire* (New York: Henry Holt, 1995), 53.

¹⁹⁵ Gregory Grossman, “Inflationary, Political and Social Implications of the Current Economic Slowdown,” Hans-Hermann Hölman, Alex Nove ve Heinrich Vogel, *Economics and Politics in the USSR* içinde (Boulder ve Londra: Westview Press, 1986), 192.

yasadışı özel girişimden önemli bir gelir elde edenlerin sayısı ya da oranı ile ilgili bir tahminde bulunmaya çalıştılar. Vladimir Tremi'e göre yeraltı ekonomisi ya da yasadışı ekonomi 1970'li yılların sonlarında işgücünün yüzde 10 ila 12'sini içerir olmuştur.¹⁹⁶ Koryagina, ikinci ekonominin yasadışı bölümlerine dahil olan insanların sayısının, 1960'lı yılların başlarında 8 milyonun altında iken, 1974'te 17-20 milyona (nüfusun yaklaşık yüzde 6 ila 7,6'sı), 1989'da ise yaklaşık 30 milyona (nüfusun yaklaşık yüzde 12'si) yükseldiğini hesapladı.¹⁹⁷ Grossman, ikinci ekonominin 1980'lerin ortalarındaki ölçeğini şöyle açıkladı:

Ve dolayısıyla Sovyet çağının son otuz yılı boyunca, yasadışı ekonomik faaliyet ekonominin her sektörüne ve her deliğine girdi; havalanın alabileceği her şekli ve düzeni aldı; herkes için en azından minimal ya da mütevazı bir düzeye, pek çoğu için ise önemli bir düzeye, bazıları için ise müsriflik düzeyine ve devasa boyutlara ulaştı ve özenle organize edildi.¹⁹⁸

Resmi toplumsallaştırılmış ekonomi dışında meydana gelen dalavereleler, Sovyetler'in çöküşüne çok büyük bir katkıda bulundu. Öncelikle, 1980'li yıllarda Sovyetler Birliği'nin karşı karşıya geldiği ve reformlara ihtiyacın doğmasına neden olan ekonomik ve siyasi sorunları ortaya çıkarttı ya da alevlendirdi. İkinci olarak, Garbaçov'un zaman içerisinde benimsediği ve sosyalizmin üzerine kıyamet gibi çöken düşünceler ve politikalar için ekonomik bir zemin oluşturdu.

Yüzeyde, ikinci ekonomi olumlu ve hatta istikrar getirici bir işleve sahip gibi görünmüş olabilir. İkinci ekonomi, birinci ekonomi tarafından karşılanamayan bazı tüketici duyarlılıklarını karşıladı; ve böylece sosyalist malların niceliği ve niteliği ile ilgili memnuniyetsizliğin belirli bir bölümünün başka bir yöne saptırılmasını sağladı. Ayrıca, aksi takdirde

¹⁹⁶ Michael Alexeev, "The Russian Underground Economy in Transition," Michael Walker, ed., *The Underground Economy: Global Evidence of Its Size and Impact* içinde (Vancouver, Kanada: Fraser Institute, 1997), 259.

¹⁹⁷ Tremi ve Alexeev, 225; Valeri M. Rutgayzer, "The Shadow Economy in the USSR," (Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR, No. 34, Şubat 1992), 41.

¹⁹⁸ Grossman, "Subverted Sovereignty," 31.

doğrudan sistem karşıtlığına dönüşebilecek olan bireysel girişim için kazançlı bir çıkış yolu oluşturdu.

Belki de böyle inanışlar Sovyet yetkililerinin ikinci ekonomiye yeterince önem vermemesine ve ortaya çıkardığı suçlara karşı sıkı tedbirler almamasına neden oldu. Daha önce de değinildiği gibi, Sovyet ekonomisi üzerine yazılan metinlerde, ikinci ekonomi ihmal edilmişti. Gosplan'ın İktisadi Bilim ve Araştırma Enstitüsü'nü (Koryagina da çalışmalarını burada yürüttü) yöneten Valeri Rutgayzer, Sovyetler Birliği'ndeki ikinci ekonomi üzerine yapılan ilk yayınların ancak 1980'lerin başlarında ortaya çıktığını söyledi.¹⁹⁹ Daha da önemlisi, Sovyet yetkilileri ikinci ekonomiyi bastırmak için hiçbir planlı çaba harcamadılar. Grossman, bu durumu şöyle açıkladı:

1960'ta Sovyet gölge ekonomisi kurumsal anlamda olgun hale gelmiş ve dikkat çekici bir ölçek ve büyüklüğe ulaşmıştı. 1960'lı yılların başlarında Hruşçov'u, ölüm cezasının yeniden uygulanmasını önerme noktasına getirecek kadar şiddetli bir kampanyanın hedefi olmuştu. "Ekonomik suçlara" karşı yürütülen bundan önceki ve sonraki bütün kampanyalar gibi bu kampanya da kanuna aykırı faaliyetlerin hızla ve düzenli olarak artmasını pek engelleyememişti. Buna karşılık gölge ekonomi, Brejnev döneminde (1964-1982) gösterilen iyi niyetten kaynaklanan büyük ihmalkarlık, hatta üstü kapalı teşvik yüzünden yayıldı, büyüdü ve serpildi.²⁰⁰

Bu iyi niyetten kaynaklanan büyük ihmalkarlığın bir göstergesi, açıkça yasadışı olan ekonomik faaliyetin herhangi bir şekilde kovuşturmayaya tabi tutulmaması idi. 1980'li yılların başlarında spekülasyon suçları (daha yüksek bir fiyatla satmak amacıyla satın alma), toplam suçların yalnızca yüzde 2'sine denk geliyordu. Bir tahmine göre, spekülasyonun gerçek miktarı, bunun yüz katı mertebesindeydi.²⁰¹ Geçmişe bakıldığında, Sovyet önderliğinin başka pek az hatasının, yasadışı ekonomik faaliyete

¹⁹⁹ Rutgayzer, 6.

²⁰⁰ Grossman, "Subverted Sovereignty," 31.

²⁰¹ Alexeev, 255-256.

yönelik kayıtsızlık kadar zarar vermiş olduğu görülecektir.

Sovyet toplumu ikinci ekonomiden ne kadar küçük ve geçici faydalar elde etmiş olursa olsun, ikinci ekonominin maliyetleri, faydalarından çok daha büyüktü. En önemlisi, ikinci ekonomi birinci ekonomiye zarar verdi. İkinci ekonomi bazı tüketici duyarlılıklarını karşılamış ve memnuniyetsizliğin belirli bir bölümünün başka bir yöne saptırılmasını sağlamışsa da aynı zamanda bu duyarlılıkları harekete geçirmiş ve memnuniyetsizliği artırmıştır. Koryagina, “ikinci ekonominin tüketici piyasalarındaki yoklukları hafiflettiğini ve aynı zamanda bunların büyümesini teşvik ettiğini” belirtmiştir. Dolayısıyla yokluklar suç kapsamına giren ekonomik faaliyeti daha da fazla teşvik etmiş; bu da “toplumun sosyoekonomik ve siyasal açıdan istikrarsızlaşmasına” yol açmıştır.²⁰² Dahası, yasadışı ekonomi büyüdükçe, meşru ekonominin performansına daha fazla müdahil olmuştur. İkinci ekonomi sosyalist sektörden zaman ve malzeme çalınmasına yol açtığından, sosyalizmin verimliliğini azaltmaktaydı. Alexeev, “girdileri ve çıktıları karaborsaya yönlendirmenin, en azından bazı işletmelerin resmi performansını azaltmış olması gerektiğini” belirtmişti.²⁰³ Ayrıca, ikinci ekonomi iktisadi planlamayı zayıflatmaktaydı. Eğer bir işletme, enformel alım ya da ticarete başvurarak kaynaklarını yanlış tahsis ediyor, ama bunu telafi ediyorsa, bu durumda planlamacıların ilerideki tahsisleri düzeltmelerine gerek kalmıyordu. Geri besleme mekanizmasını zayıflatan ya da ortadan kaldıran ikinci ekonomi, planlamacıları “Sovyet ekonomisini, bir hayli çarpıtılmış bir yol haritası ile yönlendirmeye” zorluyordu.²⁰⁴ Son olarak, özel yollardan para kazanımı, gelirlerdeki eşitsizliği artırdı ve bu da beraberinde kıskançlıkları ve dargınlıkları getirdi. İkinci ekonomi bütün bu kanallardan, Sovyetler Birliği’nin ekonomik sorunlar yaşamasına ya da sorunların derinleşmesine neden oldu.

İkinci ekonomi Komünist Parti’yi nasıl etkiledi? Sonuç, tek kelime ile bozulma oldu. Bazı kadroların yaşadığı bozulma, (her ne kadar bazı hasarlar kalmış olsa da) Buharin’i ve Hruşçov’u püskürten Parti’nin ne-

²⁰² Trembl ve Alexeev, 238.

²⁰³ Alexeev, 260.

²⁰⁴ Alexeev, 261.

den Garbaçov'u alt edemediğini her şeyden daha fazla açıklamaktadır. Buharin'in düşünceleri için sınıfsal bir zemin sağlamış olan köylülük, kendi varlığı için Parti'nin bozulmasına gerek duymuyordu, ancak ikinci ekonominin girişimcileri bu ihtiyacı hissediyorlardı. Basitçe ifade etmek gerekirse, yasadışı üretim ve satış işlemlerinin var olması ve gelişmesi, bazı Parti ve devlet yetkililerinin rüşvet almasını gerektiriyordu. Bu üretim ve satış daha organize ve daha yaygın hale gelince, daha fazla yolsuzluğa gereksinim duyuyorlardı. Simis, "herhangi bir yeraltı işletmesinin, devlet yönetiminden birilerinin nüfuzu kullanılmaksızın yaratılamayacağını ve bu işletmenin bir aydan fazla yaşayamayacağını" belirtmiştir.²⁰⁵

1979'da Grossman, yolsuzluğun, yani Sovyet yetkililerinin rüşvet alışverişinde bulunmasının "son derece yaygın" olduğunu ve "resmi hiyerarşinin aşağı yukarı bütün düzeylerine" eriştiğini belirtti. Hiyerarşinin en alt düzeyinde rüşvet alışverişinin nasıl uygulandığına ilişkin bir örnek, eski bir Sovyet savcısı tarafından aktarılmıştır. Savcının anlattığı davada, rüşvete karışan kişi "işinden olmaması için o bölgedeki Parti ve devlet şeflerinin birkaçına düzenli olarak rüşvet vermeye" zorlanan bir sebze deposu müdürü idi.²⁰⁶ En üst düzeyde rüşvet alışverişine verilebilecek bir örnek ise 1970'li yıllarda ve 1980'li yılların başlarında pamuk yolsuzluğu adı verilen skandaldır. Bu olayda, Özbekistan'da ve başka bazı cumhuriyetlerde üst düzey Parti ve devlet yetkilileri, milyarlarca ruble elde etmek için pamuk hasadının miktarını "açıktan açığa ve ustaca şişirmişlerdi." Bu işlem sırasında, Brejnev'in damadı da dahil olmak üzere "binlerce insana rüşvet yedirilmişti."²⁰⁷ Dolandırıcılığın konusu, bölgeden bölgeye değişiyordu: Azerbaycan'da havyar, Gürcistan'da şarap ve değerli taşlar, Baltık Cumhuriyetleri'nde balık ve Kırgızistan'da et. Ancak hiçbir yerde değişmeyen ve hepsinde gerekli olan şey, Parti'deki yolsuzluk idi.²⁰⁸

Rüşvet alma sorunu, Parti'nin en üst düzeyine kadar ulaşmıştı.

²⁰⁵ Simis, 179.

²⁰⁶ Kongre, Birleşik Ekonomi Komitesi, *Soviet Economy in a Time of Change*, rapor başlığı "Notes on the Illegal Private Economy and Corruption" yazar Gregory Grossman, 96. Kongre, 1. Oturum, 1979, Komitè Baskısı, 840-841.

²⁰⁷ Grossman, "Subverted Sovereignty," 32.

²⁰⁸ Pryce-Jones, 51-55, 377-83.

Hruşçov'un sağ kolu olan ve Başbakan Yardımcılığı ile Merkez Komitesi Genel Sekreter Yardımcılığı görevlerini yürüten Frol Kozlov, ölmüş olan bir yetkilinin Leningrad'daki kasası açılıp, kasadan Kozlov'a ait olan ve içinde değerli mücevherler ile para desteleri bulunan birtakım paketler çıktığında gözden düşmüş ve istifa etmişti. Bu mücevherler ve paraların bir bölümü, Kozlov'a, nüfuzunu kullanarak yasadışı işadamlarının yargılanmasını engellemesi için verilmiş olan rüşvetti.²⁰⁹ Yolsuzluk, zaman içerisinde en tepeye kadar çıktı. Çernenko'nun 1985'teki ölümünden sonra Merkez Komitesi yetkilileri, "banknotlarla tıka basa dolu çekmece-ler" buldular. "Ayrıca Genel Sekreter'e ait olan ve ofisinde bulunan gizli kasası da yarısına kadar banknotlara doluydu."²¹⁰

SSCB'deki bir üst düzey polis yetkilisi olan Aleksandr Gurov, Hruşçov döneminden Garbaçov dönemine kadar Parti'de yaşanan bozulmanın gelişimini, doğrudan, yasadışı ekonomi ve organize suçun gelişimine bağlamaktadır:

Organize suç, sistemimiz açık hale gelir gelmez mutlaka ortaya çıkacaktı. Bu da 1960'larda, Hruşçov'un iktidarda olduğu dönemdeki buzların çözülüşü sırasında oldu... Stalin döneminde güçlü organize suç topluluklarını tasavvur etmek mümkün değildi... Bundan sonra toplumumuzda yağmacıların ahlaki kuralları görülmeye başlandı. Ve tabii ki bu tamamen [Parti] bürokrasisinin çıkarları doğrultusunda yürütüldü. Örneğin, 1974 gibi erken bir tarihte bile Moskova'da ticaret mafyası adı verilen ve üst düzey Parti organlarında temsilcileri bulunan bir örgütlenme vardı. Eğer ben ya da bir başkası o tarihte insanları gölge ekonominin tehlikeleri hakkında uyarmaya çalışsaydık, liberaller buna gülerdi ve yönetim de bize deli gözü ile bakardı. Ancak bu iş böyle başlamıştı. Ve yönetimin bunun olmasına izin verdi; üzerinde düşünmemiz gereken gerekçelere dayandırarak. Hruşçov döneminde başladı ve Brejnev döneminde gelişti. Ancak organize suçun ülkemizde gerçekten güçlü hale geldiği dönem, Garbaçov dönemiydi.²¹¹

²⁰⁹ Simis, 47-48.

²¹⁰ Grossman, "Subverted Sovereignty," Andrey Graçev'den alıntı, 34.

²¹¹ Stephen Handelman, *Comrade Criminal: Russia's New Mafia* (New Haven: Yale University Press, 1995), 56.

Komünist Parti'nin sahip olduğu siyasi sorunlar bozulma ile çok yakından bağlantılı idi. Nedenleri ve sonuçları tek bir doğrultuda olmasa da, düşük Parti standartları, ideolojik zayıflık, şekilcilik, sinizm ve diğer siyasi zayıflıklar, bozulma ile iç içeydi. Bozulma ve paralelindeki yolsuzluk, bazı Komünist Parti ve devlet yetkililerinin özel girişimden maddi çıkar elde etmelerini sağlamaktaydı. Bu yetkililer özel ticaret ya da üretimle doğrudan ilgili olmayabilirlerdi, ancak aslında kendi yasadışı para kazanma yollarını hayata geçirmekteydiler.

İkinci ekonomi, Sovyet sosyalizminin sorunlarına büyük bir katkı yaptığı kadar, bu sorunların çözümüne yönelik girişimleri aşındırıcı bir etki de yarattı. Bu sorunlar ne kadar kötü olursa olsun, sosyalizmi yıkmadılar. Bunu Garbaçov yaptı; ve onun düşüncesi, giderek ikinci ekonomi girişimcilerinin çıkarlarını yansıtır oldu. Garbaçov'un 1986'dan sonra izlediği çizgi, iki açıdan, doğrudan ikinci ekonomiden kaynaklanıyordu. Birinci olarak, yukarıda bahsedilen bütün nedenlerden dolayı ikinci ekonomi, sosyalizmin verimliliği ile ilgili büyük bir inançsızlık yarattı ve bunu besledi. Garbaçov giderek bu inançsızlığı sömürdü ve hatta bunu körükledi; ta ki bu inançsızlık kontrolden çıkana kadar. İkinci olarak, ikinci ekonomi, gelişmeye başlayan bir küçük burjuvazi yaratarak, çıkarları sosyalizmin dışında olan ancak kendisi sosyalizmin içinde bulunan bir katman ortaya çıkardı. Bu katman, Garbaçov'un piyasa ve özel mülkiyet yanlısı politikalarına destek olan bir toplumsal kesim işlevi gördü.

Parti önderleri çoğu zaman bu katmanın yarattığı ideolojik tehlikeyi hafife aldılar. Hatta bazıları böylesi bir tehlikenin varlığını bile reddettiler. Bu bağlamda, daha önce sözü edilen Frol Kozlov, yerleşmeye başlayan bir tür ikiyüzlülüğün habercisi oldu. Kozlov bir yandan kapitalistleşenleri korumak için gizlice para alırken, diğer yandan SBKP'nin 22. Kongresi'nde yüzsüzce "Sovyet toplumunda, partide herhangi bir oportünist eğilimin gelişmesi için toplumsal bir zeminin artık bulunmadığı" güvencesini veriyordu.²¹²

Toplumda genel olarak, yasadışı özel yollardan para kazanımı küçük

²¹² Kozlov'dan aktaran John ve Margrit Pittman, *Peaceful Coexistence: Its Theory and Practice in the Soviet Union* (New York: International Publishers, 1964), 69.

burjuva değerlerin güçlenmesine ve sosyalizmin meşruiyetinin zayıflamasına neden oldu. Bir yandan, yeraltı ekonomisi girişimciler için bir idman sahası işlevi gördü, piyasalar için uygun bir kamu bilincini şekillendirdi ve “piyasa reformları için bir görüş birliği ortaya çıkmasına yardımcı oldu”.²¹³ Diğer yandan ise yeraltı ekonomisi ve ona eşlik eden her şey, bazılarının deyimi ile bir “maneviyat krizi” yarattı. Yasadışı faaliyetlerin, hırsızlığın, zamandan çalmanın, rüşvetçiliğin ve yolsuzluğun hüküm sürmesi, süregiden boş konuşmalar ve “kayırna ekonomisi”²¹⁴ ile giderek artan eşitsizlikler, halkın, sistemin nihai olarak doğru bir sistem olduğuna ilişkin inancının altını oydu. En yüksek kalitedeki malların karaborsaya yönlendirilmesi ve karaborsanın ağırlaştırdığı yokluklar sistemin yararına ilişkin kuşku yarattı. Böylece ikinci ekonomi iki açıdan etkili oldu: Bir yandan sosyalizmin değerine güçlü bir darbe vururken, diğer yandan parayı kutsallaştırdı. Grossman, “ekonomik yasadışılıklar ve yolsuzluğun hüküm sürmesi nedeniyle, Sovyet sistemine yönelik bazı kuşkuların ortaya çıktığını” belirtti. Sözü edilen kuşkular sistemin “halka minimal maddi yararlar sağlama ya da sosyalist ekonomiyi kendi ilke ve kurallarına göre yönetme yeteneği ile ilgiliydi.” Bu arada, “paranın toplum içerisindeki gücünü”, hükümet eden Parti’nin toplum içerisindeki gücü ile rekabet edecek şekilde “artırmaktaydı”.²¹⁵

Sosyalizmin içerisinde antisosyalist düşüncelerin ve değerlerin geliştiğini gören bazı Komünistler, bu gelişimin kaynaklarını teşhis etmek ya da bir çözüm üretmek konusunda pek ileri gitmediler. Daha sonra Garbaçov’un en önemli yardımcılarından biri olacak olan Georgiy Şahnazarov 1978’de, geleceği irdeleyen bir makale yazdı. Bu makalede, gelişmekte olan “düzeysiz küçük burjuva zihniyeti” konusunda uyarılarda bulundu ve bunun gerçek kaynağının “servet elde etmek için didişmek ve bunun getirdiği yararlar” olduğunu belirtti. Şahnazarov, eşitsizliğin ve sınıfların halen var olduğunu ekleyerek “[Sınıflar] sorunu radikal biçimde

²¹³ Alexeev, 261.

²¹⁴ Alena V. Ledeneva, *Russia's Economy of Favours* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

²¹⁵ Gregory Grossman, “The Second Economy of the USSR,” *Problems of Communism* Vol. XXVI, No. 5, (Eylül-Ekim 1977).

çözümlemediği takdirde, küçük burjuva zihniyetinin nüksetmesi mümkündür. Nüksetme ise hastalığın tekil vakalar şeklinde baş göstermesi değil, çoğunlukla bütün toplumsal grupları etkileyen bir salgın şekline bürünmesi anlamına gelir” dedi.²¹⁶

Şahnazarov 1970’lerde bir küçük burjuva zihniyetine işaret edebiliyordu; ve bu zihniyet 1980’lerin başlarında, kendi gündemleri olan çıkar gruplarında billurlaşıyordu. Yani, ikinci ekonomi, sosyalizmle çelişki içerisinde olan toplumsal yapı ve ideolojiler için maddi bir zemin olma işlevi görmeye başlamıştı. Bunlardan biri organize suç dünyasıydı. Bir diğeri, “siyasi muhalifler, etnik ve dinsel aktivistler, ülkeden dışarı göç etme başvurusu reddedilenler, sistem dışında duranlar, düzene ayak uydurmayan yazarlar ve sanatçılar ile yeraltı basını” dünyası idi. İkinci ekonomi ve Batı dünyası, bu alternatif toplumsal yapıları “özellikle Garbaçov döneminde çok fazla maddi destek” sundular. Bunların bayraklarında, küçük burjuva düsturu olan özgürlük yazıyordu: dini yayma özgürlüğü, göç etme özgürlüğü, çalışmama özgürlüğü, para kazanma özgürlüğü, başkalarını sömürme özgürlüğü, herhangi bir şeyi yazma ve yayınlama özgürlüğü. Tarihçi S. Frederick Starr, “pek çok alanda onaylanmamış, gayriresmi gruplar ve şebekelerin ortaya çıktığını” belirtmektedir. “1980’lerin ortalarına gelindiğinde bunlardan on binlercesi bulunuyordu. Bazıları yalnızca gönüllü hizmet vermek için kurulmuştu; ancak diğerleri kamu politikalarını etkilemek için kurulmuştu.” Bu gruplar sınıf mücadelesi, özveri, toplumun yararını gözeten erdemlilik ya da uluslararası işçi sınıfı dayanışması gibi değerleri desteklemek amacıyla ortaya çıkmamıştı. Tersine, özgürlük, bireycilik ve açgözlülüğün reklamını yaptılar; ve Starr’ın da değindiği gibi “Bu maya, Garbaçov’un 1985’te iktidara gelişinden önce tutmaya başlamıştı.”²¹⁷

Bunun için verilebilecek çok çarpıcı bir örnek, 1981’de kurulan ve V. Sokirko tarafından yönetilen *Ekonomik Özgürlük İçin* isimli örgüt idi. *Ekonomik Özgürlük İçin*, ikinci ekonominin yasallaşması amacıyla açık bir kampanya düzenledi. Özellikle de, Rus Sovyet Ceza Yasası’nın özel gi-

²¹⁶ Georgi Şahnazarov, *The Destiny of the World* (Moskova: Progress, 1978), 121-122.

²¹⁷ S. Frederic Starr, “A Usable Past,” Alexander Dallin ve Gail W. Lapidus, ed., *The Soviet System from Crisis to Collapse* içinde (Boulder: Westview Press, 1995), 14-15.

rişim faaliyetini yasaklayan 153. Maddesi'nin yürürlükten kaldırılması için ajitasyon yaptı. Grup, SSCB Yüksek Sovyeti'nin Hukuk Komitesi'ne başvurarak maddenin iptalini talep etti. Örgüt, bu madde kapsamında açılmış olan davaların dosyalarını derledi; ve editörlerinin haksız mahkumiyetler olarak adlandırdığı kararları teşhir eden bir dergi yayınladı. Grup ayrıca gösteri amaçlı mahkemeler düzenledi. Bu mahkemelerde jüriler, genellikle yönetimin mahkum ettiği kişileri temize çıkartıyordu. Gosplan'dan Valeri Rutgayzer'e göre, *Ekonomik Özgürlük İçin* isimli örgütün kampanyası, 153. Madde ile ilgili davaların yürütülmesini durdurabilecek kadar etkili bir "eleştiri ve kınamaya açıklık atmosferi yaratmayı başarmıştı."²¹⁸

Garbaçov iktidara gelmeden önce, ikinci ekonominin ideolojik etkisi Komünist Parti ve Sovyet yönetimi içerisinde kendisini göstermeye başlamıştı. 1980'lerin başlarında yasadışı ekonomiye yönelik iki farklı yaklaşım gelişmişti. Bu yaklaşımlardan bir tanesi, Andropov'un, ikinci ekonomi üzerine çalışma yapılması için kurdurduğu iki araştırma enstitüsünde hakim olan görüştü. Bu enstitülerden biri SSCB Genel Savcılığı, diğeri ise SSCB İçişleri Bakanlığı bünyesinde bulunuyordu. Bu iki enstitüye göre bireysel emek etkinliği iki kategoriye ayrılıyordu. Birinci kategori yasal ve toplum için yararlı olan faaliyetten, ikinci kategori ise yasadışı ve hak edilmemiş, gayrimeşru gelir elde edilen faaliyetten oluşuyordu. Her iki enstitü de ikinci kategorinin, yani "gölge ekonomi"nin sosyalizmle uyuşmadığı görüşündeydi. Gölge ekonominin gelişimine "yasal eksiklikler", yasanın uygulanmasının becerilememesi neden olmuştu. Bununla başa çıkabilmek için "denetimin artırılması ve bireysel emek faaliyetinin izlenmesi" gerekiyordu.²¹⁹

Diğer yaklaşım ise Gosplan'a bağlı olan ve başında Valeri Rutgayzer'in bulunduğu İktisadi Bilim ve Araştırma Enstitüsü tarafından ifade ediliyordu. Garbaçov'un zaman içerisinde benimsediği bu yaklaşım, gölge ekonominin büyük bir bölümünü meşru ve yararlı görüyordu. Bu enstitü ekonomik sistemi, yasadışı özel ekonomik faaliyetin çoğunu yasallaştıracak şekilde dönüştürmeyi hedefliyordu. Başlarda, bu enstitünün üyeleri

²¹⁸ Rutgayzer, 19-22.

²¹⁹ Rutgayzer, 7, 10-13.

ikinci ekonominin bazı bölümlerini meşrulaştırmak için kiralama ve kooperatiflerle ilgili düzenlemelerin kullanılmasını tartışmaya açmışlardı. Garbaçov bu davranış biçimini benimseyecekti. Bu düzenlemeler özelleştirme ve piyasalaşma yolunda bir uğrak noktası haline geldi.²²⁰

Komünist Parti geçmişte olduğu gibi 1980'li yılların başlarında da ekonomi, siyaset ve dış politika ile ilgili çeşitli sorunlarla karşı karşıya geldi. Geçmişte olduğu gibi, bazı kişiler ileriye doğru giden yolun, kapitalizmle bir çeşit uzlaşma ya da kapitalist düşüncelerin kapsanmasından geçtiği görüşündeydi. Ancak 1980'lere gelindiğinde bu yaklaşım gizli kaynaklara sahip olmuştur. Bu kaynaklar, kapitalizme, serbest pazara, özel mülkiyete, hür teşebbüse ve diğer burjuva "özgürlüklerine" doğru yönelmek isteyen bir küçük burjuva katman ile Parti'nin ve devletin bozulmuş kesiminin gizlice büyümesine dayanıyordu. Bu anlamda, Garbaçov'un 1987'deki sağa kayışı ve Sovyet sosyalizminin bunu izleyen çözülüşü, tarihsel Buharin/Hruşçov geleneği ile ikinci ekonominin yükselen küçük burjuvazisinin birleşmesinin ürünü olarak anlaşılabilir.

İkinci ekonomi, burjuva düşünceleri için bir zemin yaratmakta ne denli önemli bir işlev üstlenmiş olursa olsun, bu burjuva katmanı varlığını yalıtılmış biçimde sürdürmüyordu. Potansiyel bir memnuniyetsizlik denizi üzerinde yüzüyordu. Sosyalizmin başarısı, Sovyet beyazyakalı işçileri arasında, kentlileşmiş ve eğitilmiş büyük bir aydın kesimi yaratmıştı. Bu aydın kesiminin bir bölümü 1950'lerden itibaren yürürlükte olan ücretlerin birbirine yaklaştırılması uygulamasından mağdur olduklarını düşünüyorlardı. Örneğin hekimler, öğretmenler, mühendisler ve idareciler genellikle kalifiye işçilerden daha düşük ücret alıyorlardı. Dahası, giderek daha fazla yolculuk yapmaları ve artan haberleşme hacmi, bu kesimin, Batı'daki meslektaşlarından daha düşük bir yaşam standardına sahip olduğunun farkına varmasına neden olmuştu. Bu arada, 1980'lere gelindiğinde bu kesimin tepedeki etkisi orantısızdı. Komünist Parti'nin üyelerinin en az yarısı ve önderlerin daha büyük bir oranı, bu kesimden gelmekteydi.²²¹

²²⁰ Rutgayzer, 7-10.

²²¹ John Gooding, *Socialism in Russia: Lenin and His Legacy, 1890-1991* (New York: Palgrave, 2002), 208.

Rusya Federasyonu Komünist Partisi (RFBK) Merkez Komitesi üyesi olan Viktor Truşkov, 2001’de, Sovyetler’in çöküşüne ilişkin burada sunulan tahlili tamamlayan bir tahlil yaptı. Truşkov, Sovyetler Birliği’nde kapitalist restorasyonun, “dünya çapında sömürücüler” varlıklarını sürdürdükçe bir tehlike olarak var olduğunu; ölümcül bir tehdit haline ise, ancak “sosyalist sistem içerisinde yer alan” ve “kapitalizmi restore etmekten” çıkarı olan güçlerin gelişmesiyle dönüştüğünü belirtti. Böylesi güçlerin nasıl gelişebildiğini anlamak için, “1980’lerde Sovyet toplumunun fiilen sınıfsız bir toplum olarak portresi”nin “gerçeklerden çok uzak” olduğunun kavranması gerektiğini dile getirdi.

Truşkov, burjuvazi benzeri iki katmanın gelişmesine işaret etti. Önce, “küçük ölçekli bir perakende ticaret sistemi” ortaya çıktı. Bu ticaret “pek yasal değildi” ve devlete ait olan kaynakların suistimal edilmesine dayanıyordu. Bununla birlikte, “Ek iş olarak yapılan duvarcılık ve taksi sürücülüğünden küçük çiftliklerin ürünlerinin satışına kadar geniş bir yelpazede, bu perakendecilik görece önemli bir yer edindi.” İkinci olarak, “bir paralel ekonomi biçiminde var olan özel toptan ticaret” ortaya çıktı. “Bunun ekonomik gücü [perakende ticaretten] daha da fazlaydı... Bazı araştırmacılar, bunun cirosunun devletin cirosu ile karşılaştırılabilir hale geldiğini ifade etmişlerdir.” 1987-88’de Garbaçov bu perakende ve toptan ticareti yasallaştırmaya başladığında, bu alanlarda etkin olanlar “çıkarlarını korumak için siyasi yöntemler” aramaya başladılar. Bundan dolayı, piyasalaşma ve özelleştirme yönündeki baskı daha da arttı. Bu adımlar, devlet sektörünün aşınmaya başlamasına neden oldu. Truşkov’un dediğine göre, “Garbaçov-Yakovlev ikilisi burjuva sistemi yürürlüğe koymaya başladığında, [devlet] aygıtının önemli bir bölümü, zaten var olan özel mülkiyet biçimlerinin kendisi karşısındaki rekabet gücünü gördü; ve devlet mülkiyetini kendilerine tahsis ederek ayrıcalıklı konumlarını (iktidarın ayrıcalıkları) koruma isteğini ortaya koymuş oldu.”²²² Bu şekilde, ikinci ekonomi ve Garbaçov’un reformları, sosyalizme ihanetin diyalektiğini ateşlemiş oldu.

²²² Viktor Truşkov, “The Place of the Restoration of Capitalism in the Historic Process,” International Correspondence (İngilizce basımı), 2 (2000), 33-34.

III

Vaatler ve felaketin hissedilmesi (1985-1986)

Garbaçov'un ilk günleri ve ilk ayları heyecan vericiydi. Konuşmaları ve Leningradlı işçilerle birebir yaptığı sohbetler, durağanlık buzulunda görülen ilk çatlakları ortaya çıkardı. / *Mike Davidow*²²³

Partiyi gelecekte bir mücadele bekliyor. Hruşçov bir kazanın sonucunda ortaya çıkmadı. Ağırlıklı olarak bir köylü ülkesiyiz; ve sağ kanat güçlü. Üstünlüğü ele almalarını engellemenin garantisi nerede? Yakın gelecekte büyük bir olasılıkla antistalinistler iktidara gelecek; ve bunlar muhtemelen Buharinciler olacak. / *V. M. Molotov*²²⁴

Komünist Parti'nin ve genel olarak toplumun bedenini, on yıllardır irinlendiren eski bozulmuş unsurların yerini, aniden, bir iki yıl içerisinde, daha da korkunç ve mutlak olarak bozulmuş güçler aldı. Bu güçler, Nisan 1985'ten sonra Parti'de ve ülkede yaşanan sağlıklı başlangıcın devam etmesini engelledi. / *Yegor Ligaçev*²²⁵

²²³ Mike Davidow, *Perestroika* (New York: International Publishers, 1993), 8.

²²⁴ Albert Resis, ed., *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics* (Şikago: Ivan R. Dee, 1993), 373.

²²⁵ Yegor Ligaçev, *Inside Gorbachev's Kremlin* (New York: Pantheon Books, 1993), 44.

Sovyet sosyalizminin çöküşüne ilişkin yapılacak herhangi bir açıklamanın merkezine Mihail Garbaçov'un politikaları oturmalıdır. Garbaçov 1985 yılında, uzun süredir devam eden sorunlarla karşı karşıya olan bir ülkeyi devraldı; ve çok kısa bir süre içerisinde durumu daha da kötüleştirerek sistem çapında bir krize dönüştürdü. Garbaçov'un politikaları ile ilgili yapılabilecek en iyi niyetli yorum, bunların başarısız olduğudur. Perestroyka görünürdeki amacına, demokratik, üretken ve verimli bir sosyalizme ulaşamadı. Tersine, bir devlet olarak Sovyetler Birliği'ni yok etti ve onun yerine birbirlerine düşman olan çeşitli ufak devletler bıraktı. Bu devletlerde oligarşik ve kanunsuz bir kapitalizm hüküm sürdü ve bu kapitalizm on yıl içinde nüfusun büyük bölümünü yoksulluğa mahkum etti. Garbaçov neyi başarmayı umut etmiş olursa olsun, bunu istemiş olması pek olası değildi. Partisiz bir siyasetçi, devletsiz bir devlet başkanı ve sosyalizmsiz bir sosyalist olmayı istemiş olması da pek olası değildi.

Garbaçov ve destekçileri, kriz içerisinde olan bir toplum devraldıklarını söylemişlerdi. Bu, doğru değildi. Sovyetler Birliği, sözcüğün bilinen anlamıyla, bir krizden dolayı can çekişir durumda değildi. Ülkenin 1985'teki ekonomik sorunları, 1920'lerin Almanyası'nın yaşadığı enflasyon ve istikrarsızlığın ya da ABD'de 1930'larda yaşanan büyük bunalımın yanına yaklaşılamazdı. Yokluklar, kuyruklar ve tüketim mallarının kalitesi gibi konularda şikayetler oluyordu; ancak sistemin kendisine ilişkin memnuniyetsizlik çok küçük boyutlardaydı. 1979'dan 1986'ya kadar Leningrad'da görev yapan üst düzey bir KGB subayı olan Oleg Kalugin, sisteme yönelik ciddi bir muhalefet ile hiç karşılaşmadığını söylemektedir.²²⁶ Michael Ellman ve Vladimir Kontoroviç'in işaret ettiği gibi, memnuniyetsizlik, reformun nedeni olarak değil, ürünü olarak ortaya çıkmıştı. Sovyet yurttaşlarının kişisel tüketimleri 1975 ile 1985 yılları arasında artmıştı. Sovyetler'deki yaşam standardı, ABD'dekinin yalnızca beşte biri ilâ üçte biri düzeyine ulaşmışsa da, Sovyet yurttaşlarının Batılılara göre daha güvenli, suç oranı daha düşük olan bir ülkede yaşamaları ve daha yüksek bir kültürel ve ahlaki düzeye sahip olmaları sayesinde genel bir takdir duygusu hüküm sürmekteydi. Dahası, 1980'lerin ortalarında yapılan

²²⁶ Oleg Kalugin, *The First Directorate* (New York: St. Martin's Press, 1994), 292-293.

ampirik çalışmalar, Sovyet ve Amerikalı işçilerin, işleri ile ilgili tatmin düzeylerinin aşağı yukarı aynı olduğunu ortaya koymuştu. 1990'ların sonlarında bile toplumun yalnızca küçük bir bölümü kapitalist bir sisteme geçmek yanlısıydı. Sovyet yurttaşlarının yalnızca yüzde 4'ü, fiyatlar üzerindeki denetimlerin kaldırılmasını istiyor ve yalnızca yüzde 18'i de özel mülkiyetin teşvik edilmesini savunuyordu.²²⁷

Vahim bir ekonomik krizin ya da kitlesel bir memnuniyetsizliğin bulunmayışı, her şeyin iyi gittiği anlamına gelmiyordu. Sovyet toplumu ekonomi, siyaset ve dış politika alanında çok sayıda ve çok çeşitli sorunla karşı karşıya idi. Bunlarla uğraşmamak, nihai olarak bir kriz doğurabilirdi. Garbaçov'u sertçe eleştiren Yegor Ligaçev ve Gennadi Zyuganov gibi Komünistler bile reformlara yol açan sorunların şiddetini kabul ediyorlardı. Ligaçev, kendisinin de "başka pek çok bölge Parti sekreteri gibi değişim için sabırsızlandığını, [ve] ülkenin toplumsal ve ekonomik bir felakete doğru yol aldığının farkında olduğunu ve bundan rahatsızlık duyduğunu" aktarmıştır.²²⁸ Benzer biçimde Zyuganov da "Reformlara duyulan gereksinim herkes için çok açıktı" demiştir.²²⁹

Ülke içindeki en tehditkar sorunlar, ekonomik sorunlardı. Yuri Andropov, 22 Kasım 1982'de Merkez Komitesi Plenumu'nda politikalar üzerine yaptığı ilk konuşmada, ekonomik sorunlara kapsamlı bir biçimde değinerek, yararlı bir özet sundu. Tüketim mallarının nicelik ve niteliklerinden, bazı yiyecek maddelerinin yokluğundan, enerji kaynaklarının israfından, ulaşımdaki düşük performans düzeyinden ve demir çelik işletmelerinin hedeflerine ulaşmaktaki başarısızlığından bahsetti. Andropov'a göre, bu sorunların çoğunu birbirine bağlayan unsur, bilim ve teknolojiye ortaya çıkan buluşların kullanıma sokulmasındaki başarısızlık idi. Bu başarısızlık nedeniyle, üretkenliğin artırılmasında, üretim yöntemlerinin yoğunlaştırılmasında ve maddi kaynaklardan tasarruf edilmesinde yetersizlikler görülüyordu. Bu başarısızlıkların kaynağı, kısmen, nicel üretim

²²⁷ Michael Ellman ve Vladimir Kontoroviç, *The Destruction of the Soviet Economic System* (Armonk, New York ve Londra: M. E. Sharpe, 1998), 12, 30, 31, 35, 38.

²²⁸ Yegor Ligaçev, *Inside Gorbachev's Kremlin* (New York: Pantheon Book, 1993), 16.

²²⁹ Genadi Zyuganov, *My Russia* (Armonk, New York ve Londra, M. E. Sharpe, 1997), 54.

hedeflerine çok fazla vurgu yapmış olan bir planlama sisteminde arana-bilirdi. Üretimin ve üretim yöntemlerinin iyileştirilmesi, üretimi geçici olarak azaltacağından ya da yavaşlatacağından, ortada, yenilik yapmayı zorlaştıran yapısal bir caydırıcı etmen vardı.

Bilimler Akademisi'nin Sibiry'a bölümüne bağlı İktisat ve Sınai Organizasyon Enstitüsü'nü 1967 ile 1985 yılları arasında yöneten Abel Aganbegyan, Garbaçov'un en önemli ekonomi danışmanı olduğunda, çeşitli ekonomik sorunları tarif etti. Bunu yaparken var olan durumu abarttığı halde, Garbaçov'un beyin takımının düşünce yapısını ifade etmiş oluyordu. Aganbegyan, ekonomik sorunların çoğunun kaynağının fazla merkezileşmede olduğunu düşünüyordu. Bu sorunların arasında israf ve verimsizlik, işçilerde motivasyon yoksunluğu, inisiyatif almada zayıflık, üretkenlik artışında zayıflık ve teknolojik yeniliklerin yetersiz derecede yayılması bulunmaktaydı. Üreticilerle tüketiciler arasındaki bağlantı zayıf olduğundan, sistem, tüketicilerin gereksindiğinden daha fazla traktör ve ayakkabı üretiyordu. Öte yandan, kaliteli malların üretim düzeyi tüketicilerinin istediğinden daha düşüktü. Tüketici tatminsizliği karaborsayı ve yolsuzluğu beslemekteydi. Çeşitli nedenlerden ötürü (bunların bazıları İkinci Dünya Savaşı nedeniyle düşük maliyetli kaynakların tükenmesi ve işçilerin sayıca azlığı ile ilgili idi) ekonomik büyüme hızı düşmeye başladı. *Büyüme hızı*, ekonomi 1975 ile 1985 arasında büyüdüğü halde ulusal gelir, kişi başına reel gelir, üretken sermaye yatırımı, üretimdeki işçi sayısı ve emek üretkenliği açısından yavaşlamıştı.²³⁰ Aganbegyan'a göre, 1970'li yılların sonunda ve 1980'li yılların başlarında "ekonomide durgunluk baş göstermişti."²³¹

Yaşam standartlarının yavaş gelişimi nedeniyle ortaya çıkan memnuniyetsizlik, hiç kuşkusuz, Sovyet yurttaşlarının Batı ile kendilerini giderek daha rahat karşılaştırmalarının etkisiyle de artmaktaydı. Bu karşılaştırmalar kıskançlık üretmekteydi. Detant politikası, daha çok yolculuk yapmak ve haberleşme olanaklarının artması, Batı'da insanların nasıl yaşadığının

²³⁰ Abel Aganbegyan, *The Economic Challenge of Perestroika* (Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 1998), 68.

²³¹ Aganbegyan, 23.

daha fazla farkına varılmasını sağladıkça, yaşam standartları arasındaki fark sosyalizmin daha iyi bir yaşam sunacağı iddialarının sorgulanmasına neden oluyordu. Fred Halliday, “yaşam standartları arasındaki fark belirgin hale gelince, komünist siyasi sistemin artakalan meşruiyetinin de ortadan kalktığını ve alternatif sistem olan Batı tarzı çoğulculuğun güç kazandığını” belirtmiştir.²³² Kamuoyu anketleri Halliday’ın abartılı iddiaları ile çelişmektedir. Ancak Halliday pekala, Sovyet önderlerinin, yaşam standartları arasında giderek artan farkın nereye doğru evrilebileceğine ilişkin duydukları korkuyu yakalamış olabilir.

Perestroykanın başat zeminini ekonomik sorunlar oluştururken, siyasi sorunlar da hemen arkadan geliyordu. Parti’nin kendi içinde yaşadığı sorunlar derin köklere sahipti. İkinci Dünya Savaşı, Parti’nin milyonlarca kendini adanmış kadrosundan yoksun kalmasına neden olmuştu. Bu kadrolar cephe, sosyalizmin ve anavatanın savunulması için ölmüşlerdi. Daha sonra Hruşçov, Parti’nin kapılarını işçi olmayan milyonlara ardına kadar açarak ve Parti standartlarını düşürerek Parti’yi daha da zayıflatmıştı. Leonid Brejnev’in “kadrolarda istikrar” doktrini Parti’deki mevkileri arpalığa dönüştürmüş, Parti önderlerini görevde gereğinden fazla tutmuş ve Parti’yi taze kan ve düşüncelerden yoksun bırakmıştı. Dahası, ikinci ekonomi büyüdükçe, Parti’deki unsurları giderek daha fazla tuzağına düşürmüş ve bozmuştu. Brejnev döneminde yolsuzluk (bir tarihçiye göre) “inanılmaz boyutlara ulaşmış”, Brejnev’in kendi ailesine bile bulaşmıştı.²³³ Pek çok yerde, akraba kayırmacılık, himayecilik, adam kollamacılık ve dalkavukluk hüküm sürüyordu. Parti toplantıları rutin, tepeden tırnağa detaycı ve şekilci bir hal almıştı. İdeoloji basmakalıp hale geldi, ve giderek daha fazla sayıda aydın ve hatta Parti üyesi, ideolojiyi ciddiye almaz oldu.

Hiçbir şey, siyasi ve ideolojik kemikleşmeyi, Garbaçov’dan önceki üç liderin görevde iken kocaması, hastalanması ve ölmesi kadar iyi

²³² Fred Halliday, “A Singular Collapse: The Soviet Union, Market Pressure and Inter-State Competition,” *Contention Magazine* (1992), 324.

²³³ Peter Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 217.

simgelememiştir. Politbüro'nun, en genç üyesi olan Garbaçov'u Genel Sekreterlik görevine yükseltmesi, Parti liderlerinin hissedilir hale gelen düşkünlüğüne ilişkin yaygın kaygıyı yansıtmıştır. Garbaçov bunun tamamen farkındaydı. Daha sonraları insanların, ortalama yaşı yetmiş civarında olan, üyelerinin çoğunluğu bu mevkide yirmi ila otuz yıldır bulunan ve görev yapamayacak kadar hasta olan bir Politbüro'ya sahip olmaktan "bezmiş" olduğunu söylemiştir.²³⁴

Reformun zeminini oluşturan üçüncü sorun dış ilişkilerle ilgiliydi. Sovyetler Birliği hiçbir zaman emperyalizmin baskısından uzak kalamadıysa da bu baskı, Başkan Jimmy Carter döneminde arttı; ve Başkan Ronald Reagan döneminde daha da şiddetlendi. 1981 ile 1986 arasında Reagan yönetimi "şeytan imparatorluğu"na karşı, onun dış etkisini azaltmak ve ekonomisine zarar vermek amacıyla "tam saha baskı"²³⁵ uygulamaya başladı. Bu kampanyanın içeriğinde Polonya'daki Dayanışma hareketine ve Afganistan'daki karşıdevrimci gerillalara destek vermek, petrolün fiyatını düşürerek Sovyet altın rezervlerini azaltmaya çalışmak, artan bir propaganda saldırısına geçmek, Sovyetler'in Batı teknolojisine erişimini azaltacak diplomatik girişimlerde bulunmak, kusurlu teçhizat ihraç ederek Sovyet ekonomisinin bozulmasına yol açmak ve Stratejik Savunma İnisiyatifi'nin, diğer adıyla Yıldız Savaşları'nın başını çektiği bir askeri yığınak hareketi başlatmak gibi adımlar vardı.²³⁶

Bazı ayrıntılar, bu kampanyanın kapsamını ve sonuçlarını göstermektedir. ABD, Polonyalı muhalefet odağı *Dayanışma*'ya yılda 8 milyon dolar ve gelişmiş haberleşme gereçleri, bilgisayarlar, faks makineleri, baskı gereçleri ve istihbarat bilgisi veriyordu. ABD'nin Polonya'ya karşı uyguladığı yaptırımlar, Sovyetler Birliği'nin bu ülkeye yılda 1 ila 2 milyar dolar düzeyinde yardım yapmasını gerektiriyordu. CIA şefi William Casey'in öncülüğünde Afganlar eğitiliyor, kendilerine ağır silahlar ve füzeler gönderiliyor; Mısırlılar, Suudiler ve Çinliler, Afganlara yardım etmeleri için

²³⁴ Gorbachev, *Memoirs* (New York: Doubleday, 1995), 10-11.

²³⁵ Sean Gervasi, "A Full Court Press: The Destabilization of the Soviet Union", *Covert Action*, Sonbahar 1990, 21-26.

²³⁶ Peter Schweizer, *Victory: The Reagan Administration's Secret Strategy That Hastened the Collapse of the Soviet Union* (New York: Atlantic Monthly Press, 1994), xviii-xix.

teşvik ediliyordu.

Sovyetler'in, devrimci Afgan yönetimini Amerikan destekli savaş baronlarına karşı korumak için harcadığı askeri çabanın maliyeti yıllık 3 ila 4 milyar dolar düzeyindeydi.²³⁷ Amerikan yönetimi, petrolün dünya piyasalarındaki fiyatını düşürmek amacıyla Suudiler ve OPEC ile sistematik bir işbirliği içerisindeydi. Bu hamle, Amerikan ekonomisine destek olurken, rezerv parasının ana gövdesi için petrol satışına muhtaç olan Sovyetler'i perişan etmekteydi. Reagan yönetimi, daha fazla petrol üretimi ve daha düşük fiyat karşılığında Suudilere gelişmiş askeri uçaklar ve Stinger füzeleri satmayı kabul etmişti. 1983'te, ABD'nin baskısıyla Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) petrolün fiyatını varil başına 34 dolardan 29 dolara indirdi. 1985'te Suudiler petrol üretimini günlük yaklaşık 2 milyon varilden 9 milyon varile yükseltti. Beş ay içerisinde petrolün fiyatı varil başına 12 dolara düştü. Yazar Peter Schweizer'ın belirttiği gibi, "Moskova için, bir gecede 10 milyar dolardan fazla değere sahip rezerv para, yani kazancının neredeyse yarısı buhar olup uçtu".²³⁸

Reagan yönetimi ayrıca teknolojik savaşa da girişti. Reagan, Aralık 1981'den itibaren Amerikan yapımı gaz ve petrol teçhizatının Sovyetler Birliği'ne satışına ambargo uyguladı. Haziran 1982'de yurtdışındaki Amerikan yetki belgesi sahibi kuruluşlara ve bayilere yönelik yaptırımları genişletti. Kasım 1982'de Ulusal Güvenlik Karar Yönergesi'ni (NSDD-66) imzaladı. Bu yönergenin başyazarı yönergeyi, "Sovyetler Birliği'ne açılmış ekonomik savaşın gizli deklarasyonu" olarak tanımladı. Amaçları arasında Sovyetler Birliği'ne ileri teknolojinin girmesini engellemek ve Avrupa ülkelerinin Sovyetler'den giderek daha az gaz ve petrol ithal etmesini azaltmak bulunuyordu. 1983'te Amerikan yapımı ileri teknoloji ürünlerinin Sovyetler Birliği'ne ihracının tutarı yalnızca 39 milyon dolar düzeyindeydi; oysa bu rakam 1975'te 219 milyon dolardı. Bu ekonomik savaş Sovyetler'in ileri teknolojiye erişmesini engellemekle yetinmiyordu; ABD aynı zamanda Sovyetler'in aldığı malları sabote ediyordu. Örneğin 1984'te ABD'nin Sovyetler Birliği'ne verdiği, gaz türbini parçaları için yapılmış olan tasa-

²³⁷ Schweizer, 76, 86-87, 88-89, 150, 153, 188, 193-194, 215.

²³⁸ Schweizer, 93-94, 140-141, 154, 195, 242-243.

rımlar hatalıydı. ABD ayrıca, araçlar üzerinden Sovyetler Birliği'ne kusurlu bilgisayar yongaları satmıştı. Bu tür hamleler Sovyetler Birliği'ne tahmin edilemeyecek kadar fazla zaman ve para kaybettirmişti.²³⁹

Reagan'ın istikrarsızlaştırma çabasının bir bölümü, Hür Avrupa Radyosu ve Özgürlük Radyosu aracılığıyla yürütülen ideolojik savaşın yükseltilmesine ayrılmıştı. 1982 ile 1986 arasında her iki radyo istasyonu da yabancı dillerdeki yayınlarının sayısını artırmış ve kapsamını genişletmişti; dinleyici sayısı da artmıştı. Glasnostla birlikte bu radyoların yayınları Sovyetler tarafından daha az bozulur hale geldi, ve 1988'de de yayın bozmaya tamamen son verildi. Bu sayede Özgürlük Radyosu ayda 22 milyonluk bir Sovyet dinleyici kitlesine ulaştı. Her iki istasyon da milliyetçiliği kışkırttı, Çernobil felaketine yönelik öfkeyi tahrik etti, Sovyetler'in Afganistan'da yürüttüğü savaşa karşı muhalefeti teşvik etti, Yeltsin gibi piyasa savunucuları için bir platform oluşturdu ve Parti önderlerinden Yegor Ligaçev hakkında, Garbaçov'a muhalefet etmeye başladıktan sonra, doğrulanmamış suçlamalar yayınladı.²⁴⁰

ABD stratejisinin en önemli kısmı Sovyetler Birliği'nin üzerindeki askeri baskının artırılmasına dayanıyordu. Bazı Amerikalı analistler bu stratejiyi "onları, iflas edene kadar harcamaya zorlamak" olarak adlandırıyordu.²⁴¹ Reagan, başkan olarak çıktığı ilk basın toplantısında, Sovyetler Birliği'nin, dünya çapında egemenlik kurma hedefine ulaşmak için "her türlü suçu işleyeceğini", yalan söyleyeceğini ve hile yapacağını ilan etti. Bundan kısa bir süre sonra Reagan, "Amerikan tarihi boyunca herhangi bir barış döneminde yapılmış en büyük askeri yığınak hareketi"ni başlattı. Bu, beş yıl içerisinde 1,5 trilyon dolarlık bir askeri harcama anlamına geliyordu. Yapılan planlar içerisinde Stealth bombardıman uçağının geliştirilmesi, yüzlerce MX füzesi, değişik hedeflere yönlendirilebilir çok başlıklı füze (MIRV füzesi), cruise füzesi, yeni B-1 bombardıman uçakları ve Trident

²³⁹ Schweizer, 72, 109, 125-126, 139, 188.

²⁴⁰ Arch Puddington, *Broadcasting Freedom: The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty* (Lexington, Kentucky: University Press of Kentucky, 2000), 223, 288; Gene Sosin, *Sparks of Liberty: An Insider's Memoir of Radio Liberty* (University Park, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1999), 196, 198, 203, 205.

²⁴¹ Gervasi, 22, dipnot 15.

sınıfı denizaltılar inşa edilmesi bulunuyordu. Askeri basıncın artırılmasının kilit taşı, olağanüstü derecede pahalı ve modern bir füze savunma sistemi olacaktı. Başkan Reagan, 23 Mart 1983'te ulusal savunma üzerine yaptığı bir konuşmada, böyle bir sistemin inşası için gerekli araştırma ve geliştirme çalışmalarına girişilmesi kararı aldığını söyledi. İki yıl sonra Reagan, Stratejik Savunma İnisiyatifi'ni (SDI) başlatmak için Kongre'den 26 milyar dolar istedi.²⁴²

Reagan'ın politikaları, düşen gaz ve petrol fiyatları ile bu ürünlerin satışlarındaki azalma nedeniyle Sovyetler Birliği'ne milyarlarca dolara mal oldu. Polonya ve Afganistan'a yapılan yardımlar, teknolojik eksiklikler ve teknolojiye yönelik sabotajlar da milyarlarca dolara mal oldu. Bazı Sovyet uzmanları SDI'nın bir blöf olduğunu düşünse de diğerleri bunun da, diğer Amerikan hamleleri gibi ciddi bir tehdit anlamına geldiği görüşündeydiler.²⁴³ Sovyet Uzay Araştırmaları Enstitüsü'nün başındaki Roald Z. Sagdayev'e göre, Sovyetler Birliği 1983'ten sonra Yıldız Savaşları'na [SDI için kullanılan isimlendirme - ç.n.] karşılık verebilmek amacıyla on milyarlarca dolar harcadı. Garbaçov'dan önceki Genel Sekreter Çernenko, "Karmaşık uluslararası durum bizi, büyük miktarda kaynağı, ülkemizin güvenliğinin güçlendirilmesine kaydırmak zorunda bıraktı" dedi.²⁴⁴ Ne kadar maliyetli olursa olsun, SDI Sovyetler'in çöküşünü tetiklemedi.

Mihail Garbaçov, Mart 1985'te SBKP'nin Genel Sekreteri olduktan sonra kısa bir süre içerisinde kendisini, sorunlarla yüzleşmekte ve cüretli ve yeni inisiyatifler almakta istekli bir önder olarak kabul ettirdi. Garbaçov önceleri Andropov'un çizdiği çizgiyi devam ettirdi. Garbaçov'un girişimleri kısmen başarılı oldu ve hem ülke içinde hem de diğer ülkelerde heyecanla karşılandı. Çok ileri gittiği ya da yeterince ileri gitmediği gerekçesiyle bazı homurdanmalar olsa da Sovyet Komünist Partisi içerisinde de herhangi bir muhalefet ortaya çıkmadı. İlk iki yılı dolma-

²⁴² Frances Fitzgerald, *Way Out There in the Blue: Reagan, Star Wars, and the End of the Cold War* (New York ve diğ.: Simon & Schuster, 2000), 19, 148-149.

²⁴³ Fitzgerald, 148.

²⁴⁴ Schweizer, 197.

dan önce Andropov'un tarzını ve politikasının özünü terk etmeye; ve Hruşçov'unakilere benzeyen politikalar benimsemeye başladı.

Garbaçov, güneydeki tarım bölgesi (*krai*) Stavropol'de, Stavropol kentinden 200 kilometre uzaklıkta yer alan 3000 nüfuslu tarım köyü Privolnoye'de doğdu. Kafkaslar'ın bu bölgesinde buğday ve ayçiçeği yetiştiriliyordu. Bölgede ayrıca kaplıcalar ve tatil yerleri bulunuyordu. Stavropol 1930'lu yılların başlarında tarımdaki kolektivizasyon uygulamasına dahil oldu; ve bunda Garbaçov'un dedesi de rol aldı. Garbaçov'un yedi akrabasının öldüğü savaş sırasında Almanlar Stavropol'u işgal etti ve büyük bir bölümünü yok etti. Bu yıkım, Garbaçov'un 1950'de Moskova'daki Lomonosov Devlet Üniversitesi'ndeki öğrenimine başlamak için bindiği trenden de görülebiliyordu. Biçerdöver operatörü olarak aldığı *Emeğin Kızıl Bayrağı Nişanı*, üniversiteye kabul edilmesinde yardımcı bir etken olmuştu. Üniversitede Batılı entelektüel geleneği ile topluluk önünde konuşma üzerine çalıştı. Hukuk diploması aldı. Garbaçov, Lenin'den sonra üniversite mezunu olan ilk genel sekreter olacaktı. Garbaçov öğrenci iken Komünist Parti'ye katıldı ve kendisini tanıyan birinin ifadesi ile Lenin'e "tapıyordu".²⁴⁵ Yine öğrenciyken, felsefe eğitimi alan Raysa ile evlendi.

Garbaçov mezuniyetinden sonra Stavropol'e döndü ve yirmi üç yıl boyunca burada yaşadı. Hukuk alanında çalışmak yerine Parti profesyoneli oldu; bağlılığı ve çalışkanlığı ile tanındı. İkinci diplomasını, mektupla öğretim yoluyla tarım alanında aldı. Garbaçov ile iletişimini daha sonra da sürdüren üniversiteden Çekoslovak bir arkadaşı Garbaçov'un, Sovyetler Birliği'nin müdahalesine yol açan reformları hayata geçiren Çek lideri Alexander Dubček'in görüşlerini paylaştığını belirtmiştir. Bu tür görüşleri, Garbaçov'un kararlı yükselişini engellemedi. 1970 yılında, otuz dokuz yaşında iken Stavropol bölgesinin birinci sekreteri oldu (bu mevki kabaca 2,4 milyon nüfuslu bir eyaletin valiliğine denk gelmektedir). Aynı zamanda Yüksek Sovyet üyeliğine seçildi. Ertesi yıl da Merkez Komitesi üyesi oldu. Bu görevleri sırasında tarım konusunda bir otorite olarak itibar kazandı. Kısmen, kendisi de Stavropollü olan Andropov'un da etkisiy-

²⁴⁵ Yevgeni Novikov ve Patrick Bascio, *Gorbachev and the Collapse of the Soviet Communist Party* (New York: Peter Lang, 1994), 31.

le 1978 yılında Merkez Komitesi'nin tarım dairesinin başına atandı ve bu görev Moskova'ya gelmesine vesile oldu. Ertesi yıl, Politbüro üyesi oldu. Burada gençliği, dinçliği, çalışkanlığı ve uzun süreler boyunca çalışması, göze çarpmasını sağladı.

Garbaçov, genel sekreter seçildiğinde dikkate değer becerilere sahip durumdaydı. Eğitimli, çekici ve enerjik olmanın yanında, topluluk önünde konuşma açısından iyi bir eğitim almıştı ve büyük bir yeteneğe sahipti. Sovyet önderliğinin zindeliği ile ilgili kaygıların yaygın olduğu bir dönemde, Politbüro'nun en genç üyesi olma avantajına sahipti. Zeki ve zarif bir kadınla evliydi. Daha 1983 yılında reform yapma yanlısı olduğunu açıkça ortaya koymuştu. Aralık 1984'te Merkez Komitesi'nin ideoloji üzerine düzenlediği bir toplantıda yaptığı konuşmada, halkla iletişimde açıklık (glasnost) ve ekonomik sistemde yeniden yapılanma (perestroyka) politikalarının hayata geçirilmesini istedi.²⁴⁶ Bununla birlikte, Garbaçov, dikkatli ve güvenilir bir takım oyuncusu görünümü veriyordu. Özellikle Çernenko'nun hastalığı sırasında görevini iyi yapmış; Andrey Gromiko'ya göre Politbüro toplantılarını "parlak bir şekilde" yönetmişti.²⁴⁷

Yine de Garbaçov, zaman içerisinde daha fazla göze çarpan zayıflıklara da sahipti. Bütün devlet memurları ilerlemek için bir ölçüde himaye edilmeye ihtiyaç duyarlar. Garbaçov'un yükselişi de buna istisna oluşturmuyordu. Bu yükseliş, kendi uzmanlık alanı olan tarım dahil, özgün başarılarından çok, Andropov gibi iyi mevkilerde bulunan hamilerinin ilgisine dayanıyordu. Muhtemelen, Stavropol'deki kaplıçalarda tatil yapan pek çok ulusal Parti önderi ile tanışıklığı da Garbaçov'un ilerlemesine katkıda bulunmuştur. Dahası, aldığı bütün eğitime karşın, Garbaçov'un tarım ve Parti dışındaki Sovyet yaşamı ile ilgili deneyimi sınırlı idi. Genel Sekreter olmadan önce, Sovyetler Birliği'nin çeperdeki cumhuriyetlerinden çok Batı Avrupa ve Kanada'yı ziyaret etmişti. Daha önceki bütün Sovyet önderlerinin aksine, ülkenin Rusya dışındaki bölgelerinde yaşama ya da ça-

²⁴⁶ T. H. Rigby, *The Changing Soviet System: Mono-organizational Socialism from Its Origins to Gorbachev's Restructuring* (Aldershot, İngiltere ve Brookfield, Vermont: Canberra University College), 211.

²⁴⁷ Rigby, 211.

lışma deneyimi hiç yoktu.²⁴⁸ Ayrıca silahlı kuvvetler, dış ilişkiler, sanayi, bilim, teknoloji ve sendikalar gibi alanlarda deneyimi bulunmuyordu.²⁴⁹ Lenin'den alıntılar yapmayı sevmekle birlikte, Marksist teori ve Sovyet tarihi konularında derin bir bilgi ve kavrayıştan yoksundu. Zaten bunların ikisini de kendi amaçlarına uyacak biçimde çarpıtıyordu. Tarihçi Anthony D'Agostino, kuşkucu birinin Garbaçov'un "hukuk alanında hiç çalışmamış bir hukukçu olduğunu, tarım alanında uzun bir kariyere sahip olduğunu, dış ilişkilerle ilgili hiçbir şey bilmediğini, bir tatil bölgesinde birinci sekreter olduğu için üstlerinin dikkatini çektiğini, sahip olduğu vasıfların daha ziyade Monako Prensi Rainier ya da Las Vegas belediye başkanı gibi olduğunu" kolaylıkla görebileceğini söylemiştir.²⁵⁰

Ayrıca Garbaçov eğitilmiş bir taşralının yaşadığı çelişkilerden muzdaripti. Yaşamının büyük bölümünde küçük bir göldeki büyük balık olmuştu. Bu, kendisinin astlarına karşı kibirli, acımasız ve onları küçümseyen, ancak güçlü ve deneyimli olana karşı saygılı biri olmasına neden olmuştu. Ayrıca şaraptan, yemekten ve kozmopoliten bir yaşam tarzının diğer tuzaklarından anlamayan biri olmasını sağlamıştı. Küstahlığını ortaya koyan birkaç olay olmuştu. Politbüro'nun kıdemli üyesi olan Andrey Gromiko kendisini genel sekreterliğe aday gösterdiği halde o, dört yıl sonra Gromiko'nun cenazesine katılmamıştı.²⁵¹ Benzer biçimde, tamamı kendisinden daha kıdemli olan diğer Politbüro üyelerine samimi, ancak küçültücü biçimde "sen" diyerek hitap ediyordu. Garbaçov acımasızlığını 11 Kasım 1987'de, kendisine muhalif olan Boris Yeltsin'in, göğüs ağrıları nedeniyle yattığı hastaneden, Moskova Kent Parti Komitesi toplantısına katılmasını emrettiğinde bir kez daha sergiledi. Bu toplantıda Komite, Yeltsin'i saatlerce azarladı ve Moskova Şefliği görevinden azletti.²⁵²

²⁴⁸ Helene Carrere D'Encausse, *The End of the Soviet Empire* (New York: Basic Books, 1994), 12-13.

²⁴⁹ Anthony D'Agostino, *Gorbachev's Revolution* (New York: New York University Press, 1998), 52-67.

²⁵⁰ D'Agostino, 76.

²⁵¹ Vladimir Yegorov, *Out of a Dead End Into the Unknown: Notes on Gorbachev's Perestroika* (Şikago, Berlin, Londra, Tokyo ve Moskova: Edition q, inc., 1993), 33.

²⁵² John B. Dunlop, *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire* (Princeton: Princeton University Press, 1993), 11-12.

Genel sekreter olarak Garbaçov, başlarda Andropov'un politikalarını uygulamaya devam etti. Andropov gibi Garbaçov da bilimsel ve teknolojik ilerlemenin hızlanmasını, yönetimin iyileştirilmesini ve disiplinin artırılmasını istedi. Andropov dış ilişkilerde, özellikle de ABD ile olan ilişkilerde kendi iradesi dışında gelişen düşmanca koşullarla sınırlanmış durumdaydı. Bununla birlikte, ABD ile olan gerilimlerin azaltılması ve nükleer silahsızlanmada ilerleme sağlanabilmesi için çaba harcadı; ve bu hedeflere ulaşılabilmesi umuduyla esneklik sergiledi. Sovyet Büyükelçisi Dobrinin, Andropov'un, kendisini içinde bulunduğu durumdan daha iyi bir durumda bulsaydı "özellikle nükleer silahların sınırlandırılması konusu başta olmak üzere Vaşington'la ciddi anlaşmalar yapmaya hazır olacağına" inanıyordu. Bu konuda, bir ölçüde Mihail Garbaçov'u andırıyordu."²⁵³ Andropov, siyasi durağanlıkla başa çıkmak için Leninist standartların restore edilmesini talep etmişti: kolektif önderlik, özeleştir, disiplin, alçakgönüllülük, dürüstlük ve çalışkanlık. Kendisi bu standartlara hep bağlı kalmıştı. Parti'yi, emekliliğini bekleyenlerden, yolsuzluklardan, şekilcilikten ve siniklikten arındırmaya, ideolojiye olan ilgiyi yeniden canlandırmaya, Yegor Ligaçev ve güya Garbaçov gibi dürüst ve gayretli yerel önderleri yükseltmeye başlamıştı.

Mart 1985'te, Genel Sekreter olarak Merkez Komitesi'nde yaptığı ilk ve "Yolumuz Değişmemiştir" başlıklı konuşmada ve Nisan 1985'te yaptığı ikinci konuşmada Garbaçov, Andropov'un adını ve sloganlarını andı. Toplumsal ve ekonomik olarak hızlanılmasını, ekonominin "yoğun gelişmenin rayları üzerine oturtulmasını", ve hızlıca "en ileri bilimsel ve teknik noktalara erişilmesini" talep etti. Ayrıca "disiplinin güçlendirilmesini" ve "bütün yönetim sisteminin" mükemmelleştirilmesini istedi. Garbaçov, ücretlerin birbirine yakınlaştırılması politikasına son verilmesini savunuyordu. İkinci ekonominin yasadışı kesimlerine ve yolsuzluklara güçlü bir darbe indirilmesi için "hak edilmemiş gelirlere" ve "sosyalist yaşam tarzına yabancı bütün olgulara" karşı mücadele edilmesini talep etti. Dış politikada, ulusal kurtuluş hareketlerinin desteklenmesi, barış içinde bir

²⁵³ Anatoli Dobrinin, *In Confidence* (New York: Times Books/Random House, 1995), 513, 518-540.

arada yaşama ve “eşitlik ilkeleri” üzerinden Batı ile işbirliği gibi geleneksel Sovyet görüşlerinin doğru olduğunu belirtti. Silahlanma yarışının sona erdirilmesi ve nükleer silahlanmanın dondurulmasına özel bir vurgu yaptı. Politika alanında, Parti’nin öncülük rolünün “güçlendirilmesi” ve “yükseltilmesini”, “Leninist çalışma tarzına sıkıca uymayı”, Parti toplantılarında yapılan “idealleştirme hatalarına” ve şekilcilığe son verilmesini savundu. Parti’nin, devletin ve diğer kamu kurumlarının çalışmalarında “daha fazla açıklık” sergilenmesinin gerekliliğinden bahsetti.²⁵⁴

Garbaçov, sözde olduğu gibi eylemde de Andropov’a benziyordu. 1985’te Garbaçov’un ekonomi politikaları, iki farklı itkidenden güç alıyordu. Bunlardan birincisi, yeni kadrolar ile öne çıkartılması ve “disiplinin” artırılması aracılığıyla “insan faktörü”nün geliştirilmesiydi. İkincisi ise yatırım politikasını değiştirerek ekstansif büyümeden entansif büyümeye geçmek ve böylece var olan fabrikaları yeniden donatmak ve modernize etmekte. Garbaçov, disiplini geliştirmek ve ekonomiyi yeniden inşa etmek amacıyla tartışma yapılmasını teşvik etti.²⁵⁵ İş disiplini geliştirmek için Mayıs 1985’te alkol tüketimine karşı bir kampanya başlattı. Bu ciddi toplumsal sorun, yıllar boyunca aile yaşamını ve sağlığını yıpratmış ve emek üretkenliğini düşürmüştü. Andropov kamuya açık yerlerde sarhoş olmak nedeniyle verilen cezaları artırmıştı; Garbaçov daha da ileri adımlar attı. Votka üretiminde büyük bir azaltmaya gitti ve gün içerisinde votka satışı yapılan saatleri kısıtladı.²⁵⁶ Garbaçov Haziran 1985’te bir Merkez Komitesi toplantısını bilimsel ve teknolojik devrim konusuna ayırdı. Bu, yirmi üç yeni teknik araştırma kompleksinin yaratılması ile sonuçlandı.²⁵⁷ Ekim ayında Garbaçov makine sanayiine yönelik yatırımları artırmak ve teknik üretim düzeyini yükseltmek amacıyla beş yıllık

²⁵⁴ *Our Course Remains Unchanged: Peace and Progress* (Moskova: Novosti Press, 1985), çeşitli yerlerde; Mihail Garbaçov, “On the Convening of the 27th CPSU Congress,” 23 Nisan 1985, For the Forthcoming XXVIIth CPSU Congress içinde (Moskova: Novosti, 1985), çeşitli yerlerde.

²⁵⁵ *Our Course Remains Unchanged*, 14-15.

²⁵⁶ David Kotz ve Fred Weir, *Revolution from Above: The Demise of the Soviet System* (Londra ve New York: Routledge, 1997), 78, 82.

²⁵⁷ Kotz ve Weir, 78.

planda değişikliklere gitti.²⁵⁸ Garbaçov bu hamleleri piyasa reformlarını kesin biçimde reddederek yaptı. Mayıs ayında şöyle dedi: “Pek çoğunuz sorunlarınızın çözümünü, doğrudan planlama yerine piyasa mekanizmalarına başvurulmasında görüyorsunuz. Bazılarınız piyasanın, ekonomileriniz için can simidi olduğunu düşünüyorsunuz. Ancak yoldaşlar, can simitlerini değil gemiyi düşünmelisiniz; ve bu gemi sosyalizmdir.”²⁵⁹

Garbaçov, Andropov’unkilere benzeyen iki ekonomik hamle daha yaptı. On dokuz adet işletme, sınai malların kalitesini artırmak için, kalite kontrol önlemleri almaya başladı. Bu tür önlemler silah sanayiinde etkili biçimde uygulanmaktaydı. 1986’nın başlarında Bakanlar Konseyi bir devlet kalite kontrol organı (*gospriemka*) kurdu. Bu organın, tüketim malları dahil olmak üzere en önemli işletmelerdeki üretimin kalitesini denetleme ve düzene koyma yetkisi vardı. Garbaçov ayrıca ücretlerin birbirine yakınlştırılması uygulamasına karşı bir saldırı başlattı. Bu uygulama ile, sanayide çalışan bir uzman ile ortalama bir işçinin ücretleri arasındaki fark 1965’te %146 iken, 1986’da %110’a inmişti. Yeni sistemde sanayide çalışan uzmanların ücretleri ile araştırma, geliştirme, eğitim ve sağlık alanlarında çalışan işçilerin ücretleri diğer işçilerin ücretlerinden daha fazla yükseltilecekti.²⁶⁰

Garbaçov, görevdeki ilk yılı boyunca Amerikan-Sovyet ilişkilerinde yaşanan tıkanıklığı aşmaya çalıştı. Karşılaştığı durum göz korkutucuydu. Sovyet-Amerikan ilişkileri, ABD’nin Afganistan’daki karşıdevrimcileri silahlandırmaya başladığı ve Sovyetler’in de Afgan yönetiminin yardım çağrısına bu ülkeye silahlı birlikler göndererek karşılık verdiği 1979 yılından bu yana zayıflamış durumdaydı. Başkan Carter, Sovyetler Birliği’ni cezalandırmak amacıyla iki ülke arasında yapılan silahsızlanma görüşmelerine son vermiş ve bir tarım boykotu başlatmıştı. Bunu izleyen altı yıl boyunca ABD ve Sovyetler Birliği arasında tek bir üst düzey görüşme yapılmadı.

²⁵⁸ Anders Åslund, *Gorbachev’s Struggle for Economic Reform* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1989), 70-71.

²⁵⁹ Novikov ve Bascio, 35.

²⁶⁰ Åslund, 81-82.

1985 yılının baharında Garbaçov bazı yeni hamleler başlatırken, Sovyet dış politikasının geleneksel unsurlarına yeniden vurgu yaptı. Sovyetler'in, barışa ve Batı ile askeri ve stratejik bir denge zemininde barış içinde bir arada yaşamaya bağlılığını tekrarladı. Sovyetler Birliği'nin, sosyalist devletlerle ve özgürlüğü ile bağımsızlığı için savaşıyan halklarla dayanışma içinde olduğunun altını çizdi. Garbaçov, Nikaragua'nın yeni devrimci yönetimini destekledi.²⁶¹ Afganistan'daki Sovyet askeri hareketliliğini yoğunlaştırdı.²⁶² Afrika Ulusal Kongresi'ne (ANC) verilen Sovyet desteğini artırdı. Buna, ANC aktivistlerine verilen askeri eğitim de dahildi.

Garbaçov aynı zamanda ABD ve Batı Avrupa ile SSCB arasındaki uluslararası atmosferi iyileştirmek için bazı adımlar attı. Mayıs ayında, Başkan Reagan'dan gelen zirve önerisini kabul etti. Temmuz'da nükleer denemelerle ilgili tek taraflı moratoryum ilan etti. Eylül'de, stratejik nükleer savaş başlıklarında yüzde 50 düzeyinde indirimle gidilmesini önerdi. Ekim'deki Fransa ziyareti sırasında, Avrupa'ya yöneltilmiş olan orta menzilli Sovyet füzelerinde tek taraflı indirimle gidileceğini ilan etti.²⁶³ Garbaçov ve Reagan yıllar sonra ilk zirve toplantısını, Kasım ayında Cenevre'de yaptılar. Bu toplantıda anlamlı herhangi bir anlaşma ortaya çıkmadıysa da samimi ve dostça bir görüş alışverişi yaşandı. Garbaçov Reagan'a, Afganistan konusunda bir uzlaşmaya varılabileceğini söyledi.²⁶⁴ 1985 yılı içerisinde Garbaçov'un attığı adımlar uluslararası ilişkilerde, hissedilir düzeyde rahatlatma sağladı.

Garbaçov ayrıca SBKP'nin yaşadığı siyasi durağanlık, bozulma ve ideolojik zaafıların üzerine gittiği görüntüsü veren adımlar da attı. Ancak bunların çoğu, sadece kendi destekçilerini öne çıkarmaktan ibaretti. Tepede, dışişleri bakanlığını Andrey Gromiko'nun yerine Edvard Şevardnadze, başbakanlığı da Nikolay Tihonov'un yerine N. I. Rijkov üstlendi. Boris Yeltsin, Moskova Parti şefi olarak atandı. Garbaçov pek çok cumhuriyette

²⁶¹ Gorbachev, *For the Forthcoming XXVIIth CPSU Congress*, 23-24.

²⁶² Sovyet dış istihbaratının başı Vladimir Kriyuchkov'un anılarına gönderme yapan Jerry Hough, *Democratization and Revolution in the USSR*, 1985-91 (Washington, D.C.: Brookings, 1997), 193.

²⁶³ Fitzgerald, 286, 302.

²⁶⁴ Fitzgerald, 307.

Parti'nin işleyişine damga vuran “kişisel sadakat, yaltakçılık ve himayeciliği” eleştirerek Letonya, Litvanya ve Beyaz Rusya'daki yetkilileri değiştirdi. Özbekistan, Azerbaycan ve Kırgızistan'da yolsuzluğa bulaşmış olan yerel yetkililere karşı hamleler yapıldı. Yeniden düzenlemenin boyutları çok büyüktü. Garbaçov bir yıl içerisinde, Politbüro'nun üye ve aday üyelerinin yüzde 50'sinden fazlasını değiştirmişti. Merkez Komitesi'ne bağlı yirmi üç daireden on dördünün şefini, on dört cumhuriyetten beşinin şefini ve 157 *krai* ve *oblast*'ın (SSBC'de yönetsel birimler – ç. n.) birinci sekreterinden 50 tanesini değiştirdi. Büyükelçilerin yüzde 40'ını değiştirdi, pek çok bakanlığı yeniden örgütledi ve elli bin yöneticiyi görevden aldı. Elektronik Donanım Bakanlığı'ndaki (bilgisayar ve elektronikten sorumlu bakanlık) personelden bin tanesi değiştirildi.²⁶⁵

Ciddi Komünistler, Garbaçov'un özellikle başlarda ideolojii ele almasını olumlu karşıladı. Garbaçov ideolojinin hakim rolünün farkında olmakla kalmıyor, yıllar içerisinde Parti'nin ideolojisinin kemikleştiğini, basmakalıp hale geldiğini ve bir kısmının da gerçeklerden uzaklaştığını kabul ediyordu. Garbaçov özellikle Brejnev döneminde yeni bir anlam kazanmış olan iki düşüncede değişiklik yaptı. Bunlardan birincisi, kapitalizmin genel bir kriz dönemine girdiği düşüncesi, ikincisi ise Sovyetler Birliği'nin “gelişmiş sosyalizm” dönemine girdiği düşüncesiydi. Daha önce Andropov bu kavramların yetersiz olduğunu kabul etmişti. Krizdeki kapitalizmde işçilerin, gelişmiş sosyalizmdeki işçilere göre nasıl olup da daha iyi koşullarda yaşadığını sorgulamıştı. Benzer biçimde Garbaçov da “Sözlerin gerçeklerden sapması ideolojik çabaları çarpıcı biçimde değersizleştirmektedir” demişti.²⁶⁶ Kapitalizmin genel krizi ve gelişmiş sosyalizm kavramlarını iskartaya çıkarmamakla birlikte anlamlarını değiştirdi. Kapitalizmin genel krizinin, kapitalizmin hâlâ büyümekte olmadığı ve bilim ve teknolojiye ustalaşmadığı anlamına gelmediğine işaret etti. Daha da önemlisi, gelişmiş sosyalizm düşüncesinin önemini, bunun gerçekleşmesinin ekonomik ve toplumsal ilerlemeye bağımlı olduğunu söyleyerek azaltmış oldu. Ayrıca, gelişmiş sosyalizm düşüncesinin zaman içerisinde

²⁶⁵ D'Agostino, 86-87; Gill, 19-24; Novikov ve Bascio, 35.

²⁶⁶ Gorbachev, *Political Report*, 106.

değişim gösterdiğini, bunun da gerçeklerden uzak bir tür rahatlık doğurduğunu belirtti. Bu düşünce ile, “işler sıkça başarıların deftere geçirilmesine dönüşüyor, acil sorunların pek çoğu ... gerekli ilgiyi görmüyordu. Bu, ister istemez kalan sorunların çözümünde sergilenen uyuşukluğu garip bir biçimde temize çıkartıyordu. Parti'nin sosyoekonomik gelişimi hızlandırma politikasını ilan ve takip ettiği günümüzde, bu yaklaşım kabul edilemez hale gelmiştir.”²⁶⁷

Garbaçov ayrıca hem Lenin hem de Andropov'dan esinlenen bir Parti yaşam tarzı ya da kültürünü hayata geçirdi. Parti'nin “Lenin’le bir köprü kurmasını, Lenin’in düşüncelerinin, Lenin’in o yıllardaki sorunlara yaklaşımının bugünkü sorunlarımızla bağlantısını kurmasını” istedi.²⁶⁸ Sorunlarla ilgili içten ve açık bir konuşma şekli benimsedi. Parti toplantılarında, herkesin her sorun hakkında konuşması ve herkesin alışlagelmiş biçimde Parti önderlerini övmesi uygulamalarını ortadan kaldırdı. Komünistlerin “gösterişe, kendini beğenmişliğe, yağcılığa ve dalkavukluğa karşı” sistematik olarak mücadele etmelerini istedi.²⁶⁹ Gazetelerin ve dergilerin editörlerinden, “kişilerin pohpohlanmasını” durdurmalarını talep etti.²⁷⁰ Garbaçov, Komünistlerin yalnızca resmi görevli ve yönetici olmamalarını, siyasi önderler haline gelmelerini istedi. Kendi tavsiyesine uyarak, ülke çapında yolculuklar yaptı ve kolektif çiftliklerdeki, fabrikalardaki ve mağazalardaki işçilerle bir araya geldi. Aydınları, kültür insanlarını ve medya temsilcilerini Kremlin’e davet etti. Eşiyle birlikte halkın arasında görünmesi, yabancı liderlerle yaptığı gayriresmi görüşmeler ve yabancı editör ve muhabirlere verdiği röportajlar, uzun süredir gecikmiş olan ve son derece taze, modern, iddialı ve açık bir tarza işaret ediyordu. Moskova’da çalışan Amerikalı Komünist muhabir Mike Davidow’un belirttiğine göre “Garbaçov’un ilk günleri ve ilk ayları heyecan vericiydi. Konuşmaları ve Leningradlı işçilerle yaptığı birebir sohbetler, durağanlık

²⁶⁷ Gorbachev, *Political Report*, 115.

²⁶⁸ Dmitri Volgokonov, *Autopsy for an Empire* (New York, Londra, Toronto, Sidney ve Singapur: The Free Press, 1998), 443.

²⁶⁹ Volgokonov, 450.

²⁷⁰ Joseph Gibss, *Gorbachev’s Glasnost* (College Station: Texas A & M University Press, 1999), 27.

buzulunda görülen ilk çatlakları ortaya çıkardı.”²⁷¹

Garbaçov’un ilk girişimleri neredeyse herkesten tamamen onay gördü. Batı’daki Komünist Partiler, barış hareketi, liberal siyasetçiler ve sıradan vatandaşlar barış düşüncesinin yeniden ele alınması çağrısını selamladı. ABD Komünist Partisi önderi Gus Hall, Sovyet önderinin “yeni düşüncesi”ni, antisovyetizmin azalmasını sağladığı, dünyadaki gerilimleri ve nükleer savaş tehlikesini azalttığı için övdü.²⁷² Ülke içinde ise, coşkulu kalabalıklar Garbaçov’un mağazalara ve işyerlerine yaptığı ziyaretleri heyecanla karşılıyordu. 1985’te Sovyet yurttaşları Kremlin’e bir ayda 40.000 mektup gönderdi. Ertesi yıl bu sayı ayda 60.000’e yükseldi. Bu mektupların çoğu Garbaçov’un söylediklerini ve yaptıklarını destekliyordu.²⁷³ Garbaçov, Parti’deki ve devletin yönetimindeki pek çok kişiyi görevinden aldı ise de kendisine tam destek sunulmaya devam etti. Yeni talepler karşısında bürokrasi içerisinde, bir ölçüde sızlanma ve atalet yaşandı. Bu, kaçınılmazdı; ancak örgütlü bir muhalefet ortaya çıkmadı. Hatta kendisinin soldaki ve sağdaki en önemli muhalifleri olan Yegor Ligaçev ve Boris Yeltsin bile perestroykayı tam olarak destekledi. 1987’den önce, Garbaçov reform muhaliflerine atıfta bulunurken, gerçek bir tehdide işaret etmekten ziyade önleyici bir vuruş yapıyordu.

Garbaçov’a bu denli yaygın destek verilmesi oldukça anlaşılır bir durumdu. Akademisyenler, Parti profesyonelleri ve sokaktaki insan, Garbaçov’un, Sovyet sisteminin merkezinde durduğu düşünülen sorunlara işaret ettiğine inanıyordu. Garbaçov, silahsızlanma konusunda attığı adımlarda, silahlanma yarışının ekonomik açıdan tüketici etkisine daha fazla değinmeye başladı. Kadrolarda yaptığı değişim, yolsuzluğu teşhir etmesi, daha fazla açıklık ve eleştiri çağrıları, her tarafa yayılmış olan siyasi durağanlığa saldırı niteliğindeydi.

Garbaçov başlarda her ne kadar Andropov’unkine benzeyen bir reform hattı izlediyse de zaman içerisinde başka bir hat benimsedi. Bu yeni hat, piyasa çözümlerinin ve özel mülkiyetin benimsenmesini, Komünist

²⁷¹ Davidow, 8.

²⁷² Gus Hall, *The Power of Ideology* (New York, New Outlook, 1989), 22

²⁷³ Raysa Garbaçova, *I Hope* (New York: Harper Collins, 1991), 136.

Parti'nin zayıflatılmasını, uluslararası dayanışmanın terk edilmesini ve Batı'ya tek taraflı ödünler verilmesini içeriyordu. Garbaçov, hattını ne zaman ve neden değiştirdi? Bu iki sorunun yanıtını bulmak kolay değil. Bu değişimin ne zaman başladığını belirlemek zor, çünkü reform retoriği ve reform politikaları aynı anda çelişkili yönlerde doğru gidiyordu. Yine de, ileride göreceğimiz gibi, sosyalizme karşı bir hamlenin açık işaretleri, Garbaçov döneminin ilk iki yılı içerisinde görünmeye başladı. Ancak bunlar Ocak 1987'den önce baskın hale gelmeyecekti. Garbaçov'un neden değiştiği sorusuna yanıt vermek de kolay değil, çünkü herhangi birinin güdülerini anlamak zor. Dolayısıyla, bizim yapabileceğimiz en iyi şey makul bir açıklama getirmek.

Değişimin ilk işaretlerini incelemeden önce, bu değişimin niçin olduğuna ilişkin üç hipotez ileri sürelim. İlk iki hipotezin hatalı olduğunu, yalnızca üçüncüsünün makul bir açıklama getirdiğini iddia edeceğiz. İlk hipotez, Garbaçov'un her zaman bir sosyal demokrat ya da kapitalizme sempati duyan bir Komünist olduğu ve başlardaki Andropov benzeri retorik ve politikalarının, gerçek gündemini ortaya koymak için gerekli güç ve fırsatları elde edene kadar rakiplerini devre dışında tutmak amacıyla sergilediği bir oyunculuk anlamına geldiğidir. İkinci hipotez, Garbaçov'un, Andropov tarzı reformların etkisiz olması nedeniyle piyasaya yönelik ve Parti'yi zayıflatıcı reformlara doğru yönünü değiştirmesidir. Bir diğer deyişle Garbaçov, ekonomiyi geliştirmenin Sovyet sosyalizminin sınırları içerisinde çok zor olduğu ortaya çıktığı için kapitalist ekonomik düşüncelere yönelmiştir. Parti'yi zayıflatmaya başlamasının nedeni, Parti'yi, çok kapsamlı ekonomik reformların önünde bir engel olarak görmesidir.

Üçüncü hipotez, yani bu kitapta öne çıkarılan hipotez ise, Garbaçov'un sosyalizmden kapitalizme doğru yönelmesinin, reform sürecinin serbest bıraktığı antisosyalist çıkarlara göğüs germesini sağlayacak güçten ve hedef algısından yoksun olmasıdır. Bu çıkarlar toplumun ve Parti'nin, yasadışı, ikinci ekonomik faaliyete bulaşmış kesimlerinde yıllar boyunca gelişmişti; ancak reformların yarattığı karışıklığa dek pek etkin olmamışlardı. İkinci ekonomi Sovyet toplumunun kronik sorunlarını daha da ağırlaştırmış, sosyalizme ve Komünist Parti'ye olan güveni aşındırmış ve

ileride kapitalistleşecek olanların oluşturduğu geniş, kendinden emin ve giderek büyüyen bir toplumsal zemin yaratmıştı. İkinci ekonomi bu nedenle, 1985'ten önce bile, sosyalizm karşıtı ve kapitalizm yanlısı düşünceler ve politikalara uygun koşullar yaratmıştı. Garbaçov'un ilk reformları bu kesimin "özgürlük" ve meşruiyet taleplerini canlandırmıştı. Teori bilgisi açısından zayıf, deneyimsiz, düşüncesizce hareket eden ve hırslı birisi olan Garbaçov önce bocaladı, sonra da teslim oldu. Hızlı, zahmetsiz ve kısa vadeli başarılar elde etme isteği ve bunun getireceği kendisine yönelik dalkavukluk ve siyasi güvence, ikinci ekonomi ile bağlantılı olan ve giderek büyüyen bürokrat ve küçük girişimciler katmanı ve bunların aydınlar arasındaki savunucuları ile sempatizanlarının tarafını tutmasına yol açtı.

Garbaçov'dan sosyalizmi yok ettiği için nefret edenlerin çoğu ve bunu yaptığı için takdir edenlerin bazıları, ilk hipotezi çekici bulurlar. Muhakkak bazı kanıtlar, Garbaçov'un, genel sekreter olmadan önce bile sosyal demokrasiye sempati duyduğu düşüncesini desteklemiştir. Örneğin 1985 öncesinden arkadaşı olan iki kişi, Aleksandr Yakovlev ve Edvard Şevardnadze, yönetimdeki en uç sosyal demokrat unsurlardandı. Başka kanıtlar ise Garbaçov'un, kamuya açıkladığı düşüncelerinden farklı, özel amaçlar güttüğünü göstermektedir. Yakovlev, 1985 sonbaharı gibi erken bir tarihte Garbaçov'un, Komünist Parti'yi ikiye bölmek düşüncesine gizli bir sempati duyduğunu, ancak bu adım için henüz erken olduğunu düşündüğünü belirtmiştir. Bugün elimizde olan bilgi, Garbaçov'un kendisini, örneğin Lenin'e ve sosyalizme sadık hissettiğini açıkladığında ikiyüzlü davrandığını kesin olarak söyleyebilmemizi olanaksız kılmaktadır. Daha fazla bilgi bile Garbaçov'un gerçek düşüncelerini ve güdülerini gözler önüne seremeyebilir, tıpkı herhangi birinin düşüncelerini ve güdülerini bilmenin her zaman zor olması gibi.

Yine de Garbaçov'un, genel sekreter olmadan önce sosyal demokrat ya da kapitalizm yanlısı görüşlere sahip olduğuna inanmak, yanıtlanması zor bazı soruları ve anlaşılması zor bazı olguları karşımıza çıkarmaktadır. Eğer Garbaçov bu düşünceleri genel sekreter olduktan sonra benimsemediyse, ne zaman benimsedi? Bu görüşlere sahip olan birinin,

bunları bu kadar başarılı bir biçimde saklaması ve saklarken tepeye doğru yükselmesi nasıl mümkün olabildi? Garbaçov'un kendisi, Komünist Parti'yi yok etmek ve serbest piyasa ile özel mülkiyeti tesis etmek için ölçülüp biçilmiş ve tutarlı bir planı olduğunu hiçbir zaman iddia etmedi. Dahası, ne Ligaçev ve ne de Garbaçov'la yakın çalışan başkaları, kendisinin gizli bir revizyonist gündeme sahip olduğundan kuşkulandılar. Bu düşünce, iktisatçı Anders Åslund gibi dışarıdan bakanların yazdıklarında görülmektedir. Åslund, 1984 gibi erken bir tarihte bile Garbaçov'un piyasa yanlısı bir ekonomik reform düşüncesine sahip olduğunu ileri sürmüştür. Ancak yakından incelendiğinde, Åslund'un ortaya sürdüğü kanıtların, Garbaçov'un o tarihlerde reform düşüncelerinin eklektik bir karışımından başka bir şey düşünmediğine işaret ettiğini görürüz. Daha sonra benimseyeceği piyasacılığın ancak belli belirsiz düzeyde habercisi olabilecek olan maliyet muhasebesi ve daha fazla rekabet gibi düşünceler aklından geçiyordu. Ancak asıl olarak, yeni teknolojinin kullanılması için yatırım politikasının değiştirilmesi gerekliliği ve disiplinin artırılarak hak edilmemiş gelirlere karşı sıkı önlem alınması gibi, Andropov'un öncülük ettiği düşünceleri ortaya koymaktaydı.²⁷⁴ Ellman ve Kontoroviç, Garbaçov'un 1982-84'teki iktisadi düşüncelerinin yalnızca ortada bir planın var olmadığını göstermekle kalmadığını, bir tutarlılığın da bulunmadığını gösterdiğini söylerken Åslund'a göre daha gerçekçidirler.²⁷⁵

Gerçek olan şey, Garbaçov'un geçmişinin ve birikiminin, kendisinin ikinci ekonomiye hoşgörüyle bakmasına neden olması ve kendisini kapitalizm yanlısı düşüncelere açık hale getirmesidir. Bir kere, memleketi olan Stavropol, küçük burjuva zihniyetinin eşlik ettiği oldukça gelişmiş bir özel ya da ikinci ekonomiye sahipti.²⁷⁶ Dahası, Batı'da, başka pek çok Sovyet önderinden daha fazla yolculuk yapmıştı. İtalyan Avrupa Komünizmi'nden etkilenmiş olması muhtemeldir; Avrupa Komünizmi'nden bazı düşünceler daha sonraki konuşmalarına yansımıştır.²⁷⁷ Üçüncü olarak, daha

²⁷⁴ Åslund, 26-27.

²⁷⁵ Ellman ve Kontoroviç, 14.

²⁷⁶ Åslund, 25.

²⁷⁷ Novikov ve Bascio, 42.

başlarda, çevresini sosyal demokrat görüşleri ile bilinen danışmanlardan oluşturdu. Örneğin Tatyana Zaslavskaya ve Abel Aganbegyan gibi piyasa eğilimli aydınlara bel bağladı.²⁷⁸ 1986'da, antimarksist olduğunu kendisi ifade eden felsefeci Aleksandr Tsipko'yu danışman yaptı. Tsipko daha sonra, Garbaçov'un "evrensel insanlık değerlerini" sınıf değerlerinin üzerine yükseltme düşüncesinin kendisinden kaynaklandığını iddia etti.²⁷⁹ Garbaçov'un izlediği yol bir süre sonra, "SSCB'deki en büyük ikinci ekonomiye" sahip cumhuriyet olan Gürcistan'da Şevardnadze'nin izlemiş olduğu yola benzeyecekti. Şevardnadze "resmi ekonomiyi daha fazla piyasa yönelimli" hale getirerek ikinci ekonomiyi sisteme dahil etmeye çalışmıştı.²⁸⁰

Garbaçov'un baştan itibaren Sovyet sosyalizmini yok etmek ve Batı Avrupa modeline yönelmek amaçlı gizli bir gündemi olduğu hipotezi zorlama bir hipotezdir. En fazla, geçmişindeki bazı şeylerin kendisini o doğrultuda hareket etmeye yatkınlaştırdığı söylenebilir. İlk reformları her şeyi allak bullak eden ve herhangi bir planı olmayan Garbaçov bu yatkınlığa direnemedi ve Andropov'un yolunu terk etti. Kendi zayıflığı ve deneyimsizliği, değişimin serbest bıraktığı güçlerle başa çıkmasını sağlayamadı, çünkü ABD'den gelen baskıya teslim olarak zaman kazanabileceğini ve bazı kaynakları elde edebileceğini umdu. En önemlisi, böyle yapmak ona sistemden soğumuş insanların pasif desteğini ve ikinci ekonomiye bağlı olan ve giderek güçlenen girişimci tabakası ile bozulmuş Parti yetkililerinin aktif desteğini sağladı.

İkinci hipotez, Sovyet ekonomisinin sorunlarının sosyalizmin kendisinden kaynaklandığı kabulüne dayanmaktadır. Bu kabul, ekonominin, toplumsallaştırılmış mülkiyet ve merkezi planlamaya bağlı kalarak geliştirilemeyeceği düşüncesini içermektedir. Bu hipotez, hem ekonomik sistemin hem de Parti'nin durağanlığının Garbaçov'u trajik bir biçimde uca ve felaket getiren bir yola yönlendirdiğini düşünen Garbaçov destekçilerine çekici gelmektedir. Bu hipotez ayrıca sağduyulu insanlara

²⁷⁸ Dunlop, 6-7.

²⁷⁹ Ellman ve Kontoroviç, 10, 178.

²⁸⁰ Åslund, 35.

da çekici gelmektedir. Sağduyu, Garbaçov'un başlardaki çabalarının ekonomiyi canlandırması durumunda kendisinin daha acı bir reçeteye gereksinim duymayacağını söylerdi. Dolayısıyla, başlardaki çabaları ya ekonomik sisteme içkin kısıtlar ya da Parti'deki reform karşıtlarının bu çabaları sekteye uğratması nedeniyle başarısız olmuş olmalıdır. Ancak tarih her zaman sağduyunun mantığını izlememektedir ve tarihin gerçeği çoğunlukla sağduyuya aykırıdır. Yalnızca gerçek tarihin incelenmesi bir yanıt sunabilir.

Garbaçov'un ne zaman ve neden sağa, kapitalizme yönelmeye başladı, üç soruya verilmesi gereken yanıtlar ekseninde bulunabilir:

1. Garbaçov'un ekonomik reform için başlarda harcadığı çabaların sonuçları nelerdi? Yani, sonuç başarısızlık mıydı ve ılımlı bir reformun olanaksız olduğunu mu göstermişti?
2. Parti'nin ekonomik sorunlara verdiği karşılık neydi? Parti, reforma direnmiş miydi?
3. Garbaçov'un sağa doğru attığı ilk adımlar ekonomiyi içeriyor muydu? İkinci hipotez ancak, bu sorulara verilen yanıtlar, ılımlı reformun başarısız olduğunu, Parti'nin ekonomik reforma direndiğini ve Garbaçov'un sağa doğru attığı ilk adımların ekonomiyi ilgilendirdiğini açıkça gösterirse doğru olabilir. Oysa her üç alanda da gerçek bambaşkaydı.

Garbaçov'un, ekonomik reform işe yaramadığı için sağa yöneldiği hipotezi, yalnızca, ilk ekonomik reformların başarısız olması durumunda doğru olabilirdi. Bu, doğru değildi. Garbaçov'un başlarda uyguladığı politikaların getirdiği ekonomik değişiklikler tam bir başarıya denk düşmüyordu; ancak gelişmenin açık işaretlerini barındırıyorlardı. 1985 ve 1986'da hem üretim hem de tüketim arttı.²⁸¹ Reformların ilk döneminde ekonomik büyüme yüzde 1 ila 2 arttı. Üretkenlik yüzde 2-3'ten yüzde 4,5'e yükseldi. 1986'da, yalnızca makine sanayiinde sermaye yatırımı yüzde 30 düzeyinde arttı; bu değer önceki beş yıldan daha fazla idi. Aynı yıl, tarımsal üretim yüzde 5 düzeyinde artış gösterdi.²⁸² Mal ve hizmet

²⁸¹ Kotz ve Weir, 75-78.

²⁸² Aganbegyan, 32-33.

tüketimi 1985 ve 1986'da yüzde 10 düzeyinde arttı; bu değer, önceki yıllardan yaklaşık bir buçuk kat daha yüksekti. Sağlık ve diğer alanlardaki gelişmeler ortalama ömrü, yirmi yıl sonra ilk kez artırdı ve çocuk ölümlerini azalttı.²⁸³

Garbaçov, kayda değer bazı başarısızlıklara da imza attı, özellikle de düşüncesizce hareket ettiğinde. Alkol karşıtı kampanya buna iyi bir örnektir. Garbaçov alkol üretimi ve satışında büyük bir azaltmaya gitti, ancak bu, yaygın olarak kaçak içki imal edilmesine neden oldu. Yasadışı votka üretimi, mağazalarda şekerin tükenmesine ve devlet bütçesinin milyarlarca rublelik vergi gelirinden mahrum kalmasına yol açtı. Garbaçov, politikalarını başka yerlerdeki deneyimlere dayandırsaydı, alkol üretimini azaltmanın mutlaka yasadışı üretim ve satışa neden olacağının farkına varırdı, tıpkı ABD'deki İçki Yasası uygulamasında olduğu gibi. Tüketim vergileri, eğitim, danışmanlık ve rehabilitasyona dayanan bir kampanya daha fazla umut vaat ederdi. Garbaçov, iki yıl içerisinde alkol karşıtı kampanyayı sona erdirdi.²⁸⁴ Benzer biçimde, üretimi hızlandırma politikası da yalnızca tapon malların üretiminde artışa yol açtı. Garbaçov buna bir devlet müfettişleri sistemi ile karşılık verdiğinde, standartlara uygun olmadığı için geri çevrilen malların miktarı o kadar büyük oldu ki, bu nedenle gelirleri düşen işçiler bu duruma fevran ettiler. Garbaçov, tıpkı alkol karşıtı kampanyadan vazgeçtiği gibi, müfettişlerden de vazgeçti.²⁸⁵ Bu başarısızlıklar kısa vadede getiri beklenen, düşüncesizce atılmış adımlardan kaynaklanıyordu. İlk yılda yapılan ve olumlu sonuçlar doğuran ekonomik reformlara benzemiyorlardı.

Garbaçov'un, diğer Parti önderleri bütün ekonomik reformlara karşı çıktığı için sağa döndüğü hipotezi de yanlıştır. Parti önderlerinin ekonomiyi iyileştirecek çabalara direndiği doğru değildir. Ekonomik reform üzerine yaptıkları çalışmayı kıdemli Sovyet yöneticileri ile yaptıkları mülakatlar üzerine kuran Ellman ve Kontoroviç, yaptıkları mülakatların "re-

²⁸³ Aganbegyan, 190-191.

²⁸⁴ Kotz ve Weir, 78, 82.

²⁸⁵ Volgokonov, 464-465.

formlara gösterilen dirence dair hiçbir kanıt sunmadığını” belirttiler.²⁸⁶ Doğru olan, bunun tam tersiydi. 1980’li yıllarda Moskova’da yaşayan ve kendisi de piyasa reformlarının ateşli bir savunucusu olan iktisatçı Åslund, “bütün yeni Sovyet önderlerinin değişim istediğini” teslim ediyordu. Politbüro’daki Brejnevçiler bile (Haydar Aliyev, Viktor Grişin, Dinmuhammed Kunayev, Vladimir Şçerbitski ve Nikolay Tihonov) Sovyet ekonomisini, Demokratik Alman Cumhuriyeti (DAC) modeline doğru evriltecek ekonomik değişimleri destekliyorlardı. Dahası Åslund, Sovyet önderleri arasında, üç tane ekonomik reform akımı daha bulunduğunu saptamıştı. Bu akımlar Brejnevçilerinkine göre çok daha kapsamlı olmakla birlikte yine de, daha sonra Garbaçov’un grubu tarafından savunulan piyasalaşma ve özelleştirmeyi içermiyorlardı. Başbakan Nikolay Rıjkov’un başını çektiği grup, ekonomik sorunların çözümünün verimliliğin artırılmasından ve üretimin yoğunlaştırılmasından geçtiği görüşündeydi. Bu grup, bilimsel bulguların daha iyi kullanılmasını, makine imalatına yoğunlaşan yeni bir yatırım politikasını ve işletmelerde otofinansman denemeleri yapılmasını savunuyordu. Temmuz 1985’te Merkez Komitesi’nde askeri sınai kompleksten sorumlu sekreterliği üstlenen Lev Zaykov’un başını çektiği diğer grup ise, makine imalatı ile bilimsel ve teknolojik ilerlemeyi teşvik etmek için yatırım politikasında değişiklik yapılmasını destekliyordu. Bu grup ayrıca, kalite kontrolü, ücret farklılıkları ve vardiyalı çalışmanın teşvik edilmesi gibi önlemlerin alınmasını savunuyordu. Ancak bu grup, otofinansman ya da piyasa ve rekabet kokan herhangi başka bir şey konusunda Rıjkov’un grubundan daha az hevesli idi.²⁸⁷

Parti’nin ikinci adamı olan Ligaçev’in başını çektiği üçüncü grup ise disiplini geliştirmeye vurgu yapıyordu. Ligaçev, alkol karşıtı kampanya ile tüketimi özendirmeye, ikinci ekonomiye ve yolsuzluğa karşı yapılan hamlelere taraftardı. Ücret farklılıklarına, merkezi planlamanın güçlendirilmesi ve düzene konulmasına, işletmelerin verimliliğinin ve sorumluluğunun artırılmasına da taraftardı. Örneğin, otofinansman denemelerini, işletme muhasebesinin daha iyi yapılmasını ve toplu sözleşmeleri

²⁸⁶ Ellman ve Kontoroviç, 22.

²⁸⁷ Åslund, 37-47, 55.

destekliyordu; ancak özel mülkiyete ve piyasa ekonomisine doğru atılan radikal adımlara sert biçimde karşı çıkıyordu. Ekonomi alanında yapılan ve Haziran 1985'te düzenlenen bilim ve teknik konferansında çerçevesi çizilen değişiklikleri destekledi; ancak değişimlerin “bilimsel sosyalizmin kapsamında, piyasa ekonomisi ve özel teşebbüs doğrultusunda herhangi bir sapma olmadan” gerçekleşeceğini belirtti.²⁸⁸

Parti önderlerinin ekonomik reforma açık olması, Andropov döneminde başlayan ve Çernenko ile Garbaçov dönemlerinde devam eden bölgesel ve yerel düzeydeki yaygın ekonomik denemelerde kendisini göstermektedir. Örneğin 1983'te, Merkez Komitesi ve Bakanlar Konseyi “büyük ölçekli ekonomik deneme” adı verilen bir adım attı. Bu adım kapsamında plan göstergeleri azaltılacak ve beş bakanlıkta ödül sistemi uygulanacaktı. Bu deneme her derde deva olmadı, ancak malların dağıtımında iyileşmeye ve daha fazla emek üretkenliği elde edilmesine yaradı. Bu deneme 1985 yılında yirmi bir bakanlığı, 1986 yılında da sınai üretimin yarısını kapsar hale geldi. 1985'te iki otofinansman denemesi başlatıldı. Bunlardan biri Tolyatti'deki VAZ otomobil fabrikasında, diğeri de Ukrayna'nın Sumi kentindeki Frunze isimli, doğalgaz teçhizatı üreten fabrikada hayata geçirildi. Bu denemelerde, firmalarla devlet arasındaki ödeme işlemleri basitleştirilerek kârlara dayanan basit bir “vergi”ye dönüştürülüyor, ücret artışları da üretkenlik artışı ile bağlantılı hale getiriliyordu. Her iki deneme de kârlar ve üretkenlik açısından etkileyici sonuçlar verdi. Bunları, hizmet sanayi ve tarımdaki başka denemeler izledi.²⁸⁹

Üzerinde durulması gereken nokta, 1984 ile 1986 arasındaki dönemde ekonomik reformun yaygın biçimde kabul görmesi ve çok fazla ekonomik deneme yapılmasıydı. Tartışmalar ve denemeler sosyalizmin sınırları içerisinde yapıyordu ve Garbaçov daha uçtaki düşünceleri ileri sürmeye başladığında tıkanma noktasına gelinmemişti. İktisatçı Åslund bu paradoksu şöyle açıklıyordu: “[Bu denemelerin] gerçek ekonomik sonuçları [Garbaçov'un çevresindeki reform iktisatçıları için] pek ilgi çekici değildi, ama bunların siyasi etkisi her şeyin üstündeydi. Pek çok de-

²⁸⁸ Åslund, 48-54.

²⁸⁹ Åslund, 88-100.

neme, sistemi mükemmelleştirmek için tasarlanmıştı; öte yandan, önde gelen Sovyet iktisatçıları ve Garbaçov kampı, sistemi, daha piyasa yönelimli bir sistemle değiştirmek istiyorlardı.”²⁹⁰ Diğer bir deyişle, Garbaçov kampındaki bazı iktisatçılar ve damşmanlar çoktan piyasa reformlarına ve özelleştirmeye kendilerini adanmışlardı; ve var olan çerçevede yapılan denemeleri, daha ileri gitmek için argüman olarak kullandılar. 1987’de, ilk ekonomik reformlara karşı oluşan muhalefet Parti önderlerinden değil, Garbaçov’un çevresindeki iktisatçılardan geldi. Bunlar genişletilmiş piyasalara ve özel mülkiyete doğru ilerlemekte çok hevesliyidiler.

Garbaçov’un, baştaki reformların başarısız olması ve Parti içindeki muhalefet nedeniyle sağa döndüğü hipotezinin üçüncü dayanağı da, ilk ikisi kadar yetersizdir. Garbaçov’un sağa doğru ilk hamleleri ekonomi alanında değil, daha ziyade politikada, ideolojide ve dış politikada gerçekleşti. Garbaçov’un politikaları bu alanlarda da en sorunlu sonuçları verdi.

SBKP’nin Şubat 1986’da toplanan 27. Kongresi, Garbaçov’un reform sürecini yeni ve daha önce denenmemiş olan bir doğrultuya yönelttiğinin ilk işaretlerinden birini verdi. Bu yönelim, yeni bir politikadan çok yeni bir reform ideolojisi olarak ortaya çıktı. Garbaçov süreklilik yerine, geçmişten kopuş vurgusu yapmaya ve Brejnev yıllarını bir durağanlık dönemi olarak tanımlamaya başladı. Hem içişlerindeki hem de dışişlerindeki gelişmelerin bir “dönüm noktası”na geldiğini ve “gerçek devrimci dönüşüm”ün gerekli olduğunu söyledi. Andropov’un “bilimsel ve teknolojik değişimin hızlandırılması” ifadesini, daha muğlak, daha geniş ve potansiyel olarak daha tehlikeli olan “ekonomik ve toplumsal gelişimin hızlandırılması” ifadesi ile değiştirdi. Anlam kaymasını kavrayamayanlar için de, değişimi ekonomi alanıyla sınırlandırmadığını, çalışma yöntemleri ile yerleşik siyasi ve ideolojik gelenekte değişimi öngördüğünü vurguladı. Bu arada, *uskornie* (hızlandırma) sözcüğünü *perestroyka* (yeniden yapılanma) ve *glasnost* (açıklık) sözcükleri ile değiştirirken, bu eski terimlere yeni anlamlar yüklemişti.²⁹¹ Garbaçov, Nisan ayında *perestroyka*

²⁹⁰ Åslund, 108.

²⁹¹ Mihail Garbaçov, Political Report of the CPSU Central Committee to the 27th Party Congress (Moskova: Novosti, 1986), 4-5, 26, 29, 40-46, 49, 86.

kanın toptan değişim anlamına geldiğini söylemişti. Haziran'da bütün toplumun değişmesi anlamına geldiğini; Temmuz'da ise devrim anlamına geldiğini söyledi. Bu anlam genişlemesi perestroyka kavramına çekicilik kazandırıyor, ama aynı zamanda gerçek bir tehlike de barındırıyordu. Yani terminolojideki bu değişimler, reformu, Andropov döneminde sahip olduğu açık hedeflerden yoksun bırakıyordu. Perestroykanın anlamı ortadan kalktı, yeniden yapılanma için yeniden yapılanmayı ifade eder oldu. Reform hedefi de benzer bir akıbete uğradı, değişim için değişimi ifade eder oldu.²⁹² Bu değişimler, değişime önderlik etmesi gereken Parti'nin birliğine ve kararlılığına zarar verdi. Parti'nin içinde ve dışında kapılar, nihai reform hedefinin çeşitli yorumlarına ardına kadar açıldı. Bazıları için hedef sosyalizmin mükemmelleştirilmesi iken başkaları için ulusal ayrılıkçılık, sosyal demokrasi, piyasa sosyalizmi, kapitalizm ya da sadece kişisel servet edinme halini aldı.

Garbaçov ayrıca glasnostun anlamını da, Parti'nin geleneksel rolü ile eleştiri ve özeleştiri işlevlerinin altını oyacak şekilde ustaca değiştirdi ve genişletti. Görevdeki ilk yılında, Garbaçov da glasnostu Andropov'un kullandığı gibi kullandı. Buna göre glasnost Parti, yönetim, devlet ve diğer kamu kuruluşlarında daha fazla açıklık ile yolsuzluğun ve verimsizliğin daha fazla teşhir edilmesi anlamına geliyordu. Örneğin Garbaçov Nisan 1985'te, yönetime ait daha fazla bilginin kamuya açıklanmasını istedi. Garbaçov kısa süre içerisinde glasnostun anlamını, Parti ve diğer organların açık olmasından Parti'nin ve Parti tarihinin açık eleştirisine doğru dönüştürdü. Haziran ayında medya yetkilileri ile buluştu ve onları kusurlarla ilgili "açık, kesin ve yapıcı" eleştiriler yaparak reform çabalarını desteklemeleri için teşvik etti. Kısa süre sonra *Sovyetskaya Rossiya* gazetesi, Moskova Parti şefi Viktor Grişin'i eleştirdi. Bunun ardından Garbaçov, Grişin'in yerine, olası bir müttefik olan Boris Yeltsin'i getirdi.²⁹³

Garbaçov'un glasnost yorumunun neden olduğu sorunların boyutları 1987'den önce tam anlamıyla görülemeyecekti. Ancak bu sorunların

²⁹² Neil Robinson, *Ideology and the Collapse of the Soviet System* (Aldershot, İngiltere ve Brookfield, Vermont: Edward Elgar Publishing Company, 1995), 107-111.

²⁹³ Gibbs, 23, 28-29, 33.

altyapısı Garbaçov'un 1985 sonbaharından itibaren attığı adımlarla oluşmuştu. Kısacası Garbaçov, aydınları ve medyayı Parti ve Parti tarihini eleştirmeye teşvik ederken, aynı zamanda Parti'nin medya üzerindeki rolünü ve otoritesini azaltıyordu. Hatta, Parti'nin medya üzerindeki gözetimini azaltmakla kalmadı, medyayı SBKP'ye ve sosyalizme düşman kişilere teslim etmiş oldu. Aslında, sansürün hafifletilmesine yönelik adım atılması ile yayınlara ve kültüre daha gevşek bir yaklaşım sergilenmesi için çoktan gecikilmişti. Bu adımlar Parti'de zaten geniş destek görürdü. Bununla birlikte, bu dönüşüm, istikrarsızlığa yol açmaması için hassas bir biçimde ele alınması gereken bir dönüşümdü. Başka pek çok şeyde olduğu gibi Garbaçov'un glasnosta yaklaşımı da düşüncesizce ve pervasızcaydı; ve nihai olarak, yalnızca Parti için değil aynı zamanda bütün toplum için de son derece çığınca ve yıkıcı olduğu ortaya çıkacaktı.

Garbaçov, anılarında ikiye bölünmüşlüğüle "glasnostun, başta çizilen çerçevenin dışına çıktığını ve herhangi birinin denetleyemediği bir süreç haline geldiğini" iddia etti.²⁹⁴ Bu, doğru değil. Garbaçov'un kendisi, karşısında çaresiz kaldığı aşırılıkları beslemişti. Medya ve aydınlar aklını başından almıştı; onların yardımını ve onayını almaya çalıştı, onlarla sık sık bir araya geldi, onlara Parti dışında kendisi için bir destek hattı oluşturmaları konusunda bel bağladı, onları Parti ve Parti tarihini eleştirmeleri için teşvik etti ve onlarla ilişkilerinde herhangi bir şekilde kendisini kısıtlamadı. 27. Parti Kongresi'nde sınırsız eleştiriye kapıları açtı. "Yazınsal ve sanatsal eleştirinin, kendi halinden memnun olma durumunu ve yaltakçılığı silkip atmasının zamanı gelmiştir... ve eleştirinin toplumsal bir görev olduğunu hatırlamanın."²⁹⁵ Bir sonraki ay, Garbaçov ve Ligaçev medya temsilcileri ile bir araya geldi. Burada Garbaçov, "Asıl düşman bürokratizmdir ve basın geri adım atmadan bunu kınamalıdır" dedi.²⁹⁶ Böylece gerçekten alışılmışın dışında bir durum ortaya çıktı. Parti'nin önderi olan ve Parti ile yönetimi reforma tabi tutma gücüne sahip olan Genel Sekreter, bu kurumlara karşı dışarıdan yönelen saldırıları kışkırtıyordu, tıpkı olaya ka-

²⁹⁴ Garbaçov, *Memoirs*, 210.

²⁹⁵ Garbaçov, *Political Report*, 111.

²⁹⁶ Gibbs, 37.

rışmadan kenardan izleyen ve nihai olarak bunlardan sorumlu olmayan biri gibi.

Bu, kesinlikle komünist pratiğin ciddi bir revizyona tabi tutulması anlamına geliyordu. En azından, Parti ve yönetim zafiyetleri ile, geleneksel kolektif eleştiri ve özeleştirici yöntemleri aracılığıyla başa çıkmanın, Parti'yi yeniden canlandıracak gücü ortaya koymaya yetmediği iddiasını yansıtıyordu. Garbaçov, dışarıdan yapılan eleştirilere son çare olarak başvurmak yerine ilk çare olarak başvurmayı seçti. Garbaçov'un, Parti'ye yönelik eleştirileri kendi üzerine almaya çalışması ve bunu başarmamasına ilişkin ya da ciddi bir muhalefetle karşı karşıya kaldığına ilişkin herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Yine de Haziran 1986'da Garbaçov bir grup yazara, "sadık muhalefet" olarak hareket etmelerini söylemiştir. Sanki Sovyet önderi bir liberal demokraside medyanın eski moda ve idealize edilmiş imajına başvurmaktaydı; ancak bu sefer sosyalist reformun kılavuzu olarak. "[Parti içi] bir muhalefetimiz yok" demişti. "Bu durumda kendimizi nasıl kontrol edeceğiz? Yalnızca eleştiri ve özeleştirici aracılığıyla; ama en önemlisi glasnost aracılığıyla."²⁹⁷ Garbaçov'un eylemleri bu sözlerden daha da önemliydi. Garbaçov bir muhalefete önyak olurken, Parti'nin medya üzerindeki denetimini sistematik biçimde azalttı ve bu denetimi antisosyalistlerin ellerine bıraktı.

Medya üzerindeki denetimi iki organ yürütmekteydi. Kuruluşu 1920'ye dayanan Merkez Komitesi Ajitasyon ve Propaganda Dairesi (*Agitprop*), editörler ve basın üzerinde sonsuz yetkiye sahipti. 1922'de oluşturulan bir organ olan *Glavlit* ise bütün yazılı yayınlar ile radyo ve televizyon yayınları üzerinde sansür ve onay mekanizmasını uyguluyordu. Garbaçov 1985'te Aleksandr Yakovlev'i *Agitprop*'un başına getirdi.²⁹⁸ Garbaçov'un en yakın danışmanlarından biri olan Yakovlev bu konumda, bütün reform süreci üzerinde en güçlü ve en zararlı etkiye sahip olan kişi haline geldi.

1923'te doğan Yakovlev, İkinci Dünya Savaşı sırasında deniz kuvvetlerinde görev yaparken Komünist Parti'ye katıldı. Savaştan sonra bir

²⁹⁷ John ve Carol Garrard, *Inside the Soviet Writers' Union* (New York: Free Press, 1990), 205.

²⁹⁸ Gibbs, 5-6, 8.

pedagoji enstitüsüne devam etti ve daha sonra Yaroslavl kentinde Parti profesyoneli oldu.²⁹⁹ 1956'dan 1960'a kadar, Merkez Komitesi'ne bağlı Sosyal Bilimler Akademisi'ne devam etti. 1958-59 akademik yılını yüksek lisans öğrencisi olarak New York'taki Columbia Üniversitesi'nde geçirdi. Mezuniyetinden sonra Merkez Komitesi'ne bağlı Propaganda Dairesi için çalıştı ve 1960'lı yılların ortalarında radyo ve televizyon bölümünün başına geçti. 1965'te Propaganda Dairesi'nin birinci müdür yardımcısı oldu. Bu görevi 1973'teki bir olay nedeniyle görevden alınana kadar sürdürdü.³⁰⁰

Hruşçov döneminde yaşanan sözde entelektüel buzların çözülüşü sürecinde Rus milliyetçiliği özellikle edebiyat çevrelerinde popülerlik kazandı. Bu gelişme Brejnev döneminde Parti içinde bir tartışmaya neden oldu; Yakovlev de bu tartışmada önemli bir rol oynadı. Yakovlev 1973'te Rus milliyetçiliğini yeterince eleştirmedeği gerekçesi ile bir Parti yayını yerden yere vurdu. Yakovlev milliyetçiliğin ortaya koyduğu tehlikeye karşı Marksizmi savunuyor gibi görünüyordu. Gerçekte ise ulusal talepleri katı biçimde reddedişi Lenin'den çok Buharin'in ilk dönemini andırıyordu. Dahası, Yakovlev'in savları Batı'ya duyulan belirgin bir sempatiyi ele veriyordu. Rus milliyetçiliğinin Batı düşmanlığını beslediğini, oysa Rusya'nın gelişiminin Batı'dan ayrı gerçekleşemeyeceğini savunuyordu.³⁰¹

Bu arada, Yakovlev'in görüşleri Brejnev önderliğinin kendisinden soğumasına neden oldu. Bunun sonucunda Yakovlev bir yurtdışı göreve atandı. İngilizce konuşulan bir ülkede görev yapmayı talep eden Yakovlev'e Kanada büyükelçiliği görevi verildi. Yakovlev bu görevi 10 yıl boyunca sürdürdü. Böylece Batı'da, diğer bütün Politbüro üyelerinden daha fazla deneyim edinmiş oldu.³⁰² Garbaçov 1983'te Kanada'yı ziyaret etti ve

²⁹⁹ Aleksandr Yakovlev, *The Fate of Marxism* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1993), x.

³⁰⁰ Jonathan Harris, *The Public Politics of Alexander Nikolaevich Yakovlev, 1983-1989* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Center for Russian and East European Studies, 1990), 8.

³⁰¹ Yitzhak Brudny, *Reinventing Russia: Russian Nationalism and the Soviet State, 1953-1991* (Cambridge Mass. ve Londra: Harvard University Press, 1998), 94-100.

³⁰² Robert Kasier, *Why Gorbachev Happened* (New York, Londra, ve diğ.: Simon & Schuster, 1991), 111.

Yakovlev ile bir hafta geçirdi. Bu yolculuktan bir ay sonra Garbaçov, Yakovlev'in Moskova'da bulunan saygın bir kurum olan Uluslararası İlişkiler ve Dünya Ekonomisi Enstitüsü'ne (IMEMO) müdür olarak atanmasına yardım etti.

Yakovlev bundan sonra çok hızlı biçimde yükseldi. 1984'te Bilimler Akademisi'nin ikinci dereceden üyesi oldu. 1985'te Garbaçov kendisini Merkez Komitesi'ne bağlı Propaganda Dairesi'nin (*Agitprop*) başına getirdi. Ertesi yıl Propaganda Sekreteri oldu. Böylece Yakovlev medya ve kültürel işler üzerinde yetki sahibi olmakla kalmıyor, dış politikada da büyük etki sahibi oluyordu.³⁰³

Yakovlev, *Agitprop*'un personeline ve işleyişinde bütünsel bir dönüşüm yapabilmek için çeşitli hamleler yaptı. Yazarlar Birliği ve film yönetmenleri birliklerini, kültüre liberal bir yaklaşım benimsemeleri konusunda teşvik etti. Garbaçov'un bazı yandaşlarını önemli konumlara getirdi. Örneğin, Rusya Cumhuriyeti Yazarlar Birliği'nin Aralık 1985'te yapılan toplantısında şair Yevgeni Yevtuşenko'yu, yasaklanmış olan eserlerin basımı üzerindeki kısıtlamaların gevşetilmesi talebinde bulunması için yüreklendirdi. Nisan 1986'da yapılan Film Yönetmenleri Birliği Kongresi'nde, müttefiki olan Elem Klimov'u Birinci Sekreterliğe şahsen aday gösterdi; ve Klimov bu göreve seçildi. Yakovlev ayrıca Kiril Lavrov'un Tiyatro İşçileri Birliği'nin başına gelmesi için çaba harcadı ve bunda başarılı oldu. (Rusya Yazarlar Birliği'nin başına kendi istediği birini getirme girişimi ise başarısızlıkla sonuçlandı.)³⁰⁴ Yakovlev ayrıca *Glavlit*'te önemli bir değişikliğin gerçekleşmesinde etkili oldu. 1985'in sonları ya da 1986'nın başlarında *Glavlit*, Politbüro'da herhangi bir tartışma yapılmaksızın, yayınlar üzerinde geleneksel olarak sahip olduğu gözetim yetkisinden feragat etti. Bu yetki yayınevlerine ve süreli yayınların editörlerine devroldu.³⁰⁵ Editörler yayınların içeriği üzerinde yetki sahibi olmaktadır, Yakovlev önemli gazetelere ve dergilere yeni editörler ve yeni kültür görevlileri atamaya başladı. Bunlar kapsamlı değişimlerin

³⁰³ Garrard, 198-199; Brudny, 197; Harris, 20.

³⁰⁴ Garrard, 202, 207.

³⁰⁵ Gibss, 39; Brudny, 197-198.

yandaşları idiler; Parti'yi eleştiriyor ya da ona muhalefet ediyorlardı. Söz konusu yayınların arasında *Noviy Mir* (önemli bir aylık edebiyat dergisi), *Znamya* (bir dergi), *Ogonyok* (çok sayıda basılan haftalık bir dergi), *Moskovskiy Novosti* (bir gazete), *Sovyetkaya Kultura* (bir gazete) ve *Voprosiy Literaturniy* bulunuyordu. Yakovlev, Merkez Komitesi'ne bağlı Kültür Dairesi'nin başına Yuri Voronov'u, Kültür Bakanlığı'na da Vasili Zaharov'u getirdi.³⁰⁶ Kısa bir süre sonra Boris Yeltsin'in yandaşı olacak olan Yuri Afanasyev, Moskova Devlet Tarih Arşivi'nin başına getirildi. Bu kişiler kısa süre sonra Stalin'in ve Parti'nin eleştirilmesinde, en hızlı ve en uçtaki reform adımlarının zorlanmasında önemli roller üstlendiler.

Garbaçov ve Yakovlev, glasnostun ilerleyeceği yönü doğrudan belirliyordu. Eylemleri ve bazen de sözleri, glasnost editörlerinin ve aydınlarının reform çabasına yapacakları en iyi katkı ile ilgili ne düşündüklerini gösteriyordu. Glasnost editörleri ve aydınlar Stalin'e saldırarak ve Parti ile yönetimi eleştirerek potansiyel muhaliflerin savunmaya çekilmesini sağlamalıydı. Yakovlev 1985 gibi erken bir tarihte, Anastas Mikoyan'ın, Stalin'in savaş dönemindeki politikalarına yönelik eleştirilerini de içeren anılarının yayınlanmasına izin vermişti.³⁰⁷ Garbaçov, Eylül 1986'da Krasnodar'da yaptığı ve televizyondan ülke çapında yayınlanan bir konuşmasında o güne kadar yaptığından daha da öteye giderek yönetim ve Parti'ye yönelik saldırılara davetiye çıkardı. Reformun düşmanını, bakanlıklardaki bürokrasi ve Parti'deki tutuculuk olarak tanımladı. Parti'nin halkın hizmetinde olduğunu ve yönetici rolünün bir ayrıcalık anlamına gelmediğini söyledi. "Bunu unutanlara sesleniyorum, şimdi sizi uyarıyorum." İlk kez "demokratikleşme" talebini dile getirdi. Roy Medvedev'e göre bu konuşma "sansasyon" yarattı.³⁰⁸ Bir eleştiri selinin, özellikle de Stalin eleştirisinin önünü açtı. Tıpkı Batı'da olduğu gibi Stalin eleştirisi sıklıkla, Lenin'e ve sosyalizme yönelik saldırıların kılıfını oluşturuyordu.

1986'da, Stalin'i eleştiren ve daha önceden yasaklanmış olan eserler or-

³⁰⁶ Garrard, 201.

³⁰⁷ Garrard, 199.

³⁰⁸ Roy Medvedev ve Giulietto Chiesa, *Time of Change: An Insider's View of Russia's Transformation* (New York: Pantheon, 1989), 27-28.

taya çıkmaya başladı. Tengiz Abuladze'nin 1984'te çekilmiş olan ve 1930'lu yıllardaki baskıyı anlatan filmi *Pokayaniye (Pişmanlık)* Moskova'da sınırlı bir seyirci topluluğuna gösterildi. Roy Medvedev'e göre bu filmin gösterilmesi Garbaçov'un hoşuna gitmişti ve "yalnızca kültürel değil, aynı zamanda siyasi bir dönüm noktası" anlamına gelmekteydi.³⁰⁹ Yine Moskova'da, Mihail Şatrov'un antistalinist oyunu *Diktatura Sovesti (Vicdanın Diktatörlüğü)* Leninisk Komsomol Tiyatrosu'nda sergilenmeye başlandı.³¹⁰ Ligaçev'in itirazlarına karşın Garbaçov, Anatoli Rıbakov'un *Arbat Çocukları* isimli romanının yayınlanmasına bizzat izin verdi.³¹¹ *Noviy Mir*, Yazarlar Birliği başkanının itirazlarına karşın, 1987'de Boris Pasternak'ın *Dr. Jivagosu*'nu yayınlamaya başlayacağını ilan etti.³¹² Bir başka işaret Garbaçov'un, muhalif Andrey Saharov'un ülke içindeki sürgününe bizzat son vermesiydi.³¹³ Batı'daki pek çok kişi bu hamleleri selamlarken, Moskova'da çalışan Komünist gazeteci Mike Davidow esefle "tarihte hiçbir zaman iktidardaki bir partinin, SBKP'nin önderlerinin yaptığı gibi medyayı, kendisinin ve yönettiği devletin yıkımını hazırlayan güçlere tam olarak teslim etmediğini" belirtti.³¹⁴

27. Kongre'den sonra Garbaçov, Parti reformu bağlamında Andropov'un çizgisinden saptı. Bu sapma, glasnostta olduğu gibi önce retorik düzeyinde başladı; anlamı tam olarak ancak 1987'de ortaya çıkacaktı. Tarihçi Greame Gill'e göre, Parti'nin içinde ve dışında, örgütün ciddi sorunları olduğuna dair bir görüş birliği bulunuyordu. Bu sorunlar bazı cumhuriyetlerde, yolsuzluk ile sadakat, yaltakçılık ve himayecilik bağlamlı kadro politikası sorunları olarak tanımlanıyordu. Andropov'un izinden giden Garbaçov önce doğruluk, şeffaflık ve disiplin talep etmişti. Kongre ise daha fazla açıklık, eleştiri ve özeleştiri, sorumluluk ve kolektivite sağlayacak yeni kurallar benimsedi. Ancak Garbaçov bu kararları yerine getiremedi. Buna karşılık Eylül 1986'da Parti'nin "kendisini yeniden yapılan-

³⁰⁹ Medvedev ve Chiesa, 29-32.

³¹⁰ Medvedev ve Chiesa, 32.

³¹¹ Gibbs, 44.

³¹² Garrard, 202; Medvedev ve Chiesa, 32.

³¹³ Medvedev ve Chiesa, 35.

³¹⁴ Davidow, 21-22.

dırmasını” talep ederek yeni bir doğrultuya yöneldi. Kongre, toplumu yeniden yapılandırmayı ve Parti’yi güçlendirmeyi talep ederken Garbaçov ilgi odağını Parti’nin yeniden yapılanmasına ve “demokratikleşmesi”ne kaydırıldı. Parti önderliği içerisindeki ilk memnuniyetsizlik belirtileri bu noktada ortaya çıktı.³¹⁵

Bu arada Garbaçov, ideoloji ve siyasetteki gelişmelere paralel olarak dış politikada da kuşkululu adımlar atmaya başladı. Diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da 1987’ye kadar, hatta daha sonra bile ulusal kurtuluş mücadelesine verilen Sovyet desteğinde önemli bir azalma görülmedi; ama bu doğrultuda adımlar atıldı. Diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da bir doğrultu değişikliğinin işareti önce retorik düzeyinde görüldü. Lenin sağ oportünizmin özünü, temel ilkelerin, özellikle de sınıf mücadelesi ilkesinin kısa vadeli kazanımlar için gözden çıkarılması ve sosyalizme hızlı ve kolay yoldan ilerleyebilmek için sınıf düşmanı ile gereksiz uzlaşmalara gidilmesi olarak tanımlamıştı. Garbaçov’un izlemeye başladığı yol da böylesi bir yol gibi görünüyordu. Garbaçov Nisan 1985’te, yani henüz değişim geçirmeden önce, “emperyalizmi” uluslararası gerilimler yaratmak ve sosyalist ülkeleri yıkmaya çabasını yoğunlaştırmakla suçlamıştı. Ancak aynı yılın sonbaharında emperyalizm, kapitalist ülkeler ve ulusal kurtuluş kavramları, dünyada ortadan kalkmadığı halde Garbaçov’un söyleminde çıkmaya başladı.³¹⁶ 27. Kongre’de yaptığı konuşmada emperyalizmi yalnızca bir kez, o da Afganistan’a atıfla telaffuz etti.³¹⁷ Garbaçov giderek, “yeni düşünce”nin, dışişlerinin ideolojisizleştirilmesini gerektirdiğini iddia edecekti. Bu, sınıf temelli düşüncelerin yerini, ebedi insanlık değerleri olan barış ve işbirliğinin önceliği ile ilgili düşüncelerin alması anlamına geliyordu.³¹⁸ Bu arada, retorik düzeyindeki bu tutum değişikliği, politikalarda görünür hale gelmeye başlıyordu.

Garbaçov, değişime barış ve silahsızlanma için yeni ve cesur girişim-

³¹⁵ Greame Gill, *The Collapse of a Single Party System* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 28-29.

³¹⁶ For the Forthcoming XXIIth CPSU Congress, 24-25.

³¹⁷ Political Report of the CPSU Central Committee to the 27th Party Congress, 86.

³¹⁸ Mihail Garbaçov, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World* (New York ve diğ.: Harper & Row, 1987), 144-147.

lerde bulunarak başlamıştı. Sovyet nükleer denemelerini tek taraflı olarak durdurdu ve Avrupa'ya yönlendirilmiş orta menzilli füzelerin sayısını yine tek taraflı olarak azalttı. Reagan ile Cenevre'de buluşarak, daha önce dondurulmuş olan Amerikan-Sovyet ilişkilerinin yeniden canlandırılmasına katkıda bulundu. Stratejik silahların yüzde 50 düzeyinde azaltılması gibi yeni öneriler geliştirdi. Bu hamleler uluslararası gerilimleri azaltır ve Garbaçov'a uluslararası itibar kazandırırken, madalyonun Kremlin dışından pek az kişinin dikkat ettiği rahatsız edici bir diğer yüzü bulunmaktaydı. Garbaçov, karşılığında hiçbir şey almadan ABD'ye ödünler vermek gibi hastalıklı bir eğilim göstermekteydi. Bu eğilim 1986'nın başlarında yeni bir biçim aldı. Reagan yönetimi 1981'den itibaren, tek seçenek olarak bilinen yeni bir silahsızlanma önerisi ortaya koyarken askeri harcamaları çok büyük ölçüde artırmıştı. Bu öneriye göre Sovyetler, Avrupa'da konumlanmış olan füzelerini sökecek, bunun karşılığında da ABD, gelecekte Avrupa'ya füze yerleştirmeyecekti. Gerçekte ise tek seçenek, Reagan yönetiminin silahsızlanma konusunda tamamen isteksiz olduğunu yansıtıyordu. Bu mantıksız ve tek yanlı fikir Sovyet tarafında gerçek anlamda azaltma talep ederken, Amerikalıların ya da Avrupalıların var olan silahlarının azaltılmasını talep etmiyordu. Dünya çapında, Reagan yönetiminin barış istediği görüşünü yerleştirmek için tasarlanmıştı, fakat Sovyetler'e hiçbir şey vaat etmiyordu. Garbaçov, Reagan yönetimini şaşırtarak, daha önce Sovyetler'in bu konuda verdiği ret kararını tersine çevirdi.³¹⁹ 15 Ocak'ta yaptığı bir konuşmada 2000 yılına kadar nükleer silahların ortadan kaldırılmasını önerdi ve tek seçeneği kabul etti.³²⁰ Eğer Garbaçov bu konudaki ödünlerini sınırlı tutsaydı ve yeni bir silahsızlanma görüşmeleri dönemi açılrsa ya da Amerikan tarafı ödün vermeye zorlansa bir şeyler kazanabilirdi. Bunun yerine, Garbaçov'un ödünleri Amerikan tarafında herhangi bir uzlaşmaya yol açmadı. Tek seçenek konusundaki karar değişikliğinden dokuz ay sonra Garbaçov, İzlanda'nın

³¹⁹ Fitzgerald, 323.

³²⁰ "Blueprint for the Year 1986: Statement by Mikhail Gorbachev General Secretary of the CPSU Central Committee," *Pravda* (16 Ocak 1986) yeniden basımı *Reprints from the Soviet Press* (15 Şubat 1986), 5-20.

başkenti Reykjavik’de Reagan ile bir araya geldi. Bu zirvede Reagan boş vaatlerden başka herhangi bir şey ortaya koymadı ve Stratejik Savunma İnisiyatifi (SDI) konusunda en ufak bir değişikliği kabul etmedi.³²¹

Garbaçov ayrıca 1985 sonunda ve 1986 başında Afganistan konusundaki Sovyet yaklaşımından geri adım atmaya başladı. İki yıl sonra bu konuda tam anlamıyla teslim olunacaktı. Sovyetler’in Afganistan’a askeri müdahalesi 1979’da, bir önceki yılda iktidarı ele geçirmiş olan Afganistan Halk Demokratik Partisi, CIA’nın desteklediği savaş baronlarının saldırılarını püskürtmek için ısrarla Sovyetler’den yardım istedikten sonra başlamıştı. Dünya üzerindeki en yoksul ve en geri ülkelerden birini modernize etmeye girişen Afganistan Halk Demokratik Partisi toprağı yeniden dağıtmış, dinsel özgürlüğü desteklemiş, kadınlara daha fazla özgürlük vermiş ve nüfusun okuma yazma bilmeyen yüzde 90’lık bölümünü hedefleyen bir okuma yazma kampanyası başlatmıştı. Yönetim çok kısa bir süre içerisinde, kırsal kesimde kızlara öğretmenlik yapanları öldürerek bir karşıdevrim başlatan savaş baronlarının silahlı direnişi ile karşı karşıya kaldı.³²² Savaş baronları kısa bir süre sonra CIA’dan para ve silah almaya başladılar. Aslında CIA’nın yardımları Sovyet müdahalesinden önce başlamış ve bu müdahaleyi kışkırtmıştı. Başkan Carter’ın Ulusal Güvenlik Danışmanı olan Zbigniew Brzezinski daha sonraki bir tarihte “[Sovyetler’in] müdahale etme olasılığını kasten artırdık” diyecekti.³²³ Bu CIA desteği zaman içerisinde, 2. Dünya Savaşı’ndan sonraki en büyük gizli operasyona dönüştü.³²⁴ Brejnev, Andropov ve Çernenko yönetimleri Sovyetler’in Afganistan’a yaptığı yardımı, “emperyalizmin eline” karşı bir uluslararası dayanışma olarak görüyorlardı.³²⁵

³²¹ Fitzgerald, 364-365.

³²² *The Truth About Afghanistan: Documents, Facts, Eyewitness Reports* (Moskova: Novosti, 1981); Philip Bonosky, *Afghanistan-Washington’s Secret War* (New York: International Publishers, 2001).

³²³ Brzezinski’den aktaran Pankaj Mishen, “The Making of Afghanistan,” *The New York Review of Books* (15 Kasım 2001), 20.

³²⁴ Sarah Mendelson, *Changing Course: Ideas, Politics, & the Soviet Withdrawal from Afghanistan* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1998), 69.

³²⁵ Mendelson, 60-61, 73-76.

Garbaçov, Nisan 1985'te göreve geldiğinde Afganistan'daki Sovyet askeri hareketliliğini yoğunlaştırdı. Bu, başlangıçta savaşı ahlak dışı ya da kazanılamayacak bir savaş olarak görmediğinin kesin bir işaretiydi.³²⁶ Ancak 1985'in sonbaharında Sovyet vaatlerinden geri adım atmaya başladı. Bunun ilk işareti Cenevre'de Reagan'a Afganistan konusunda uzlaşmanın mümkün olduğunu söylemesidir.³²⁷ Ardından Şubat 1986'daki 27. Kongre'de Afgan sorununda emperyalizmi suçlarken, yenilgiyi kabul eder biçimde yeni bir ifade kullandı. Geçmiş önderlerin yaptığı gibi Afganistan'ı emperyalizmin kurbanı olarak görmek yerine, bu ülkeyi bir "kanayan yara" olarak tanımladı.³²⁸ Yine de Garbaçov'un düşüncelerindeki dönüm noktası Ekim 1986'daki Reykjavik zirvesinden sonra ortaya çıktı. Bu dönemde Garbaçov ve danışmanları, silahların denetimi talebine ABD'nin olumlu yanıt vermesi için Sovyetler'in Afganistan'dan çekilmesi gerektiğine karar verdiler. Sovyet arşivlerinde araştırma yapan Sarah Mendelson'a göre geri çekilme kararı ne ülke içindeki basınçtan ne de savaş alanında alınan yenilgilerden kaynaklanıyordu. Tersine, Sovyet kararının arkasındaki gerçek neden Garbaçov'un, perestroykanın başarısı için işbirliği yapılan bir uluslararası ortam gerektiğine ilişkin inancı idi; bunun bedeli de Afganistan'ın terk edilmesi idi.³²⁹ Genel Sekreter, 13 Kasım 1986'da yapılan bir Politbüro toplantısında şöyle konuştu: "Afganistan'da savaşmaya başlayalı altı yıl oldu. Eğer bu konudaki yaklaşımımızı değiştirmezsek orada bir yirmi otuz yıl daha bulunmamız gerekecek."³³⁰ Kasım'dan sonra üst düzey Sovyet çevrelerinde bir tartışma başladı. Garbaçov ertesi ay, Afgan lideri Necibullah'a Sovyetler Birliği'nin, 1988'den itibaren birliklerini geri çekmeye başlayacağını söyledi. Ancak bunu söylerken, Sovyetler'in hamlesinin Amerika'nın müdahalelerinde bir tür azalmayı ve Afganistan'ın tarafsızlığına ilişkin bazı

³²⁶ Vladimir Kırıyçkov'un anılarına gönderme yapan Jerry Hough, *Democratization and Revolution in the USSR, 1985-91* (Washington, D.C.: Brookings, 1997), 193.

³²⁷ Fitzgerald, 323.

³²⁸ Mihail Garbaçov, *Political Report of the CPSU Central Committee to the 27th Party Congress*, (Moskova: Novosti, 1986), 86.

³²⁹ Mendelson, 112.

³³⁰ Mendelson, 112.

garantileri beraberinde getireceğini kabul ediyordu. Yakovlev'e göre, bu görüşmeden kısa bir süre sonra Garbaçov glasnostu, bir başka deyişle savaşın gazeteci gözünden yansıtılmasını, bazı Sovyet önderlerinin geri çekilmeye muhalif olmalarına karşı kullanmaya karar verdi.³³¹ Ancak Mendelson'un da açıkça ortaya koyduğu gibi Sovyet politikasındaki değişikliği harekete geçiren şey ne ahlak ne yenilgi ne de halkın basıncı idi. Aksine, bu etken Garbaçov'un, uluslararası dayanışmayı perestroykanın sunağında kurban etmekteki istekliliği idi.

İç ve dış politikada yeni doğrultularda atılacak adımların işaretleri 1985'in sonbaharından itibaren görülmeye başlanmıştı. Ancak bu adımların arzettiği nihai tehlike adımların kendisinden, geri planda da olsa daha belirgindi. 1985'te Garbaçov'un nereye yöneldiği belirsizdi. İşaretler çelişki doluydu. Nihayetinde Garbaçov hâlâ Leninizmin canlandırılmasından ve sosyalizmin mükemmelleştirilmesinden bahsediyordu. Sosyalist ideolojiyi revize etmediğini ya da terk etmediğini, yalnızca yeni küresel koşullara uyarladığını söylüyordu. Afganistan'dan geri çekilineceğinin işaretini verdiğinde bile, diğer taraftan Afrika Ulusal Kongresi'ne verilen Sovyet desteğini artırıyordu.³³²

Garbaçov'un sağa doğru attığı çekingен ama ustaca adımlar önce, en fazla bağımsız hareket edebildiği ideoloji, siyaset ve dış politika alanında görüldü. 1986'da bu adımlarla uyumlu hamleler ekonomi politikasında da görülmeye başlandı. Garbaçov'un ekonomi alanındaki düşüncelerinin sorunlu yönleri merkezi planlamanın ve devlet mülkiyetinin zayıflatılmasında yatıyordu. Bu görüşleri Garbaçov 27. Kongre'de dile getirmişti. İşletmelerin özerk olmasını savunmuş, kendi işlerini kâr edebilecekleri bir zeminde kendilerinin görmesi gerektiğini söylemişti. Merkezi ekonomik yapılar gündelik yönetim işinden çıkmalı ve uzun dönemli planlama ve bilimsel önderliğe yoğunlaşmalıydılar. İşletmeler, planda gerekli görülenden fazla olan ürünleri, başka işletmelere satma hakkına sahip olmalıydı. İşletmeler kendi ücret fonlarından sorumlu olmalı, bu fonlar

³³¹ Mendelson, 112-113.

³³² Vladimir Şubin, *ANC: A View from Moscow* (Belville, South Africa: Mayibuye Books, 1999), 340.

da satışlarına bağlı olmalıydı. Merkezi planlama geri çekildikçe cumhuriyetler, bölgeler, kentler ve mahalleler planlamada daha fazla rol almalıydı. Bu değişiklikler radikal görünmekle birlikte, Garbaçov Kongre'ye yeniliklerin, "bütün halkın çıkarlarının sorgulanamaz olan önceliğinin" kurban edileceği ve "planlı kılavuzluk ilkesinden geri adım atılacağı" anlamına gelmediğine, yalnızca "yöntemlerin" değişeceğine ilişkin güvence verdi.

Garbaçov, Kongre'de yaptığı konuşmada ayrıca devlet dışı mülkiyete ve hatta özel teşebbüse de kapı araladı. "Ortak mülkiyetin sosyalist üretimdeki olanaklarını henüz tüketmekten çok uzak olduğunu" ve "ortak işletmelerin kurulması ve gelişmesi için mümkün olan en büyük desteğin verilmesi gerektiğini" söyledi. Bu, gerçek kooperatifler için doğru olabilirdi, ancak Garbaçov'un "ortak işletmeler" sözüyle kastettiğinin özel işletmeler olduğu ortaya çıktı. Bu da muhtemelen salondaki dinleyicilerinin çoğunun aklına gelmemişti. Hatta Garbaçov "ek gelir kazanmak için dürüstçe çalışanlar üzerine herhangi bir gölge düşmesine izin vermemeliyiz" diyerek ikinci ekonomideki özel teşebbüse anlayış gösterdiğini belirtti.³³³ Bununla birlikte, sosyalist ekonomiden çalan, rüşvet alan ve "belirli bir mülkiyetçi zihniyet" geliştirenlerin "hak edilmemiş kazancını" lanetleyerek bu ifadeleri dengeledi. "Uygulamada sosyalizmin konsolidasyonunun", reformun "en üst ölçütü olması gerektiğini" vurguladı.³³⁴ Garbaçov böylece ikiyüzlü bir ifade tarzı kullanarak ve çelişkili görünen niyetler sergileyerek özel mülkiyeti savunan yeni girişimleri maskeleyiş oluyordu.

Garbaçov'un ekonomik reforma ilişkin yaklaşımındaki çelişkiler Kongre'den sonra da devam etti. Garbaçov bir yandan hak edilmemiş kazançları cezalandırmak için bir yasa hazırlatıyor ve malların kalitesini artırmak amacıyla yeni bir devlet denetim organı kurulmasını destekliyordu. Diğer yandan ve daha da önemlisi, ekonomik liberalizasyon doğ-

³³³ Garbaçov, *Political Report of the CPSU Central Committee to the 27th Party Congress*, 41-57.

³³⁴ Garbaçov, *Political Report of the CPSU Central Committee to the 27th Party Congress*, 41-57.

rultusunda özel ekonomik faaliyeti teşvik edecek olan üç hamle başlattı. Ağustos ayında devlete ait şirketlerin yurtdışında daha fazla ekonomik faaliyet yürütmesine izin verdi; buna yurtdışında yatırım yapmak da dahildi. Ekim ayında, gerçekte üstü kapalı bir özel teşebbüs biçimi olan bir tür üretici kooperatifini yasallaştırdı. Kasım ayında, izin verilen özel ekonomik faaliyetin çerçevesinde küçük bir genişletme yaptı. Gregory Grossman'a göre bu adımların üç sonucu oldu; ancak bunların gerçek etkisi 1987'den önce ortaya çıkmayacaktı. Yurtdışı bağlantılı düzenlemeler "yeni özelleşmiş milyarlarca dolarlık sermayenin yurtdışına aktığı bir hediye dönüştü." Kooperatifler "devlet sektöründen büyük miktarda değer ve kâr emen yasal varlıklara dönüştü." Özel faaliyet hakkındaki yasalar "yasal küçük ölçekli faaliyeti teşvik etmekten çok yasadışı özel ('gölge') faaliyetin yayılmasını güvence altına alma işlevi gördü."³³⁵ Bu hamleler ne yazık ki ikinci ekonominin küçük burjuva katmanını büyütecekti ve devlet sektöründe ve Parti'de özel teşebbüsten çıkar güden kesimler yaratacaktı. Garbaçov, bilinçli ya da bilinçsiz olarak daha ileri kapitalizan politikalar için zemin yaratıyordu.

Garbaçov'un politikalarının çelişkili karakteri ve Parti önderlerinin hemen hemen tamamının reform istemeleri, Garbaçov'un ilk iki yılı boyunca ortaya bir sol muhalefetin çıkmayışını açıklamaktadır. Yegor Ligaçev'in izlediği çizgi, bir sol muhalefetin yavaş yavaş geliştiğini göstermektedir. 1920'de Sibirya'da doğan Ligaçev, Novosibirsk'de büyüdü. Babası bu kentteki bir fabrikada çalışıyordu. Moskova'da uçak mühendisliği diploması alan Ligaçev, Novosibirsk'e döndü ve burada, İkinci Dünya Savaşı'nda kullanılan savaş uçaklarının yapıldığı bir fabrikada çalıştı. 1944'te Komünist Parti'ye katıldıktan sonra Parti içerisinde yükseldi. 1959'da Novosibirsk bölgesinin başına getirildi. 1961'den 1965'e dek Moskova'daki Merkez Komitesi bürolarında çalıştı. Daha sonra kendi isteğiyle Tomsk İl Partisi'nin başına getirildi; bu görevi on yedi yıl boyunca sürdürdü. Brejnev yıllarının bir durağanlık dönemi olduğu düşüncesini

³³⁵ Gregory Grossman, "Subverted Sovereignty: Historic Role of the Soviet Underground," Stephen F. Cohen ve diğ., ed., *The Tunnel at the End of the Light* içinde (Berkeley: University of California, 1998), 28.

hep abartılı bularak reddeden Ligaçev, bu dönemde Tomsk'da elde ettiği başarılarla övündü: "Sosyalizmi inşa ediyordum. Ve benim gibi milyonlarcası vardı." Tarihçi Stephen F. Cohen, Ligaçev'in bu yılları için şu notu düşmüştür: "İçki içmeyen, özgüveni olan, çalışkan ve skandallardan uzak bir aile insanı olan Ligaçev, ildeki sanayiye ve tarımı modernize etti; yeni teşebbüsler geliştirdi; Tomsk'daki tarihi ahşap yapıları koruma altına aldı; sanatı himaye etti ve gerektiği zaman Parti'nin tekelci çıkarlarına önem verdi. Genel Sekreter Andropov 1983 yılında Ligaçev'i Moskova'ya getirdi. Garbaçov gibi Ligaçev de Politbüro'nun reform eğilimli üyelerinden biri oldu."³³⁶

Reformun ilk aşamasında Ligaçev, tepedeki önderler içerisinde en sağlam Leninist zemine sahip olan kişi oldu. Parti kadrolarından sorumlu kişi olarak Parti'de Garbaçov'dan sonra en güçlü konuma yerleşti. Garbaçov'un reformlarının genel doğrultusunu destekledi. Bu reformların çok gecikmiş olduğunu düşünüyordu ve bunların Andropov'un gösterdiği yolun yeniden canlandırılmasını sağlayacağına inanıyordu. Ligaçev bu yola görünürde sadık kalmıştı. Reformu büyük hevesle destekleyen Ligaçev, Garbaçov'un politikalarının sağa kaydığını göremedi ve hatta bu yöndeki bazı adımları kendisi attı. Daha sonra bunlardan pişmanlık duyduğunu açıklayacaktı. Örneğin *Ogonyok*'un editörünün belirlenmesine yardımcı oldu; daha sonra bu kişi bütün editörler içerisinde en fazla Parti karşıtı olanlardan biri haline geldi. Ligaçev daha sonra, medyanın zorladığı hızlı reformların saiklerini "anlamadığını" kabul etti. Medya üzerindeki iktidarın Yakovlev'e bırakılmasının "kesinlikle çok büyük bir hata olduğunu" ancak 1986'dan sonra fark etti.³³⁷

1986'nın sonuna gelindiğinde Garbaçov'un reformları, çift taraflı hale gelmişti; hem sola hem de sağa doğru bakıyorlardı, ya da sola bakıyor ama sağa doğru ilerliyorlardı. Bazı adımlar başarısız olurken, bazıları umut vaat ediyordu. Garbaçov, politikalarının nihai yönü ve kaderi her ne kadar havada kalsa da Politbüro'nun ve kitlelerin desteğini almayı sür-

³³⁶ Stephen F. Cohen, "Introduction" Yegor Ligaçev, *Inside Gorbachev's Kremlin* içinde (New York: Pantheon Books, 1993), viii-xix.

³³⁷ Ligaçev, 96, 100; çeşitli yerlerde.

dürdü. Derken Aralık ayında beklenmedik bir yerden bir kriz baş gösterdi. Kazakistan'da aşırı milliyetçiliğin aniden patlak vermesi ileride meydana gelecek daha ciddi sorunların habercisi oldu. Bu krizin izi kolayca, Garbaçov'un zaaflarına kadar sürülebiliyordu.

Garbaçov, Rus taşrasına dayanan geçmişini yansıtır biçimde, çeperdeki Sovyet cumhuriyetlerinin ulusal çıkarlarını sürekli ihmal etmişti. Tarihçi Helene D'Encausse bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Ulusal duyarlılıklara çok az önem verdi ve 1956'dan beri yürürlükte olan ulusal temsiliyet kurallarını kaygısız bir biçimde görmezlikten geldi." Brejnev döneminde Politbüro'da Rus olmayan üç üye bulunmaktaydı ve bunlar kendi cumhuriyetlerinin önderleri idi. Buna karşılık Garbaçov döneminde Politbüro'da Rus olmayan sadece bir yerel önder bulunmaktaydı: Ukrayna'dan Şçerbitski. Brejnev döneminde Orta Asya'daki Müslüman cumhuriyetleri, Kafkasya'dan Gürcistan'ı ve iki Slav cumhuriyeti olan Ukrayna ve Beyaz Rusya'yı Politbüro'da tam üyeler ve vekiller temsil ederken, Garbaçov döneminde "bütün Müslüman cumhuriyetler ve Kafkas cumhuriyetleri Politbüro'dan dışlandı." Dahası, Şevardnadze dışında önderlikten hiç kimse, sınır cumhuriyetlerinde elde edilmiş önemli bir deneyime sahip değildi. D'Encausse'ye göre bunun sonucu, çeperin, kendisini "ihmal edilmiş ve hatta hor görülmüş" hissetmesi olmuştur.³³⁸

Doğal olarak, Kazakistan'daki sorunlar Garbaçov döneminde başlamadı. Kazakların şikayetlerinin kökleri derinlere gitmekteydi. Yıllar içerisinde ülke içi göçler Kazakların kendi cumhuriyetlerinde azınlık konumunda (yüzde 40) kalmalarına neden olmuştu. Yerel önderler yetiştirmek ve çift dil bilmeyi teşvik etmek gibi politikalar amacına ulaşamamıştı. Rusça halk arasında asıl dil olarak kaldı. Bunların sonucunda Kazaklar kendi ülkelerinde kendilerini yabancı gibi hissettiler. Bu tür şikayetler bir çıra gibi kolayca tutuşabilir hale geldi ve Garbaçov da kıvılcımı bizzat kendisi çaktı. Ulusal sorunu reddediyor ya da ciddiyetini kavrayamıyordu; ulusal duyarlılıklara kulaklarını tıkamıştı. Daha önce yapılan 27. Kongre'de etnik farklılıklar ve hassasiyetlerle ilgili hiçbir şey söylemedi; D'Encausse'nin deyimi ile yalnızca "bir ayin retoriği" dillendirdi. Glasnost insanlara eleş-

³³⁸ D'Encausse, 10-12.

tirme serbestisini verirken, Garbaçov'un zorbalığı, kendilerine eleştirecek bir şey sunmuş oluyordu. Kazak Merkez Komitesi'nin sekreterlerinin yarısından fazlasını daha önce ihraç etmiş olan Garbaçov, Aralık 1986'da, bir Kazak olan Genel Sekreter Dinmuhammed Kunayev'in yerine, Kazakistan'da hiçbir deneyim yaşamamış olan Rus Gennadi Kolbin'i atadı. Bu, ya çok büyük bir hata ya da önceden hesaplanmış korkunç boyutlarda bir provokasyon olabilirdi. Aralarında öğrencilerin de bulunduğu on bin kişi, "Kazakistan Kazaklarıdır, yalnızca Kazaklarıdır" gibi milliyetçi sloganlar atarak Alma Ata sokaklarına döküldü; kamu binalarına ve Parti merkezine saldırdı. Ordu ayaklanmayı bastırmak zorunda kaldı. D'Encausse'e göre Garbaçov, Sovyetler Birliği tarihindeki en kötü etnik ayaklanmayı provoke etmiş olmaktan hiçbir ders çıkarmamıştı. Daha sonraki ifadeleri, "ulusal soruna yönelik sürekli duyduğu rahatsızlığı ve hatta olguları kavramayı beceremediğini" göstermekteydi.³³⁹

Alma Ata sokaklarındaki cam kırıkları, reformun yöneldiği sorunlu yönü yansıtmaktaydı. Garbaçov, Andropov'un çizgisinden saptıktan sonra, üzerinde iyi düşünülmüş bir plana sahip olmadan bir devrimci dönüşümü yüreklendirmeye başladı. Kaynakları Hruşçov ve Buharin'e dek uzanan bir Parti içi reformist geleneğin hazır düşüncelerini savunmaya başladı. Bu düşünceler aydınların, ikinci ekonomiden yararlanan girişimcilerin ve Parti bürokratlarının çıkarlarını yansıtmaktaydı. Garbaçov ustaca, adeta nakış işlercesine ve geleneksel retoriğin arkasına sığınarak geleneksel Marksist-Leninist düşünceleri tasfiye etmeye başladı. Siyasette ve ideolojide eleştiri ve özeleştiri gibi geleneksel kavramları ve Parti'nin medya üzerindeki denetimini bir kenara bıraktı. Glasnostun kendisine göre bir çeşidini ve Batı liberalizminden örnek alınmış bir medya modelini uygulamaya koydu. Dış politikada uluslararası dayanışma ile eşitlik ve karşılıklılık politikalarından vazgeçmeye, bunların yerine ebedi insanlık değerleri ve tek taraflı ödün verme politikasını koymaya başladı. Ekonomik reform bağlamında, merkezi planlamadan işletmelerin özerkliğine ve piyasaya doğru kayışı, devlet mülkiyetinden kooperatiflere ve özel teşebbüse doğru kayışı, ikinci ekonomiyi bastırmak düşüncesinden

³³⁹ D'Encausse, 4, 9, 23-27, 31-33, 40-41.

onu serbest bırakma düşüncesine doğru kayışı savunanların düşüncelerini yansıtmaya başladı. Dahası, başarısızlık ya da muhalefetle karşılaş-tığında ileriye doğru atılıvermek, “ileriye doğru kaçmak”³⁴⁰ gibi rahatsız edici bir eğilim gösteriyordu. Bu, tehlikeli ve nereye gittiği belirsiz bir yoldu. Alma Ata’daki ayaklanma bu yolun, korkutucu boyutlara ulaşan sonuçlar doğurabileceğini göstermişti.

³⁴⁰ D’Agostino, 174.

IV

Dönüm noktası (1987-1988)

Krizin başlıca nedeninin, merkezi otoritenin aşınması ya da dağılması olduğu konusunda tam bir görüş birliği bulunuyordu. / *Ellman ve Kontoroviç*³⁴¹

1987'de, şiddet ve korku üzerine kurulmuş olan bir toplumun ıslah edilemeyeceğini ve önümüzde, bütün ideolojik, iktisadi ve siyasi kökleriyle birlikte koca bir toplumsal ve iktisadi sistemi parçalamak gibi tarihi bir görev durduğunu fark ettim. / *Aleksandr Yakovlev*³⁴²

Yoldaşlar, ülkemizde milliyet sorununun çözülmüş olduğunu söylemeye hakkımız vardır. / *Mihail Garbaçov*³⁴³

Onun [Buharin] gibi bir kişiliğin etkisinin varlığı serbestçe dile getirilemez. Bunun nedeni, günümüzde, Hruşçov döneminden daha güçlü olan siyasi kısıtların varlığı ya da bazen böylesi iliş-

³⁴¹ Michael Ellman ve Vladimir Kontoroviç, *The Destruction of the Soviet Economic System* (Armonk, New York ve Londra: M. E. Sharpe, 1998), 309.

³⁴² Aleksandr Yakovlev, *The Fate of Marxism in Russia* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1993), 227.

³⁴³ Mihail Garbaçov, *October and Perestroika: the Revolution Continues* (Moskova: Novosti Press Agency, 1987), 47.

kileri bilmeyen tartışmacıların siyaset ve tarih eğitiminin bulunmamasıdır. Buharin'in 1928-29'daki antistalinist programında bulunan pek çok düşüncenin günümüzdeki reformcular tarafından kendilerininmiş gibi benimsendiğini ve bu reformcuların geçmişteki uygulamalarla ilgili eleştirilerinin onun eleştirileri ve öngörülerine, kullanılan ifadelerde bile denk düştüğünü keşfetmek hayret verici... Çok açık ki günümüzde sorun bir köylü ülkesinin nasıl sanayileştirileceği değil, bir sanayi devinin nasıl işletileceğidir. 1960'lı ve 1970'li yıllardaki ortamı 1920'lerin ortamından çok farklıdır. Doğal olarak günümüzdeki tartışmalar, zamanında NEP'i savunanların yaptığı tartışmalara göre çok daha boyutludur. Ancak, her iki dönemde ortaya konan gerçek savlar şaşırtıcı biçimde örtüşmektedir. / *Moshe Lewin*³⁴⁴

Perestroykanın dönüm noktası olan 1987 ve 1988 yıllarında, Garbaçov'un başında bulunduğu SBKP önderliği, 1985 ve 1986'da yürürlüğe konmuş olan reform projesinden vazgeçti. Garbaçov ve danışmanları, perestroykayı hızlandırmak ve "tutucu direnişin" üstesinden gelmek adına Ocak 1987'deki Merkez Komitesi Plenumu'nda ve Haziran 1988'deki 19. Parti Konferansı'nda yeni bir doğrultu benimsediler. Bu yeni politikalar nesnel olarak Sovyet sosyalizminin temellerinin (Komünist Parti'nin önderliği, devlet mülkiyeti ve iktisadi planlama) altını oydu ve çokuluslu bir federal devlet olarak SSCB'nin birliğini paramparça etti. Dönüm noktası belirli bir ana denk düşmüyor, Ocak 1987'den Haziran 1988'e kadar olan on sekiz aylık süreyi kapsıyordu. Bu sürede "radikal siyasi reform" ve "radikal iktisadi reform" politikaları perestroykayı, potansiyel olarak yapıcı bir programdan, bunun tam tersine, sosyalist SSCB'yi yok eden bir yıkım projesine dönüştürdü.

Yeni politikalar piyasa lehine merkezi planlamayı zayıflatmış ve parçaladı, özel mülkiyeti teşvik etti ve uluslararası dayanışma terk edildi. Her şeyin merkezinde, Parti'nin zayıflatılması bulunuyordu. Amerikalı bir tarihçi olan Robert V. Daniels'ın ifadesiyle Garbaçov, siyasi merkezde meydana gelen, Komünist Parti'nin "otoritesini ve meşruiyetini ortadan kaldıran

³⁴⁴ Moshe Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates: from Bukharin to the Modern Reformers* (Princeton: Princeton University Press, 1975), xiii, xvii.

ve doğal olarak öngörülemeyen bir dizi olayın” önünü açtı. Garbaçov’un, “demokratikleşme” ve “ademi merkezileşme” sloganları ile birlikte Komünist Parti ve önderleri adına 1988-89’da başlattığı süreç kısa süre içerisinde, geri döndürülemez bir hal aldı.³⁴⁵

Bu değişim nasıl mümkün olabildi? Bir SBKP genel sekreteri nasıl böyle bir yolu seçebildi? Daha 1988’de ekonomik bozulma ve ayrılıkçı öfkeye neden olan böyle bir yola girmek, nasıl yanına kâr kalabildi? Önemli bir Britanyalı araştırmacı olan Archie Brown’un gözlemine göre “Garbaçov, Komünizm’i ya da sosyalizmi açık olarak eleştirmiş olsaydı, Politbüro’nun tavsiyesi ile SBKP Merkez Komitesi tarafından hemen görevden alınabilirdi (ve kesinlikle de görevden alınırdı).”³⁴⁶ Brown haklıydı. Sosyalizme yönelmiş olan saldırı açık bir saldırı değildi; sosyalizmi iyileştirmek kisiyesiyle gizlice yürütülmüştü.

1985 ile 1991 arasında yaşanan Sovyet dramı anımsandığında, 1989-91’de, yani oyunun sonunda görünür hale gelen parçalanma işaretleri göz önüne geliyor: etnik çatışmalar, kitlesel protesto gösterileri, ekmek kuyrukları ve madenci grevleri. 1987 ve 1988 yıllarındaki süreçler ve olaylar, bunlarla karşılaştırıldığında çok daha az görünür durumdalar.

1987 ve 1988’de, yani orta dönemde perestroykanın sınıfsal ve siyasi içeriği değişmişti. Özünde Sovyet önderliği, kapitalizme ve emperyalizme karşı yürütülen yetmiş yıllık mücadele politikasını, bir teslimiyet politikası ile değiştirmişti. Devrimci hareket uzun süredir ülke içinde ve dışında kapitalizmle uzlaşma eğilimi barındırıyordu. Bu eğilim 1950’li yıllardan bu yana, sosyalizm içinde gelişmekte olan ikinci ya da özel ekonomi sayesinde yeni bir toplumsal taban edinmişti. Batı ile askeri alanda rekabet etmenin maliyeti (bu rekabetin şiddeti Reagan tarafından büyük ölçüde artırılmıştı) kapitalizmle uzlaşma arayışında olanların talepleri için bir başka dayanak oluşturmaktaydı. 1980’li yıllarda, ekonomik büyümenin yavaşlaması, tüketim mallarındaki kalite düşüklüğü, siyasi durağanlık

³⁴⁵ Robert V. Daniels, “Soviet Society and American Soviet Studies: a Study in Success?” Michael Cox, *Rethinking the Soviet Collapse* içinde (Londra ve New York: Cassell, 1999), 121.

³⁴⁶ Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford ve New York: Oxford University Press, 1997), 15.

gibi kronikleşmiş sorunlarla uğraşma gereksinimi ve Soğuk Savaş'ın yarattığı gerginlik bu eğilimin kendisini yeniden ileri sürmesi için fırsat yaratmaktaydı.

Garbaçov, benimsediği yeni doğrultuyu yoktan varetmemiştir. Benzeri siyasi düşünceler Sovyet toplumunda ve SBKP'de, her ne kadar Hruşçov'dan sonra gözden düştüyse de on yıllardır var olmuştur. *Washington Post*'dan Robert Kaiser tarihe şu şekilde not düştü: "Garbaçov'un yepyeni reformizmi Batı dünyasının büyük bölümünü şaşırttı; ancak Garbaçov gerçekte, partinin kendisi kadar eski olan bir reform geleneğinin parçasıdır. Lenin'in en yakın yoldaşlarından biri olan Nikolay Buharin bu grubun manevi babasıydı."³⁴⁷ Aslında 1987-88'de Garbaçov, bir ideolojik ceketi çıkarmış, yerine bir başkasını giymiştir. Kısa bir süre için her iki cekette de birer kolunu bulundurmuştu. 1964'te Hruşçov'un görevden alınmasından sonra Sovyet muhalifleri ve aydınların bir bölümü bu siyasi eğilimin ana öğelerini canlı tuttu: kültürel liberalizm, SBKP için daha küçük ve daha esnek bir ideolojik rol, burjuva liberal demokrasi kavramı, Batı'ya öykünme ve ödün vernie ile sınıf mücadelesine karşı duyulan soğukluk. Bu eğilimin Rus ve Rus olmayan milliyetçilik tahlili ya hatalıydı ya da böylesi bir tahlil hiç yapılmıyordu. İktisadi ideolojisi ise, Kremlin'de uygun görülmesine bile, Batılı burjuva doktrinlerine gizliden gizliye saygı duyulan Sovyet akademi köşelerinde dallanıp budaklandı. Bir iktisadi ideoloji olarak planın değil piyasa ilişkilerinin avantajlarına, merkeziyetçiliğe değil ademi merkezileşmeye, zorlamaya değil evrimsel yöntemlere vurgu yapıyordu. Garbaçov döneminin hemen başlarında sıkça kullanılan bir ifade ile "sistemin doğal avantajlarını" abartıyordu. "Üretici güçlerin sosyalizmi"ne³⁴⁸ vurgu yapıyordu. Bu kavram, üretim ilişkilerinin geliştirilmesi için verilmesi gereken mücadeleyi hafife alıyordu; yani sınıf ayrımlarına son veriyordu. Bundan dolayı, SBKP'nin bu kanadı üretimi ve büyümeyi öne çıkartıyor, ancak bütün piyasa ilişkileri ve özel mülkiyeti kesin sınırlar içerisinde tutma gereksinimini hafife alıyordu.

³⁴⁷ Robert G. Kaiser, *Why Gorbachev Happened* (New York: Simon & Schuster, 1991), 15.

³⁴⁸ Delia Luisa Lopez Garcia, "Economic Crisis, Adjustment, and Democracy in Cuba," Jose Bell Lara, ed., *Cuba in the 1990s* içinde (Havana: Editorial Jose Marti, 1999), 25.

Yeni doğrultu 1987-88'de üç biçime büründü. Birinci olarak, Parti reformu, Parti'nin likidasyonu ve Parti'nin iktidardan dışlanması haline geldi. İkinci olarak, Sovyet medyası, glasnost bayrağı altında giderek daha antikomünist oldu. Üçüncü olarak da, Garbaçov özel girişim faaliyetlerini bağrına bastı.

1985 ve 1986'da Sovyet Komünist basını, Parti'deki suistimallerin sona erdirilmesini talep etmişti. Yolsuzluk, akraba kayırcılığı, himayecilik, torpil, bürokratik parçalanma, yaltakçıların korunması, yetersiz kadro eğitimi, şekilcilik, halinden memnun olma durumu ve ideolojik zayıflıklara karşı büyük bir saldırı başlatmıştı. 27. Kongre bu eleştirilere karşılık olarak bir Parti reformu programını yürürlüğe koydu. Reformlar, eleştiri ve özeleştirme mekanizmasını güçlendirmek için konulmuş olan yeni Parti kuralları ve kişisel güvenliğe vurgu yapan yeni bir kolektif önderlik yaklaşımı içeriyordu. Kongre ayrıca Parti önderlerinin performansının yakından takip edilmesi talebinde bulundu.³⁴⁹ Garbaçov bu reformları hiçbir zaman hayata geçirmede.

Garbaçov bunun yerine, 1987-88'de SBKP'yi perestroykanın önündeki en büyük engel olarak görmeye başladı ve partiyi zayıflatmak için "radikal siyasi reformları" kullanmaya karar verdi. Partiye yönelik saldırının parçası olarak bir "destalinizasyon" kampanyası başlattı. Garbaçov ve Yakovlev, 1987'nin başlarında ve 1988'de iki kez olmak üzere medyayı, Parti tarihini gözden geçirmesi için büyük kampanyalara sevk ettiler. Hruşçov aynı şeyi, Parti muhaliflerine karşı 1956 ve 1961'de yapmıştı.³⁵⁰ Garbaçov, Sovyet istatistiklerinin, ekonomik başarısızlığı olduğundan daha hafif göstermek amacıyla sistematik olarak çarpıtıldığını ve krizin kökeninde "Stalinist" durağanlığın olduğunu iddia ederek ekonomik verilerin açıklanmasına onay verdi. Garbaçov'a göre kriz, insanların tahmin ettiğinden çok daha derindi. Ligaçev ve müttefiklerini zayıflatmak amacıyla Stalin'i kötüleme yöntemini kullandı. Şubat 1987'de medya üye-

³⁴⁹ Greame Gill, *The Collapse of a Single-party System* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 19-29.

³⁵⁰ Stephen F. Cohen ve Katrina vanden Heuvel, *Voices of Glasnost* (New York: Norton, 1989), 17.

rindeki kısıtlamaları daha da gevşetmeye ve medyanın Stalin eleştirileri yayınlamasına izin vermeye karar verdi. Bu durum, altı ay öncesinde “geçmiş eşelemek”³⁵¹ konusunda yaptığı uyarıya tam anlamıyla zıt idi. Stalin’e yönelik saldırı, Garbaçov’un dürüst sosyalist güçlere karşı bir koalisyon oluşturmaya yardım etti. Tarihçi Stephen Kotkin’in dediği gibi bu koalisyon, “sosyalizmi reforme etmek adına Stalin’i kötüleyenlerle sosyalizmi ilga etmek adına onu kötüleyenleri” bir araya getirdi.³⁵² Cohen’a göre de antistalinizm, “tıpkı Hruşçov döneminde olduğu gibi, yukarıdan gelen Komünist reformun ideolojisi” haline geldi.³⁵³

1987’de, medyanın antikomünistlerin denetiminde olması başka sonuçlar da doğurmaya başladı. Örneğin Politbüro, Garbaçov ekibinin çok riskli olan, devlet siparişlerinin yüzde 50 azaltılması ve işletmelerin ürünlerinin geri kalanını piyasada satmaya zorlanması önerisini tartışırken, Yakovlev’in medyada atadığı kişiler bu öneriye karşı çıkanlara “tutuculuk, hızın azalmasına neden olma ve durağanlığa dönüş” uyarıları ile birlikte çılgınca saldırdılar.³⁵⁴ Bu basınçtan dolayı Politbüro Garbaçov’un karanlığa doğru attığı bu sağlıksız adıma destek verdi ve ekonomi, bir daha hiç kurtulamayacağı bir girdaba sürüklendi.

1987’den sonra Garbaçov dışında hiç kimse Sovyet politikaları, özellikle de SBKP’nin altını oyan ve Parti karşıtı ve kapitalizm yanlısı aydınları güçlendiren politikalar üzerinde Aleksandr Yakovlev kadar etki sahibi olmamıştı. Sosyal demokrat olduğunu Yakovlev’in kendisi de ifade ediyordu. Garbaçov’un diğer önemli danışmanları da öyleydiler. Georgiy Şahnazarov 1960’lardan bu yana kendisini sosyal demokrat olarak adlandıırıyordu. Britanyalı araştırmacı Archie Brown, Anatoli Çerniyayev’i “eski bir liberal siyasi düşünür” olarak tanımlıyordu. Garbaçov, Çerniyayev’i, bir sosyal demokrat olan İspanya Başbakanı Felipe Gonzalez ile tanıştıır-

³⁵¹ Marshall I. Goldman, *What Went Wrong With Perestroika?* (New York: Norton, 1991), 102.

³⁵² Stephen Kotkin, *Armageddon Averted: the Soviet Collapse, 1970-2000* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 71-72.

³⁵³ Stephen F. Cohen, *Reinterpreting the Soviet Experience* (New York: Oxford University Press, 1985), 126.

³⁵⁴ Yegor Ligaçev, *Inside Gorbachev’s Kremlin* (Boulder: Westview Press, 1993), 343.

ken onun için “benim öteki benim” (alter ego) demişti.³⁵⁵ D’Agostino’ya göre Garbaçov’un yazılarını Çernıyayev, Şahnazarov ve Yakovlev yazıyordu.³⁵⁶

Perestroykanın kapsamındaki siyasi kavramlar, Yakovlev’in etkisi ile giderek daha farklı anlamlara bürünmeye başladı: “Sosyalist çoğulculuk” önce “görüşlerin çoğulculuğu”, nihayetinde de “siyasi çoğulculuk” haline geldi.³⁵⁷ Garbaçov’un “sosyalist mülkiyetin gerçekleştirilmesinin değişik biçimleri” ifadesinden, önce “gerçekleştirme” çıkarıldı, ardından “sosyalist”. Bu ifade sonunda “mülkiyetin değişik biçimleri” haline geldi. “Sosyalist hukuk devleti”, “hukuğun üstünlüğüne dayalı devlet” haline geldi. “Sosyalist piyasalar”a destek önce “piyasa sosyalizmi”ne, sonra da “regüle edilen piyasa ekonomisi”ne evrildi. Rus olmayan cumhuriyetler milliyetçi ayrılıkçılığa karşı koyamazken Yakovlev’in medyadaki müttefikleri “milliyetçilik” ve “ayrılıkçılık” sözcüklerini kullanmaktan kaçındılar. Garbaçov sempatisanı Archie Brown bu gidişatın farkına vardı:

Genel olarak Garbaçov, Sovyet siyasi söyleminden daha önce çıkarılmış olan bir kavramı ortaya atar ya da uygun bulduğunu belirtir, ancak genel sekreterliğinin ilk yıllarında bunun başına “sosyalist” sıfatını eklerdi. Reform yanlısı aydınlar bu kavramları ellerine geçirir ve süsleyip püslerlerdi. 1988’de daha radikal olanları “sosyalist” nitelemesini düşürmeye başladılar... Garbaçov’da çarpıcı olan şey yalnızca Marksizm-Leninizm’e yabancı olan pek çok düşüncüyü “sosyalist” ya da başka nitelemelerle ortaya atması değil, bu düşünceleri iki yıl sonra revize edilmiş ve bütün çekince-lerden arındırılmış biçimiyle yeniden ele almasıydı.³⁵⁸

1987’de Yakovlev bilinçli olarak antisosyalist hedefler doğrultusunda çalışmaktaydı. Başlangıçta askeri yöntemler dışındaki bütün yöntemlerle verilen bir antikapitalist mücadele biçimi olan barış içinde bir arada

³⁵⁵ Brown, 98.

³⁵⁶ Anthony D’Agostino, *Gorbachev’s Revolution* (New York: New York University Press, 1998), 112.

³⁵⁷ Brown, 127.

³⁵⁸ Liğaçev, 125; Brown, 127.

yaşama doktrini “evrensel insanlık değerleri”ne dönüştü. Bu ifade daha sonraları emperyalizmle ittifak yapılmasını haklı çıkarmak amacıyla kullanılacaktı.³⁵⁹ Sosyalist demokrasi “demokratikleşme” haline geldi ve Parti’nin rolünü zayıflatmak şeklinde yorumlandı. Sosyalizm “sosyalist seçenek” oldu ve bir gelişim aşaması olmaktan çıkarak, yalnızca sosyal adalete duyulan arzuya dönüştü. Sosyalist ve kapitalist Avrupa arasındaki güvenlik ve işbirliği “Ortak Avrupa Evimiz” haline geldi. Bu kavram barış, karşılıklı yarar sağlayan ticaret ve diğer işbirliği biçimlerinin çok ötesine geçen kapsamlı bir çıkar tanımlaması anlamına büründü.³⁶⁰ Sözcükler yavaş yavaş değişerek sloganları ve doktrinleri tersine çevirdi.³⁶¹ Ellman ve Kontoroviç’e göre “Resmi ideolojiye karşı tam bir savaş başlatılmıştı... görünüşe göre radikal politikaların çoğu üzerinde karar kılınmadan önce.”³⁶² 1987’nin başlarında, henüz Politbüro’da reform yanlısı ancak revizyonist olmayan üyelerden sayıca daha zayıf olan Garbaçov ve müttefikleri, glasnost medyasını, perestroyka düşüncesini yeni “antistalinist” içerikle doldurmak amacıyla cüretli bir biçimde kullandılar. Aynı olguyu gözlemleyen Amerikalı gazeteci Robert Kaiser durumu şöyle ifade etmişti: “Garbaçov, Yakovlev, Şevardnadze ve onların destekçileri, tutucu rakiplerine göre daha becerikli ve daha yaratıcıydılar... 1986’nın sonları ve 1987’nin başlarında Garbaçov ile Parti ve aydınlar arasındaki müttefikleri, züccaciye dükkanına girmiş fil misali tabuları paramparça ediyorlar, bu arada züccaciyenin kırılma sesinden zevk alıyorlardı.”³⁶³

New York Times’ın Moskova’daki başmuhabiri David Remnick’in,

³⁵⁹ Howard Selsam, *Socialism and Ethics* (New York: International Publishers, 1943), 92-99. Lenin, sosyalist toplum evrensel hale geldikçe işçi sınıfının sınıf değerlerinin de (dayanışma, birlik, işbirliği, yolculuk vb.) evrensel hale geleceğini düşünüyordu. İşçi sınıfının gereksinimleri “işçi sınıfı için, aynı zamanda bir sınıf etüğü ve gerçekte ya da potansiyel olarak bütün insanlığı kucaklayan bir insanlık etüğü yaratmakta” idi.

³⁶⁰ Jerry Hough, *Democratization and Revolution in the USSR, 1985-1991* (Washington DC: Brookings Institution, 1997), 192-196.

³⁶¹ Ligaçev, 132, 189.

³⁶² Ellman ve Kontoroviç, “The Collapse of the Soviet Union and the Memoir Literature,” *Europe-Asia Studies*, 49, No. 2, (Mart 1997): 265.

³⁶³ Robert Kaiser, *Why Gorbachev Happened: His Triumphs and His Failure* (New York: Simon & Schuster, 1991), 156.

Lenin'in Mezarı isimli eserinde Yakovlev'den büyük bir sıklıkla bahsetmesi, ikilinin sürekli temas halinde olduklarını düşündürüyordu. Kuzey Amerika'da on yıl kalmış olan Yakovlev *The Times*'in, Amerikan algısını şekillendirmedeki gücünü kavramıştı. Ligaçev sürekli, Batı medyası ile Sovyet medyasının eşgüdüm içerisinde olduklarını belirtiyordu.

Ekonomik koşullar kitlelerin davranışlarını şekillendirmede önemli bir faktördü. Büyümekte olan ikinci ekonomi 1987'de Sovyet siyasetini yeni antisosyalist yöne doğru sürüklemeye başladı. "Girişimciliğin yeniden doğuşu" üzerine yazan Anthony Jones ve William Moskoff, ticaret ve tüketici kooperatiflerinin bütün Sovyet tarihi boyunca hem yasal olduklarını hem de kendilerini haklı çıkardıklarını, yıllık Sovyet ticaretinin yaklaşık dörtte birini oluşturduklarını belirtmişlerdi. Ancak bunların karakteri 1987 yılında radikal bir değişime uğradı.

1987'de çıkarılan Bireysel Emek Faaliyeti Yasası'nın ardından gelişen kooperatifler eski dönemlerdeki kooperatiflerden çok farklıydılar... Bu yeni örgütleri kooperatif olarak adlandırma fikri, Sovyetler Birliği'ndeki pek az kişiyi yanıltabilmişti. Bunun sosyalist girişim kılıfına girmiş özel girişim olduğunun farkına varılmıştı. Yasal devlet dışı ekonomik faaliyet biçimleri için yol bir kez açıldıktan sonra, alternatif ekonomi olarak bilinen şey hızla genişledi.³⁶⁴

İktisatçı Victor Perlo'ya göre 1988'in sonunda, suç yatağı haline gelmiş olan³⁶⁵ bu sahte kooperatifler bir milyon işçi çalıştırmaktaydı. Bundan bir yıl sonra, çalıştırdıkları işçi sayısı 5 milyona yükselmişti.³⁶⁶ İkinci ekonominin denetimsiz ve giderek hızlanan biçimde büyümesi piyasalaşma yönelimine güç kazandırdı, antikomünist muhalefeti cesaretlendirdi ve SBKP'ye duyulan güveni aşındırdı. Bunlardan başka, ikinci ekonomi, Gregory Grossman'ın ifadesi ile "resmi merkezi-planlı-komuta sistemi-

³⁶⁴ Anthony Jones ve William Moskoff, *Koops: The Rebirth of Entrepreneurship in the Soviet Union* (Bloomington: Indiana University Press, 1991), xv.

³⁶⁵ Jones ve Moskoff, 78.

³⁶⁶ Jones ve Moskoff, 78.

nin alternatifinin canlı bir örneği” işlevini görmekteydi.³⁶⁷ Kısacası, ikinci ekonomi siyasi çöküşün maddi payandasını oluşturmaktaydı.

Çok önemli bir toplantı olan Ocak 1987’deki Merkez Komitesi Plenumu’nda, “demokratikleşme” sloganı altında SBKP’nin siyaseten ve iktisaden iktidardan dışlanması süreci başladı. Önderlik, plenumu üç kez ertelemişti; bu, tepedeki görüş farklılıklarının giderek arttığının muhtemel bir işaretiydi. Ocak 1987 plenumunda Garbaçov, önceki iki yılda ortaya konan varsayımlarla bağlarını kopardı ve “çok büyük bir kararlılık ve özgüven sergiledi.”³⁶⁸ Garbaçov plenumda, bölge düzeyinden birlik cumhuriyetleri düzeyine kadar Parti sekreterliği görevleri için çok adaylı seçim yapılması³⁶⁹ ve önemli yönetim kademelerine Parti dışından da atama yapılması gibi siyasi reformlar önerdi. Garbaçov, “sosyalist demokrasinin işlemedeki ciddi eksiklikleri,” reformlarına yönelik bir fren işlevi gördükleri için eleştirdi.³⁷⁰ Ayrıca işletmeler ve meclisler için gizli oylama ile seçimler yapılmasını önerdi. Ligaçev, bu değişikliklerin son derece önemli olduğunu düşünüyordu. Bu değişikliklerin ardından “demokratikleşme sürecinin yönetilemez hale geldiğini” belirtti. “Toplum, istikrarını kaybetmeye başladı; her şeye izin verildiği düşüncesi egemen oldu.”³⁷¹ Yine de Garbaçov, Ocak 1987 Plenumu’nda, istediği her şeyi elde edemedi. Bir sonraki Parti Kongresi’nin 1990’dan önce yapılması programlanmadığı için, özel bir Parti Konferansı yapılmasını önerdi. Merkez Komitesi önce bu öneriyi reddetti; ancak daha sonra Haziran 1987 Plenumu’nda, Haziran 1988’de özel bir Parti Konferansı yapılmasına karar verdi.

Princeton Üniversitesi’nden John Dunlop demokratikleşme programını, Kremlin’deki iktidar mücadelelerinin geleneksel etmenlerine bağladı:

³⁶⁷ Gregory Grossman, “The Second Economy: Boon or Bane for the Reform of the First Economy?” *Economic Reforms in the Socialist World* içinde (Londra: Macmillan, 1989), 83.

³⁶⁸ John B. Dunlop, *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire* (Princeton: Princeton University Press, 1993), 5.

³⁶⁹ Brown, 166.

³⁷⁰ Anders Åslund, *Gorbachev’s Struggle for Economic Reform* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1989), 32.

³⁷¹ Ligaçev, 318.

Garbaçov, Politbüro'daki rakiplerini yalıtma ve görevden uzaklaştırmak zorundaydı. Birkaç hafta içinde Garbaçov, Parti yetkililerinin, çok adaylı seçimlerle belirlenmesine değinen önemli bir konuşma yaptı. Bir düşünce kuruluşu olan Brookings Enstitüsü'nden Jerry Hough, Plenum'un, Parti egemenliğinden devlet egemenliğine geçişin işaretini verdiğini ileri sürdü. "Garbaçov çoktan ve kesin bir biçimde kendi iktidar zemininin, Parti aparatından çıkıp başkanlığa dönüşmesine karar vermişti."³⁷²

Aslında Ocak 1987'de gerçekleşen siyasi değişim, kişisel iktidar için verilen kaba bir mücadele ya da yeni yönetim biçimlerinin habercisi olmanın çok ötesinde bir anlam ifade ediyordu. Bu aşamada Garbaçov'un tanımladığı gibi demokratikleşme, Parti yapısı ile ilgili Marksist düşüncelerden sosyal demokrat düşüncelere doğru geçiş ile eşdeğerdi. Garbaçov, Lenin'in Parti'nin öncü rolüne ilişkin doktrinini ve Parti örgütünün bir ilkesi olarak demokratik merkezîyetçiliği reddediyordu. Garbaçov'u beğenen Kotz ve Weir başka ülkelerdeki sosyal demokratlar gibi "Garbaçov ve çevresinin de, demokrasiyi başlıbaşına bir amaç olarak gördüğünü" gözlemlediler. "Demokrasiyi, geleneksel sosyalizmin inşası hedefiyle neredeyse aynı öneme sahip bir hedef olarak gördükleri anlaşılıyordu."³⁷³

Bir Komünist Parti'nin yıkılması için çalışanlar bu hamleyi açık olarak adlandırmazlar. SBKP'nin yok edilmesi başta ustaca ve gizlice girilen bir saldırı biçimindeydi. Zira Sovyet halkının büyük bölümü yeni politikaları, sosyalizmin inşasına dair uzun süredir var olan ve varlığı kabul edilen sorunlarla baş etme çabasının bir parçası olarak görmekteydi. SBKP önderliğinin 1985-1986'daki yapıcı reform gündemi, ekonomik büyümeyi hızlandırmayı, silahlanma yarışını yavaşlatmayı, Parti standartlarını yükseltmeyi ve sosyalist demokrasiyi derinleştirmeyi hedefliyordu. 1987'deki "demokratikleşme" hamlesi başlarda bu tür hedeflerle çelişmiyordu. Destekçileri, demokratikleşmenin Parti reformunu hızlandıracaklarını ve güvence altına alacağını, perestroykayı geri döndürülemez hale getireceğini ve Parti ile devlet fonksiyonlarını birbirinden ayıracağını iddia ediyorlardı. Dahası, Garbaçov hiçbir zaman "Şimdi SBKP'nin işlevi-

³⁷² Hough, 154.

³⁷³ David M. Kotz ve Fred Weir, *Revolution from Above* (New York: Routledge, 1997), 97.

ni frenleyelim, Merkez Komitesi Sekreteryası'nı işlemez hale getirelim, denetimleri durduralım ve genel sekreterin kararları yerine getirme sorumluluğunu elinden alalım; yerel Parti örgütlerini merkezden gelen talimatlardan yoksun bırakalım” demedi. Ancak olan tam da buydu. “Daha da radikal” reform ve “gerçekten devrimci” perestroyka gibi sol görünen ifadeler gerçekte var olan kapitalist yönelimin üzerini örtüyordu. Ayrıca SBKP'nin bir genel sekreterinin kendi partisinden kurtulmayı savunacağı düşüncesi akıl almaz görünüyordu. Nihayet, bütün bunlar kafa karıştırıcı bir bağlamda gerçekleşiyordu. Sovyet medyası, Parti'yi ve sosyalizmi korumak isteyen gerçek Komünistlerin “tutucular” ve kapitalist restorasyon için çalışanların “demokratlar” olarak adlandırıldığı kafa karıştırıcı ve tersyüz edilmiş bir terminoloji kullanıyordu. Bu terminoloji kasıtlı bir biçimde Batı medyası tarafından da kullanılıyordu.

Savaşta, bir ordu geri çekilerek bir mevziyi düşmana teslim ettiğinde, diğer mevzilerini savunması daha güç hale gelir. Benzer biçimde siyasette de bir savaş alanından geri çekilme sıklıkla başka yerlerde de geri çekilmelere neden olur. Örneğin Garbaçov'un, Politbüro'daki rakiplerini zayıflatmak amacıyla medyayı kullanma biçimi kolektif önderliğin altını oydu ve SBKP içindeki ayrışmaları derinleştirdi. Bu ayrışmalar ekonominin ve ulusal sorunun üzerine bütünleşik ve kararlı biçimde gidilmesini engelledi. Benzer biçimde, sert Stalin karşıtı kampanyalar ve Buharin'in ve iktisadi düşüncelerinin rehabilitasyonu, Parti tarihi ile ilgili gerçeklerin aranışını dengesizleştirdi. Söz konusu kampanyalar iki açıdan başarılı oldu: Ekonominin SBKP tarafından yönetilmesine son verilisinin doktrinsel zeminini hazırlamak ve revizyonizm karşıtlarını savunmaya geçirmek.

1988'in Mart ve Nisanı'nda Parti önderliği içerisinde ciddi bir anlaşmazlık yaşandı. Gerek bu olayın içinde olanlar gerekse olayı yorumlayanlar, ne yaşandığı ve bunun ne anlama geldiği konusunda çok farklı görüşler ortaya koydular. Bu farklılıklar, olayların kronolojisinin tam ve tutarlı biçimde oluşturulmasını olanaksız kılmaktadır. Yine de olayların temel çerçevesini ve önemini tartışmaya bile gerek yoktur.

Bütün yorumcular bu unsurlar hakkında görüş birliği içerisindedir. Öncelikle, Haziran'da yapılacak olan ve Garbaçov'un kapsamlı siyasi reformlara destek arayacağı özel Parti Konferansı'nın yaklaşması, önderliğin tepesindeki gerilimleri artırdı ve hiç kuşkusuz krizin gelişimini hızlandırdı. İkinci olarak, olay 13 Mart 1988'de, *Sovetskaya Rossiya* gazetesi'nin, Leningrad Sovyet Teknoloji Enstitüsü'nde kimya öğretmeni olan Nina Andreyeva'nın "İlkelerimden Vazgeçemem" başlıklı mektubunu yayınlamasıyla başladı.³⁷⁴ Mektup, glasnostun ideolojik sonuçlarından bazılarını sert biçimde eleştiriyordu. Üçüncü olarak, Andreyeva krizi bir ay sonra sona erdiğinde, Garbaçov Politbüro'daki sol rakiplerini yollamış ve itibardan düşürmüştü. Dolayısıyla Nina Andreyeva krizi, perestroyka'nın, Sovyet sosyalizminin geleneksel bağlamı içerisinde Andropov'dan esinlenilmiş bir reform çabası olmaktan sosyalizmin başlıca dayanaklarına (Komünist Parti, toplumsal mülkiyet ve merkezi planlama) yönelik açık bir saldırıya dönüşmesi sürecinde bir dönüm noktası olmuştur.

Garbaçov, yandaşları ve pek çok Batılı yorumcu 1988'in Mart ve Nisan aylarındaki olayları tek yanlı değerlendirerek, bu tek yanlı değerlendirmelerin yayılmasını sağladılar. Andreyeva'nın mektubunu "neostalinist", antisemitik, Rus milliyetçisi ve perestroyka karşıtı bir manifesto olarak tanımladılar ve bu mektubun perestroykayı rayından çıkarmaya niyetli olan Ligaçev'in başında olduğu bir komplonun sonucunda yayınlandığını ileri sürdüler ya da ima ettiler.³⁷⁵ Hatta bazıları bütün olayın "bir darbe

³⁷⁴ Nina Andreyeva, "I Cannot Forgo My Principles," Alexander Dallin ve Gail W. Lapidus, ed., *The Soviet System: From Crisis to Collapse* içinde (Boulder, San Francisco ve Oxford: Westview Press, 1995), 288-296.

³⁷⁵ Bu görüşün önde gelen yandaşları: Mihail Garbaçov, *Memoirs*, 252-254; Anatoli Çernıyayev, *My Six Years with Gorbachev* (University Park, Pennsylvania: Pennsylvania University Press, 2000), 153-160; Roy Medvedev ve Giulietto Chiesa, *Time of Change* (New York: Pantheon, 1989), 189-206; Robert Kasier, *Why Gorbachev Happened* (New York ve diğ.: Simon & Schuster, 1991), 204-213; Yitzhak M. Brudny, "The Heralds of Opposition to Perestroika," Ed A. Hewett ve Victor H. Winston, ed., *Milestones and Glasnost in Perestroika* (Vaşington D.C.: Brookings Institute, 1991), 153-189; Anthony D'Agostino, *Gorbachev's Revolution* (New York: New York University Press, 1998), 191-197; David M. Kotz ve Fred Weir, *Revolution from Above* (Londra ve New York: Routledge, 1997), 67-68; Joseph Gibbs, *Gorbachev's Glasnost* (College Station: Texas A&M University Press, 1999), 66-73.

için küçük ölçekli bir model” teşkil ettiğini savundular.³⁷⁶ Ancak bu görüşler tamamen söylentilere, dedikodulara ve olayların yanlış bir biçimde yorumlanmasına dayanıyordu. Muhtemelen Garbaçov ve Yakovlev kasıtlı biçimde bu mektubu ve Ligaçev’in mektuba yönelik desteğini, Ligaçev’e darbe vurmak ve yaklaşan Parti konferansı öncesinde rakiplerini kargaya sürüklemek için bahane olarak kullandılar. Her halükarda, olan tam da buydu.

Andreyeva’nın mektubu “neostalinist, milliyetçi bir bakış açısından” perestroykaya yönelmiş “azgın antisemitik” bir “cephe saldırısı” olmaktan çok uzaktı.³⁷⁷ Mektubun, bir Amerikalı gazetecinin “provokatif”³⁷⁸ olarak tanımladığı başlığı gerçekte Garbaçov’un bir konuşmasından alınmıştı. Mektup, Garbaçov’un Marksist-Leninist ilkelerin önemi üzerine sarf ettiği bir sözle bitiyordu. Mektupta Garbaçov’un ekonomi, siyaset ve dış politika alanlarındaki politikaları ile ilgili herhangi bir tartışma bulunmuyordu. Mektuptaki eleştiriler ideolojik konularla sınırlandırılmıştı. Andreyeva, bazı glasnost yazarlarının ektiği ideolojik “karmaşa” ve “tek yanlılık” tohumları konusunda uyarı yapıyordu ve bu karmaşanın öğrenicilerini etkilediğini belirtiyordu. Oyun yazarı M. Şatrov ile romancı A. Rıbakov’u, tarihi ve özellikle de Stalin’in tarihteki yerini çarpıtmaları nedeniyle eleştiriyordu. Ayrıca iki antisosyalist eğilimi, “neoliberaller” ya da “sol liberaller” ile “neoslavofiller” ya da Rus milliyetçilerini eleştiriyordu. Neoliberalleri, sınıfa dayalı olmaktan yoksun insancıl bir sosyalizmi savunmakla, kolektivizm yerine bireyciliği savunmakla, “kültür alanında modernist arayışlara girmekle, tanrıyı aramakla, teknokratik idoller üretmekle, günümüz kapitalizminin ‘demokratik’ cazibesine kapılmakla ve başarılarına öykünmekle” eleştirerek onlara saldırıyordu. Neoslavofilleri ise devrim öncesindeki Rusya’yı ve köylülüğü romantikleştirmekle, bu arada köylüler üzerindeki korkunç baskıyı ve işçi sınıfının devrimci rolünü ihmal etmekle suçluyordu.³⁷⁹

³⁷⁶ Medvedev ve Chiesa, 190.

³⁷⁷ Brudny, 167.

³⁷⁸ Kaiser, 204.

³⁷⁹ Andreyeva, çeşitli yerlerde.

Kısa bir süre içerisinde çok tartışma yaratan mektup ılımlı, dengeli ve akla yatkındı. Andreyeva'nın neostalinizmi heyecanla dile getirmesi ya da gazeteci Robert Kaiser'in ifadesiyle "Stalin'i hararetle savunması"³⁸⁰ saçma bir yanlış anlamaya neden oldu. Andreyeva, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda, üzerinde yaratılan baskıdan dolayı Sovyet halkının duyduğu "öfkeyi" paylaştığını söylüyordu. Bu baskıdan kendi ailesi de payını almıştı. Ayrıca Parti'nin 1956'da kişi kültü hakkında aldığı kararın ve Garbaçov'un Ekim Devrimi'nin 70. yıldönümü üzerine yaptığı konuşmanın, "bugüne değin bilimsel kılavuz işlevini gördüğünü" söylüyordu.³⁸¹ Antisemitizm suçlaması, Andreyeva'nın "kozmpolit" sözcüğünü "milliyetsiz enter-nasyonalizmi" eleştirmek için kullanmasında gizli bir anlam olduğunu iddia eden Amerikalı gazetecilerden gelmişti.³⁸² Ancak Andreyeva, eleştirilerini, kendi ülkelerine ve sosyalizme sırtlarını dönerek Batı'ya göç eden "otkaznik"ler de dahil olmak üzere Batı'yı idealize edenlere yöneltmişti.³⁸³ Politbüro'nun resmi girişimi bile Andreyeva'nın antisemitizmle suçlanmasına yetmedi. Mektubun Rus milliyetçiliğini simgelediği düşüncesi ise, Andreyeva'nın milliyetçilerin yolsuzluk, ekolojinin bozulması ve alkolizm gibi sorunlara dikkat çektiklerini belirtmesinden başka bir şeye dayanmıyordu. Ancak Andreyeva aynı zamanda milliyetçilerin Rus tarihine ilişkin romantik ve çarpıtılmış görüşlerini kınıyordu.

Mektubun, Ligaçev tarafının perestroyka karşıtı bir manifestosu olduğu düşüncesi ise herhangi bir temele dayanmıyordu. Andreyeva da Ligaçev de böyle bir niyetleri olduğunu inkar ettiler. Tarihçi Joseph Gibbs, *Sovetskaya Rossiya* çalışanları ile yapılan görüşmelerde Ligaçev'in, mektubun yayınlanması ile herhangi bir ilgisinin olduğunu kanıtlanmadığını belirtti.³⁸⁴ Tarihçi Stephen F. Cohen, Ligaçev'in hilekar biri olmadığını ve Andreyeva'nın mektubu ile bir ilgisi olduğuna ilişkin kanıtların "inandırıcılıktan çok uzak" olduğunu vurguladı.³⁸⁵ Garbaçov, anılarında ortada

³⁸⁰ Kaiser, 204.

³⁸¹ Andreyeva, 290-293.

³⁸² Kaiser, 204.

³⁸³ Andreyeva, 294-295.

³⁸⁴ Gibbs, 67.

³⁸⁵ Stephen F. Cohen, "Introduction," Ligaçev içinde, x, xxxii.

bir konspirasi olduğuna yönelik tek bir gerekçe sundu: Mektup “yalnızca görece küçük bir çevrede bilinen şeyleri içeriyordu.”³⁸⁶ Bu da desteksiz ve kuşkuyla karşılanan bir iddia idi. Dahası bu mektup, ılımlılığı, tuhaf-lıkları ve hataları nedeniyle, en üst düzeyde tasarlanmış bir manifesto olmaya hiç de uygun değildi. Örneğin mektupta, Isaac Deutscher’in bir sözü, hatalı bir biçimde Winston Churchill’e atfedilmişti.³⁸⁷ Ayrıca mektup, perestroyka karşıtı bir manifesto olduğu iddia edilen bir metin için ne glasnost ne de perestroykadan herhangi bir geri dönüşü savunuyordu. Bunun yerine Andreyeva yalnızca, süregiden tartışmalarda “asıl ve belli başlı sorunun, Parti’nin ve işçi sınıfının öncü rolü” olması gerektiğini savunuyordu.³⁸⁸ Bununla birlikte, kısa bir süre sonra Garbaçov ve Yakovlev, bu mektubu bütün reform çabasına yönelik tehlikeli bir tehdide dönüştüren bir kampanya başlattı.

Mektubun yayınlanmasından bir gün sonra Ligaçev, medyanın bazı yöneticileri ile bir toplantı düzenledi. Komplo teorisini savunan kişilerden birine göre bu toplantı, Ligaçev’in mektubun yeniden yayınlanmasını emrettiği, “önceden planlanmamış”³⁸⁹ bir toplantı idi. Ancak bizzat Ligaçev toplantının mektubun yayınlanmasından bir hafta önce planlandığını, toplantıda pek çok konunun ele alındığını, medyanın mektuptan tarihi ele alışına ilişkin bir tartışma bağlamında olumlu anlamda bahsettiğini ve mektubun yeniden yayınlanması için herhangi bir talimat vermediğini söyledi.³⁹⁰ Mektubu ilk kez, dört günlük bir resmi ziyaret için Yugoslavya’ya giderken uçakta gören Garbaçov, başdanışmanına “sorun olmadığını” söylemişti.³⁹¹

Moskova’ya döndükten, Yakovlev ile görüştüğten, Ligaçev’in ve başka bazı Politbüro üyelerinin mektubu desteklediğini öğrendikten ve ayrıca mektubun yerel basın tarafından yeniden yayınlandığını ve Leningrad’da

³⁸⁶ Garbaçov, 252.

³⁸⁷ Medvedev ve Chiesa, 192.

³⁸⁸ Andreyeva, 296.

³⁸⁹ Gibbs, 67.

³⁹⁰ Ligaçev, 301.

³⁹¹ Valeri Boldin, *Ten Years That Shook the World: The Gorbachev Era as Witnessed By His Chief of Staff* (New York: Basic Book, 1994), 168.

dağıtıldığını haber aldıktan sonra Garbaçov'un tutumu değişti. Mektubun kaynağına ilişkin bir araştırma yapılması talimatını verdi. Mektubu bir mesele haline getirmeye ve bunu Politbüro'daki rakiplerine karşı öneleyici bir saldırı gerçekleştirmek için bahane olarak kullanmaya karar verdi. Yakovlev'in "en üst düzeyden" karşılık vermek gerektiği görüşüne katılıyordu.³⁹² Kısa bir süre sonra medyanın temsilcileriyle bir araya geldi ve *Sovyetskaya Rossiya*'yı alenen suçladı.³⁹³ Ardından, Ligaçev'e göre, bir "komplonun" varlığına ilişkin rivayetler ortalıkta dolaşmaya başladı. Bu komplo, Andreyeva'nın "manifestosunun" Garbaçov ülke dışındayken yayınlanmasını sağlayan "perestroyka düşmanları" tarafından hazırlanıyordu.³⁹⁴ Mart ve Nisan aylarında Politbüro, Andreyeva'nın mektubunu en az üç kere gündemine aldı. Bunlardan bir tanesi olağanüstü bir toplantıda gerçekleşti. İki gün boyunca ve her gün altı ila yedi saatlik bir sürede Politbüro yalnızca tek bir konuyu, Andreyeva'nın mektubunu görüştü. Politbüro daha önce hiçbir gazete makalesini, bırakın iki gün boyunca tartışmayı, gündem dahi yapmamıştı. Ligaçev, toplantılarda genellikle egemen olan "demokratik, özgür ve sakin" atmosferden tamamen farklı bir atmosferin toplantıya çıktığını söyledi. "Atmosfer çok gergin, hatta bunalıcıydı." Yakovlev toplantının tonunu belirledi. Andreyeva'nın mektubunu, "perestroyka karşıtı güçlerin manifestosu" olmakla suçladı. Ligaçev'e göre "Yakovlev ortamın hakimi gibi davrandı. Medvedev, Yakovlev'le aynı perdeden konuştu. Andreyeva'nın mektubunun sıradan bir yazı olmadığı, Stalinizm'in tekerrür edişi ve perestroykaya yönelik baş tehdit olduğu görüşünü bütün Politbüro'ya zorla kabul ettirmeyi istiyorlardı." Yakovlev, Ligaçev'den ismen bahsetmediği halde Ligaçev Yakovlev'in, birisinin, muhtemelen de Ligaçev'in bu mektubun arkasında olduğunu ve bir darbe planladığını ima ettiğini söyledi. Ligaçev'e göre toplantı, Stalin'in en kötü günlerini anımsatan bir "cadı avına" dönüştü. Garbaçov, "açık bir şekilde Yakovlev'in tarafında yer almıştı." Ligaçev'e göre, daha önce mektubu destekleyen Politbüro üyeleri bile "görüşleri-

³⁹² Gibbs, 68.

³⁹³ Medvedev ve Chiesa, 193.

³⁹⁴ Ligaçev, 302.

ni değiştirmeye zorlanmıştı.” Dahası, “Garbaçov, kendi görüşüne göre, Nina Andreyeva’nın mektubunu yeterli düzeyde kınamayanları kelimenin tam anlamıyla ‘bozdu’.”³⁹⁵

Cadı avı haftalar boyunca devam etti. Avın bir noktasında bir Merkez Komitesi komisyonu, bir komponun kanıtlarını aramak amacıyla *Sovetskaya Rossiya*’nın bürolarına baskın yaptı.³⁹⁶ 30 Mart civarında, Ligaçev üç günlüğüne şehir dışında iken, Garbaçov yeni bir Politbüro toplantısı düzenledi. Bu toplantıda mektubun kınanmasını bir bağlılık sınavına dönüştürdü ve iddiaya göre “Hepinizden bağlılığınızı bildirmenizi istiyorum” dedi. Bazı kayıtlara göre Garbaçov, “açık bir tercih yapılmadığı sürece” istifa edeceği tehdidini savurdu. Toplantıda bulunan herkes makaleyi ve *Sovetskaya Rossiya*’yı eleştirdi. Politbüro ayrıca, *Sovetskaya Rossiya*’nın editörü olan Valentin Çikin’i kınayan ve Ligaçev’i “uyaran” bir karar aldı. Sonunda da Politbüro, oybirliğiyle, Andreyeva’nın mektubuna karşı, taslağını Yakovlev’in hazırlayacağı bir resmi “çürütme metni” hazırlama kararı aldı.³⁹⁷ Böylece Garbaçov rakiplerini bölmüş ve onları savunmaya itmiş oldu. Bu tavırdan en çok payını alan, Garbaçov tarafından yalıtılan ve küçük düşürülen Ligaçev oldu.

5 Nisan’da Pravda, Politbüro’nun çürütme metnini yayınladı. Çürütme metninde şu tür ifadeler yer alıyordu: “Okurlar yenilenme gibi çok temel bir düşünceye karşı geliştirilen tahammülsüzlüğü, özünde tutucu ve dogmatik olan sabit konumlanmaların teşhir oluşunu... ilk kez çok yoğunlaşmış bir biçimde okuyabildiler.” Çürütme metninde, mektubun arkasında yer alan kişilerin “Stalin’i savunarak aslında keyfi güç kullanımını savundukları” iddia ediliyordu. Ertesi gün *Sovetskaya Rossiya* da çürütme metnini yayınlamaya zorlandı. Aynı gazete 15 Nisan’da mektubu benimsemediğini belirten bir özeleştirme metni yayınladı. Diğer gazeteler sözde okurlardan gelen ve Andreyeva’nın mektubuna saldıran bir sürü mektup yayınlamaya başladılar.³⁹⁸ Garbaçov 8 Nisan’da Taşkent’te “ülke-

³⁹⁵ Ligaçev, 304-308.

³⁹⁶ Ligaçev, 308.

³⁹⁷ Medvedev ve Chiesa, 193.

³⁹⁸ Medvedev ve Chiesa, 194-196.

nin ve sosyalizmin geleceğinin tehlikede” olduğunu açıkladı ve Ligaçev dışında başka birinin ideoloji ile ilgilenmesi gerektiğini belirtti.³⁹⁹ 15 ve 16 Nisan’da yapılan Politbüro toplantısında Garbaçov, Andreyeva’nın mektubu ile ilgili soruşturmanın, her şeyin “içeride, burada başladığını” kanıtladığını söyledi.⁴⁰⁰ Yakovlev, mektuba saldıran ve “Bu, perestroyka karşıtı bir manifestodur” cümlesi ile biten uzun bir konuşma yaptı.⁴⁰¹ N. Rıjkov aynı toplantıda Ligaçev’i “ehil olmadığı” alanlara girmekle suçladı.⁴⁰² Robert Kaiser’e göre toplantının sonuna gelindiğinde “Ligaçev yalıtılmıştı.”⁴⁰³ Toplantıda Ligaçev bazı görevlerinden azledildi ve ideoloji ile ilgili sorumlulukları Yakovlev’e verildi.

Nihayetinde Garbaçov ve Yakovlev, perestroykayı eleştiren metinlerden biri olan Andreyeva’nın mektubunu, Politbüro’daki en önemli rakipleri olan Ligaçev’e saldırmak ve genel olarak antirevizyonist rakiplerini sindirmek için bir bahaneye dönüştürdüler. Ligaçev’i müttefiklerinden ve otoritesinden mahrum bıraktılar ve ideoloji ile medyanın denetimi ni, önderlik içerisindeki en revizyonist kişi olan Yakovlev’e verdiler. *Sovetskaya Rossiya*’ya ve medyanın geri kalanına gösterilen katı tavır, açık bir mesaj içeriyordu. Tarihçi Gibbs bu durumu şöyle ifade ediyordu: “Glasnost ancak, yeniden yapılanmayı Garbaçov’un yönlendirdiği gibi teşvik etmek bağlamında kullanılabilirdi.”⁴⁰⁴ Sonrasında Yakovlev bir arkadaşına “artık geriye dönülemeyecek noktayı geçtiklerini” söyledi.⁴⁰⁵ Garbaçov da Andreyeva’nın mektubunun “iyi bir şey” olabileceğini düşünüyordu. Ligaçev’in defterinin dürülmesini ve medyanın yola getirilmesini “çığ gibi bir antistalinizm” izledi. Çernıyayev o dönemi anarken, “Eğer ortaya bir Nina Andreyeva çıkmasaydı, onu bizim yaratmamız gerekecekti” demişti.⁴⁰⁶

³⁹⁹ Kaiser, 213.

⁴⁰⁰ Medvedev ve Chiesa, 196.

⁴⁰¹ Çernıyayev, 154.

⁴⁰² Medvedev ve Chiesa, 196.

⁴⁰³ Kaiser, 213.

⁴⁰⁴ Gibbs, 71.

⁴⁰⁵ Medvedev ve Chiesa, 196.

⁴⁰⁶ Çernıyayev, 156.

Nina Andreyeva meselesinde Garbaçov'un kazandığı zafer, onun revizyonizminin zaferi anlamına geliyordu. Garbaçov'un Ligaçev karşısındaki zaferi, Haziran 1988'de yapılacak olan 19. Parti Konferansı'ndaki hakimiyetinin yolunu açmış oldu. Bu arada Yakovlev ve Medvedev, ideoloji ile ilgili sorumluluğu Ligaçev'den devralmışlardı. Eylül 1988'de Ligaçev daha önemsiz bir görev olan tarımla ilgili sorumluluğu üstlendi. Garbaçov zaman içerisinde, öğrencilik günlerinden arkadaşı olan Anatoli Lukyanov dışında, Andreyeva'nın mektubunu destekleyen bütün Politbüro önderlerini görevden aldı.

Eğer Ocak 1987'deki Merkez Komitesi Plenumu bir sarsıntı olarak tanımlanırsa, Haziran 1988'deki 19. Parti Konferansı'nı bir deprem olarak tanımlamak gerekir. Konferans'tan bir ay önce dağıtımı yapılan on adet tez, Sovyet önderliği içerisinde var olan uzlaşmayı yansıtıyordu. Ancak Garbaçov konferansı açarken, bu tezlerde yazanların çok ötesine geçen şeyler söyledi. Devlet erkine ait yeni bir yüksek organın, Halk Temsilcileri Kongresi'nin kurulmasını önerdi. Halk beş yıllık dönemler için bin beş yüz vekil seçecekti; bunların 750'si Parti ve ilgili örgütlere ayrılacaktı. Bu vekiller kendi içlerinden iki meclisli küçük bir Yüksek Sovyet seçeceklerdi. Yüksek Sovyet, Kongre'ye hesap verme durumunda olacaktı. Kongre yürütmeden sorumlu bir başkan seçecekti; bu görevi Garbaçov kendisi için düşünmüştü. Oturumu yöneten Garbaçov tarafından son dakikalarda sürpriz bir karar tasarısıyla sunulan öneri, Merkez Komitesi'nin alaşağı edilmesiyle aynı kapıya çıkıyordu. Bir yorumcuya göre, "pek çok delege *Enternasyonal*'i söylerken, ne yapmış olduğunu düşünmeye başlamıştı."⁴⁰⁷

19. Parti Konferansı'nın kararları, geçmişteki siyasi uygulamalardan, şaşırtıcı biçimlerde ayrılıyordu. O güne değin Parti, Sovyet toplumu ve yönetiminde öncü rolünü üstlenmişken 19. Konferans rolleri tersine çevirmişti. Konferans'a göre Parti değil, devlet öncülük etmeliydi. 19. Konferans böylece SBKP'nin rolünü büyük ölçüde zayıflatmış oldu ve partiyi parlamenter bir partiye dönüştürdü. Komünist olmayan partileri

⁴⁰⁷ Ronald Grigor Suny, *The Soviet Experiment* (New York: Oxford University Press, 1998), 461.

yasallaştırdı. SBKP'nin önemi azaldıkça, yeni oluşturulan yürütmeden sorumlu başkanlık, Garbaçov'a, iktidarını sürdürebileceği bir düzlem sunmuş oluyordu. Kısa süre içerisinde bunları başka adımlar da izledi. Garbaçov Eylül 1988'de, Merkez Komitesi Sekreteryası'nın yerini komisyonların alması için bir plan hazırladı; böylece Parti önderleri idari personelden mahrum kalıyordu. Bu hamle Garbaçov'un Merkez Komitesi'ndeki rakiplerini, en çok da Ligaçev'in müttefiklerini zayıflattı; zira Merkez Komitesi Sekreteryası Ligaçev ve müttefikleri için siyasi bir zemin işlevi görüyordu. SBKP'ye yönelik her zayıflatma ve marjinalleştirme adımının, çok kapsamlı sonuçları oldu. Ligaçev, Nisan 1989'da bir Politbüro toplantısında oturum başkanlığı yaparken, karşısında "tuhaf derecede zayıf"⁴⁰⁸ bir iktidar partisi buldu.

Garbaçov'un Parti'yi likide etme ve hatta merkezi yönetimi parçalama⁴⁰⁹ çabası bir noktada tamamen bilinçli hale gelmiş olmalı. Garbaçov'un revizyonizme dönüşünün zamanlamasına ilişkin ilginç bir ipucu 1985'te Yakovlev'in bir notuna verdiği yanıtta bulunabilir. Bu notta Yakovlev SBKP'nin, biri Sosyalist Parti diğeri de Halkın Demokratik Partisi adındaki iki partiye bölünmesini istiyordu. Bu istem, Hruşçov'un SBKP'yi kent ve kır ayrımı üzerinden ikiye bölmek istemesini anımsatıyordu.⁴¹⁰ Yakovlev'e göre Garbaçov basit bir yanıt vermişti: "Daha çok erken!" Bu olaydan sonra Yakovlev hiyerarşi basamaklarını tırmandı. Eğer Yakovlev'in söylediği doğru ise Garbaçov'un aklında, dönemin başından itibaren uzun vadeli siyasi değişiklikler yapma düşüncesinin bulunduğu

⁴⁰⁸ Ligaçev, 152.

⁴⁰⁹ Hough, 106.

⁴¹⁰ William Taubman, Khrushchev: The Man and His Era (New York: W. W. Norton & Co., 2003), 587, 782. Bir süre için İngilizce'deki standart bilimsel çalışma olmuş olması muhtemel olan bu biyografiye göre Aleksandr Yakovlev, Parti'yi bölme önerisi üzerinden Hruşçov dönemi ile Garbaçov dönemi arasında bir bağlantı oluşturmaktaydı. Taubman, partiyi bölme önerisini kaleme alan Yakovlev ile bir röportaj yapmıştı. 1962'de Hruşçov yönetiminde çalışmış olan Yakovlev Taubman'a, Merkez Komitesi Sekreteryası'nın, Hruşçov'un partiyi bölme önerisine karşı geliştirdiği direnci anlattı. Taubman, Hruşçov'un zorunlu emekliliğini karar altına alan Ekim 1964 Plenumu'nda bazı liderlerin partinin bölünmesini, "yaratıklığından bu yana Sovyet devletimizin gördüğü en büyük karışıklık" olarak nitelediğini ifade etmektedir.

anlaşıyor.⁴¹¹

Garbaçov'un gerçekleştirdiği siyasi dönüşümün yapısı ve zamanlamasına ilişkin başka ipuçları da bulunmaktadır. Garbaçov kendi *Anılar*'ında, baştaki ve daha sonraki davranışlarının bir çelişkiler yumağı olduğunu ortaya koydu. SBKP'ye yönelik şefkat, acıma ve hor görme duyguları aynı sayfaları dolduruyordu. Yine de, eğer kendisine inanılacaksa, Garbaçov'un, ilk günlerinden itibaren SBKP'yi, reform mücadelesini iletirye doğru taşıyacak araç olarak değil, Parti'yi asıl engel, Parti aygıtını asıl düşman olarak gördüğünü düşünmek gerekir. Parti'nin içerisinde mücadele etmek değil Parti'yi devre dışı bırakmak zorunda kaldı. Parti'nin kellesi üzerinden aydınlardan ve halktan yardım istedi. *Anılar*'ında "Parti organları frene basıyor" gibi düşünceler yer almaktadır.⁴¹²

Bununla bilikte, Garbaçov'un nihai görüşleri açıkça ortadaydı. Anatoli Çernıyayev'e göre Garbaçov'un SBKP'ye karşı beslediği tek duygu hor görmeydi. En yakınındaki yardımcılarının biri olan Çernıyayev, Garbaçov'a Parti'den ayrılmasını rica ettiğinde Garbaçov'un yanıtı şöyle olmuştu: "Biliyor musun Tolya, görmediğimi mi sanıyorsun? Görüyorum ve notunu okudum. [Georgiy] Arbatov, [Nikolay] Şmelev... aynı şeyi söylüyorlar, beni genel sekreterlik görevini bırakmaya ikna etmeye çalışıyorlar. Ancak unutma: Uyuz köpek serbest bırakılamaz. Eğer bunu yaparsam o devasa şey benim karşıma geçer."⁴¹³ Onu kendisi yapan örgütü uyuz bir köpek olarak görüyordu.

Dışarıdakiler, 1987-88'de olanları isli bir camın ardından görüyorlardı, ancak içeridekiler bile olanları açıklıkla görmekte sorun yaşıyordu. Belki bizzat Garbaçov bile yaptıklarının tam olarak ne anlama geldiğinin farkında değildi. Bu dönemde istediği, kapitalist restorasyon olmaksızın Batı Avrupa sosyal demokrasisi gibi bir şeydi. Kendisini Parti'yi "sosyal demokratlaştırmakla" suçlayanlara, sosyal reformizm ile Marksizm-Leninizm arasındaki ayrımın geçerliliğinin kalmadığını söylüyordu.⁴¹⁴

⁴¹¹ Brown, 106.

⁴¹² Mihail Garbaçov, *Memoirs* (New York: Doubleday, 1995), 282.

⁴¹³ William E. Odom, *The Collapse of the Soviet Military* (New Haven: Yale University Press, 1998), 209.

⁴¹⁴ Brown, 101; Garbaçov, *Memoirs*, 605.

Elbette kapitalist toplumlarda merkez sol koalisyonlar alışlagelmiş şeylerdir ve bir anlam ifade ederler. Sosyalist bir toplumda ise kötü yola sapma anlamına gelirler. Ne olursa olsun, Garbaçov'un yapmış olduğu şey, bir serabın peşinden koşmaktır; çünkü son tahlilde sosyal demokrasi temel olarak kapitalizme sadıktır.⁴¹⁵

Garbaçov rejimi, Marksizm-Leninizm'in teorik temellerini reddeden düşünceler için bir "volan kayışı"⁴¹⁶ haline geldi. Garbaçov'un konuşmaları Parti'ye ve medyaya "yeni düşünce", "evrensel insanlık değerleri", demokrasinin burjuva kavrayışı ve "piyasa sosyalizmi" gibi düşünceleri aktarıyordu. Ardından, medya yeni düşünceleri genişletti ve antisosyalist yönde daha fazla ilerleme anlamına gelen yeni Garbaçov konuşmaları için zemin hazırladı.

Özünde Garbaçov'un yeni düşüncesi, kapitalizme karşı mücadelenin yerine ona teslim oluşu koyuyordu. Mücadelenin yerine teslimiyeti koymanın siyasi bir boyutu olduğu gibi psikolojik bir boyutu da bulunmaktaydı. Mücadele etmeye son vermek rahatlık üretir. Perestroyka yıllarında tekrarlanan bazı ifadeler Garbaçov çevresinin oportünist psikolojisini ve bu çevrenin ödüllere ve baskıya teslim olmaya hazır olduğunu açığa çıkarıyordu. Garbaçov, verdiği ödünlerin Batı'da kendisine dalkavukluk yapılmasını sağladığını biliyordu. Garbaçov bir keresinde "Bu şekilde yaşamaya devam edemeyiz!" demişti; ancak tahammül edilemeyen düzeyde herhangi bir kriz bulunmamaktaydı. Benzer biçimde, perestroyka "normal bir ülke" ortaya çıkarmayı taahhüt etmişti. Sosyalizmin, kendisini boğmaya çalışan baskın bir kapitalizme karşı yaşamak için mücadele etmesi gerektiği bir dünyada normal olmak ancak kapitalizmle uzlaşmak anlamına gelebilirdi. Garbaçov'un tarafındaki SBKP önderleri sosyalizmin, işçi sınıfının bilinçli olarak inşa ettiği bir sistem olarak kavranışından vazgeçmişlerdi. Bu adımı zaman içerisinde kendini beğenmişçe bir gönül rahatlığıyla kabul ettiler. Garbaçov'un ABD'yi memnun etmek için

⁴¹⁵ P. Fedoseyev, ed., *What Is Democratic Socialism?* (Moskova: Progress Publishers, 1980), 18.

⁴¹⁶ Norman Markowitz, "On Holz's Defense of Leninism," *Nature, Society, and Thought* 6, No. 3, 354.

yaptıklarının boyutları Amerikalı diplomatları afallatmıştı. Hiçbir devlet adamı, karşılığında eşdeğer ya da daha iyi bir şey almadığı sürece, uzun süredir tutunulan bir pazarlık konumunu elinden bırakmaz. Ancak Garbaçov Şubat 1987’de “tek seçeneği” kabul ederek bunu yapmıştı. Bu son derece asimetrik anlaşmaya göre Sovyetler Birliği, ABD’nin ileride yeni füze inşa etmeyeceği taahhüdüne karşılık, var olan füzelerini imha edecekti. Bu adım ancak, Garbaçov’un mücadeleyi kazanmayı değil, sona erdirmeyi hedeflemesi durumunda bir anlam taşıyabilirdi.

Kişisel deneyimleri ve nitelikleri, Garbaçov’un yıkıcı bir rol üstlenmesinde etkili oldu. Lenin hariç, kendisinden önce gelen Sovyet önderlerinden çok daha fazla yolculuk yaptı. “Avrokomünizm”in dorukta olduğu dönemde, 1972’de Belçika ve Hollanda’ya, 1966, 1975, 1976 ve 1978’de Fransa’ya, 1975’te de Almanya’ya gitti.⁴¹⁷ 1983 yılında Kanada’yı ziyaret etti. Bir sosyal demokrat olan İspanya Başbakanı Felipe Gonzalez, Garbaçov’un aklını çeliyordu. Garbaçov SSCB ekonomisinin performansını kendi geçmişi ile ya da çağdaş Üçüncü Dünya ile kıyaslamak yerine Almanya, Fransa ve Britanya ile kıyaslıyor, Batı Alman “sosyal piyasa ekonomisini” beğeniyordu. Öğrencilik günlerinden 1990’lara kadar Çek “Prag Baharı” dönemi muhaliflerinden Zdenek Mlynar ile arkadaşlığını sürdürdü. Kendisini “altmışlı yıllara ait” hissediyordu. Siyasi lider olarak zayıflığında, kişiliğindeki zayıflıkların da etkisi oldu. Kendisine yakın araştırmacılar bile bir sığılık gözlemliyorlardı. Amerikalı bir gözlemci olan William Odom, Garbaçov’un sağlam kanaatlere sahip olmadığını ifade etmişti.⁴¹⁸

Garbaçov’un revizyonist politikaları ancak örgütsel koşulların olgunlaşması durumunda tutabilirdi. Hruşçov ve Brejnev’in politikalarının aşındırıcı etkileri Sovyet önderliğinin çapını zaman içerisinde artan biçimde düşürmüştü. Ligaçev’in itiraf ettiği gibi, ancak önderleri arasında bu denli düşük bir teorik gelişkinlik ve siyasi yetenek düzeyine sahip olan bir iktidar partisi, böylesi bir fiyaskoya izin verebilirdi.⁴¹⁹ Yalnızca

⁴¹⁷ Brown, 42, 328.

⁴¹⁸ Odom, 115.

⁴¹⁹ Ligaçev, 15.

zayıf bir kolektif önderlik geleneğine sahip olan bir parti, temel parti teorisini ve politikalarını reddeden bir parti önderine destek olabilirdi. 1964'te Brejnev ve Suslov, Garbaçov'a göre çok daha az günahı bulunan Hruşçov'u görevden uzaklaştırmışlardı.

Dahası parti teorisi, Garbaçov'dan önceki dönemde de sıkıntı yaşıyordu ve Garbaçov için uygun bir zemin hazırlamıştı. Teorik zayıflıklar arasında, ulusal sorunla ilgili toz pembe bir yaklaşım, sosyalizmin gücü ve emperyalizmin zayıflığına ilişkin fazla iyimser tahminler, sosyalist inşanın geline aşaması ile ilgili fazlaca olumlu bir değerlendirmeye gibi öğeler bulunuyordu. Yuri Andropov bu örgütsel ve teorik kusurları düzeltmek için bir hamle başlatmıştı; ancak yaşamı, bu görevi yerine getiremeden sona erdi.

SSCB'nin ekonomik büyüme hızının yavaşlaması, Reagan'ın silahlanma yarışını büyük oranda hızlandırmasının getirdiği yeni yükler ve içerideki sorunların birikmesi nedeniyle, Sovyetler Birliği'nin yeni bir reform, canlanma ve yenilenme dönemine ihtiyacı bulunmaktaydı. Bu koşullar altında bir tür geri çekilme gerekli olabilirdi. Lenin gerektiğinde nasıl geri çekilineceğini biliyordu; bunu, 1918'de Brest-Litovsk Anlaşması ya da 1921'de NEP gibi zor momentlerde yapmıştı. Daha sonraki Sovyet önderleri de bunu yaptılar: Stalin 1939'da Nazi-SSCB Paktı ile, Hruşçov da 1962'de Küba'daki füze krizi sırasında. Ancak Leninistler için geri çekilme, elverişsiz bir güçler dengesinin geri adım atmayı gerektirdiği, mücadelenin özel bir aşaması idi. Geri çekilmeler bu şekilde meşru görülürdü; geri çekilme hiçbir zaman mücadelenin terk edilmesi olarak görülmezdi. Garbaçov'un dış politika alanındaki geri çekilme hamleleri ise tamamen farklı bir karaktere bürünmüştü. Benimsediği dış politika, Sovyetler Birliği'nin sorunlarının kapitalist dünyaya uyum sağlaması gerektiği düşüncesine dayanıyordu.¹²⁰ Garbaçov, geri çekilme adımlarını insanlık için büyük ilerlemeler olarak betimliyordu.

Garbaçov'un Reykjavik zirvesinde hiçbir şey başaramaması 1987-88'deki 180 derecelik dönüşünün zeminini hazırladı. Bundan sonra Sovyet barış diplomasisi farklı bir karaktere büründü. Daha iyi bir Sovyet imajı

¹²⁰ Andrew Murray, *Flashpoint: World War III* (Londra: Pluto Press, 1996), 42.

yaratmak adına verilen ödünler, hiçbir karşılığı olmayan ödünler haline geldi. SSCB, sonuçlarını hesaba katmadan tek taraflı ödünler vermeye başladı. Reykjavik'ten hemen sonra "Orta Menzilli Nükleer Güç" meselesine ilişkin Sovyet yaklaşımı, Andropov'un 1983'de ortaya koyduğu yaklaşımın tekrarı olmuştu. Buna göre Sovyet müzakerecileri, Britanya ve Fransa'nın o dönemde sahip olduğu füze sayısından bir fazlasına izin vermeyeceklerdi. Ancak 1987'nin başlarında Garbaçov tutum değiştirdi. D'Agostino'nun yazdığına göre Garbaçov, "Avrupa'daki füzeler ile Amerika'nın Stratejik Savunma İnisiyatifi programı arasında bir bağlantı kurulmasını ABD'ye kabul ettirmeye çalışmak yerine," geçmişteki tutumdan "keskin bir dönüş" yaptı ve esasen Reagan'ın, Avrupa'daki bütün orta menzilli nükleer füzelerin kaldırılmasına yönelik formülünü kabul etti.⁴²¹

1987-1988'de İtalyan Komünist Partisi, dış politika konusunda Sovyet düşünürlerini ve yazarlarını etkilemeye başladı.⁴²² İtalyan Komünist Partisi yıllar boyunca Batı Avrupa Komünist politikasına, kapitalizmle barışık olma doğrultusunda öncülük etmişti. Örneğin Çek lideri Alexander Dubček'i desteklemiş ve 1968'de Varşova Paktı'nın Çekoslovakya'ya müdahalesini kınamıştı. İtalyan Komünist Partisi, Sovyetler'i, NATO'yu "savunma amaçlı ve coğrafi olarak sınırlı bir ittifak" olarak görmeleri için ikna etmeye çalışmıştı.⁴²³ Aynı parti ayrıca Garbaçov'un evrensel insanlık değerleri sloganını, kendi liderleri Enrico Berlinguer ve Achille Occhetto'nun düşüncelerinin doğrulanması olarak değerlendirmiş ve selamlamıştı. İtalyanlar orta menzilli silahlar konusunda, Alman Sosyal Demokratları'nın "tek seçeneği" destekleme düşüncesini benimsemişler ve Sovyetler'i bu doğrultuya zorlamışlardı.

1988'de, SBKP'nin zayıflamasının ardından Garbaçov nükleer silahları, dış politikada uyguladığı revizyonların merkezine yerleştirdi.⁴²⁴ Sovyetler'in nükleer silahlarda tek taraflı indirime gitmesinin yolunu aç-

⁴²¹ D'Agostino, 117-118.

⁴²² D'Agostino, 119.

⁴²³ D'Agostino, 119.

⁴²⁴ Oxlom, 151.

mak için Brejnev dönemine ait silahlanma doktrininin altını boşaltması gerekiyordu. Bu doktrin, Sovyetler'in ABD ile eşit düzeyde nükleer silaha sahip olmasının, detantın zeminini oluşturduğu düşüncesine dayanıyordu. Silahlanma konusundaki revizyonist yaklaşımı, diğer pek çok meselede olduğu gibi Haziran 1988'deki 19. Parti Konferansı'nda benimsedi. Burada Garbaçov SSCB'nin güvenliğinin sağlanmasında siyasi ve askeri yöntemlerin arasına bir ayrım çizgisi çekti. Garbaçov gerçekte nükleer silahlanma yarışının kabahatini Sovyet önderliğine ve stratejik eşitlik düşüncesine yükledi: "[Eşitlik düşüncesi] sonucunda, ülkenin sosyoekonomik gelişimini ve uluslararası konumunu etkilemesi kaçınılmaz olan bir silahlanma yarışının içerisine çekilmemize izin verdik." Kasım 1988'de Politbüro silahlarda büyük miktarda indirim için yetki verdi. Garbaçov, Aralık ayında New York'ta Birleşmiş Milletler'de bu indirimlerin yapılacağını ilan etti.⁴²⁵ Sovyet dış politikası giderek artan biçimde, askeri, siyasi ve iktisadi sonuçlarına bakılmaksızın yapılan tek yanlı silahsızlanmadan ibaret hale geldi.

Kasım 1987'de Garbaçov, Bolşevik Devrimi'nin 70. yıldönümü kutlamaları için, "Ekim ve Perestroyka: Devrim Devam Ediyor" başlıklı bir açılış konuşması yaptı. Bu konuşma, adeta dondurulan bir film karesi gibi SBKP önderliği içerisinde Sovyet dış politikasına ilişkin süregiden rekabeti yansıtıyordu. Batılı yorumcuların çoğu, konuşmanın, Parti tarihi üzerine var olan çelişkili görüşleri denetim altına alma çabasına vurgu yaptılar; ancak konuşmada dış politika üzerine ortaya konan yeni formülasyonlar çok daha önemliydi. Garbaçov konuşma esnasında, birtakım ayrımları ortadan kaldırmaya uğraştı: Hem Komünist hem de sosyal demokrat partilerin temsilcilerinin Moskova'da bulunmasından yararlanarak Komünist ve sosyal demokrat solun uzlaşmasını teşvik etmeye çalıştı. Diplomatların, dünyayı orta ve uzun menzilli nükleer silahlardan arındırmak konusunda pek az şey başardıklarını söyleyen Garbaçov, "kalıcı bir barışa doğru ilerleme olanaklarının teorik boyutlarını araştırdı." Emperyalizmin kesinlikle savaşkan bir karakteri bulunduğunu ve temel özelliklerinin militarizm ve yeni sömürgecilik olduğunu belirtti. Bu du-

⁴²⁵ Oxlom, 137.

rumda, Sovyet barış atağının başarılı olabileceğine ilişkin iyimserliğin temeli neydi? Garbaçov'un yanıtında yeni ifadeler yer alıyordu: "Çelişkiler hafifletilebilir" ve "Büyük ölçüde birbirine bağlanmış ve bütünleşmiş olan dünyamız zemininde tarihsel bir seçimle karşı karşıyayız."⁴²⁶ "Sınıf mücadelesi ve toplumsal çelişkilerin diğer göstergeleri barış yanlısı nesnel süreçleri etkileyecektir." Bu yaklaşım, sınıf mücadelesinin kendisinin barış yanlısı bir nesnel süreç olduğuna, barışın, isteksiz ve kavgacı emperyalizme barışçıl ilişkilerin dayatılması mücadelesinin ürünü olduğuna ilişkin geleneksel Sovyet görüşünün revize edilmesi anlamına geliyordu. Bunun yerine Garbaçov, "herkesin çıkarlarını eşitlik temelinde dikkate alan yeni bir iktisadi düzen için ortak çaba harcamayı" öneriyordu. Bu konuşma son tahlilde, Garbaçov'un, ortodoks Marksist-Leninist formülasyonlara karşı geliştirdiği oportünizmi temsil ediyordu. Ortodoks söylemi korumaya çalışıyor, ancak anlamlarını ortaya koymaktan kaçınıyordu. Konuşma, bir Sovyet barış mücadelesi çağrısından ziyade, Sovyetler'in emperyalizmle uzlaşma ve bütünleşme çağrısı niteliğindeydi.

Sovyet dış politikasında verilen ödünler en fazla Afganistan'da görülüyordu. 1979'dan itibaren devrimci Afgan hükümeti ve Sovyet müttefikleri ABD, Pakistan ve Çin'i karşılarında bulmuşlardı. Garbaçov başlangıçta, savaşı yoğunlaştırmak yanlısıydı.⁴²⁷ Barbarlık ve gericiliğe karşı verilen bu soylu mücadele, 1936-39'da demokratik bir İspanyol Cumhuriyeti için verilen savaştan pek farklı değildi. Mayıs 1986'da görevi Karmal'dan, Garbaçov önderliğinin onayı⁴²⁸ (ve bazılarına göre göz yumması) ile devralan Afganistan'ın yeni komünist önderi Necibullah, 1987'nin başlarında "ulusal uzlaşma" çağrısı yaptı. Bu, müzakerelere, koalisyonlara ve nihai olarak Sovyetler'in geri çekilmesine açık olma durumuna işaret ediyordu. Uzlaşmaya kapalı olan Karmal, karşıdevrimci mücahit muhalefetini her

⁴²⁶ Mihail Garbaçov, *October and Perestroika: the Revolution Continues* (Moskova: Novosti Press Agency, 1987), 66-67.

⁴²⁷ Oxlom, 102.

⁴²⁸ Sarah E. Mendelson, *Changing Course: Ideas, Politics, and the Soviet Withdrawal from Afghanistan* (Princeton: Princeton University Press, 1998), 111. Necibullah'a ilişkin çok iyi niyetli bir değerlendirme için bkz. Philip Bonosky, *Afghanistan: Washington's Secret War* (New York: International Publishers, 2001).

zaman “haydutlar” olarak tanımlamıştı. 1986’dan itibaren Garbaçov’un konuşmalarında savaşa ilişkin daha eleştirel bir ton görülmeye başlanmıştı. 1987’de Garbaçov, Yakovlev ve Şevardnadze Sovyetler’in geri çekilmesi için ülke içinde destek sağlamak amacıyla glasnost medyasını kullanmaya başladılar. 1987’de, revizyonizmin bir kalesi haline gelmiş olan *Ogonyok*’un muhabiri Artyom Borovik, Afganistan’dan, Sovyetler’in burada verdiği savaşı eleştiren raporlar hazırladı. Savaş alanlarından geçtiği raporlarda, ortaya çıkan zayıflık grafiklerle açıklıyordu. Garbaçov, Aralık 1987’deki Vaşington zirvesinde, Sovyetler’in Afganistan’dan çekileceğini ilan etti. Şubat 1988’de, Sovyet birliklerinin 1989’un başlarına kadar çekilmesini öngören bir zaman çizelgesi önerdi. 1988’de asker annelerinden gelen ve savaşı eleştiren mektuplar glasnost medyasına “eşzamanlı olarak” yağmaya başladı. 1988’in ortalarında *Ogonyok*, bir Sovyet silahlı kuvvetler üyesinin savaşı eleştirdiği ilk makaleyi yayınladı.

Necibullah, SBKP önderliğindeki ve Sovyet silahlı kuvvetlerindeki revizyonizm karşıtları ile Küba ve Angola gibi Sovyet müttefikleri, Sovyetler’in Afganistan’dan koşulsuz olarak çekilmesine karşı çıktılar. Batı’da, Sovyetler’in bir “Vietnam batağına” saplandıkları iddia edildiği ve ülke içinde savaşa karşı çıkış giderek arttığı halde (bunun çoğunluğu tepeden yönlendiriliyordu), Sovyetler’in zayıflık müdahalenin başlangıcına göre daha düşüktü. Afgan sorunu üzerinde çalışan Amerikalı bir araştırmacıya göre “Bu savaşın sonucu nihai olarak evde, Moskova’da belirlenmişti.”⁴²⁹ Geri çekilme Sovyetler’in, mücahitlere yapılan ABD askeri yardımının sona ermesi taleplerine ilişkin herhangi bir anlaşma olmadan ve Afgan Komünist önderlerinin güvenliğine ya da Afganistan’ın tarafsız kalacağına yönelik herhangi bir Amerikan garantisi verilmeden gerçekleşti. 15 Şubat 1989’da son Sovyet birlikleri de, yıllarca sergiledikleri fedakarlığın sonucu alınmadan geri çekildi.⁴³⁰ Afganlar önce, ölüm saçan savaş baronlarının, daha sonra da köktendinci Taliban’ın merhametine terk edildi. Bu arada, önceki devrimci rejimin kaydettiği iktisat, siyaset ve eğitim alanındaki bütün ilerlemeler yok edildi.

⁴²⁹ Mendelson, 122.

⁴³⁰ Mendelson, 117.

Garbaçov'un başka kurtuluş hareketleri ve sosyalist devletlere dönük ihaneti perestroykanın son üç yılında gerçekleşti. SSCB Aralık 1988'e kadar Afrika Ulusal Kongresi (ANC) ve Afrika'daki diğer özgürlük hareketlerini destekleyegeldi. Ancak 1988'in sonlarında Sovyet politika-sındaki değişimin ilk işaretleri görüldü. Güneybatı Afrika'da giderek güçlenen ve Küba ile SSCB tarafından desteklenen kurtuluş hareketleri Namibya'da bir seçim yapılmasını zorluyorlardı. Bunun adil bir seçim ol-masını Birleşmiş Milletler'e ait birlikler sağlayacaktı. Şevardnadze, ülke-deki asıl kurtuluş hareketi olan Güneybatı Afrika Halk Örgütü (SWAPO) ya da müttefiki Küba'ya danışmadan, Namibya'daki Birleşmiş Milletler birliklerinin sayısının azaltılmasını öngören bir Amerikan önerisini ani-den kabul etti.⁴³¹

1987-88'de dış politikada başka ödünler de ardı ardına geldi. Mayıs 1988'de Reagan Moskova'yı ziyaret etti. Haziran 1988'de 19. Parti Konferansı nükleer eşitlik doktrininin vazgeçti. Eylül ve Ekim 1988'de Merkez Komitesi Plenumu evrensel insanlık değerlerinin sınıf mücade-lesinden daha öncelikli olduğunu beyan etti. Böylece Plenum, Sovyet dış politikasını "ideolojiden arındırmış oldu." Bu Plenum ayrıca Gromiko'yu emekliye sevk etti ve Ligaçev'in gücünü azalttı. Aralık 1988'de New York'ta Birleşmiş Milletler'de Garbaçov, Doğu Avrupa'dan 500.000 Sovyet askerinin ve altı tank tümeninin çekileceğini açıkladı. 1989'da kar-şıdevrim Doğu Avrupa'yı kasıp kavurdu.

Garbaçov "Brejnev doktrini" adı verilen doktrinden vazgeçti. Doktrin, Sovyetler Birliği'nin ve diğer Doğu Avrupa devletlerinin, Varşova Paktı'na üye herhangi bir ülkede sosyalizmi savunma haklarının ve görevlerinin olduğunu belirtiyordu. Bu doktrin Lenin'in, sınıf mücadelesinin ulusal egemenlik kaygılarından daha öncelikli olduğuna ilişkin klasik görüşle-ri ile uyumluydu.⁴³² Devletler arası ilişkilere doğru genişletilmiş bir tür sınıf dayanışmasını, bir sosyalist devletin diğeri ile dayanışmasını ifade

⁴³¹ Vladimir Şubin, *ANC: A View from Moscow* (Belville, Güney Afrika: Mayibuye Books, University of Western Cape, 1999), 340-341.

⁴³² V. I. Lenin, *Questions of National Policy and Proletarian Internationalism* (Moskova, Progress Publishers, 1970), 60.

ediyordu. David Lane'e göre "1989'da SSCB'nin, müttefiki de olsa başka devletlerin işlerine müdahale etmeyeceği açıkça ortaya konmuştu."⁴³³ Komünist yönetimlerin SSCB'ye göre daha az kök saldı. Doğu Avrupa'da Garbaçov'un asker indirimi ve müdahale etmeme politikaları felaketlere davetiye çıkardı. Komünist yönetimler bütün Doğu Avrupa'da hızla özgüven kaybına uğradı ve muhalefet unsurları cesaretlendi. Garbaçov Brejnev Doktrini'nden tek yanlı olarak vazgeçmişti. Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin kaderi, bir şeyi karşılıksız vermenin nasıl bir felakete neden olacağının göstergesi oldu. Farklı toplumsal sistemlere sahip olan iki Alman devletinin karşılıklı çıkar ve eşit haklar temelinde anlaşarak bir araya gelmesi yerine, Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin sonu, zoraki bir ilhaka ve kapitalizmin restorasyonuna dönüştü.

1987'nin başlarında Garbaçov radikal ekonomik reform yapılmasını teşvik etmeye başladı. Garbaçov'un önerdiği ve siyasi reform programına paralel olan radikal önlemler, daha önceden atılan adımlardan ve elde edilen deneyimlerden vazgeçilmesi anlamına geliyordu.⁴³⁴ Radikal ekonomik değişimin tek itici gücü önderliğin planları ve programları değildi. Ekonomik gelişmeleri kapitalizm yönünde ilerleten üç başka güç daha vardı. Bunlardan birincisi glasnost medyası, ikincisi ekonominin yönetiminden de çekilen SBKP'nin zayıflaması ve üçüncüsü de ikinci ekonominin kontrolsüz şekilde büyümesiydi. Perestroyka 1987-88'de yeni ekonomik güçlerin ve süreçlerin önünü açtı. Görünüşte, Temmuz 1987'deki Merkez Komitesi Plenumu'nda kabul edilen Devlet İşletmeleri Yasası ne merkezi planlamayı reddediyor ne de tam bir piyasa ekonomisine geçişi destekliyordu. Bu yasayı önerenler, yasanın, planlamanın daha esnek olmasını, işletmelerin daha özerk olmasını ve piyasa mekanizmaları ile deneyler yapılmasını sağlayacağını iddia ediyordu. Ayrıca işletme yöneticilerinin seçilerek göreve gelmesinin önünü açıyordu. Üzerinde yeterince düşünülmemiş olan bu düşünce zaman içerisinde, gözü oy sandığında olan yöneticilerin, işçilerin ücretlerini kabul edilemeyecek düzeylerde artırımlarına neden olacaktı. Yasanın bu özelliği, olumsuzlukları anlaşıl-

⁴³³ David Lane, *The Rise and Fall of State Socialism* (Cambridge: Polity Press, 1996), 124.

⁴³⁴ Ellman ve Kontoroviç, 134.

dıktan sonra iptal edilecekti. Ellman ve Kontoroviç, Devlet İşletmeleri Yasası'nın yazılış tarzının planlı bir ekonomi için yazılan geleneksel yasaların yazılış tarzına pek benzemediğini belirttiler. "Başka bir ülkenin yasaları içerisinde, hiç kimseyi hiçbir şey yapmaya zorlamayan bu tür bir ifade tarzını tasavvur etmek zordur."⁴³⁵ Bu yasa büyük ölçüde, değişimin yönüne işaret ediyordu.

Glasnost medyası Sovyet önderliğini, yeni ekonomi politikalarını mümkün olan en riskli yollardan uygulamaya zorluyordu. Medya, önerilen politikaların tartışılmasını ve halkın ekonomik değişimle ilgili düşüncelerini çok büyük oranda etkiliyordu. 1988'e kadar Garbaçov'un ve Yakovlev'in hizmetinde olan glasnost medyası, Garbaçov'un politikalarına dayansa bile her iktisadi hatanın ya da başarısızlığın işletmelerin daha özerk olmasını ve daha fazla piyasalaşmayı zorlamasını temin ediyor, merkezi planlamanın yeniden canlandırılmasını ağızına almıyordu. Önerilen politikalarla ilgili tartışma yalnızca antisosyalist bir yönde ilerliyordu. Zaman içerisinde, planlama kurumlarının "tamamıyla tasfiye edilmesini talep etmek siyaseten mümkün hale geldi."⁴³⁶

Medya baskısı Aralık 1987'de, Ligaçev'in ifadesi ile "ölümcül bir hata-ya" neden oldu.⁴³⁷ Sınai ürünlerin devlet tarafından satın alınma oranında gerçekleşen çok büyük düşüş, planlı bir ekonomiden plansız bir ekonomiye çılgınca sıçranması anlamına geliyordu. Daha doğru bir muhakeme yapan Başbakan Rıjkov ve Ligaçev'e rağmen, Yakovlev ve Garbaçov, devlet tarafından verilen siparişlerin (Sovyet sınai ürünlerinin yönetim tarafından sabit fiyatlardan satın alınması) yüzde 100 düzeyinden, bütün sanayinin yalnızca yüzde 50'si düzeyine indirilmesini sağladılar. Devlet siparişlerinin bu denli düşük bir düzeye indirilmesi, Sovyet sanayisinin yarısının tek bir hamlede, ürünlerini yeni bir toptancı piyasasında satın alma ve satma özerkliği kazanması anlamına geliyordu. Bu piyasa, fiyatların arz ve talep arasındaki dalgalanmalarla belirlendiği, işletmeler arasındaki ticaretten oluşacaktı. Ligaçev ve Rıjkov, devletin sınai ürünlerin

⁴³⁵ Ellman ve Kontoroviç, 145.

⁴³⁶ Ellman ve Kontoroviç, 188.

⁴³⁷ Ligaçev, 339.

yüzde 90'ını satın alacağı, sanayinin yalnızca yüzde 10'unun arz ve talebin belirsizliklerine maruz kalacağı, ihtiyatlı bir deneysel plan önerdiler. Ligaçev-Rijkov planı, işletmeleri özerklik ve serbest fiyatlarla yavaş yavaş deneyim kazanmaya itecekti. Garbaçov planının düpedüz gözü kara bir plan olduğu ortaya çıkacaktı. 1988'de tüketim mallarındaki kıtlıklar hızla arttı ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ilk kez enflasyon ortaya çıktı.

Parti'nin ekonominin yönetiminden çıkarılması ekonominin altını oydu.⁴³⁸ Moskova'daki sektörel bakanlıklar merkezi planlamanın güçlü araçlarıydı. Bu bakanlıklar, Moskova'daki büyük merkez ofislerinden, işletmelerle en yüksek planlama organları ve SBKP'nin Merkez Komitesi Sekreteryası arasındaki bağlantıyı kuruyordu. İşletmelerin performansını denetliyor, plan disiplini sağlıyor ve bölgesel ve sektörel sanayi bağlantıları ile dengelerini koruyorlardı. Perestroyka bakanlıkların gücünü sürekli olarak azalttı. 1986, 1987 ve 1988'de güçteki bu azalma, planlı ekonominin ana eşgüdüm mekanizmalarını yok etti. Parçalama süreci, bakanlık kadrolarının tırpanlanması biçiminde yürümedi. Daha ziyade perestroyka, bakanlıklarla işletmeler arasındaki ilişkiyi yeniden tanımladı. Yeni doğrultular bakanlıkların komut vermesini yasaklıyor, onlara, "işletme özerkliği" geliştirmeleri için yeni bir rol biçiyordu.⁴³⁹ Bakanlıkları iktidarsızlaştırmak yeterince aptalcaydı; ancak halkın güveninin asıl kaybına neden olan şey Garbaçov'un ve danışmanlarının bu politikayı uygulama şekli oldu. Ellman ve Kontoroviç'e göre Garbaçov'un ekibi "sürekli hatalı ve gönülsüz kararlar vererek ve ardından hızlıca aksi yönde davranıp bunları halkın önünde mahkum ederek, kendisini ve politikalarını itibarsızlaştırıyordu."⁴⁴⁰

Planlı ekonomiye en büyük darbe 19. Parti Konferansı'nda vuruldu. Konferans tedrici ilerleme anlayışından vazgeçilmesine ve Parti'nin, Sovyet organlarının ve ekonominin yönetiminin birbirinden ayrılmasına karar verdi. Bu karar Parti'nin, hem örgütsel hem de ideolojik düzlemde ekonomiden çekilmesinde başrolü oynadı. 19. Parti Konferansı'ndan kısa

⁴³⁸ Ellman ve Kontoroviç, 2.

⁴³⁹ Ellman ve Kontoroviç, 150.

⁴⁴⁰ Ellman ve Kontoroviç, 189.

bir süre sonra yeni darbeler, planlama sistemi üzerine yağmur gibi yağdı. 1988 yılının sonbaharında Garbaçov, Birlik Cumhuriyetleri'nin Merkez Komiteleri ile bölgesel Parti komitelerine bağlı 1064 daireyi ve 465 bölümü kapattı. Daire sayısını yüzde 44 düzeyinde azalttı. İdeolojik olarak, Parti'nin ekonominin yönetiminden çekilmesi devlete ait iktisadi kuruluşların liderlerinin, Moskova'daki tek bir merkezden gelen talimatlara uyma konusundaki istekliliklerini zayıflattı. Merkezkaç kuvvetler ekonominin idaresini ele geçirmeye başladı.

Garbaçov ayrıca ikinci ekonomiyi de denetim altına almaya çalıştı. Amerikalı bir akademisyen olan S. Frederick Starr bu kararın, izlenen yolda temel bir değişikliği temsil ettiğini belirtti. Aslında Garbaçov, Sovyet "sivil toplum"unda yeni oluşan kapitalist güçlerin ayaklarının altına kırmızı halı seriyordu. Starr, Garbaçov'un "çok önemli bir seçimle karşı karşıya olduğu" değerlendirmesini yapmıştı. Seçeneklerden biri, ekonomiyi sıkılaştırılmış "denetimler" ve daha iyi planlama aracılığıyla iyileştirme seçeneği idi. Diğer seçenek ise "Rusya'nın, uzun süredir baskı altında tutulan liberal reform geleneği ile entelektüel bir temas kurarak ve özerk hareket ederek ortaya çıkan yeni iktisadi ve toplumsal güçleri" kendi tarafına kazanması idi. Garbaçov, birinci seçeneği reddederek ikincisini seçti. "Özel (kooperatif adıyla) işletmelere izin veren yeni yasası aracılığıyla ikinci ekonomiyi sisteme dahil etmeye (ve bunların kârlarını vergilendirmeye)" çalıştı. Gönüllülük esasına dayalı örgütleri ("enformeller"i), bunların Sovyet toplumu nezdinde meşruiyeti olduğunu iddia ederek kutsadı. Starr'ın ifadesiyle "Perestroykanın unsurlarını Garbaçov'un dehası yaratmamıştır; Garbaçov bunları çevresindeki topluluktan edinmiştir."⁴⁴¹ Britanyalı araştırmacı Anne White, Starr'ın görüşünü doğruladı. "Enformeller", "doğrudan Parti tarafından düzenlenmeyen her türlü etkinliği ifade ediyordu." Bunların çoğunluğu, gençlerin arasında gelişen, siyasi olmayan kültürel örgütlenmelerdi; ve çoğunun kökleri de Hruşçov dönemindeki "buzların çözülüşü"ne dayanıyordu. Şubat 1988'de sayılarının 30 bin civarında olduğu tahmin ediliyordu; bun-

⁴⁴¹ S. Frederick Starr, "A Usable Past," Alexander Dallin ve Gail Lapidus, edl., *The Soviet System from Crisis to Collapse* içinde (Boulder: Westview Press, 1995), 14-15.

ların arasında baskı grupları niteliğinde olanları da vardı, olmayanları da. Zaman içerisinde, özellikle perestroyka döneminde baskı grupları daha da fazla önem kazandı.⁴⁴²

Böylece, 1988 yılında yürürlüğe giren Kooperatifler Yasası ve Kiralama Yasası, SSCB'de kapitalist unsurların hızla büyümesine katkıda bulunmuş oldu. Kooperatifler Yasası, bir tür sosyalist mülkiyet biçimi olarak kooperatiflerin kabul edilebilir olduğu düşüncesi ile Lenin'e kurnazca ama bağlam dışında atıfta bulunuyordu.⁴⁴³ Aslında yasa, kooperatif kisvesi altında özel mülkiyete izin veriyordu. Kısa süre içerisinde, geriye kalan devlet işletmeleri özel mülkiyet altındaki kooperatiflerle ekonomik ilişkiler geliştirdiler. Bu kooperatifler devlet sektörüne göre daha az regüle ediliyor ve daha az vergilendiriliyordu. Sınai mülkiyetin kooperatiflere kiralanması, kamu mülkiyeti kurgusu sürdürülürken, varlıkların özelleştirilmesinin bir yöntemi haline geldi.

Kapitalizmin restorasyonu ile ayrılıkçılığın zafer kazanması iki ayrı süreçti. SSCB, parçaları sosyalist kalarak da dağılabilirdi. SSCB, dağılmadan da kapitalizmi restore edebilirdi. Gerçekte, iki süreç birlikte gerçekleşti ve benzer bir çizgi izledi. Piyasa ve özel mülkiyet yanlısı eğilimin, Rus olsun ya da olmasın, milliyetçilikle ilgili güvenilmez bir yaklaşımı bulunuyordu. Bu eğilim ile Lenin arasında temel, sistematik ve uzun bir geçmişe dayanan farklılıklar vardı.⁴⁴⁴ Lenin ve onun çizgisini izleyenler, milliyetçiliğin ilerici ve gerici yüzlerini görmüştü. Daha da önemlisi 1917'den 1991'e dek, milliyetçilikle mücadele edilmesi gerektiğini, mümkünse milliyetçiliğin yerine enternasyonalizmin konması gerektiğini ya da en azından, gerici tarafını zayıflatmak için milliyetçiliğin demokratik ve ilerici göstergelerini güçlendirmek gerektiğini vurguladılar. Parti içerisinde piyasa, özel girişim ve liberalizme en fazla eğilim gösterenler aynı zamanda sürekli olarak milliyetçilikle mücadele etmekte başarısız oldular.

Milliyetçilik, köylülükte ve bir önceki kuşaktan taşra ile bağlantısı olan

⁴⁴² Anne White, *Democratization in Russia under Gorbachev 1985-91: The Birth of a Voluntary Sector* (New York: St. Martin's Press, 1999), 6-12.

⁴⁴³ Ellman ve Kontoroviç, 150.

⁴⁴⁴ Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution* (New York: Vintage, 1975), 36.

geniş işçi sınıfı kesimlerinde özel olarak güçlü idi. Köylülerin toprak, mülk sahipliği ve memleket konusundaki yaklaşımları, kolektivizasyondan sonra bile onları milliyetçi retoriğe karşı hassas kılıyordu. Genellikle, uzun süre önce taşradan kopmuş olan kentli işçiler, daha fazla sınıf bilincine sahipti. Milliyetçilik onlara daha az çekici geliyordu. Milliyetçilik ayrıca, kendisini Sovyet köylülüğüyle ve 1917 öncesi Rus tarihiyle özdeşleştiren edebiyatçı aydınların bir bölümünü de etkiliyordu.

Garbaçov'un kendisini özdeşleştirdiği eğilimin toplumsal tabanı, milliyetçiliğe en yatkın olan büyük toplumsal sınıflar ve sınıf kesimleriydi: köylülük ve taşra ile toplumsal bağları olan işçi sınıfı kesimleri. Bundan dolayı, SBKP içindeki bu eğilim ideolojik ya da siyasal düzlemde milliyetçilik ile mücadele etmedi. Rus olsun ya da olmasın, milliyetçiliği ya besledi, ya ihmal etti ya da hafife aldı. Ayrıca SSCB'nin ulusal eşitsizliklere karşı mücadelede sağladığı ilerlemeye, olduğundan daha fazla değer biçti. Başarı elde edilmiş olduğuna ilişkin zamansız iddiaları pek çok kişiyi etkiledi, ancak Sovyet yaşamını gözleyenleri hiçbir suretle etkilemedi.⁴⁴⁵

Garbaçov ekibinin milliyetçiliği ve ulusal sorunu kavrayamamasına ilişkin çok sayıda örnek bulunmaktadır. Garbaçov, 1987'deki Devrim Günü konuşmasında Sovyetler Birliği'nin ulusal sorunu çözdüğünü ilan etmişti. Perestroyka döneminin ilerleyen aşamalarında Yakovlev, 1972'de Rus milliyetçiliğine yöneltmiş olduğu saldırıyı savundu. O dönemde yazdığı "Tarih Karşıtlığına Karşı" isimli makale, Brejnev ve Suslov'un, Rus milliyetçiliğini kapsama politikalarına hücum ediyordu. Brejnev ve Suslov bu politikaların, Hruşçov'un "destalinizasyon" kampanyalarının Sovyet devletinin meşruiyetinde yarattığı hasarı sınırlandıracağını umut ediyordu. Yakovlev, Hruşçov'un destalinizasyon hamlesini gençliğinde desteklemişti; benzer düşünceleri Garbaçov döneminde yeniden canlandı.⁴⁴⁶ Yakovlev 1972'de, (kapitalist Batı'yı hor görmek

⁴⁴⁵ Yuri Andropov, "In Celebration of the Sixteenth Anniversary of the Union of Soviet Socialist Republics," *A Reader on Social Sciences* (Moskova: Progress, 1985), 381; John ve Margrit Pittman, *Peaceful Coexistence: Its Theory and Practice in the Soviet Union* (New York: International Publishers, 1964), 85.

⁴⁴⁶ Yitzhak M. Brudny, *Reinventing Russia: Russian Nationalism and the Soviet State* (Cambridge: Harvard University, 1998), 17.

gibi düşünceleri Marksizm-Leninizm ile ortaklaşan) Rus milliyetçileriyle SBKP'deki Hruşçov karşıtları arasındaki ittifakın, Hruşçov döneminin Batı'ya öykünme gibi kilit politikalarını tehdit edeceğinden kaygılanmıştı. Yakovlev 1985-91 döneminde de böylesi bir ittifaktan kaygı duymaya devam ediyordu. Dolayısıyla Rus milliyetçiliğine karşı çıkması ile Hruşçov ve Garbaçov'un politikalarını savunması arasında bir tutarlılık bulunuyordu.

Garbaçov ulusal sorunu ele almakta mutlak olarak beceriksiz kaldı. Baltık cumhuriyetlerinde milliyetçi karakterli huzursuzluk ilk ortaya çıktığında, buna aldırmadı. Daha sonra Litvanya'ya karşı ekonomik baskı uyguladı. Ardından rota değiştirerek Birlik Anlaşması'nın yeniden görüşülmesi için çaba harcadı. Ancak bu çabaları zayıf kaldı ve umutsuz olmaktan çıkamadı. Bu çabası daha da uçtaki milliyetçi ve ayrılıkçı taleplerin ortaya çıkmasına yol açtı. Devletin parçalanması olasılığı büyüdükçe (Temmuz 1998'de Baltık cumhuriyetlerinde yapılan kitlesel gösterilerde bu devletlerin Sovyetler Birliği tarafından ilhak edilmiş olması protesto edildi⁴⁴⁷) Garbaçov'un Politbüro'daki baş müttefikleri deveduğu misali davrandılar. Milliyetçiler, Rusya dışındaki cumhuriyetlerde oluşan "enformel" perestroyka gruplarına giderek daha fazla hakim olmaya başladı. Bu milliyetçiler Rusya'dan ayrılma düşüncesini daha fazla dile getirmeye başladı; hatta diğer cumhuriyetlerdeki Komünist Partiler içerisinde bile bu düşünceleri daha fazla savunur oldular. Yakovlev, Eylül 1988'de Baltık cumhuriyetlerine yaptığı ziyaretin ardından Politbüro'da şunları söyledi: "Herhangi bir sorun yok; perestroyka normal seyrinde devam ediyor." Ligaçev bu yaklaşıma büyük bir öfkeyle tepki gösterdi, çünkü durumun denetim dışına çıkmakta olduğunu farkındaydı. Ancak Yakovlev herhangi bir şey yapılmamasını önerdi ve bu görüş üstün geldi. Birkaç ay içerisinde Litvanya Komünist Partisi bölündü, Parti örgütleri işlemez hale geldi ve cesaret kazanan ayrılıkçılar iktidarın eşğine geldiler.⁴⁴⁸

Buna karşılık ortodoks Marksist-Leninistler, hiçbir zaman kullanılmasının gerekmeyeceğini umarak ayrılma hakkı da dahil olmak üzere

⁴⁴⁷ Odum, 407.

⁴⁴⁸ Ligaçev, 143.

ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını savunuyorlardı. Ayrıca ulusal dillerin ve kültürlerin geliştirilmesi, siyasi önderlikte azınlıkların temsil edilmesinin garanti altına alınması ve Ruslar dışındaki ulusların yaşadığı bölgelerde “eşitleyici müdahale tarzı” sosyoekonomik gelişme sağlanması yanlısı idiler. Bazı burjuva Sovyetologlar bile Sovyetler’in uluslar politikasını Amerikan eşitleyici müdahale politikası ile kıyaslamışlardır. Örneğin yakın zamanda Amerika’da yapılan ve daha önceden baskı altında tutulan milliyetleri ihya ettiği için Sovyetler Birliği’ni öven bir çalışmada Sovyet politikalarının tarihten gelen kalıpları kırdığı vurgulanmıştır. Aynı çalışmada, büyük ve daha ileri bir ulusun daha küçük ve daha az gelişmiş ulusları kucakladığı belirtilmiş ve SSCB “dünyanın ilk Eşitleyici Müdahale İmparatorluğu” olarak adlandırılmıştır. Çalışmayı kaleme alan Terry Martin, Sovyetler Birliği’nin, yükselen milliyetçiliğe, “etnik azınlıklarının ulusal bilinçlerini geliştirmelerini teşvik ederek ve bunlar için ulus devletin karakteristik kurumsal yapılarını oluşturarak” karşılık veren ilk devlet olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁹

Garbaçov uluslar arasındaki eşitsizliği ihmal etti; ya da buna karşı kaydedilen ilerlemeyi tamamen abarttı. İşbaşında geçirdiği altı yıl boyunca hemen hemen her yerde bazı halkların ulusal duyarlılıklarını hafife aldı ve yanlış anladı; diğer reform politikaları da ulusal duyarlılıkları körükledi. Aralık 1986’da Alma Ata’da gerçekleşen ayaklanmalardan on bir ay sonra Garbaçov, Sovyetler Birliği’nin ulusal sorunu çözmesinden övünç duyduğunu açıkladı.

Garbaçov, Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan sürtüşmede bazı sorunları görmezlikten geliyor ya da bazılarını çözmüş olduğunu iddia ediyordu. Bunun haricindeki durumlarda ise, söz konusu ulusal sürtüşmeleri, Politbüro’daki gücünü artırmak amacıyla ahlaksızca manipüle etmeye girişti. Böylece kısa vadeli kazanımları için ilkelerinden taviz vermenin bariz bir örneğini ortaya koymuş oldu. Nisan 1987’de Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ bölgesindeki Ermenilerin ayaklanmasını teşvik etti. Bu sayede, muhalifi olan Azeri Politbüro üyesi Haydar Aliyev

⁴⁴⁹ Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-39* (Ithaca: Cornell University Press, 2001), 1.

için bir sıkıntı kaynağı yaratmış oldu. Aliyev, Ligaçev dahil pek çok kişiden şiddetli eleştiriler aldı ve kariyeri 1987'nin ortalarından itibaren düşüşe geçti. Aynı yılın sonbaharında Politbüro'dan tasfiye edildi.

Karabağ'da Ermeni iddialarının teşvik edilmesi, Garbaçov'un davranış tarzının bir parçasını oluşturunuyordu. Buna göre, yerel yetkililere, genellikle de Garbaçov'un önüne engeller çıkaran Parti birinci sekreterlerine karşı "perestoyka için ulusal cepheler" in oluşumu cesaretlendirilmekteydi. Nisan 1988'de Baltık cumhuriyetlerindeki aktivistler perestroykayı desteklemek amacıyla ulusal cepheler oluşturmaya⁴⁵⁰ ve ulusal taleplerini beyan etmeye başladılar. Bu cepheler hızla ayrılıkçı ve kapitalizm yanlısı bir karakter kazandı. Yine de Garbaçov için etnik çatışmalar bazı avantajlar sunuyordu. Her rahatsızlık Garbaçov'un eline, hiçbir şey yapmasa dahi, rakibi olan yerel Parti önderlerini alaşağı etmek için fırsat veriyordu. Garbaçov'un Politbürosu cephelerin yanında durduğu ya da hiçbir şey yapmadığı her seferinde, milliyetçiliğin daha da uçtaki dışavurumlarını teşvik etmiş oluyordu. Anthony D'Agostino'nun ifadesi ile Garbaçov "büyücünün çırağı" rolünü oynuyor ve kendi amaçları için milliyetçi öfkeyi, denetimden çıkana kadar teşvik ediyordu.⁴⁵¹ (Goethe'nin yazdığı "Büyücünün Çırağı" isimli şiirde, bir büyücünün yanında çıraklık yapan çocuk, işini tembelce ve büyü kullanarak yapmaya çalışır. Ancak başarısız olur ve her şeyi yüzüne gözüne bulaştırır. ç. n.)

Perestroyka bir alanda başarısız olunca, ortaya çıkan hasar bütün alanlara doğru dalgalar halinde yayılmaya başladı. 1988'den itibaren ekonomik zorluklar ve ayrılıkçılık birbirini besledi. 1988'de yokluklar arttıkça çeşitli cumhuriyetlerin ürünleri stoklama ve kendi başlarına hareket etme eğilimleri güçlendi. SSCB'nin planlı ekonomisi, işgücünün ve uzmanlaşmanın cumhuriyetler arasında hassas biçimde bölüştürüldüğü bütünsel bir sistem olarak gelişmişti. Örneğin Baltık bölgesindeki bir sınai kompleks bütün SSCB için kağıt bardak üretiyordu. Moskova'daki merkezi ekonomi otoritesi güçsüz düştükçe, planlamanın yerini cumhuriyetler arasında yapılan değiş tokuş aldı ve ekonomi daha hızlı bozulmaya baş-

⁴⁵⁰ Suny, 464.

⁴⁵¹ D'Agostino, 178.

ladı. Ekonomideki düzensizlik ve belirsizlik ayrılıkçı eğilimleri besledi ve her cumhuriyet ekonomik çıkarlarını olabildiğince korumaya çalıştı.

Garbaçov'un hamlelerinden birkaçı merkez dışındaki yerelliklerin merkeze karşı gücünü artırdı. Ocak 1987'de yapılan Merkez Komitesi Plenumu, nomenklatura sistemine, yani devlet ve cumhuriyet yetkililerinin Moskova'daki Merkez Komitesi Sekreteryası tarafından belirlenen bir listeden seçilmesi uygulamasına karşı kamu nezdinde bir saldırı başlattı. 1987'den itibaren Garbaçov ve diğer Parti önderleri bu atama sisteminin aleyhinde olduklarını beyan ettiler ve bölgelerinde saldırılara maruz kalan yerel yetkilileri savunmayı reddettiler. Bunun sonucunda yerel yetkililer, Moskova'daki önderlerin görüşlerinden ziyade, yerel görüşleri benimsemeyi tercih ettiler. Yerel çıkarlarla Birlik çıkarları çeliştiğinde, yerel önderler, hayatta kalabilmek için yerel çıkarları savunmak zorunda kalıyorlardı. Ayrıca Garbaçov'un dış politikası, özellikle de Baltık devletlerinde yerel çıkarları besledi. Ellman ve Kontoroviç, Garbaçov'un Soğuk Savaş'ı bitirme ve Batı ile yakın işbirliği arama politikasının kendisini, "Baltık devletlerinin ve özellikle de Litvanya'nın kendi kaderini tayin hakkını tanıması için Batı'dan gelen baskılara maruz bıraktığını" belirttiler.⁴⁵²

1987-1988 dönemi sona erdiğinde Garbaçov ve çevresi Ligaçevve diğer rakiplerini bozguna uğratmış durumdaydı. Bu bozgun perestroykanın yapısını değiştirdi. Parti'de giderek artan karışıklık ve Parti'nin ekonomiden çekilmesi, 1988'de iyice görünür hale gelen ekonomik zorluklara yol açtı. Bu zorluklar enflasyona, yokluklara, bütçe açıklarına ve planlı ekonominin kilit kurumlarının parçalanmasına neden oldu. 1988'de, kırk yıl sonra ilk kez bütün ekonomide fiyatlar artmaya başladı. Bir yıl sonra enflasyon yıllık yüzde 20 düzeyine fırlamış durumdaydı. Tüketim malları raflardan kayboldukça stokçuluk hızla yaygınlaştı. Garbaçov'un buyrukları, daha önce güçlü olan sanayiden sorumlu bakanlıkları sakat bıraktı.⁴⁵³ 1988'de Sovyet iktisatçısı T. Koryagina, yasadışı yollardan elde

⁴⁵² Ellman ve Kontoroviç, "The Collapse of the Soviet Union and Memoir Literature," 268-169.

⁴⁵³ Marshall I. Goldman, *What Went Wrong with Perestroika* (New York: Norton, 1991), 128-136.

edilen kişisel servetin 200 ila 240 milyar ruble olduğunu hesapladı. Bu belki de Sovyetler Birliği'ndeki bütün kişisel servetlerin yüzde 20 ila 25'ine denk geliyordu.⁴⁵⁴ Ekonomik kriz gerici milliyetçi ayrılıkçılığı da güçlendirdi. Garbaçov'un "halk cephelerini" ve "ulusal cepheleri" teşvik etmesi (bu, cumhuriyetlerdeki Parti içi rakipleri üzerinde baskı kurma arzusundan kaynaklanıyordu) iktidarın ayrılıkçılara geçmesine neden oldu. Büyümedeki uzun vadeli bir yavaşlamadan değil, perestroykanın başarısız olmasından kaynaklanan ekonomik çöküş bir yıl sonra, 1989'da Garbaçov'a ve SBKP'ye karşı kitlesel muhalefeti harekete geçirdi ve Boris Yeltsin'in antikomünist popülizmine verilen desteğin artmasını sağladı. 1987 ve 1988'de Garbaçov, dönemeci geçti. Çözülme başlamıştı.

⁴⁵⁴ Gregory Grossman, "Sub-Rosa Privatization and Marketization in the USSR," *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 507, (Ocak 1990): 49.

V

Kriz ve çöküş (1989-1991)

1989 yılında, 19. Parti Konferansı'nda yapılan değişikliklerin taşıdığı potansiyeli öngörenlerin korktukları şeyler gerçekleşti. Siyasi reformların uygulanması, partinin ve parti önderliğinin artık denetleyemediği bir siyasi ortam yaratmıştı. 1989 Martı'nın sonundan itibaren parti önderliği gericileşmişti; denetleyebileceğinden daha hızlı gelişen ve parti önderliği ile bir bütün olarak partinin dışındaki siyasi güçlerce sürüklenen değişimlere ayak uyduramıyordu. / *Greame Gill*⁴⁵⁵

Gölge ekonomi bütün ekonomik sektörleri istila etmiştir. / *Stanislav Menşikov*⁴⁵⁶

1991'de kitleler özgürlük ve demokrasi taleplerini destekledi, Komünist Parti bürokrasisi tarafından uzun süredir tekel altına alınan ayrıcalıklara ve iktidara karşı çıktı, ve maddi koşullarının iyileşmesini umut etti. Yeltsin lehine yapılan kitle gösterilerinde, üzerinde "Kahrolsun Garbaçov" ve "Kahrolsun SBKP" sloganları yazan pankartlar bulunuyordu. Ancak hiç "Yaşasın Kapitalizm" ya da "Bütün İktidar Burjuvaziye" yazan pankart görmedim. / *Roy Medvedev*⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ Greame Gill, *The Collapse of a Single-party System* (Oxford: Oxford University Press, 1994), 78.

⁴⁵⁶ Stanislav Menşikov, *Catastrophe or Catharsis? The Soviet Economy Today* (London: Inter-Verso, 1990), 41.

⁴⁵⁷ Roy Medvedev, *Post-Soviet Russia* (New York: Columbia University Press, 2000), 47.

1989-91'de, yani perestroykanın son üç yılında Garbaçov, rakipleri üzerinde zafer kazandıktan sonra Sovyetler Birliği'ni beş önemli açıdan yeniden oluşturdu. Birinci olarak, SBKP'nin öncü rolünü ve tekel konumunu sona erdirdi. İkinci olarak, merkezi planlama ve kamu mülkiyetinin altını oydu. Piyasa ekonomisine geçişi sağlamaya çalışırken SBKP'ye ekonominin yönetiminden el çekti. Devlet mülkiyetindeki işletmeleri özelleştirdi ve filizlenen ikinci ekonomiyi teşvik etti. Üçüncü olarak, bir dizi dış politika konusunda ABD'ye teslim oldu ve nihai olarak emperyalizmle açık bir ittifakın yollarını aradı. Dördüncü olarak, glasnost medyasının Sovyet ideolojisini ve kültürünü yeniden şekillendirmesine izin verdi. Beşinci olarak, ulusal sorunla ilgili hep kafası karışık biri olarak Baltık ülkelerindeki ayrılıkçıları önce bastırmayı denedi; ardından karar değiştirerek cumhuriyetler için yeni bir birlik zemini yaratabilmek amacıyla uzlaşmaya çalıştı.

Garbaçov, 1964'te Hruşçov'un Parti tarafından devrilmiş olmasına önem veriyordu; ve kendi reformlarını geri çevrilemeyecek hale getirmek için Leninizm'in kendisinden "çok ciddi bir kopuş"⁴⁵⁸ yaşama eğilimindeydi. Bu eğilim, SBKP'yi iktidarsız kılarak onu, Sovyet toplumu için bir tür danışma ve stratejik planlama dairesine ve Sovyet işçi sınıfının parlamento nezdindeki sesine dönüştürme biçimini aldı. Garbaçov ayrıca çok partili bir sistemin varlığını, medyanın ve kültürün çoğulcu olmasını istiyordu. Sovyet ekonomisini daha esnek ve dinamik hale getirmek için piyasa güçlerinin, özel mülkiyetin ve özel girişimin daha büyük bir rol sahibi olmasını talep etti. Federal devletin varlığının bütün Birlik çapında devam etmesini istiyordu. Batı ile daha az çelişki yaşamak arzusundaydı. Yalnızca bu son arzusu yerine geldi.

Perestroyka 1989'da "katastroyka"ya⁴⁵⁹ dönüştü. Gerçekte yaşanan şey, üç yıl boyunca SSCB'nin bir ucundan diğerine doğru giderek yükselen ve sonunda Sovyet sosyalizminin çöküşüne yol açan bir kaosun

⁴⁵⁸ Carl A. Linden, *Khrushchev and the Soviet Leadership: With an Epilogue on Gorbachev* (Baltimore: Johns Hopkins, 1990), 235.

⁴⁵⁹ Seamus Milne, "Catastroika has not only been a disaster for Russia: a decade on, enthusiasm for the Soviet collapse looks misplaced." *The Guardian* (Londra), 16 Ağustos 2001.

ortaya çıkmasıydı. 1989'da karşıdevrim Doğu Avrupa'yı kasıp kavurdu ve bir yıl sonra Almanya, NATO'nun ortaya koyduğu koşullar temelinde yeniden birleşti. Aynı dönemde, Garbaçov'un en büyük düşmanı olan Boris Yeltsin (yeniden doğan Azir misali) siyasete geri döndü. Halbuki Garbaçov kendisini 1987'de halka göstere göstere önderlikten kovduğunda kariyeri bitmiş gibi görünüyordu. "Demokratlar"ın önderi olarak yeniden doğan Yeltsin en önemli cumhuriyet olan Rusya Cumhuriyeti'nin denetimini ele geçirdi. 1990'ın başlarına gelindiğinde SSCB'de ikili iktidar ortaya çıkmıştı; Yeltsin Rusya'yı, Garbaçov da Sovyetler Birliği'ni kontrol ediyordu.⁴⁶⁰ 1989-91 döneminde, zaten kötü durumda olan ekonomi daha da kötüye gitti: Üretim düştü, kıtlıklar katlanarak arttı, mağaza rafları boşaldı, maaş çekleri bazen karşılıksız çıkmaya başladı ve halkın öfkesi arttı.⁴⁶¹ Doğu Avrupa'da sosyalizmin yıkılması Sovyet ekonomisini olumsuz etkiledi. Parti'nin ekonomiden düzenli olarak çekilmesi felakete yol açtı. 1991 yazında Batılı araştırmacılar artık bir Sovyet "ekonomik krizi"nden⁴⁶² söz etmeye başladılar. Sovyet vatandaşları suçu perestroykaya yüklüyordu. Daha önce eşi benzeri görülmemiş madenci grevleri, 1989 ve 1991'de olmak üzere rejimi iki kez sarstı. Yönetimin Batılı bankalara olan borcu içinden çıkılmaz bir düzeye geldi. Birlik cumhuriyetleri birbiri ardına egemenliklerini ilan edip birlikten ayrıldıkça da Sovyetler Birliği'nin üniter devlet yapısı un ufak oldu.

Medya, siyaseti bir bütün olarak sağa doğru kaydırды. Anatoli Çernıyayev glasnostu, perestroykanın motoru olarak adlandırdı. Çernıyayev'in ifadesiyle "Glasnostun giderek artan basıncı altında, perestroykanın ideolojiszleştirme süreci başlamıştı."⁴⁶³ Aslında yaşanan süreç bir yeniden ideolojilendirme süreciydi: Kapılar ardına dek açılmış, sosyalist olmayan düşünceler ve antisosyalist düşünceler içeri doluşmuştu. Garbaçov, lam-

⁴⁶⁰ John B. Dunlop, *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 94.

⁴⁶¹ Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford: Oxford University Press, 1996), 193.

⁴⁶² Jerry Hough, *Democratization and Revolution in the USSR, 1985-91* (Vaşington D.C.: Brookings Institution, 1997), 502.

⁴⁶³ Anatoli Çernıyayev, *My Six Years with Gorbachev* (University Park: Pennsylvania State University, 2000), 135.

badan çıkmasına izin verdiği cini kontrol edemiyordu. 1989'da Yeltsin yanlısı "demokratlar" medyanın denetimini ellerine almaya başlıyorlardı. 1991'de, SSCB Başbakanı Nikolay Rıjkov, çılgına dönmüş bir biçimde, Sovyet medyasının neredeyse tamamen "demokrat" muhalefetin eline geçmiş olmasından duyduğu üzüntüyü ifade ediyordu.⁴⁶⁴

Perestroykanın son yıllarında Sovyet toplumunun karanlık tarafındaki iktisadi güçler meşruiyet ve iktidar talep etmeye başladılar. Karaborsa ve Rus çeteleri haşarat gibi çoğalıverdi. Özel girişim ve sahte "kooperatifler" büyüdü.⁴⁶⁵ Boris Yeltsin'in hırslı ve açgözlü destekçileri radikal biçimde piyasalaşmaya doğru güçlü bir hamle yapılmasını sağlamak için lobi faaliyetine giriştiler. Planın yerini piyasanın alması ve Yeltsin'in Rus ekonomisini özelleştirmesi durumunda yüksek mevkideki memurlar, işletmelerin yöneticileri ve diğer yöneticiler "önceden hayal bile edemeyecekleri bir zenginliği" dört gözle bekleyebilirlerdi.⁴⁶⁶ Partinin ve devlet önderliğinin hakim kesimleri rüzgarın hangi yönden estiğini kolayca görebiliyorlardı. Önderlik içerisindeki bozulmuş unsurlar devlet ve Parti mülklerini zimmetlerine geçirmeye ve kendi özel mülkleri haline getirmeye başladılar.

Perestroykanın hayret veren son yıllarında Sovyet halkı Garbaçov'dan nefret eder oldu ve onu hakir görmeye başladı. Bir krizi bastırmaya çalışırken bir başka yerde bir başka krizin patlak vermesi nedeniyle çılgınca oradan oraya koşturan Garbaçov, acınası bir karaktere dönüştü. Elinde sergileyebileceği herhangi bir numara kalmamış olan bir sihirbaza benzemiş, Batı medyası ve Batı'daki yönetimler dışında pek fazla dostu kalmamıştı. 1991'de, Amerika'da Beyaz Saray'daki sahte dostları bile onu terk etmişti.

⁴⁶⁴ Çerniyayev, 299.

⁴⁶⁵ Vadim Volkov, *Violent Entrepreneurs: the Use of Force in the Making of Russian Capitalism* (Ithaca: Cornell University Press, 2002), 24. Volkov, 1998'de çıkan ve yanlış isimlendirilmiş olan Kooperatifler Yasası tarafından yaratılan kooperatiflerin, özel girişimin çok büyük bir hızla büyümesine yol açtığını, buna paralel olarak özel girişimi koruma adına işlenen suçun şiddet düzeyinin de aynı şekilde arttığını belirtmektedir. Yeltsin'in iktidarda olduğu 1992 yılında, daha az bilinen Özel Koruma ve Özel Hafiyelik Faaliyetleri Yasası, gerçekte koruma amaçlı suç yasallaştırdı ve "birkaç yıl için, suç şebekeleri tarafından zaten yürütülen faaliyetlerin çoğuna resmi olarak izin vermiş oldu..."

⁴⁶⁶ Hough, 503.

Garbaçov'un bir komünist olmaktan bir sosyal demokrat olmaya doğru yaşadığı bozulma süreci çok yalın bir süreç oldu. Olayların nereye doğru gittiğine ilişkin yanılsamaları gülünesi bir hal almıştı. 1990'ın Mayıs ayında *Time* dergisine verdiği röportaj, yaşadığı "içsel siyasi devrim" in bir ölçüsü niteliğindeydi.⁴⁶⁷ "Bugün bir Komünist olmak ne anlama geliyor" ve "ileriki yıllarda ne anlama gelecek" sorularına verdiği yanıt şöyleydi:

Benim anladığımı biçimiyle Komünist olmak yeni olandan korkmamak, herhangi bir dogmaya boyun eğmeyi reddetmek, bağımsız düşünmek, düşünceleri ve eylemleri ahlak sınavından geçirmek, siyasi faaliyet aracılığıyla, çalışanların umutlarını ve isteklerini karşılamalarına ve yeteneklerine uygun biçimde yaşamalarına yardım etmek anlamına gelir. Bugün bir Komünist olmanın, her şeyden önce tutarlı bir demokrat olmak ve evrensel insanlık değerlerini her şeyin üzerine koymak anlamına geldiğine inanıyorum... Stalinist sistemi parçaladıkça sosyalizmden geri adını atmıyoruz, onu ileriye taşıyoruz.⁴⁶⁸

Bu çalkantılı yıllarda, düzenin karmaşık görüntüsünün altında basit bir neden yatmaktaydı. Garbaçov önderliği, mücadele politikasının yerine bir uzlaşma ve geri çekilme politikası ortaya koymuştu. Garbaçov, Boris Yeltsin'in önderliğindeki kapitalizm yanlısı koalisyon karşısında geri çekilmişti. Merkezçiliği ve çekingenliği nedeniyle kendisini azarlayan medya karşısında geri çekilmişti. Milliyetçi ayrılıkçılık karşısında geri çekilmişti. Tek yanlı ödünler ve küresel hakimiyet için yanıp tutuşan ABD emperyalizmi karşısında geri çekilmişti.

Garbaçov, rejiminin neden parçalanmakta olduğunu tahlil etme yeteneğinden yoksundu. SBKP'nin likide edilmesinin doğrudan Sovyetler Birliği'nin çöküşüne yol açtığını göremedi. SBKP'yi zayıflatarak, Yeltsin kampını, ayrılıkçıları, ikinci ekonomiyi, Parti'deki bozulmuş unsurları, Rus çetelerini ve Batı emperyalizmini göreceli olarak güçlendirdi. Sovyetler üzerine araştırma yapan Jerry Hough, Garbaçov'un, Batılılar tarafından

⁴⁶⁷ Hough, 260.

⁴⁶⁸ Robert Kaiser, *Why Gorbachev Happened: His Triumphs and His Failure* (New York: Simon and Schuster, 1991), 409.

“kontrol edemediği bir kaplana binmiş” biçiminde tarif edilmesini reddederek, Garbaçov’un hiçbir zaman ciddi olarak kaplanı dizginlemeye çalışmadığını belirtti. “Tersine, kaplanı sürekli olarak cesaretlendirdi. Zor kullandığı pek az durumda, bunun etkili olduğu görüldü.”⁴⁶⁹

Garbaçov’un, siyaseten içinde bulunduğu zor duruma ilişkin yaptığı tahlil bazı açılardan gerçekçilikten yoksundu; ama yine de oyları sayabilir ve anketleri yorumlayabilir durumdaydı. Halk tarafından onay görme oranı yüzde 10’un altına düşmüş durumda iken piyasa politikalarını mantıksal sonuçlarına kadar götürmek için gerekli olan yüreklilikten yoksundu. Ekonomide “şok tedavisi” uygulamak için cesaretini hiçbir zaman toplayamadı. Bunu, Boris Yeltsin yaptı. Bu kavram yapı çözümünü gerekli kılar. Ekonomik “şok tedavisi”, ileri derecedeki akıl hastalarına elektroşok uygulanmasından türetilmiştir. Sadistçe bir uygulama olan ve itibarı kalmayan bu tedavi çoğu hastaya iyi gelmemiş, pek azını iyileştirebilmiş ve gereksiz yere acı çekilmesine neden olmuştur. Ekonomik şok tedavisi, sosyalizmde yaşayan insanları, akıl hastalığından muzdarip varsaymıştır. Bu “şok tedavisi” toplumun çoğunluğunun işsiz ve evsiz kalmasına, eğitim ve sağlık haklarından, emekli maaşlarından yoksun kalmasına, suça karşı güvenliğini yitirmesine neden olurken, bir azınlığın zengin olması için fırsat yaratmıştır.

Garbaçov, giderek kötüleşen siyasi konumunu manevralar yaparak, tereddüt ederek, doğaçlama yaparak ve gerçeği gizleyerek yönetmeye çalıştı. 1989-91’de kitlesel huzursuzluk artıkça Sovyet halkı, Garbaçov’un “yeni dönüm noktaları” ve “belirleyici sınavlar” üzerine yaptığı gereksiz yere uzun konuşmalarla alay ediyor ve felaketleri ilerleme gibi gösterme çabası ile dalga geçiyordu. Garbaçov çıldırmışçasına, ekonomiyi ve siyaseti her açıdan rayından çıkaran politikalardan vazgeçmeden SSCB’yi dengede tutmaya, denetimi yeniden eline almaya çalışıyordu. Partiyi bir safra gibi kaldırıp atan Garbaçov, bunun sonuçlarından yakayı sıyırmaya uğraşıyordu. Siyasi sistemi stabilize etmek amacıyla yönetimi, yeni devlet kurumları üzerinden sürdürmeye çabaladı. Bu yeni kurumların başında bir yürütücü başkanlık ve Halk Temsilcileri Kongresi geliyordu.

⁴⁶⁹ Hough, 249.

Ancak “demokratlar” Kongre’deki kilit noktaları çabucak ele geçirdiler. Garbaçov batan ekonomiyi stabilize etmek için piyasa ekonomisine geçişi sağlamaya çalıştı. Kendi politikalarının darnadağın ettiği SBKP üzerindeki etkisini stabilize etmek için ise SBKP Genel Sekreterliği konumuna sıkıca sarıldı ve rakiplerini yakın çevresine yerleştirerek memnun etmeye uğraştı. Bu son taktik 1990’ın sonlarında ve 1991’in başlarında sergilediği geçici taraf değişikliğinde somutlandı: Baş revizyonistler Yakovlev ve Şevardnadze, Garbaçov’un yakın çevresinden ayrıldı ve Garbaçov, Vladimir Kriyuçkov ile başka Komünistleri öne çıkardı. Garbaçov, Sovyetler Birliği’nin dağılmasını engellemek amacıyla önce bastırma politikasını denedi; daha sonra ise bir Birlik Anlaşması konusunda uzlaşma aramaya çalıştı.

Stabilizasyon girişimlerinin, biri hariç hiçbiri başarılı olmadı. Garbaçov dış ilişkilerde bir tür dengeye, Sovyet dış politikasını tersyüz ederek ulaştı. Perestroykanın son yıllarında sosyalist müttefiklerini ve Üçüncü Dünya’daki müttefiklerini terk etti. Batı’dan siyasi destek ve finans kredisini almaya çalıştı. Sovyetler Birliği 1991’in sonlarında, ABD’nin uysal küçük ortağına evrilmiş durumdaydı.

Bu bölüm, 1989-91 döneminin önemli olaylarını ele almaktadır: Doğu Avrupa’da sosyalist yönetimlerin alaşağı edilişi, Parti’nin yok edilişi, “demokrat” muhalefetin yükselişi, derinleşen ekonomik kriz ve SSCB’nin parçalanışı. Bunlar, birbiriyle etkileşim içerisinde gerçekleşen süreçlerdi. Ancak son tahlilde, bir süreç diğerlerinin hepsini kendi peşinden sürüklemişti: Önderliğin, bu tarihte dahi Garbaçov’un politikalarına karşı potansiyel bir engel oluşturan SBKP’nin baskın rolünü sona erdirmekteki kararlılığı.

Garbaçov, politikalarının sonuçlarını görmek konusunda gerçekçi olmasa da, yakın çevresinden bazıları bu kadar saf değildi. William Odom’a göre Garbaçov’un danışmanı Aleksandr Yakovlev başından beri sürecin nereye doğru gittiğinin farkındaydı:

Haziran 1994’te aynı soruyu (başından itibaren Garbaçov’un reformlarının Sovyetler Birliği’nin ve Sovyet sisteminin çöküşüne neden olabileceğini anlayıp anlamadığını) Yakovlev’e bir akşam

yemeği sırasında sordum. Eski rejimi yok ettiklerinin farkında olduğu yanıtını verdi; ve biraz neşeli bir biçimde ‘bunu, rakiplerimiz zamanında uyanıp engellemeden önce yaptık’ diye ekledi.⁴⁷⁰

Benzer biçimde, Garbaçov’un dış politika konusundaki baş yardımcısı olan Anatoli Çernıyayev de her şey dağıldıkça Garbaçov’un önderliği içerisinde daha gerçekçi olanların kafa yapısını açıkladı. Revizyonist önyargıları ve söylemini bir tarafa bırakmadan, en azından bazılarının, izledikleri “üçüncü yol”un bir serap olduğunun farkına varmaya başladığını ifade etti. SBKP’nin 28. Kongresi’nin taslak Programı’nın tartışılacağı bir Politbüro toplantısının arifesinde Çernıyayev, çekirdekteki önderlerin karşı karşıya olduklarını düşündükleri çıkmazı tanımlamak için şu sözleri kullandı:

Sorunun püf noktası, düşünce sarkacının iki kutup arasında salınması idi. Çarelerden biri, baskı uygulamak kısmı hariç, Stalin’in sosyalizm modeline tutunmaktaydı. Diğer ise zaten gözle görünür hale gelen piyasa ekonomisinin (özünde burjuva demokratik) kurallarını kabul etmekten geçiyordu. Açıkta ki zorlayıcı modeli ve onun topluma güç ve devlet ideolojisi aracılığıyla kabul ettirilmesini reddettikten sonra, ikinci yolu izlemekten başka seçenek kalmayacaktı. Hiç kimse bunu kabul etmek istemiyordu. Hatta işlerin gerçekte bu noktaya geldiğinin hemen hemen hiç farkında değildik.⁴⁷¹

Krizlerin sayısı hızla arttıkça, bazı gözlemciler ABD destekli bir destabilizasyon sürecinin işaretlerini gördüler. 1970 ile 1973 arasında Allende’nin başkanlığı döneminde Şili’ye karşı uygulanan ABD kampanyasını anımsadılar. Nixon ve Kissinger bu kampanya ile “Şili ekonomisini felç etmişlerdi.” Destabilizasyon, zayıf Üçüncü Dünya ülkelerindeki Komünist, sol, ulusalcı ve diğer bağımsız yönetimleri devirmek için emperyalistlerin kullandığı yaygın bir politika idi. Ancak SSCB, dışarıdan

⁴⁷⁰ William E. Odom, *The Collapse of the Soviet Military* (New Haven: Yale University Press, 1998), 439.

⁴⁷¹ Çernıyayev, 255.

girişilen bir destabilizasyon hamlesi için fazla güçlüydü. ABD'nin uygulayacağı savaş basıncı SSCB'yi zorlayabilirdi; ama ezemezdi.⁴⁷² Sovyetler çöktükten sonra Reagan yönetiminin üyeleri, Sovyetler'in parçalanmasındaki rollerini abartılı biçimde ifade ettiler.⁴⁷³ Bush yönetimi Garbaçov'u destekleyen bütünleşik bir Batı politikasını uygulamaya çalıştı. Bu politikaya göre Garbaçov, bütün Sovyetler Birliği'ni kapitalizme bir altın tepsi üzerinde sunacak olan güvenilir bir kişiydi. Başta ABD ve NATO, Garbaçov'un tükenmiş bir güç olduğu ortaya çıkana kadar, yalnızca Rusya'yı önerebilecek durumda olan Yeltsin'i desteklemedi. ABD ayrıca, etnik çatışmaların ve askeri parçalanmanın, devasa Sovyet nükleer silah ve nükleer reaktör ağına yönelik oluşturacağı riskten çekiniyordu. Bush 1991'de, Basra Körfezi Savaşı'nı Garbaçov'un da desteklemesini istedi.

Garbaçov sonlara doğru iyice umutsuzluğa gömüldü; arzularla olguları ayırdetmekte sıkıntı yaşıyor gibi görünüyordu. Yardımcılarından bazıları, çalışırken patolojik düzeyde mantıkdışı davrandığını gözlemliyorlardı. 1990 ve 1991 yıllarında yaptığı yurtdışı gezilerinde kendisine düzülen cömertçe övgüler aklını çelmişti. Çernıyayev, Garbaçov'un düşüncelerinin, yurtiçindeki gerçek siyasi durumuna ilişkin "giderek artan şekilde, dolambaçlı ve gerçekdışı mantık ile dolmaya" başladığını söylemişti. "Yabancı liderler ve gazeteciler tarafından kahraman ilan edilmenin yarattığı uyuşturucu etkisi, düşünce yapısını giderek daha görünür biçimde çarpıtıyordu."⁴⁷⁴

Genel Sekreter'in yeni bir Birlik Anlaşması peşinde koşmasından daha mantıksız bir şey olamazdı. Aslında bu anlaşmanın koşullarına görünürde karşı çıkıyordu. Birlik Anlaşması'nın yeni bir taslağının her hazırlanışında tersleniyordu. Her yeni taslak Birlik devletine daha da küçük bir rol biçiyordu. Sabrının sonuna gelen ve kafası iyice karışmış olan Garbaçov, kendisini kandırıyor ve siyasi olarak yok ediyordu.⁴⁷⁵ Jerry Hough, bü-

⁴⁷²Frances Fitzgerald, *Way Out There in the Blue: Reagan, Star Wars and the End of the Cold War* (New York: Simon and Schuster, 2000), 475.

⁴⁷³Peter Schweizer, *Victory! The Reagan Administration's Secret Strategy That Hastened the Collapse of the Soviet Union* (New York: Atlantic Monthly Press, 1994), 14.

⁴⁷⁴Oclom, 474.

⁴⁷⁵Hough, 432.

tün mülkiyete sahip olmaktan kaynaklanan sınırsız bir güce sahip olan bir yönetimin, “vergi gelirlerinin denetimini yerel yönetim birimlerine bırakarak” kendisini tahrip etmesinin, tarihte başka hiçbir örneğine rastlanmadığını belirtmiştir. “1990 yazından 1991 yazının sonuna kadar gerçekleşen şey tam da budur.”⁴⁷⁶

Bütün Garbaçov projesi bir yanılsamadan esinlenilmişti. Bu, sosyalizmin iyi taraflarıyla Avrupa kapitalizminin iyi taraflarını birleştirerek sosyalist SSCB’yi bir Batı Avrupa sosyal demokrasisine dönüştürme yanılsamasıydı.⁴⁷⁷ Ancak Garbaçov, yanılsamalar üzerine kurulan projelerin başarısız olduğunu keşfetti. Bir kanyonu iki adımda sıçrayarak geçemezsiniz. Bazı Marksistler, Garbaçov’un bilinçli olarak doğrudan kapitalizmin restorasyonunun peşinde olduğunu belirtmişlerdir. Kabul etmek gerekir ki parçalanma süreci böyle bir görüntü yaratmıştı. Ancak böylesi bir iddia ile, Garbaçov’un projesinin ideolojik yapısı gözden kaçırılmış olur. Garbaçov’un dünyaya sınıfsal olmayan bir pencereden bakması ona, serabın bir serap olmadığını, iki sistem ve iki sınıf arasında üçüncü bir yol olduğunu ve onun “sosyalizm”inin, yani bir sosyal güvenlik ağı ve sınıf ortaklığı politikalarını barındıran bir kapitalizmin gerçek sosyalizm olduğunu düşündürmüştü. Bu siyasi düşünme eğilimi, gerçek sosyalizmi “Komünizm” ya da “Stalinizm” olarak adlandırmakta ve karalamaktaydı. Garbaçov’un projesinin kapitalizmin restorasyonu ile sonuçlanması, kendisinin bu sonucu bilinçli olarak istediğini kanıtlamaz. 1989-91 krizi sürekli olarak derinleşmişti, çünkü Garbaçov, krizin başlıca sebepleri olan üçüncü yol arayışından ve Parti’nin likide edilmesinden

⁴⁷⁶ Hough, 502.

⁴⁷⁷ Pekka Sutela, *Economic Thought and Economic Reform in the Soviet Union* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 5. Sovyetler Birliği’nin dışında, burjuva iktisatçıları, “sosyalist reform” ekonomisinin, kapitalizm tam anlamıyla restore edilene kadar kapitalist unsurları sisteme dahil etmeyi amaçladığını belirttiler. Sutela’ya göre “Böyle bir [ortodoks Komünist, yani büyük ölçüde kamu mülkiyetinde ve merkezi olarak planlanan] bir ekonomi modelinin verimsizliğini ve hatta olanaksızlığını gören ilk reformcular, ortodoks kabullerin bir bölümünü esnettiler ve kapitalist korporasyonu model olarak görme eğilimine girdiler. Daha ileride, kapitalizmin daha fazla özelliği normatif verimli sosyalizm imajına eklendi. Bu, 1980’lerin sonuna, hakiki kapitalizme geçiş yaşanana kadar devam etti. Aynı süreç Macaristan ve Polonya gibi ülkelerle de yaşandı.” Sovyet uzmanı olan Dr. Sutela, Finlandiya Bankası için çalışmaktaydı.

hiç vazgeçmemiştir. Partiyi zayıflatma düşüncesinin ilk, en bilinçli ve en istikrarlı savunucusu olan Aleksandr Yakovlev, 1990'da Garbaçov'un önüne son bir plan koydu. Politbüro'yu ve Merkez Komitesi'ni "perestroykanın önündeki en büyük engel" olarak adlandıran Yakovlev; Garbaçov'u, Parti'yi kenara doğru itmeyi daha da hızlandırmaya teşvik etti. "Halk Temsilcileri Kongresi'ni topla ve başkanlık iktidarını tesis et." Kolektivizasyonun, kamu mülkiyetinin ve Birlik devletinin "toprak köylülere, fabrikalar işçilere verilsin; cumhuriyetlere gerçek özgürlükleri verilsin" sloganı ile tasfiye edilmesini önerdi. Çok partili bir sistemin kurulmasını, SBKP'nin iktidar tekelinden vazgeçmesini, nomenklatura aparatının tasfiye edilmesini ve Batı'dan büyük miktarlarda borç alınmasını tavsiye etti. Garbaçov'u "askeri bir reforma girişmeye, generallerden kurtulmaya, bunların yerine yarbayları atamaya, Doğu Avrupa'dan çekilme işlemini başlatmaya, sanayiden sorumlu bakanlıkları lağvetmeye, girişimcilere serbestlik tanımaya, [Başbakan] Rıjkov'u ve Gosplan'ın başındaki [Yuri] Maslyukov'u tasfiye etmeye zorladı."⁴⁷⁸ Sonunda Garbaçov, Yakovlev'in önerilerinin çoğunu kabul etti.

1989'da Sovyet siyasetini başlıca iki süreç belirledi. Bunlardan bir tanesi medyanın manşetlerine taşınırken, diğeri taşınmadı. Bunlardan birincisi Doğu Avrupa'daki sosyalist devletlerin hızlı bir biçimde çökmesiydi. Fransız Devrimi'nin 200. yıldönümüne denk gelen bu süreç bir dizi karşıdevrimle ortaya çıktı. İkinci süreç ise Garbaçov'un "radikal siyasi reform"unun uygulanmasıydı.⁴⁷⁹ Garbaçov'un Sovyet dış politikasını revize etmesi Doğu Avrupa'daki çöküşü tetikledi; ve Doğu Avrupa'daki çöküş de Sovyetler Birliği'nde revizyonizmin güçlenmesine neden oldu. Garbaçov, Aralık 1988'de New York'ta Birleşmiş Milletler'de yaptığı konuşmada, yeni Sovyet politikasını ilan etti. Buna göre sosyalist devletlerin içişlerine karışılmayacak ve Doğu Avrupa'daki askeri güç geri çekilecekti. Politikadaki bu değişiklik Doğu Avrupa'daki muhalefeti güçlendirdi ve Batı'yı cesaretlendirdi. 1989'da Doğu Avrupa'daki devletlerin birbiri ardına çökmesi sosyalizmin itibarını ve gücünü zayıflattı ve SSCB

⁴⁷⁸ Çernıyayev, 257.

⁴⁷⁹ Gill, 95.

ekonomisini olumsuz etkiledi.

Doğu Avrupa'daki sosyalist devletlerin çöküşü, Sovyetler'in çöküşünü ele alan bu çalışmanın sınırlarının dışında kalmaktadır. Öncelikle, Doğu Avrupa'daki sosyalist devletler daha gençti ve kökleri Sovyet sosyalizmine göre daha zayıftı. İkinci olarak, Doğu Avrupa'nın büyük bölümünde sosyalizm, yerel devrimci hareketlerden ziyade Kızıl Ordu'nun savaş dönemindeki müdahalesinden kaynaklanmıştı. Bu ülkelerin Sovyetler tarafından işgal edilmesi, Nazilerin baskısı ile neredeyse yok edilen küçük Komünist partilerin savaş sonrasında antifaşist koalisyonlar kurarak hükümetler oluşturmalarını ve bunların daha sonra sosyalist rejimlere evrilmesini sağlamıştı. Dolayısıyla Doğu Avrupa'da dışsal koşullar devrimin görece kolay ve barışçıl şekilde gerçekleşmesini sağlamış, ancak daha "kusurlu" devrimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Üçüncü olarak, ulusal ve dinsel duyarlılıklar bu ülkelerdeki rejimlere zorluk çıkarmıştı. Katolik olan Polonya gibi ülkelerde Rusya'nın tarihi düşman olarak görülmesi sosyalizmin meşruiyet kazanmasında ayrı bir sorun oluşturmaktaydı. Rusya'nın tarihi bir dost ve müttefik olarak görüldüğü Ortodoks Bulgaristan ve Sırbistan gibi ülkelerde ise sosyalizm daha kolay ilerledi. Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde (DAC) ulusal birlik arzusu ayrı bir sosyalist devlet kurma görevi ile çelişiyordu. Ancak Yugoslavya'da sosyalizm, ulusal bağımsızlık isteği ile birleşmişti. (Bu, 1990'larda Yugoslav Federasyonu'nun geriye kalan unsurlarının birliği ve sosyalist karakterini ortadan kaldırmak için NATO'nun neden bu kadar çok uğraşması gerektiğini açıklamakta yardımcı olmaktadır.) Dördüncü olarak, Batı ile sınırı olan bazı ülkeler, özellikle de DAC, Çekoslovakya ve Macaristan daha zengin kapitalist komşularıyla girişilen ekonomik ve ideolojik yarışın baskıcı üzerlerinde hissettiler. Bu komşular, sosyalist devletlerin aksine Üçüncü Dünya'dan servet ediniyorlar ve ABD'den yardım alıyorlardı. Bu tür bir baskı ile karşı karşıya kalan Polonya ve Macaristan, Batı bankalarına büyük miktarlarda borçlandı. Macaristan 1985'te Uluslararası Para Fonu'na (IMF) dahil oldu. Beşinci olarak, Stalin dönemindeki aşırı baskı Çekoslovakya gibi ülkelerin halklarında öfke birikimine neden oldu. Çekoslovakya Komünist Partisi, 1968 yılında iyice görünür hale ge-

len güçlü revizyonist akımlardan zarar gördü. Son olarak, Batı, on yıllar boyunca bir “ötekileştirme” politikası gütmüştü. Bu politikanın amacı, SSCB ile kendisi arasına mesafe koymak isteyen Romanya gibi ülkeleri ödüllendirerek Doğu Avrupa sosyalizminin birliğini bozmaktı.

Doğu Avrupa’daki çöküş Sovyetler’deki gelişmelerle iç içe geçmişti.⁴⁸⁰ Bu çöküş dünyanın her tarafındaki komünistler için bir aşağılanma, bir uyarı ve siyasi morallerine vurulan büyük bir darbe anlamına gelmişti. Ayrıca, SSCB’nin her tarafındaki ayrılıkçıları ve kapitalizm yanlılarını cesaretlendirmişti.

1989’da, ikinci başlıca süreç olan Sovyet siyasi reformu yürürlüğe kondu. Garbaçov, Haziran 1988’deki 19. Parti Konferansı’nda, son dakikada yapılan parlamento dalaverelerinin de yardımıyla “radikal siyasi reform”u kabul ettirdi.⁴⁸¹ Kısa bir süre sonra Garbaçov ve Yakovlev, konferans kararlarını örgütsel gerçekliğe tercüme ettiler.

Haziran 1988’den, SSCB Halk Temsilcileri Kongresi seçimlerinin yapıldığı Mart 1989’a kadar Parti’yi zayıflatmaya dönük hamleler hızlı ve güçlü bir biçimde hayata geçirildi. Haziran 1988’de, 19. Parti Konferansı’ndan sonra yapılan ilk Merkez Komitesi Plenumu’nda Garbaçovcu güçler parti aparatının iktidarını kırmak için alt düzeylerdeki görevlilerin devreye alınması talebinde bulundular.⁴⁸² Garbaçov Eylül ayında, yerel aparatın sayısının 900.000 kişi düzeyinde azaltılmasını istedi.⁴⁸³ Revizyonist olmayan ve revizyonizm karşıtı Politbüro üyelerini tasfiye etti. Eylül ayındaki Merkez Komitesi Plenumu’nda, deneyimli Andrey Gromiko’yu, Politbüro üyeliğinden azletti. Gromiko, Garbaçov’un reformlarını yavaşlatmıştı. İdeolojinin sorumluluğundan alınarak tarımın sorumluluğu verilen Yegor Ligaçev artık (bir anlamda üssü olan) Merkez Komitesi Sekreterliği’ni yürütmeyecekti.⁴⁸⁴ Yakovlev ve Garbaçov’un güvenilir bir müttefiki olan Vadim Medvedev, Politbüro üyesi oldu. Ligaçev’in ideoloji ve dışişlerin-

⁴⁸⁰ Marshall I. Goldman, *What Went Wrong with Perestroika?* (New York: W. W. Norton, 1991), 193.

⁴⁸¹ Brown, 184.

⁴⁸² Gill, 68.

⁴⁸³ Çernyayev, 173.

⁴⁸⁴ Gill, 74.

deki sorumluluklarını Medvedev ve Yakovlev üstlendi.

Çerniyayev, Garbaçov'un ve danışmanlarının SBKP'nin merkezi aparatını küçültürken sahip oldukları istekliliği şöyle açıkladı: "Garbaçov aparatın yarı yarıya azaltılmasını önerdi." Çerniyayev bunun üçte iki oranında olmasını önerdi. Daha sonra keyfi bir biçimde bu oranın yarı yarıya ile üçte iki arasında olması konusunda anlaştılar. Ardından Garbaçov yönetsel dairelerin ve iktisatla ilgili olan dairelerin tamamen ortadan kaldırılmasını önerdi. "Sosyoekonomi dairesini, yönetsel yetkileri ve işlevlerinden arındırıp teorik bir organ olarak koruyacağız."⁴⁸⁵ Bu, herhangi bir plan dahilinde yapılmayan, sonuçları üzerinde düşünülmeyen, sırf yapmış olmak için yapılan düşüncesizce bir hareketti. Çerniyayev, Batı medyasının "küçük bir darbe" olarak adlandırdığı bu hamlenin yarattığı yaygın kafa karışıklığı ve moral bozukluğunun varlığını samimi bir biçimde kabul etti. Bu gelişme, 19. Parti Konferansı'ndan sonra ülke çapında başlamış olan merkezi otoritenin ve iktidarın zayıflama sürecini şiddetli bir biçimde hızlandırdı. Daha önceki iktisadi ve yönetsel işlevlerinden yoksun kalmış olan bütün düzeylerdeki yerel ve bölgesel parti örgütleri çaresizce çırpınıyorlardı.⁴⁸⁶

Mart 1989'da, yeni "radikal siyasi reform"un kamu nezdindeki ilk sınavı olan Halk Temsilcileri Kongresi seçimleri yapıldı. Ligaçev'e göre seçimler SBKP üzerinde, kendisinin tetiklemiş olduğu bir felaket yarattı.⁴⁸⁷ Seçimler hakkındaki yasa ile ilgili kamu nezdinde herhangi bir tartışma yürütülmedi. Dahası, Merkez Komitesi, yerel ve bölgesel Parti yetkililerine seçimlere müdahale etmeme ve adaylar için güçlerini harekete geçirmeme talimatı verdi. Bunu da "demokrasiye saygı" olarak adlandırdı. Merkezi Parti büroları, yerel örgütleri kendi kaderleri ile baş başa bıraktılar. Kısa bir süre sonra bazı SBKP adayları halkın önünde kendi aralarında münakaşa etmeye başladılar. Asıl görevi uluslararası ilişkiler olan Yakovlev seçimlerde büyük bir rol oynadı. Aynı şeyi, müttefiki olan Vadim Medvedev de yaptı. Politbüro üyesi Vitali Vorotnikov'a göre seçi-

⁴⁸⁵ Çerniyayev, 175.

⁴⁸⁶ Çerniyayev, 179.

⁴⁸⁷ Yegor Ligaçev, *Inside Gorbachev's Kremlin* (Boulder: Westview Press, 1992), 91-93.

min kuralları tek taraflı olarak, revizyonizm karşıtı komünistlerin aleyhine işlemekteydi.⁴⁸⁸ Basının, işyerinde seçim ilkesine yönelttiği saldırının başarılı olması nedeniyle, Mart 1989 seçimleri aydınları gereğinden fazla ve işçilerle köylüleri yetersiz düzeyde temsil eden sonuçlar doğurdu.⁴⁸⁹ Bir kolu arkasında bağlı olarak yarışmak zorunda kalan Parti büyük sıkıntı çekti. Halk Temsilcileri Kongresi'ne seçilen delegelerin yüzde 87'si Parti üyesi olduğu halde ve pek çok üst düzey yetkili seçildiği halde, çok sayıda Parti önderi de seçimi kaybetti. Karşısında başka aday bulunmayan Parti adaylarının yüzde 44'ü, seçilmek için gerekli olan yüzde 50 barajını aşamadı.⁴⁹⁰ Seçilemeyenler arasında Moskova ve Kiev'in belediye başkanları, Kiev, Minsk, Kişinyev, Alma Ata ve Frunze'nin Parti şefleri, Letonya'nın başbakanı, Litvanya'nın cumhurbaşkanı ve başbakanı, otuz sekiz bölgenin Parti birinci sekreterleri ile neredeyse bütün Leningrad Parti önderliği bulunmaktaydı. Parti desteklemediği halde hâlâ Parti üyesi olan Boris Yeltsin, oyların yüzde 89'unu alarak yankı uyandırdı.⁴⁹¹

Princeton Üniversitesi'nde görev yapan tarihçi John Dunlop, yeni seçilmiş olan Halk Temsilcileri Kongresi'nin Mayıs-Haziran 1989'da yapılan ilk toplantısını, "her şeyi değiştiren" olay olarak tanımladı.⁴⁹² Garbaçov ani bir kararla, toplantının televizyondan yayınlanmasını sağladı. 200 milyon Sovyet yurttaşı on üç gün ve on üç gece boyunca televizyonun karşısına mihlanıp kaldı. Yayının saplantı derecesinde izlenmesi nedeniyle, o günlerdeki ekonomik verim yüzde 20 düzeyinde azaldı.⁴⁹³

Halk Temsilcileri Kongresi'nin ilk toplantısında aydınlr, Garbaçov'unkinden belirgin biçimde farklı olan bir gündem dayattılar. Andrey Saharov, SSCB Anayasası'nın, SBKP'nin öncü rolünü anayasal güvence altına alan altıncı maddesinin iptal edilmesini talep etti. Yeltsin, büyük bir ciddiyetle, ufukta bir Garbaçov "diktatörlüğü"nün görüldüğünü be-

⁴⁸⁸ Vitali I. Vorotnikov, *Mi Verdad: Notas y Reflexiones del Diario del Trabajo de un Miembro del Buro Politico del PCUS* (Havana: Casa Editorial, Nisan 1995), 486.

⁴⁸⁹ Gill, 78.

⁴⁹⁰ Gill, 79.

⁴⁹¹ Gill, 79.

⁴⁹² Dunlop, 79.

⁴⁹³ David M. Kotz ve Fred Weir, *Revolution from Above* (New York: Routledge, 1997), 102.

lirterek uyarıda bulundu. Vlasov isimli bir Sovyet atleti KGB'nin "suçlar tarihi"ne saldırdı. Karyakin isimli bir konuşmacı Lenin'in Kızıl Meydan'da bulunan mozolesinin yerinden kaldırılmasını istedi. Delegeler tek partili sistemi alenen suçladılar. Bazı konuşmacılar Karl Marx'ın düşüncelerini ve *Kapital*'i tartışmaya açtılar. Kongre, 1939'da imzalanan Nazi-Sovyet paktını yeniden incelemek ve Tiflis'te gerçekleşen bir katliamı araştırmak için komisyonlar kurdu. Siyasi değişim, "eşkin gidişten dörtlüye gidişe" doğru evrilmişti.⁴⁹⁴ Haziran 1989'dan sonraki her ay içinde gerçekleşen değişim, Nisan 1985 ile Haziran 1989 arasında gerçekleşen değişimden daha fazlaydı.

Kongre'nin tutanakları SBKP'nin özgüvenini tepeden tırnağa sarstı. Milyonlarca insan için Kongre, Parti'nin, Sovyet tarihinin ve bütün toplumsal düzenin meşruiyetine zarar verdi. Ayrıca sosyalizm karşıtlarını cesaretlendirdi. Siyasi tahayyül sınırlarını genişletti. Yönetilen reform sona ermişti. Garbaçov "olayların üzerinde sörf yapan biri"ne dönüştü.⁴⁹⁵

Temmuz 1989'da Sovyet işçi sınıfı Garbaçov'un perestrojka'sı ve Birinci Halk Temsilcileri Kongresi hakkındaki kararını verdi. Rusya'da Kuzbas ve Vorkuta'da, Ukrayna'da Donbas'ta ve Kazakistan'da Karaganda'da, yıkıcı etkileri olan madenci grevleri patlak verdi. Bağımsız işçi örgütleri iş durdurma eylemi başlattılar. Bu örgütler 1986'dan itibaren sanayi bölgelerinde, resmi sendikal yapının dışında, tıpkı Moskova'daki "enformeller" gibi büyümüşlerdi.⁴⁹⁶ 1920'lerden bu yana gerçekleşen ilk kitle-sel işçi eylemi⁴⁹⁷ olan bu grev, Garbaçov önderliğini sarstı. Popülist bir olanak yakaladığını sezen Yeltsin, madencileri "demokratlar"ın tarafına kazanmak için hemen çalışmaya başladı. Haziran'da toplanan Kongre'de ortaya çıkan, yerleşik düzeni yıkıcı atmosfer, madencileri eyleme geçmekte kışkırtıcı etki yapmıştı; ancak onları greve sürükleyen asıl şey ekonomik zorluklar olmuştu. Devlet tarafından verilen siparişlerin düşüncesizce azaltılması, özellikle kömür madenciliğine büyük bir darbe

⁴⁹⁴ Dunlop, 81.

⁴⁹⁵ Dunlop, 79-81.

⁴⁹⁶ Dunlop, 106-7.

⁴⁹⁷ Kotz ve Weir, 139.

vurmuştu; çünkü maden işletmeleri teçhizat ve malzemeyi piyasa fiyatlarından satın alırken, kömürü ancak hükümetin belirlediği sabit fiyat-tan satabiliyorlardı.⁴⁹⁸ Madenciler 1989'da, daha yüksek ücret talebinde bulunmuşlardı. Ancak bunun yanında, merkezi bakanlıkların madenleri denetlemesine son verilmesi, kömür fiyatlarını kendilerinin belirlemesine izin verilmesi ve SSCB Anayasası'nın altıncı maddesinin iptal edilmesi gibi siyasi talepler de dile getirmişlerdi. Madenciler birkaç yerde doğrudan Komünist Parti ile karşı karşıya geldiler. Moskova, 160 milyonluk toplam işgücü içerisinde 1 milyonunu istihdam eden bu çok büyük ve çok önemli sektördeki grevden o denli korktu ki on gün boyunca üç önemli kurum (Parti'nin üst düzeyi, Yüksek Sovyet ve Bakanlar Konseyi) madencilerin yüksek maliyetli taleplerini karşılayacak bir yol bulmaya çalışmak dışında pek bir şey yapmadı.⁴⁹⁹ Kısa bir süre sonra Moskova maden bölgelerine çok büyük miktarlarda sabun, taze et, süt, şeker ve hayvansal yağ gönderdi.

Bu arada Yeltsin, Rusya Federasyonu cumhurbaşkanı seçilmeden önce madencilerin önemli bir bölümünün desteğini kazanmıştı. Nisan 1991'de yeni bir grev başladı. Bu grev, madenci grevinden ziyade bir genel grevi andırıyordu. İki ay süren grev, sanayinin temel sektörlerini etkileyerek, zaten zayıflamış olan Sovyet ekonomisini felç etti. Bu sefer madenciler Yeltsin'in programını savunuyorlardı; talepleri arasında Sovyet hükümetinin istifası da bulunuyordu. Grevin sona erışı, Yeltsin'in otoritesinin gide-rek arttığının bir göstergesi oldu. Grev ancak Yeltsin, madenleri Sovyet nüfuzundan Rusya Federasyonu nüfuzuna geçirdikten sonra sonuçlandı. Bu grev Garbaçov'un, Yeltsin kampının artan gücü karşısında daha da uzlaşmacı bir tutum takınmasına neden olmuştu.⁵⁰⁰

1989'da Kongre'de çok farklı görüşlerin ortaya konması, Parti'nin üzerindeki, örgütlü grupların varlığına izin verilmesine yönelik basıncın artmasına neden oldu. "Demokratlar"ın iddiası, adayların bazı konular üzerinde farklı görüşlere sahip olmaması durumunda Parti içinden çok aday-

⁴⁹⁸ Ligaçev, 347.

⁴⁹⁹ Dunlop, 82.

⁵⁰⁰ Dunlop, 51.

lı seçim yapılmasının anlamsız olduğu yönündeydi. Yeni yasama organlarına seçilmiş olan bazı Komünist vekiller Parti görüşlerine karşı gelmeye başlamışlardı bile. Örneğin Litvanya Komünist Partisi, Sovyetler'in birliği konusunda Garbaçov'dan farklı düşünüyordu. Bu gelişmeler SBKP'nin iç tartışmalarından daha hızlı ilerliyordu. Gerçek olaylar, Parti içi farklılıkların ele alınmasında yaşanan tartışmaların kurallarını belirliyordu.⁵⁰¹ Parti'nin örgütlü grupların varlığına izin vermesinden sonra, başka siyasi partilerin varlığına da izin vermesine tek bir adım kalmıştı. Bunun pek de ötesinde olmayan bir yerde, sosyalizme ve Birlik devletine muhalif olan partilere izin verilmesi düşüncesi pusuda bekliyordu. Garbaçov, Kasım 1989'a kadar çok partili sistem olasılığını reddetmişti. Merkez Komitesi, Anayasa'nın altıncı maddesini gözden geçirirken, Moskova'da, Boris Yeltsin'in konuşmacı olduğu ve yarım milyon kişinin katıldığı bir "demokrat" mitingi düzenlendi. Bu mitingde altıncı maddenin iptal edilmesi talep edildi. Garbaçov, Mart 1990'daki Merkez Komitesi Plenumu'nda görüşlerini değiştirdi ve altıncı maddeyi ortadan kaldırarak yeni yasal partilerin önünü açtı.⁵⁰²

SBKP bir güven bunalımına sürüklenmişti. 1989'da, 19 milyon olan üye sayısının artışı durdu. 1990'da ise üye sayısı 250.000 kadar azalmıştı. Kadrolarda edilgenlik ve tutukluk egemen olmuştu. Anketlerin sonuçlarına göre Parti'nin itibarı, otoritesi ve sahip olduğu halk desteği azalmaktaydı. 1989'da SBKP halkın gözünde Garbaçov'un politikalarıyla özdeşleşmiş olmanın bedelini ödüyordu; zira bu politikalar halka sıkıntı ve belirsizlik dışında pek bir şey vermiyordu. Ne Garbaçov'un ne de başka herhangi bir Parti önderinin, sorunlarla başa çıkmak ya da Parti'nin kaderini değiştirmekle ilgili somut bir planı bulunmamaktaydı.⁵⁰³

SBKP'de her zaman düşünce çeşitliliği ve ideolojik mücadele var olagelmisti. Ancak Lenin'den sonra politikaların hayata geçirilmesini engelleyecek örgütlü eğilimlerin varlığından kaçınılmıştı. Leninizm bağlamında, SBKP'nin içinde ve dışında, çok sayıda adayın katıldığı seçimler yapıl-

⁵⁰¹ Gill, 94-95.

⁵⁰² Gill, 104.

⁵⁰³ Gill, 104.

ması mümkündü.⁵⁰⁴ İşçi sınıfı partisinin öncü rolünü üstlenmesi ve diğer partilerin işçi sınıfı iktidarını ve sosyalizmi kabul etmeleri durumunda, yani karşıdevrimci olmadıkları durumda çok partili bir sosyalist devlet olunmasında bir sorun yoktu. DAC, Polonya, Vietnam, Çekoslovakya, Bulgaristan ve Kuzey Kore’de çok partili sistemler bulunuyordu.⁵⁰⁵ Devrimin kazanımlarını tersine çevirmek amacını güden antikomünist partilerin yasallaşmasını hiçbir sosyalist devlet kabul edemezdi.

SBKP’nin düşüş sürecinde bir sonraki önemli moment 1990 yılının ortalarında yapılan 28. Kongre oldu. Kongre yaklaştıkça Parti hızla çözülmeye devam ediyordu. Parti, işçi sınıfını kaybetmeye başlamıştı. İşçiler partiye ilgi göstermemeye ve ayrılmaya başladılar. Greame Gill’e göre, SBKP Moskova kent kongresindeki delegelerin yalnızca yüzde 7,2’si işçiydi. “Sanayi bölgesi Yaroslavl’dan ulusal kongreye tek bir sanayi işçisi dahi delege olarak gönderilmemişti.”⁵⁰⁶ Kötüleşen koşullar karşısında öfkelenen işçiler “ekonomik reformların, neden işçilere zarar veren değişimlerle başlatıldığını” soruyorlardı.⁵⁰⁷ 1990’ın başlarında Parti üyeliğinde yaşanan kan kaybı hızlandı. Parti’nin tabanı Marksizm-Leninizm’in terk edilmesini yüksek sesle eleştiriyordu. Bu, pek az Sovyet işçisinin sistemi savunduğu iddiasına fazlaca önem verenlerin gözardı ettiği bir olgudur (bu konu, Bölüm 7’de ve Son Söz’de daha etraflıca ele alınacaktır). Greame Gill, 28. Kongre’ye doğru gidilirken “bu dönemde, Marksizm-Leninizm’e olan inancın tazelenmesinin, parti önderliğine karşı gelişen ve partinin ideallerinin ters yüz edilmiş olduğuna yönelik şikayetlerin yaygınlaşmasına neden olduğunu” belirtmiştir.⁵⁰⁸

1990 yılının ilk yarısında SBKP’nin içindeki örgütlü hizipler belirginleşti. Beyaz yakalı işçiler ve profesyonellerin önderliğindeki Demokratik Platform, SBKP’nin parlamenter bir sosyal demokrat partiye dönüştürülmesini savunuyorlardı. İsmi ile örtüşmeyen bir çizgiye sahip olan

⁵⁰⁴ Ligaçev, 89.

⁵⁰⁵ P. N. Fedoseyev, ed., *What Is Democratic Socialism?* (Moskova: Progress Publishers, 1980), 127.

⁵⁰⁶ Gill, 115.

⁵⁰⁷ Gill, 115.

⁵⁰⁸ Gill, 117.

Marksist Platform, piyasa ekonomisini savunuyordu. Mayıs 1990'da yapılan Parti içi anketler, Parti tabanının giderek büyüyen bir bölümünün, önderlerinin bozulmuş olduğunu düşündüğünü ve Sovyet yönetiminin ekonomik çöküşü durdurabileceğine inanmadığını ortaya koymaktaydı. Anket uygulananların yarısından fazlası, Parti'yi artık ülkenin ana siyasi gücü olarak görmemekteydi.⁵⁰⁹

Temmuz 1990'da toplanan SBKP 28. Kongresi, bir Parti Kongresi'nde Garbaçov'un politikaları üzerine gerçekleşen son çekişmeye sahne oldu. Ancak Kongre, Genel Sekreter'in revizyonist siyasetini engellemek için hiçbir şey yapmadı. Kongre, misyonunu ve işçi sınıfı tabanını hızla yitiren bir Parti için yeni bir dönüm noktası oluşturdu. Komünist olmayan medya, Parti'nin gündemini belirledi. Tartışmanın konusu, "piyasa ekonomisinin uygulanıp uygulanmayacağı" değil, "nasıl bir piyasa ekonomisi uygulanacağı" oldu. Kongre, Politbüro'yu büyük ölçüde etkisiz hale getirdi. Birliğe dahil olan cumhuriyetlerdeki Parti örgütlerinin, SBKP'nin kararlarını gözden geçirmelerine ve kendi Parti programlarını belirlemelerine olanak tanıyarak ayrılıkçılığı desteklemiş oldu. Marksizm-Leninizm'i bir ideolojik kılavuz olmaktan çıkarttı. Merkez Komitesi'ni, yetki sahibi bir önderlik organı olmaktan çıkartıp kısmi temsil yeteneğine sahip olan bir meclis haline getirdi. Merkez Komitesi'nin genel sekreter karşısındaki gücünü azalttı. Garbaçov'u Merkez Komitesi değil, bütün SBKP Kongresi seçmiş oldu. Böylece seçimler arasındaki dönemde görevinden alınması olanaksız hale gelmemekle birlikte zorlaştı. SBKP içerisinde "platform", "grup" ya da "kulüp" kurma hakkı tanındı; ancak "hizip" oluşturma serbestisi tanınmadı. Garbaçov'un rakipleri için bu, yalnızca lafzi düzeyde kalan bir zaferdi. Zira hizipler çoktan oluşmaya başlamıştı. Revizyonizm karşıtları ayrıca, silahlı kuvvetler içerisindeki Parti örgütlenmesinin korunması ve anlamsız da olsa demokratik merkezîyetçiliğe bağlılığın ifade edilmesi için verdikleri mücadeleyi de kazanmışlardı.

Ligaçev, 28. Kongre'de Genel Sekreter yardımcısı seçilmeyi başaramadı ve SBKP'de aktif görev almadı. Yeltsin gösterişli bir şekilde SBKP'den ayrıldı. Benzer biçimde, Leningrad belediye başkanı Anatoli

⁵⁰⁹ Gill, 135.

Sobçak, Moskova belediye başkanı Gavril Popov ve eski Marksist tarihçi Yuri Afanasyev gibi tanınmış “demokratlar” da Yeltsin’e ayak uydurdu. Demokratik Platform, SBKP’nin varlıkları üzerinde hak iddia ederek partiden ayrıldı. 28. Kongre’den sonra SBKP’nin siyasi gidişatı daha da anti-sosyalist bir yöne kaydı. Bunun nedeni yalnızca Garbaçov’un zafer kazanması değildi; dürüst Komünistlerin sahneden çekilmesi de bunda etkili olmuştu. Revizyonizm karşıtları SBKP’den umudunu kesmiş ve gayretlerini, yeni kurulmuş olan Rusya Federasyonu Komünist Partisi (RFKP) içinde etki sahibi olmaya yöneltmişlerdi. Ligaçev, 1989’da Sovyet Köylü Birliği’nin ve 1990’da RFKP’nin kurulmasına yardım etti.⁵¹⁰ Ligaçev’in bu zamana dek SBKP içerisinde kalmış olmasının nedenlerinden birisi, Parti siyasetini 28. Kongre’de tersine çevirmek için son bir çaba harcamak istemesiydi. Ligaçev, Garbaçov ve Yakovlev’in aksine oyunu kurallarına göre oynamaya devam etmişti. Ligaçev, Mayıs 1990’da Garbaçov’a bir mektup yazmış ve bu mektupta perestroykaya halen bağlı olduğunu ifade etmişti. Garbaçov’dan, mektubu Politbüro ve Merkez Komitesi önderliğinin okumasını sağlamasını talep etmiş; Parti’nin ve ülkenin yaşadığı krizin tartışılacağı bir Merkez Komitesi Plenumu toplanması önerisine kulak vermesini istemişti.⁵¹¹ Garbaçov mektubu başkalarına okutmadı.

28. Kongre’den sonra, 1990 yılının ortalarından 1991 Ağustosuna kadar Parti “içe doğru çöktü”.⁵¹² Parti’nin hiziplere ayrılma süreci hızlandı. Özellikle işçi üyelerin sayısı hızla azaldı. Aidatlar toplanmaz, yayın satışları yapılmaz oldu ve Parti’nin diğer gelir kaynakları tükendi. Parti neredeyse iflas etme noktasına geldi. Finansal kayıplar, örgütün etkisini daha da zayıflatacak düzeyde personel indirimine yol açtı. Komünist vekiller yeni devlet organlarında açıkça uyumsuzluk sergilemeye başladı. Bu arada “demokratlar” SBKP üyelerinin bütün devlet kurumlarından ve sosyal kurumlardan tasfiye edilmesi için baskı yapmaya başladı. Ağustos 1991’den, “Ağustos darbesi”nin başarısızlığa uğramasından (daha ileride ele alınacak) ve Sovyet yönetimi tarafından sıkıyönetim ilan edilmesinden

⁵¹⁰ Ligaçev, 368.

⁵¹¹ Ligaçev, 177-179.

⁵¹² Gill, 144.

sonra Parti'nin durumu dibe vuracak kar'ar kötüleşti. Sovyet medyasında ve dünya medyasında SBKP karşıtı histeri patlaması yaşandı. SBKP'nin yasadışı ilan edilmesi ve varlıklarına el konması için bir kampanya başlatıldı ve bu kampanya durdurulamadı. SBKP'nin kaderi belli olmuştu.

Parti'nin parçalanmasına paralel olarak silahlı kuvvetler ve Parti'nin silahlı kuvvetler içerisindeki etkisi de yıkıma uğradı. 1989-91 döneminde Garbaçov, SBKP'nin, diğer kesimlere göre daha yoğun Marksist-Leninist ideolojik eğitim alan Sovyet silahlı kuvvetleri üzerindeki etkisini kendi eline almaya çalıştı. Garbaçov ve çevresindekiler, Parti'nin silahlı kuvvetler üzerindeki etkisinin kırılmasının, bütün siyasi sistem üzerindeki etkisinin kırılmasının bir parçası olacağını düşünüyorlardı. "Partisizleştirme" sürecinin ilk adımı Sovyet askeri doktrinini değiştirmek oldu. Bu doktrin, caydırıcılığın ABD ve Sovyet silahlarının eşit düzeyde olmasına bağlı olduğuna ve SSCB'nin Varşova Paktı'ndaki müttefikleri ile diğer kardeş sosyalist devletlere yardım etmesi gerektiğine dayanıyordu. Sovyetler'in tek taraflı silahsızlanması silahlı kuvvetlerde moral kaybına ve koşulların bozulmasına neden oldu. Askeri parçalanmaya neden olan üç başka gelişme de yaşandı: Garbaçov'un kuvvetlerde indirimle gidilmesi talimatı, silahlı kuvvetlerin durumunun medya tarafından saldırgan bir biçimde işlenmesi ve zorunlu askerliğe karşı gelişen direnç. 1989 ve 1990 yıllarında çok sayıda subay silahlı kuvvetlerden ayrılmaya başladı. 1989 ile 1991 arasında Sovyet silahlı kuvvetlerindeki asker sayısı 5,3 milyon'dan 4 milyonun altına düştü. Terhis olan askerler genellikle kendilerini işsizliğin ve evsizliğin beklediği memleketlerine döndüler. Bu arada Garbaçov, SBKP'nin silahlı kuvvetler içerisindeki örgütlenme aracı olan Askeri Siyasi İdare'nin lağvedilmesine yönelik planları yürürlüğe koymuştu. Ligaçev ve yandaşları 28. Kongre'nin bunu hayata geçirmesini engellemeyi başardılarsa da Parti'nin etkisinin ortadan kalkış süreci, karşı konulamayacak biçimde yol alıyordu.

Garbaçov'a direnen SBKP önderlerinin ürkekliği, siyasi yeteneklerinin gelişmemiş olması, içi boş hayaller kurmaları⁵¹³ ve inanmadıkları politikalara sıklıkla razı olup bunlar lehine oy vermeleri nasıl açıklanabilir?

⁵¹³ Vorotnikov, 486.

Garbaçov'un rakipleri, uzun bir süre boyunca kendisini görevden alacak güce sahip durumdaydılar; ancak bu konuda harekete geçmediler. Hatta Politbüro, Garbaçov'un istifasını reddetmişti.⁵¹⁴ Garbaçov'un yandaşı Çernıyayev, çok gergin bir toplantı hakkında daha sonra şöyle öfkeli bir ifade kullanacaktı: “[Garbaçov'un istifasının] bir şantaj olduğunu mu düşünmüştünüz? Yoksa bir oyun olduğunu mu?” Garbaçov'un rakiplerinin Politbüro'da ve Merkez Komitesi'nde çoğunluğu ellerinde bulundurdıklarını belirten Çernıyayev onlarla şöyle alay ediyordu: “‘Çöküş’ o zaman yeni başlıyordu; ‘düzeni yeniden sağlayabilirdiniz!’ Ama hayır! Ne buna cesaretiniz vardı ne de ortaya koyabileceğiniz alternatif bir görüş.”⁵¹⁵

Revizyonist kanat, rakiplerine göre daha iyi yönetiliyordu. Bu nedenle, önceden öngörülemeyen olaylar Sovyetler'in çöküşünde rol oynadı. Politbüro'da yaşanan ve Ligaçev için bozgunla sonuçlanan Nina Andreyeva çatışmasından sonra, Garbaçov'un rakiplerine karşı bir güç birliği oluştu. Revizyonistler inisiyatifi ellerinde tuttu ve rakiplerinin etkili olduğu Parti tabanını tırpanlamaya başladı. Ligaçev saldırıya geçmekten ya da önderliğe oynamaktan kaçındı ve Garbaçov'un aşırılıklarına muhalefet etti; ancak Stephen P. Cohen'e göre Garbaçov'un, kısmi piyasalaşmanın yararlarına inanmak gibi bazı kabullerine destek verdi.⁵¹⁶ Gücü kırılana kadar, Garbaçov'un en yakınındaki isim olabilmek için Yakovlev'le rekabet etmeye çalıştı. Yakovlev'i revizyonizmin gizli ajanı olarak görüyor ve onun, Garbaçov'a delice tavsiyelerde bulunduğunu düşünüyordu. Ligaçev ancak iş işten geçtikten sonra Garbaçov'a karşı tutarlı bir mücadele başlatabildi; ancak bunu yaptığında artık SBKP önderliğinin tepesinde yer almıyordu.

Örgütlü ve kararlı bir muhalefet, tıpkı Hruşçov'u alaşağı ettiği gibi Garbaçov'u da alaşağı edebilirdi. Mayıs 1990 gibi sonlara yaklaşan bir tarihte bile Merkez Komitesi'nin yüzde 70'i Garbaçov'a karşıydı.⁵¹⁷ Peki Ligaçev, SBKP içinde revizyonizme karşı 28. Kongre'de verdiği son mü-

⁵¹⁴ Çernıyayev, 189.

⁵¹⁵ Çernıyayev, 189.

⁵¹⁶ Ligaçev, xxiii.

⁵¹⁷ Çernıyayev, 270.

cadeleyi neden kaybetti? SBKP önderliğinin çapı 1960'lardan itibaren neden bu denli ciddi düzeyde düştü? SBKP, 1964'te Hruşçov'un üstesinden gelebilmişken, 1987-91 döneminde Garbaçov'un üstesinden neden gelememi?

Bu sorulara verilecek yanıtlar çöküşün kendisinin açıklanabildiği alanlarda, yani ekonomi ve siyasette bulunabilir. Politbüro'da yaşanan tartışmalar yalnızca fikirlerin çatışması şeklinde gerçekleşmiyordu; bu tartışmalarda iddialar, kişilerin özellikleri üzerinden üstün geliyordu. Çatışan tarafların hangisinin üstün geleceğini çıkarlar ve güçler belirliyordu. Güçlü siyasi, ideolojik ve ekonomik odaklar Ligaçev'in ve taraftarlarının altını oyuyordu. Hepsinden önemlisi, 1980'lerin sonlarına gelindiğinde, 1960'ların aksine ikinci ekonomi çok daha büyük, bunun toplumsal düzene yönelik bozucu etkileri çok daha derin ve SBKP'nin üst düzeyine sızıışı çok daha belirgin ve kesindi. Ligaçev, Garbaçov'un, ekonomik reformlarla ikinci ekonomiyi ve özel girişimi teşvik ederek Parti'deki çürümeyi daha da derinleştirdiğini açıkça görüyordu. Bunu Ligaçev şöyle ifade ediyordu: "Aniden, bir iki yıl içerisinde, Nisan 1985'te Parti'nin yeni dönem için yaptığı sağlıklı başlangıcı bozan, korkunç ve kesinlikle çok daha bozulmuş güçler ortaya çıktı."⁵¹⁸

Garbaçov'un bozulmayı, Parti'nin en üst düzeyinden başlayarak, hem kendisi örnek olarak hem de göz yumarak teşvik ettiğine ilişkin kanıtlar bulunmaktadır.⁵¹⁹ Bir dönem Garbaçov'un başdanışmanı olan Valeri Boldin, SBKP'nin tarihi boyunca iç mücadelelere (oportünistlere, sapmalara, hiziplere, Menşeviklere, Troçkistlere vb. karşı) sahne olduğunu ifade etmiştir. Ancak Boldin'e göre ilk kez Garbaçov'la birlikte SBKP bir bozulma sorunu ile karşı karşıya kalmıştı. Bu sorun en tepeden en alta, bölgesel Parti komitelerinin sekreterlerine, yasadışı işlere bulaşan Merkez Komitesi üyelerine kadar genişlemiş durumdaydı. Boldin'e göre Parti'de bozulma ve ihtiras bu kadar "üst düzeylerde" daha önce hiç görülmemişti. Bu, Parti'nin kendisini savunma yeteneğini köreltmışti. Boldin'in

⁵¹⁸ Ligaçev, 44.

⁵¹⁹ Valeri Boldin, *Ten Years That Shook the World: The Gorbachev Era as Witnessed by His Chief of Staff* (New York: Basic Books, 1994), 258.

ifadesiyle “namussuzluk virüsü Parti’nin bağışıklık sistemini bozmuş ve istikrarını zedelemiştir.”⁵²⁰

Yasal ve yasadışı özel girişimin büyümesi ve Parti ile iç içe geçmesi, her düzeydeki dürüst Parti görevlilerinin verimliliğini azaltmış ve moralini bozmuştu. Üst düzey Parti ve devlet bürokrasisinin büyük bölümünün, devlete ait varlıkları, dokunulmazlık zırhı içerisinde çalıp çırtıklarını görmekteydiler. Bu arada, antikomünistler tarafından yönetilen bağımsız medya, toplumsal algıları, inançları ve beklentileri yeniden şekillendiriyordu. Parti, iktidarın merkez organı olarak ortadan kalkıyordu. Bu tür eğilimler SBKP içindeki güç dengelerini değiştiriyordu. 1964’teki koşullar böyle değildi.

Bu arada Parti tabanının ve sıradan işçilerin harekete geçirilmesi, son derece sorunlu bir şeydi; zira ortada, bir SBKP genel sekreterinin önderliğinde gelişen bir karşıdevrim ve ona eşlik eden eşi benzeri görülmemiş bir siyasi karmaşa vardı. Tabandaki komünistler atıl değildi, ama bir Parti önderine karşı hareket başlatmaya değil, Parti inisiyatifi doğrultusunda hareket etmeye alışkindılar. Dahası, tabandaki işçiler giderek daha fazla enflasyonla, yokluklarla ve işsizlikle meşgul olmak zorunda kalıyorlardı. 1991’in ortalarına gelindiğinde ekonomik çöküntü yaşanmaktaydı. Milyonlarca işçi yaşam standartlarını grevler aracılığıyla korumaya çalışıyordu; ancak SBKP’nin zayıf düşmesi, Parti içinde verilecek bir mücadeleyi güçleştirmekteydi. Partinin örgütsüzleşmesi, doğrultusunu kaybetmesi ve iktidarını yitirmesi önderliğe karşı tabandan gelişecek bir direniş olasılığını kısıtlamaktaydı. Bütün bunlara karşın, Mart 1991’de Sovyet işçilerinin büyük bir çoğunluğu SSCB’nin varlığının sürdürülmesi yönünde oy kullandı. Gündelik yaşamla boğuşan sıradan işçilerin protestoları ekonomik mücadelenin ötesine geçmiyordu ve bu eylemler ya yanlış yönlendiriliyor ya da hiç yönlendirilmiyordu. Bununla birlikte SBKP tabanında revizyonistlere karşı gelişen muhalefet gücünü korudu ve ancak Temmuz 1990’da, 28. Kongre’de sona erdi.

Revizyonizm karşıtı güçlerin kaybetmesinin bir başka nedeni ikinci ekonomi ile bağlantılı idi. Sovyet toplumunda, ikinci ekonomi aracılığıy-

⁵²⁰ Bolkın, 282.

la elde edilen yeni özel servet, yükselen kapitalizm yanlısı siyasetçilerin kampanyalarına akmaktaydı. Tarihçi Stephen Handelman gözlemlerini şöyle aktarmaktaydı: “*Vory* [hırsızlar], Kremlin’deki tutucuların [yani ortodoks Komünistlerin], büyük miktarda karaborsa kâr üretmiş olan iktisadi liberalizasyonu kısıtlamak için hevesli olduklarını biliyordu... Yeltsin’i Moskova’daki Beyaz Ev’e çıkartan kampanyada Moskova belediye başkanı seçilen Gavril Popov, reformcuların, *teneviki*’den (çoğunlukla yeraltı dünyası ile bağlantılı olan gölge işadamları) destek gördüğünü itiraf etmişti.” Siyasette paranın etkisi (Sovyet tarihi boyunca daha önce görülmemiş biçimde) sosyalizm karşıtı unsurları güçlendirdi ve hakiki Komünistlerin altını oydu.⁵²¹

Garbaçov’un sıradışı medya politikaları kendisine ve sonraları kapitalizm yanlısı güçlere, daha önce hakiki Komünistlerin sahip olduğu çok önemli bir avantaj verdi. Yakovlev’in medyada yaptığı atamalar, Hruşçov dönemindeki ılımlı liberalizasyonun çok ötesine geçen bir siyasi tartışmanın kurallarını ve koşullarını belirledi. 1989’da Halk Temsilcileri Kongresi’nin ortaya çıkışından sonra SBKP karşıtı aydınlar ve bunların medyadaki müttefikleri sosyalizmin aktif savunucularına karşı saldırıya geçti. Böylece, Garbaçov’un dönemindeki siyasi ve ideolojik koşullar, yirmi beş yıl önceki Hruşçov döneminden çok daha farklı hale geldi.

Bireysel ve öznel etmenler gerçek, ancak ikinci derecede rol oynadı. Önderlik nitelikleri önemliydi. Eğer Ligaçev ve onun yandaşları parlak önderlik niteliklerine sahip olsalar ve revizyonistler bu niteliklerden mahrum olsalardı, nesnel koşullardan bağımsız olarak olaylar daha farklı gelişebilirdi. Ancak mücadele esnasında Garbaçov, sayıca yetersiz kaldığı durumlarda bile daha güçlü konumda oldu. Başlıca rakibi olan Ligaçev, bir yazarın ifadesiyle “acınası, ilkeli Ligaçev”⁵²² olmayabilirdi, ancak kesinlikle demokratik merkezîyetçilik, tevazu ve sadakat gibi Komünist ilkelere tedrisatından geçmişti. Bu ilkeler kendisinin etkili bir muhalefet

⁵²¹ Stephen Handelman, *Comrade Criminal: Russia’s New Mafiya* (New Haven: Yale University Press, 1995), 311.

⁵²² Stephen Kotkin, *Armageddon Averted: the Soviet Collapse 1970-2000* (Oxford: Oxford University Press, 2001), ix.

sergileme yeteneğini kısıtlamıştı. Her ne kadar geniş bir kesimden saygı görüyor olsa ve tartışılmayacak önderlik niteliklerine sahip olsa bile, uzun bir süre boyunca kendisini Garbaçov'un politikalarını ılımlılaştırma-ya çalışmakla ve sağdan gelen basınca karşılık vermekle sınırlandırmıştı. Hruşçov'un Beriya'yı tutuklamakta ve Brejnev'in Hruşçov'u görevden almakta kullandığı kolektif kararlılık, örgütlülük ve planlamanın aynısını sergilese idi, büyük bir olasılıkla Nina Andreyeva olayını kendi lehine çevirebilir ve Garbaçov'u makamından indirebilirdi. Ancak Ligaçev'in kendisini savunmak haricinde harekete geçememesi, kendisinin elde etmiş olduğu prestije sahip olmayan müttefiklerini hareketsiz kıldı. Bu geldiği değerlendirilen Garbaçov ve Yakovlev, Ligaçev'i yıpratıcı bir eleştiri yağmuruna tuttu ve Ligaçev'in önderlikteki ve medyadaki müttefiklerini, kendilerini sakınmak zorunda bıraktı.

1989-91 döneminde SBKP hızla erirken, antikomünist muhalefet aynı hızla yükseldi. Pek çok reform yanlısı SBKP önderi iyi niyetli bir biçimde çok partili sistem düşüncesini benimsemeye başladı. Ancak antikomünistler halen kapitalizm yanlısı emellerini maskeliyorlardı.⁵²³ Komünist önderler ise yeni siyasi düzenlemeleri tasarlarırken devlet iktidarı sorununa şaşırtıcı derecede düşük bir önem atfediyorlardı. Yeni bir hareket ya da partinin devletin sınıf karakterini ve Komünist Parti'nin öncü rolünü tanıyıp tanımamasına önem vermiyorlardı.

1985'ten sonra ortaya çıkan "demokrat" muhalefetin ataları, Hruşçov dönemindeki "buzların çözülüşü" yıllarında, yani 1953 ile 1964 arasında bulunabilirdi. Hruşçov liberal aydınlara hoşgörü ile yaklaşmıştı. 1964'ten, yani Brejnev daha az hoşgörü sergilemeye başladıktan sonra aydınların bir bölümü muhalif bir hareket yarattı. Muhalifler Buharin-Hruşçov geleceğinin mirasçılarıydı. Garbaçov bu muhaliflerden etkilendi. Bunlar ayrıca "demokrat" programın kilit unsurlarını ürettiler. Daha Mayıs 1970'te, perestroykanın sloganlarının ve programının öncüsü olan bir açık mektup yayınlanmıştı. Brejnev ve diğer Sovyet önderlerine hitaben yazılan bu sıradışı mektup, önde gelen üç muhalif olan Andrey Saharov (fizikçi) ve Valeri Turkin (fizikçi) ile Roy Medvedev (yazar) tarafından imzalan-

⁵²³ Medvedev, 47.

mıştı. Mektup Sovyetler Birliği'nin o dönemdeki durumu üzerine bazı tezler öne sürüyor ve on beş talep içeriyordu. Mektubun yazarları aydınlar ve "işçi sınıfının ileri unsurları" adına konuştuklarını iddia ediyorlardı. Mektupta, SSCB'nin sorunlarının sosyalizmden değil, "Stalin döneminde yerleşen antidemokratik gelenekler ve toplumsal yaşam normları"ndan kaynaklandığı belirtiliyordu. Yazarların başlıca talebi "demokratikleşme" idi; bu sözcük mektupta sıkça tekrarlanıyordu. Mektup ayrıca, daha sonra perestroyka döneminde önemli bir kavram halini alacak olan "durağanlık" sözcüğünü de literatüre armağan ediyordu. Yazarlar ayrıca Stalin tarafından yurtlarından uzaklaştırılan milliyetlerin haklarının iade edilmesini, daha bağımsız bir adli sisteme geçilmesini, kamuoyu görüşünün araştırılmasını, sosyal bilimler alanında yapılan araştırmaların sonuçlarının daha fazla açıklanmasını, çok sayıda adayın katılabileceği seçimler yapılmasını, sınai özerklik sağlanmasını, ilk ve orta öğretim için daha fazla fon ayrılmasını, siyasi mahkumların affedilmesini, kadro ve yönetici eğitimlerinin iyileştirilmesini ve yurttaşların kimlik belgelerinde milliyet bilgisinin yer almasından vazgeçilmesini talep ediyorlardı. Bu program sosyalizmi mükemmelleştirmeyi umuyordu; ancak kapitalist Batı'nın herhangi bir biçimde eleştirisini içermiyordu.⁵²⁴

Kendinden menkul "demokrat" muhalefet 1988-89'da, seçimle gelinen bazı görevlere ve hatta devlet iktidarına talip olan yasal antisosyalist partiler şeklinde ortaya çıkana kadar pek çok aşamadan geçti.⁵²⁵ Önce 1987'de "enformeller" (enformel örgütler) adı verilen kuruluşlar ortaya çıktı; bunlardan bazıları tartışma kulüpleri, mahalle grupları ve çalışma çevreleri gibi mütevazı yapılara sahipti. Garbaçov enformelleri meşru kabul etti ve bunun için, sosyal demokrat ideolojinin esinlendiği İtalyan Komünist teorisyen Antonio Gramsci'nin, "sivil toplum"un önemi hakkındaki düşüncelerini gerekçe gösterdi. Garbaçov ve Yakovlev, Parti dışındaki toplumsal hareketleri, bu hareketlerin kendi politikalarını desteklemeleri ve bunlar aracılığıyla SBKP'nin "tutucu bürokrasisi"ni aşabilmeleri amacıyla teşvik

⁵²⁴ Alexander Dallin ve Gail W. Lapidus, ed., *The Soviet System: From Crisis to Collapse* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1995), 75.

⁵²⁵ Dunlop, 72.

etmek niyetindeydiler. Enformeller hızlıca büyüdü ve hızlıca karakter değişti. Rus olmayan cumhuriyetlerde ayrılıkçılığı savunan “ulusal cepheler”, Rusya’da ise “demokrat” çizgiyi savunan “halk cepheleri” şeklini aldılar. 1988’in ortalarına kadar “demokrat”, Ligaçev’e karşı Garbaçov’u destekleyen kimse anlamına geliyordu. Bu tarihten itibaren aydınların bir kesimi Garbaçov’u, tam bir “demokrat” olmadığı için eleştirmeye başladı. Mayıs 1988’de Moskova’da, 1960’lı ve 1970’li yıllardan gelen bir muhalif, SBKP karşıtı ilk siyasi parti olan Demokratik Birlik’i kurdu.

Mayıs-Haziran 1989’da Halk Temsilcileri Kongresi “demokratlara” büyük bir destek verdi.⁵²⁶ Sovyet televizyonu, Garbaçov’a muhalefet eden Moskovalı aydınların “demokrasi” tartışmalarını yayınladı. Temmuz 1989’da bazı vekiller Bölgelerarası Grup’u oluşturdu. Bu grubun başını Andrey Saharov ve halen SBKP üyesi olan Boris Yeltsin çekiyordu. Bu “demokrat” parlamento hizbi, 2250 üyeli Halk Temsilcileri Kongresi’ndeki 380 üyeyi kapsıyordu. Grup, “totaliterlikten demokrasiye geçişi”, “devlet mülkiyetinin radikal biçimde ademi merkezileşmesini” ve cumhuriyetler ile bölgelerin ekonomik bağımsızlığını” talep ediyordu. Bu, önemli popüler isimlerin başını çektiği bir antikomünist parlamenter muhalefetin Garbaçov’un yeni oluşturduğu devlet kurumlarında açıkça işbaşında olduğu anlamına geliyordu.

Ocak 1990’da SBKP içerisinde Demokratik Platform kuruldu. Bu platform 55.000 komünisti temsil ediyordu ve yaklaşmakta olan 28. Kongre’de SBKP’yi bir sosyal demokrat partiye dönüştürmeyi savunuyordu. Yine Ocak 1990’da, daha iddialı bir proje olan Demokratik Rusya kuruldu. Bu oluşum, Aralık 1989’da ölen “Andrey Saharov’un düşünceleri”ni savunuyordu. “Demokrat” kamp, çok kısa bir süre içerisinde Saharov’u “demokrat” davanın koruyucu azizi olarak kutsadı. Demokratik Rusya, Bölgelerarası Grup’tan ayrılarak Rus milliyetçisi bir yönelim benimsedi. Kongre’den, yeni bir Rus Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti anayasası hazırlanmasını, Sovyet Anayasası’nın Altıncı Maddesi’nin yürürlükten kaldırılmasını, kiliselerin müminlere geri verilmesini, KGB’nin meclisin denetimi altına alınmasını, Rus Cumhuriyeti’nin egemenliğinin ilan edil-

⁵²⁶ Dunlop, 80.

mesini ve regüle edilen bir piyasa ekonomisine geçilmesini talep etti. Demokratik Rusya'nın talepleri, kapitalizmin restorasyonu ve SSCB'nin dağıtılması için o güne kadar herhangi bir başka grubun ortaya koymadığı kadar açık taleplerdi. Demokratik Rusya, Boris Yeltsin'in ana üssü haline gelecekti.

Mart 1990'da yapılan Rusya Federasyonu seçimlerinde "demokratlar", çok çarpıcı bir sonuç elde ederek Moskova ve Leningrad'ın siyasi denetimini açık bir üstünlükle ele geçirdiler. Mayıs 1990'da "demokratlar", Rusya Federasyonu Kongresi'nin yüzde 25'ini ellerinde bulunduruyorlardı. Tıpkı 1917'de olduğu gibi, Rusya'da ikili iktidar ortaya çıkmıştı. Bu kez bir tarafta "demokratlar", diğer tarafta ise SBKP bulunuyordu.

Boris Yeltsin "demokrat" muhalefetin Rusya'daki önderi oldu. Yeltsin'in Parti kariyeri, 1985'te Moskova'ya getirildiğinde çıkışa geçmişti. (Moskova'ya getirilmesini tavsiye edenin Ligaçev olması ironiktir.) Mühendis olan Yeltsin, Urallar'da inşaat yöneticisi olarak çalışmıştı. Hırslı ve pragmatik biriydi; ayrıca alkolikti. 1986'da yapılan 27. Parti Kongresi'nde Garbaçov, kendisini Politbüro aday üyeliğine getirdi.⁵²⁷ Bir SBKP görevlisi olduğu halde Yeltsin, SBKP'nin popüler bir eleştirmeni haline geldi. 27. Kongre'de Ligaçev'le, Parti'deki ayrıcalıklar konusunda çatıştı. 1987'de Garbaçov'u eleştirmesi üzerine Politbüro'dan çıkarıldı ve Moskova Parti birinci sekreterliği görevinden alındı. Memleketi olan Sverdlovsk'a dönen Yeltsin, 1987'nin sonlarından 1989'un başlarına kadar siyaseten gözlerden uzak yaşadı. Garbaçov'un yeni devlet kurumlarını oluşturması geri dönüşünü olanaklı kıldı. Mart 1989'da Sverdlovsk'tan SSCB Halk Temsilcileri Kongresi'ne seçildi. Mart 1990'da Ruslar kendisini Rus Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti Halk Temsilcileri Kongresi'ne seçti. Mayıs 1990'da Rus Yüksek Sovyeti'ne başkan seçildi. Temmuz 1990'da yapılan 28. Kongre'de SBKP'den ayrıldı. Haziran 1991'de Rus Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti'ne başkan seçildi. Bu yeni makam, Nisan 1991'de Yeltsin, Garbaçov'un Birlik Anlaşması'nı destekleyeceğini taahhüt ettiğinde, ikisi arasında yapılan bir anlaşma ile ortaya çıkmıştı.⁵²⁸

⁵²⁷ Kaiser, 378.

⁵²⁸ Hough, 416.

Oyların yüzde 57'sini alan Yeltsin beş rakibini geride bıraktı. Bu andan itibaren Garbaçov'un elinde bulunmayan bir seçmen gücüne sahip oldu; bu, üstünlük mücadelesinde önemli bir avantajdı. 1989'da Yeltsin'in yeni çizgisi açıklığa kavuşmuştu. İktidarı elde etmek ve kapitalizmin restorasyonunu gerçekleştirmek için "Rusya kartını oynamayı" planlıyordu.

Yeltsin, karşıdevrimin önderi olmakta neden başarılı oldu? Yeltsin, Temmuz 1989'daki madenci grevinde, işçi sınıfının en güçlü ve en öfkeli kesimi ile ittifak yaptı. 1989-90'da Garbaçov'a öfke duyan aydınların desteğini kazandı. "Radikal" (açıkça kapitalizm yanlısı) perestroykanın bayrağını ele geçirdi. Destek verdiği Rus olmayan cumhuriyetlerdeki ayrılıkçılar arasında popüler oldu. Dindarların desteğini kazandı. Rusya'nın egemenliğini ve Rus milliyetçiliğinin simgelerinin savunuculuğunu yaptı. Hepsinden öte, piyasa ekonomisini Garbaçov'dan çok daha kararlı biçimde savundu ve böylece, büyüyen ikinci ekonominin kapitalizm yanlısı unsurlarını tarafına kazandı. Yeltsin'in Batılı sermayeden, Özgürlük Radyosu'ndan ve diğer Batılı radyolardan aldığı ve giderek artan destek de önemliydi.

Yeltsin'in, Rusya'yı "radikal reform"a tabi tutmak (kapitalist restorasyonu gerçekleştirmek) için gerekirse SSCB'yi bir federal devlet olarak kurban etmekteki istekliliği kendisini, gerek ülkedeki gerekse dünyanın diğer ülkelerindeki karşıdevrimcilerin benimsediği önder haline getirdi. Birlik kurumlarını denetim altında tuttuğu sürece, Garbaçov'un süreklileşen tereddütleri kapitalist restorasyonu geciktiriyordu. Ağustos 1991'den Aralık 1991'e kadar olaylar dramatik ve önceden tahmin edilemeyecek biçimde gelişti. Böylece Yeltsin, iktidarı ele geçirmek ve SSCB'yi parçalamak için bir şans elde etti. Ocak 1992'de Garbaçov'un hep çekindiği ekonomik şok tedavisini başlattı. Bir buçuk yıl sonra, yani Ekim 1993'te politikalarına yasama organından direnç gelince, "demokratların" bu önderi, Rus parlamentosunun bombalanmasını ve yüzlerce vekil ile vatandaşın öldürülmesini ve tutuklanmasını emredecekti.⁵²⁹

Garbaçov'un piyasa ekonomisine geçiş ile ilgili planları nedeniyle ya-

⁵²⁹ George W. Breslauer, *Gorbachev and Yeltsin as Leaders* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 170.

şanan çılgınca tartışmalar ve keskin zikzaklar, derinleşen ekonomik karmaşa ve krize kısmen kaynaklık ediyordu. Doğu Avrupa'da sosyalizmin yıkılması da Sovyet ekonomisine zarar verdi. Ayrılıkçılık Sovyet cumhuriyetleri arasındaki ekonomik bağlantıları parçaladı ve üretime hasar verdi. Garbaçov'un ikinci ekonomiyi teşvik etmesi ve merkezi planlamaya tabi devlet sektörüne saldırması da krizi derinleştirdi. Boris Kagarlitski 1990'da, çoğunlukla hâlâ Komünist Parti tarafından denetlenen televizyon, gazeteler ve dergiler tarafından yoğunlaştırılan özelleştirme yanlısı güçlü kampanyanın ironikliğine işaret etmişti: "Yeni mucizevi reçeteye kuşkuyla yaklaşanların sesinin duyulmasına izin verilmiyordu."⁵³⁰ Sovyet medya tekeli artık kapitalist olmuştu.

Columbia Üniversitesi'nden Sovyetolog Marshall Goldman, Sovyet ekonomik çöküşünün aslında 1989'dan önce başladığını belirtmişti: "1987'nin ortalarına gelindiğinde hasar ortaya çıkmıştı bile. Yaklaşık iki yıllık kötü gidişten sonra [Garbaçov], en azından ekonomik konularda güvenilirliğini büyük ölçüde yitirmişti." Bundan sonra kriz iyice derinleşti. 1988'in ortalarında bozulma öyle bir noktaya gelmişti ki "önemli ekonomik kurumlar dağılmaya başlamıştı."⁵³¹

Eski sosyalist devletlerin ticaretlerini Batı piyasalarına yönlendirmesini zorlayan bir Sovyet kararı, Doğu Avrupa'da yaşanan siyasi çöküşün etkisini büyüttü. SSCB on yıllar boyunca, Doğu Avrupa ülkelerine düşük fiyatlarla petrol, gaz ve çeşitli hammaddeler vermiş ve karşılığında mamul mal almıştı. Jerry Hough'a göre Sovyetler Birliği'nin sübvansiyonları aniden kesme kararı, Doğu Avrupa devletleri için şok tedavisi işlevi görmüştü. Doğu Avrupa, mümkün olan en kısa süre içinde Batı piyasalarına yönelmek zorunda kaldı. Ancak 1990 ve 1991'e gelindiğinde Doğu Avrupa ile ticari bağların zayıflamış olması, Sovyetler'in ekonomik ve toplumsal sorunlarını daha da kötüleştiriyordu. Örneğin Doğu Avrupa'dan tıbbi malzemelerin gelişinin aniden durması, Sovyet sağlık sisteminin hızla bozulmasında önemli bir etken olmuştu.⁵³²

⁵³⁰ Boris Kagarlitski, *Restoration in Russia: Why Capitalism Failed* (Londra: Verso: 1995), 83.

⁵³¹ Goldman, 128.

⁵³² Hough, 208.

1987 yılında alınan ve Ligaçev'in "ölümcül hata"⁵³³ olarak tanımlandığı, devlet siparişlerindeki hızlı kesinti kararının ardından yaşanan yokluklar (bunun sonucunda ortaya çıkan kuyruklar, karne ile dağıtım, boş raflar⁵³⁴ ve karaborsaya yöneliş) 1988 ve 1989'daki ekonomik gidişata damga vurdu. 1988 ve 1989'da, tüketim maddelerinin çoğunun üretimi azalmadı, "ancak ücretlerdeki artış ve yiyecek maddelerinde sübvansiyonun kontrol edilememesi, nüfusun elinde giderek artan miktarlarda para olduğu anlamına geliyordu."⁵³⁵ Çok miktarda paranın var olmasının karşılığında az miktarda mal bulunması, enflasyona neden oldu. 1988'de, yiyecek maddeleri üretiminin azalması, yokluğa ve fiyat artışına neden oldu.⁵³⁶ Merkezi ekonomik otoritenin zayıflamasıyla birlikte, arzın istikrarlı olacağına yönelik güven ortadan kalktı. Tüketicilerin stok yapması ve daha da önemlisi cumhuriyet ve kent yönetimlerinin stok yapması, hızla yayılan bir uygulama haline geldi. Önce yiyecek maddeleri daha sonra da diğer tüketim maddeleri stoklanır oldu.⁵³⁷ Yoklukların en fazla göze batan ve en fazla öfke uyandıran sonucu olarak boş rafların varlığı; yaygın siyasi, psikolojik ve ekonomik sonuçlar doğurdu. Ekonominin her alanında bir yokluk ve stoklama psikolojisi yayıldı. Dolayısıyla üretim azalmadan önce dahi, ekonomik istikrara ilişkin duyulan güvensizlik yokluklara neden oluyordu. Dahası, güven yitimi yayıldıkça ve hafif sanayi, tedarikçilerden gelmesi gereken girdileri alamadıkça⁵³⁸ tüketim maddelerinin üretimi daha da azaldı ve yokluklar arttı. Kısır bir döngüye girilmişti.

Hepsinden önemlisi, Parti'nin ekonominin yönetiminden çekilmesi 1989'dan itibaren sorunların daha da derinleşmesine neden oldu. 1990'da üretim azaldı: "Üretim 1990 yılının ilk sekiz ayında yüzde 2 düzeyinde

⁵³³ Ligaçev, 339.

⁵³⁴ Kotz ve Weir, 80.

⁵³⁵ Hough, 343.

⁵³⁶ William Moskoff, *Hard Times: Impoverishment and Protest in the Perestroika Years. The Soviet Union 1985-91* (Armonk, New York ve Londra: M. E. Sharpe, 1993), 28.

⁵³⁷ Moskoff, 43, 46.

⁵³⁸ Moskoff, 59.

azalmıştı ve enflasyon hızla yükseliyordu.”⁵³⁹ Sonunda her şeyin çivisi çıktı. 1991’in başlarında Garbaçov, çok satan Alman haber dergisi *Der Stern*’de Almanlardan yardım istedi: 500.000 ton et, 500.000 ton bitkisel yağ, 100.000 ton erişte. Bu arada enflasyon yaklaşık yıllık yüzde 80 düzeyine erişmişti.⁵⁴⁰ 1991’in ortalarında Sovyetler’in “çöküş”ünden bahsedilir oldu.⁵⁴¹ Garbaçov Temmuz 1991’de, Sovyetler’in Uluslararası Para Fonu’na üye olmak istediğini açıklayarak bütün dünyayı şoke etti. Bir süper güç, diğerinin karşısında dizlerinin üzerine çöküyordu.

1990-91’de ekonomi politikaları tartışmasında ciddi bir sağa kayış yaşandı. Sovyet önderliğinin ekonomiye odaklanması 1988’de ve 1989’un ilk yarısında zayıflamıştı. Garbaçov bu dönemde dikkatini siyasi reforma vermişti. Ekonomi tartışmaları 1989’un sonlarında yeniden siyasetin merkezine oturdu. Ancak bu kez tartışmanın karakteri tamamen farklıydı. Perestroykanın başlarında Garbaçov’un ekonomi alanındaki başlıca danışmanı olan Abel Aganbegyan tarafından yazılan iki kitabın [*Perestroyka’nın İktisadi Mücadelesi* (1988) ve *Perestroyka’nın İçinde* (1989)]⁵⁴² arasındaki çelişki değişimi yansıtıyordu. İkinci kitap, birincisinin aksine regüle edilmeyen bir piyasayı savunuyordu.

SSCB’deki ekonomi tartışmalarının sağa doğru kayışına neden olan pek çok etmen vardı. Ancak bunlardan iki tanesi öne çıkıyordu: SBKP’nin ölüm sancıları ve ikinci ekonominin büyümesi. ABD’li iktisatçılar Michael Alexeev ve William Pyle, Garbaçov döneminin ortalarında Sovyet cumhuriyetlerinin çoğunun Gayri Safi Yurtiçi Hasıllarında (GSYİH) ikinci ekonominin payını hesapladılar. Bu değerleri Yeltsin’in iktidarının üçüncü yılındaki değerlerle karşılaştırdılar. Sonuçlar aşağıdaki tabloda görülmektedir. Bu karşılaştırma ikinci ekonominin 1989-91 döneminde ve daha sonrasında nasıl büyüdüğünü kabaca göstermektedir. 1990’lara gelindi-

⁵³⁹ Michael Ellman ve Vladimir Kontoroviç, *The Destruction of the Soviet Economic System* (Armonk, New York ve Londra: M. E. Sharpe, 1998), 22.

⁵⁴⁰ Hough, 359.

⁵⁴¹ Kaiser, 378.

⁵⁴² Abel Aganbegyan, *The Economic Challenge of Perestroika* (Bloomington: Indiana University Press, 1988); *Inside Perestroika: the Future of the Soviet Economy* (New York: Harper and Row, 1989).

ğinde geleneksel terminolojinin kullanılmasında sorunlar görülmektedir. Araştırmacılar “ikinci” ekonomi terimini, başlarda, Sovyet özel ekonomisinin merkezi planlamaya tabi olan devlet mülkiyetindeki “birinci” ekonomiye bağımlılığını anlatmak amacıyla kullanmışlardı. Ancak 1995’te, en azından üç cumhuriyette Garbaçov döneminde çoktan büyümüş olan ikinci ekonomi, “birinci” ekonomi, yani hakim iktisadi gerçeklik haline gelmişti. En büyük cumhuriyet olan Rusya’da ikinci ekonominin çıktısı GSYİH’nin yarısına yakındı. Ukrayna’da ve Kafkas cumhuriyetlerinde ikinci ekonomi tam anlamıyla birinci ekonomi olmuştu.

Gayriresmi ekonomilerin GSYİH içindeki payı (%)⁵⁴³

	1989	1995
Azerbaycan	32,8	69,9
Beyaz Rusya	28,6	34,5
Estonya	22,1	21,9
Gürcistan	32,8	71,4
Kazakistan	32,8	49,8
Letonya	22,1	40,9
Litvanya	22,1	30,6
Moldavya	28,6	47,8
Rusya	18,0	45,6
Ukrayna	25,3	56,5
Özbekistan	32,8	28,5

⁵⁴³ Michael Alexeev ve William Pyle, “A Note on Measuring the Unofficial Economy in the Former Soviet Republics,” *William Davidson Institute Working Papers*, University of Michigan Business School, No. 346, table #6, (Temmuz 2001): 19. Tablo burada, Alexeev ve Pyle’in sunduğu şekliyle sunulmuştur. Ancak, hesapların virgünün sağında yalnızca bir haneyle verilmiş olması kuşku doğurmaktadır. Biz, tahminlerin yalnızca, ikinci ekonominin her cumhuriyetteki mertebesini ya da büyüme hızını mantıklı bir şekilde yansıtabilecek göstergeler olduğunu düşünüyoruz. Dolayısıyla istisna oluşturan Estonya ve Özbekistan’da oranlardaki küçük azalmalar, ikinci ekonominin bu cumhuriyetlerin araştırmaya konu olan dönemdeki toplam ekonomisi içerisindeki rolünde küçük bir değişikliği ya da değişikliğin hiç olmadığını gösterdiği şeklinde yorumlanmalıdır.

1989-91 döneminde ülkenin büyük bir bölümünde, rüşeym halindeki Sovyet kapitalizmi sıçramalarla büyümekteydi. Yasanın izin verdiği yeni kooperatifler, özel işletmelere dönüşmüştü. Başbakan Nikolay Rijkov dahil önemli Sovyet bakanları bazı kooperatiflerin oluşturulması için talimat vermişlerdi. Roy Medvedev, devlet işletmeleri ve örgütleri ile birlikte özel işadamlarının da ticaret, üretim ve inşaat alanlarında “on binlerce kooperatif” kurduğunu belirtmiştir. Kooperatifler, “milyarlarca ruble değerindeki likit olmayan varlığın nakde dönüştürülmesi”ni olanaklı kılmaktaydı. Dış ticarete daha önce var olan devlet tekelinin sona erdirilmesi “kooperatifler aracılığıyla büyük ölçekli ticari anlaşmalar yapılmasına” olanak sağlamıştı.⁵⁴⁴

Daha sonraları, yeni Rus oligarkları, Garbaçov döneminde servet elde etmenin Yeltsin dönemine göre daha kolay olduğunu iddia etmişlerdi. Garbaçov’un ekonomiden sorumlu görevlileri, 15 milyon üyesi olan Komünist gençlik örgütü Komsomol’u, genç girişimciler için eğitim alanına dönüştürmüşlerdi. Komsomol kaynaklarını kullanan genç Sovyet kapitalistleri, ülkenin ilk ticari bankalarını ve borsalarını kurdular. Komsomol’un hevesli milyonerleri eğlence sektörü, video kiralama, turizm, kumar ve uluslararası ticaret gibi girişimlerden de kâr elde ediyorlardı.⁵⁴⁵

Garbaçov’un onayıyla gün ışığına çıkan gölge ekonomi aynı zamanda önemli bir suç yatağı olma özelliği de taşıyordu. Rusya’daki organize suçlar üzerine otorite olan Stephen Handelman’a göre Garbaçov döneminde “kooperatiflerin yüzde 60’ı eski ya da halen aktif olan suçlular tarafından yönetilmekteydi.”⁵⁴⁶ 1991’in sonlarında özel girişimin büyük bir bölümünün yasallaşmasından sonra dahi karaborsa “Rusya’daki ürünlerin ve hizmetlerin yüzde 15’ini barındırmaya devam ediyordu.”⁵⁴⁷

SBKP ve planlama öldüğü ölçüde, piyasa daha da kaçınılmaz hale geliyordu. 1987’de alınan radikal siyasi reform uygulama kararı, “komuta

⁵⁴⁴ Roy Medvedev, *Post Soviet Russia* (New York: Columbia, 2000), 170-171.

⁵⁴⁵ Steven L. Solnick, *Stealing the State, Control and Collapse in Soviet Institutions* (Cambridge: Harvard University Press, 1998), 116.

⁵⁴⁶ Handelman, 56.

⁵⁴⁷ Handelman, 71.

yönetim sistemi”nin (Parti ve merkezi yönetim) başlıca sorun olduğu kabulüne dayanıyordu. Böylesi bir kabul revizyonistleri ve onların iktisatçılarını kaçınılmaz olarak, yalnızca anlık piyasa mekanizmalarına, özel mülkiyete ve kâra bağımlı olan bir ekonomi düşüncesine doğru itiyordu. Moskova’daki merkezi bakanlıkların çözülmesi ve Parti’nin dönüşümü yönlendirme yeteneğini kaybetmesi ile birlikte, piyasa savunucuları “şok tedavisi”ne ilgi göstermeye başladılar. Bu tedavi, tepeden dayatılan, hiçbir korunma önlemi almadan ve hemen uygulanacak bir piyasa ekonomisini içeriyordu.

Başbakan ve SSCB’nin ekonomiden sorumlu en üst düzey görevlisi olan Nikolay Rıjkov bile serbest piyasa kapitalizmine körlemesine geçilmesine karşıydı. Rıjkov, Çinli reformcuların aksine Garbaçov’un, en gerekli oldukları zamanda Parti’yi ve devleti zayıflattığını belirtiyordu:

Önce Garbaçov’un sadece sorunun özünü anlamadığını düşündüm. Ancak bu sorunların tartışıldığı sohbetler ve özellikle Politbüro toplantıları, tutturduğu çizgiyi bilinçli olarak takip ettiğini gösterdi. Aşırı radikaller planlama düşüncesinin tamamen reddedilmesini talep ediyorlardı. Bunu, üreticilerin kendilerinin her şeyi kolayca anlayacakları, kendi aralarında düzgün ve karşılıklı kâra dayanan ilişkiler geliştirecekleri ve ülke çapındaki görevlerin kendileri tarafından yerine getirileceği düşüncesine dayandırıyorlardı. Yakovlev, Medvedev ve Şevardnadze bu görüşte ısrar ediyorlardı ve Garbaçov onları destekliyordu.⁵⁴⁸

Başka etmenler de piyasaya geçişi hızlandırdı. Garbaçov’un bastığı siyasi zeminin Parti’den devlet kurumlarına doğru kayması ve Mart 1990’da başkanlığa gelmesi, kendisine daha fazla hareket serbestisi tanıdı. Temmuz 1989’da gerçekleşen ve iktisadi çöküşü hem yansıtan hem de bunun nedeni olan madenci grevi, Moskova’daki pek çok önderi paniğe sevketti; ve tahayyül edilemez olanı tahayyül edilebilir hale getirdi.

İdeolojik olarak, NEP hakkında yapılan çarpıtılmış övgüler halkı yeni, kapitalizm yanlısı yönelim için hazırlamış oluyordu. Garbaçov yandaşları

⁵⁴⁸ Hough, 130.

olan Anthony Jones ve William Moskoff, NEP'in revizyonistler tarafından nasıl kullanıldığını, merkezi planlamaya karşı çıkararak gösterdiler. Altmış yıl önce Buharin'le Stalin öncülüğündeki SBKP çoğunluğu arasında yaşanan sanayileşme tartışması ile (ters anlamda) "paralellikler" bulunduğunu iddia ediyorlardı. O dönemde Sovyetler, Batılı kapitalist ülkelere yetişebilmek için piyasayı değil planlamayı tercih etmişlerdi. "Ancak günümüzdeki tartışma, ülkenin bir piyasa sistemine geri dönüp dönmemesi, bunun nasıl ve hangi hızda yapılması gerektiğine odaklanmıştır".⁵⁴⁹

Benzer düzeyde etkili olan bir başka olgu da uluslararası basıncın giderek artmasıydı. ABD Dışişleri Bakanı James Baker Moskova'ya gelerek fiyat reformu üzerine danışma hizmeti verme önerisinde bulundu. Batı ülkeleri, kredileri ertelemeye başladılar.⁵⁵⁰ Batılı iktisatçılar ile Sovyet iktisatçıları arasındaki temaslar hızlanmıştı; Moskova'da, serbest piyasa reçetelerinin çığırtkanlığının yapıldığı ortak konferanslar düzenleniyor, seçilmiş Sovyet iktisatçıları için ABD turları düzenleniyordu. 1989 yılının büyük bölümünde, servetini döviz spekülasyonu üzerinden edinen ABD'li milyarder George Soros, Moskova'da gizli bir danışman ekibi bulundurdu. Bu ekip, en üst düzey çevrelere girebiliyor, buralarda, ülke çapında kapitalizmin tam anlamıyla restorasyonu gerçekleşene kadar kapitalizm için bir mevzi işlevi görecek olan bir Açık Sektör oluşturulmasını öneriyordu.

1990-91 döneminde Garbaçov, piyasa ekonomisine geçişi yönetmekte zorlanıyordu. Bunun nedeni popülaritesinin düşmekte olması ve şok tedavisinin rakiplerini daha popüler hale getirmesinden korkmasıydı. Çok sayıda piyasalaşma önerisi, Garbaçov döneminin son iki yılına hakim oldu. Bu, Garbaçov'un itibarının daha da azalmasına neden oldu.⁵⁵¹ Yeltsin önderliğindeki Rusya Cumhuriyeti yönetimi "şok tedavisi" doğrultusunda SSCB yönetimine göre daha hızlı ilerliyor ve yaptığı öneriler daha isteksiz olan SSCB yöneticilerini zorluyordu. Kasım 1989'da, Rjgov'un iktisatçısı olan Leonid Abalkin özelleştirmeleri ve fiyat ar-

⁵⁴⁹ Anthony Jones ve William Moskoff, ed., *The Great Market Debate in Soviet Economics, An Anthology* (Armonk, New York ve Londra: M. E. Sharpe, 1991), ix.

⁵⁵⁰ Hough, 134.

⁵⁵¹ Hough, 139.

tırımlarını içeren bir altı yıllık plan hazırladı. Şubat 1990'da Abalkin ve Gosplan'ın şefi, bu planı revize ettiler. Yeni plan 1990'ın ortalarında ya da Ocak 1991'de yürürlüğe girecekti ve piyasa ekonomisine doğru atılacak hızlı adımları içeriyordu. Rıjkov, başka bazı yöneticiler ve Rıjkov için çalışan iktisatçılar, Rusya Cumhuriyeti'nin, piyasa ekonomisine yıldırım hızıyla geçiş düşüncesine karşı direndiler. Rıjkov dikkatli olunmasında ısrar ederken Boris Yeltsin'in gücü artıyordu. Garbaçov Temmuz 1990'da Rıjkov'u tasfiye etmeye ve kısa bir süre öncesinde Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti başkanı seçilen Yeltsin'le ekonomi üzerinde bir anlaşma yapmaya karar verdi. Garbaçov ve Yeltsin, "Birlik Anlaşması'nın ekonomik ayağı için bir zemin oluşturmak üzere piyasa ekonomisine geçiş programı anlayışı"nı şekillendirmesi için Stanislav Şatalin'i görevlendirdiler.⁵⁵²

Şatalin'in Beş Yüz Gün Planı, Garbaçov ile Yeltsin arasında Birlik Anlaşması üzerinden gerçekleşen mücadelenin etkisi altında hazırlanmıştı. İlk yüz gün boyunca tam boy özelleştirme ve parasal stabilizasyon yapılmasını talep eden plan iktisadi gerçekçilikten "gülünç derecede" uzaktı.⁵⁵³ Plan, temel gereksinimlerin fiyatlarında büyük artışlar öngörüyordu. Beş Yüz Gün Planı'nın çok önemli bir açılımı, bütün vergilendirme yetkilerini cumhuriyetlere devretmesiydi. Cumhuriyetler, toplanan verginin ne kadarının SSCB'ye geri verileceğine karar vereceklerdi. Plan, cumhuriyetlerdeki yasaların Sovyet yasalarından daha öncelikli olduğunu ileri sürüyordu. Şatalin planının savunucuları, açıkça SSCB'yi ortadan kaldırmak istiyordu. Garbaçov, Şatalin'in tasarısını reddetti. Garbaçov Kasım 1990'da eski danışmanı Abel Aganbegyan'ı, başka bir iktisadi plan üzerinde Şatalin, Abalkin ve N. Petrakov ile birlikte çalışmak üzere görevlendirdi. Garbaçov böylece kendisini merkezde bir konuma yerleştiriyordu. Bu çalışmanın sonunda ortaya çıkan plan da, tıpkı Rıjkov-Abalkin planı gibi fiyat artışları öngörüyordu. Yeltsin yönetimindeki Rusya Cumhuriyeti fiyat artışlarını engelleyen bir yasa çıkardı. Böylece Yeltsin açıkça demagoji yapmış oluyordu. Yeltsin kapitalizme doğru ilerlemek

⁵⁵² Hough, 360.

⁵⁵³ Hough, 363.

için Sovyetler Birliği'ni ortadan kaldırmak istiyordu. Öte yandan fiyat artışlarını reddederek Garbaçov'a zarar veriyordu. Oysa ki fiyat artışları, Yeltsin'in en ateşli savunucusu olduğu serbest piyasada kaçınılmazdı. 1990'da Yeltsin ve en yakınındaki danışmanları tam boy bir serbest piyasa ekonomisine gidişin Birlik devletinin parçalanması anlamına geldiğini anladılar. Böylesi bir anlayış Şatalin'in Beş Yüz Gün Planı'nda üstü kapalı biçimde dile getirilmişti. Rusya'da kapitalizmin restore edilebilmesi için SSCB'nin ve Garbaçov'un gitmesi gerekiyordu. Garbaçov'un danışmanları da bu noktayı anlamışlardı. Garbaçov Beş Yüz Gün Planı'nı reddederek güçlü bir kapitalizm yanlısı yönelimi ve SSCB'nin dağılmasını reddetmiş oluyordu. SSCB'nin dağılması kendi konumunun ve iktidarının ortadan kalkması anlamına gelecekti. Ancak yakın çevresinde bulunan Yakovlev, Şevardnadze, Medvedev, Şahnazarov ve Çerniyayev Beş Yüz Gün Planı'nı desteklediler. Bunun üzerine Garbaçov adalet bakanlığı, TASS müdürlüğü, içişleri bakanlığı, içişleri bakanlığı müsteşarlığı gibi kilit makamlara piyasa karşıtlarını getirdi. Bunun sonucunda Yakovlev, kendisini terk etti. Kısa bir süre sonra Dışişleri Bakanı Şevardnadze istifa etti. 1992'de memleketine, yani Gürcistan'a dönerek bu ülkeyi yönetmeye soyundu.⁵⁵⁴

Garbaçov hiçbir zaman kapsamlı bir ekonomik reform uygulamadı. Hazırlattığı hiçbir plan hayata geçirilmedi. Yeltsin bunların hepsini boşa çıkardı. Sovyetler Birliği'nde süreklileşen ekonomik bozulma aslen, Parti'nin ekonomiden çekilmesinden, yani merkezi olarak planlanan ekonominin yıkılmasından, kendi başlarına hareket eden cumhuriyetlerin yarattığı parçalanmadan ve Doğu Avrupa ile iktisadi bağların koparılmasının yarattığı etkiden kaynaklanıyordu. Rusya'da iktidarı tam olarak eline geçiren Yeltsin ile kendisine bağlı iktisatçılar, Ocak 1992'den sonra şok tedavisi uyguladılar; ve bu tedavinin sonuçları feci oldu. 1994'e gelindiğinde Sovyetler Birliği sonrasında Rusya'da sınıai üretim, zaten kötü durumda olduğu 1991 yılındakine göre yarı yarıya azalmış durumdaydı.

Sovyetler Birliği'nin çokuluslu bir federe devlet olarak sonu 1989-91'de

⁵⁵⁴ Carolyn McGiffert Ekedahl ve Melvin A. Goodman, *The Wars of Eduard Shevardnadze* (University Park: Pennsylvania State University, 1997), 4.

geldi. Bu üç yıl içerisinde Garbaçov, ulusal sorunu görmezlikten gelmekten vazgeçmişti. Merkez Komitesi Eylül 1989'da, giderek güçlenen ayrılıkçılıkla başa çıkabilmek amacıyla ulusal sorun konulu bir Plenum düzenledi. Ancak işler çoktan çığırından çıkmıştı. Anatoli Çernıyayev MK Plenumu'nun "ölü doğan, daha oluşumundan önce geçersiz olan bir platform" olduğunu belirtti.⁵⁵⁵ Bu yıllar içerisinde gerçekleşen bazı olaylarda Garbaçov ayrılıkçıları bastırmaya çalıştı. Şubat 1991'den sonra ise strateji değiştirdi ve ayrılıkçıları Birlik Anlaşması'nı yeniden ele alarak yatıştırmaya uğraştı.

Her şey başarısız oldu. Milliyetçi ayrılıkçılık merkezden uzak cumhuriyetlerde zafer kazandı. Yeltsin, kendi ekonomik programını uygulamak için Rusya'yı SSCB'nin dışına çıkardı. Garbaçov yıllar sonra, ulusal sorunun karmaşıklığını anlamakta ne kadar geç kaldığını kabul etti.⁵⁵⁶ Aralık 1986'da gerçekleşen Bakü ayaklanmalarından Yeltsin'in Kremlin'deki kıızıl bayrağı yerinden söktüğü Aralık 1991'e kadar, ayrılıkçı duygular ve ulusal anlaşmazlıklar bütün SSCB'ye yayıldı.

1989'da Doğu Avrupa'da meydana gelen alt üst oluş SSCB'deki ulusal ilişkileri daha da kötüleştirdi. Sovyetler Birliği ve Rusya'ya karşı gelişen ulusal duygular pek çok Komünist yönetimin 1989'da devrilmesine katkıda bulundu. Bu karışıklıklar SSCB'nin küçük cumhuriyetlerindeki ayrılıkçıları cesaretlendirdi. Ağustos 1989'da Polonya'da Komünist olmayan bir hükümet kuruldu. Ekim 1989'da Macaristan'daki rejim çöktü. Kasım 1989'da Berlin Duvarı yıkıldı. Yine Kasım 1989'da Çekoslovakya'da "kadife devrim" başarılı oldu. Aralık 1989'da Romanya'da Çavuşesku karşıtı güçler Çavuşesku'yu zor kullanarak devirdi. Eşi ve kendisi idam edildi.

SBKP'nin, Sovyet yaşamının her alanında zayıflaması; birbirine hiç benzemeyen halkları birlikte tutma yeteneğine sahip olan tek kurumu zayıflatmış oldu. Ligaçev bu durumu şöyle yorumladı: "Nisan 1989'a gelindiğinde, [Gürcü milliyetçi ayrılıkçılığı] gibi bir sorunu tartışabileceğimiz ve tartışmamız gereken Sekretery toplantıları çoktan yapılmaz

⁵⁵⁵ Çernıyayev, 83.

⁵⁵⁶ David Remnick, *Resurrection: the Struggle for a New Russia* (New York: Vintage Books, 1997), 17.

olmuştu... Aniden, yönetimin ülkedeki otoritesinin ne denli zayıflamakta olduğunu farkına vardım.”⁵⁵⁷

Rusya, SSCB'nin kilit taşı durumundaydı ve Rus milliyetçiliği tehditlerinin en büyüğüydü. Jerry Hough, Rusya'nın SSCB'den ayrılarak onu sona erdirdiğini belirtmişti.⁵⁵⁸ Lenin ve Stalin eşitleyici müdahaleyi, Rus olmayan halkların Rusların gelişkinlik düzeyine çıkarılmaları için özel olarak çaba harcanmasını savunmuşlardı. Bu politika, ezilen halkların iktisadi ve kültürel gelişimini çok büyük ölçüde hızlandırmıştı. Bununla birlikte, bu konudaki eksiklikler ve hataların varlığı devam etti. Ruslar, bazı sorunlara gözlerini kapamış gibi görünüyorlardı. Örneğin, çok sayıda Rus işçisinin küçük cumhuriyetlere göç etmesi durumunda, bu cumhuriyetlerdeki dil ve etnisite dengesinin bozulduğunu ve bu durumun milliyeti ve dini tehdit ettiğini görmezlikten geliyorlardı. Örneğin Estonya ve Letonya'da dengelerin bu şekilde bozulması ciddi bir hasara neden olmuştu. Eşitleyici müdahale, dikkatle uygulanmadığı her durumda ters tepti. Rusların bir bölümü, çeperdeki cumhuriyetlere tanınan ayrıcalıkları sorun haline getirmeye başladı. Bu durum Rus milliyetçiliğini ateşledi.

Rus milliyetçiliği başka etmenler üzerinden de gelişti. Brejnev döneminde Sovyet önderleri Rus milliyetçiliğine hoşgörüle yaklaştılar. Bu dönemde Politbüro'da ağırlığı olan isimler Rus milliyetçiliğinin, detant nedeniyle Rus toplumuna sızmaya başlayan Batı etkisine karşı olumlu bir ağırlık oluşturduğunu düşünüyorlardı.

SSCB'de ulusal sorun üzerindeki Batı etkisi, detantın gizli ve uzun erimli etkilerinin çok ötesine geçmekteydi. Bütün Sovyet dönemi boyunca (son yıllarda hiçbir şekilde engellenmeden) Batı kaynaklı radyolar SSCB'deki ulusal anlaşmazlıkları şiddetlendirmeye uğraştı. Rus olmayan Sovyet cumhuriyetlerinden devşirilen bağınaz sağcı milliyetçilerle doldurulan Özgürlük Radyosu, ayrılıkçı öfkeyi kaşıma hedefiyle Rusça haricindeki dillerde düzenli yayın yapmaktaydı.⁵⁵⁹

⁵⁵⁷ Liğaçev, 152.

⁵⁵⁸ Hough, 374.

⁵⁵⁹ Arch Puddington, *Broadcasting Freedom: The Cold War Triumph of Radio Liberty and Radio Free Europe* (Lexington: University of Kentucky Press, 2000), 291.

Muhalf Andrey Saharov, SSCB Kongresi'ndeki Bölgelararası Grup ve glasnost medyası aracılığıyla "egemenleşme" kavramını popüler hale getirdi. Bu kavram, Stalin döneminde yürürlüğe giren anayasa nedeniyle Rusya'nın da diğer cumhuriyetler karşısında eşitsizliğe mahkum olduğu ve yeni bir anayasanın Rusya'ya kendi cumhuriyet kurumlarını kazandırması gerektiği düşüncesine dayanıyordu.⁵⁶⁰ "Demokratlar" Saharov'un egemenleşme düşüncesini benimsediler; ve Boris Yeltsin, 1990'da Rus Yüksek Sovyeti başkanı seçildiğinde bu kavramı yürürlüğe koydu.

Saharov egemenleşme talebini, Stalin'in milliyetler politikasını inkar etme amacıyla geliştirdi. Bu, hem Yeltsin'in "demokratları"nın hem de Garbaçov'un reformcularının ilgisini çekti. Saharov 1988'de, Garbaçov ve Yakovlev'in zımnı desteği ile, üzerinde ihtilaf bulunan Dağlık Karabağ bölgesini ziyaret etti. Bu ziyaretin amacı yerinde bir inceleme yapmaktır; ancak bu, bir körün bir diğer köre kılavuzluk etmesini andırıyordu. Saharov 1988-89'da görüşlerini medyada dile getirdi. Radikal egemenleşme görüşünü şöyle tanımlıyordu:

Birliğe dahil olan ya da özerk olan bütün cumhuriyetlere, özerk bölgelere (oblast) ve ulusal topraklara (okrug) eşit haklar verilmeli; mevcut sınırlar korunmalı. Bunların tamamı, en yüksek derecede bağımsızlığa kavuşmalı. Egemenlikleri savunma, dış politika, haberleşme ve ulaşım gibi sınırlı sayıda alanda, minimal düzeyde olmak koşuluyla sınırlandırılmalı... Yakutistan, Çuvaşistan, Başkırdistan ve Tataristan gibi Rus özerk bölgeleri, Ukrayna ve Estonya'nın sahip olduğu haklara kavuşturulmalı. Cumhuriyetler ile özerk bölgeler (oblast) arasında hiçbir ayrım olmamalı. Bunların hepsi cumhuriyet olmalı ve Birlik'ten ayrılma hakları bulunmalı.⁵⁶¹

Egemenleşmenin çekici olan tarafı neydi? Demokratik bir kavram gibi görünen egemenleşme, geleneksel eşitleyici müdahale politikasından ayrılıyordu. Egemenleşme, özellikle tarihsel olarak baskın ve ayrıcalıklı ulus olan Ruslar açısından, ulusal eşitsizliğe karşı mücadele edilmesini

⁵⁶⁰ Dunlop, 90.

⁵⁶¹ Dunlop, 90.

gerektirmiyordu. Saharov bu noktada açık sözlüydü; Stalinist sistemin “küçük halkları olduğu kadar büyük halkları, özellikle de en önemli kurbanlarından biri olan Rusları da baskı altında tuttuğunu” söylüyordu.⁵⁶² Egemenleşme ayrıca çokuluslu birlik için de mücadele edilmesini gerektirmiyordu. Komünistlerin ulusal soruna sınıf zemininden bakarak geliştirdikleri yaklaşımı reddediyordu. Komünistlerin yaklaşımı, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını ve ayrılma hakkını tanıyor ve son çare olarak küçük bir ulusun büyük bir devletten hangi koşullar altında ayrılmasının doğru olacağını tanımlıyordu.⁵⁶³ Egemenleşme ayrılıkçıların ilgisini çekti, çünkü ayrılmayı kutsuyordu. Kapitalizm yanlısı “demokratlar”ın ilgisini çekiyordu, çünkü sınıfsız ve Partisiz bir formüldü ve kendi “antistalinist” programları ile örtüşüyordu. Saharov’un doktrini, Yeltsin’in Rusya’yı SSCB’nin dışına çıkarma arzusu ile birleşiyordu. Egemenleşme kavramı Saharov’u, ulusal soruna oportünistçe yaklaşan Buharin-Hruşçov geleneğine yerleştiriyordu.

Çözülemeyen ulusal sorunlar Sovyetler Birliği’nin farklı bölgelerinde farklı biçimlerde yaşanıyordu. Milliyetçilik, yirmi yıllık bağımsızlığın ardından 1939’da SSCB’nin parçası haline gelmiş olan Baltık cumhuriyetlerinde güçlüydü. Transkafkasya’da milliyetçilik, Ermenistan ile Azerbaycan arasında uzun süredir var olan bir sınır anlaşmazlığı ile ateşleniyordu. Sovyet Orta Asya’sının Müslüman bölgelerinde ise, Afganistan’da ve diğer ülkelerde yeniden dirilen İslami köktendincilik tarafından kamçılanıyordu. Savaş yıllarında Stalin tarafından yaşadıkları yerlerden uzaklaştırılan Tatarlar ve Çeçenler, giderilememiş olan sıkıntılarını canlı tutuyorlardı. SSCB’nin kilit taşı olan Rusya ise kendi sıkıntılarına sahipti.

1989-1991 döneminde milliyetçi depremin merkezi, bir bölgeden diğere doğru kayıyordu. Ekim 1988’de, üç Baltık cumhuriyetinde, kısa bir

⁵⁶² Dunlop, 91.

⁵⁶³ V. I. Lenin, *Selected Works*, 1, (New York: International Publishers, 1967), 625. “Kitleler, gündelik deneyimleri üzerinden, coğrafi ve iktisadi bağların değeri ile büyük bir pazar ve büyük bir devletin avantajlarını son derece iyi bilmektedir. Dolayısıyla, ayrılma fiiline ancak, ulusal baskılar ve ulusal sürtüşmeler ortak yaşamı kesinlikle tahammül edilemeyecek duruma getirdiğinde ve bütün iktisadi ilişkileri engellediğinde başvuracaklardır.”

süre sonra ayrılıkçı duyguların aktığı kanallar haline gelecek olan ulusal cepheler kuruldu. 1990'ın başlarında Garbačov'un acil durum ilan ederek Litvanya'da iktidarı eline alması, bu ülkedeki Sajudis isimli milliyetçi hareketin başı olan Vytautas Landsbergis'in 11 Mart'ta bağımsızlık ilan etmesini çabuklaştırdı. Tarihçi Geoffrey Hosking bu gelişmeleri şöyle yorumladı: "Bu gelişmelerle birlikte Baltık cumhuriyetleri, Birlik'i korumak isteyenlerle kendisini Birlik'ten kurtarmak isteyenler arasındaki mücadelenin odağı haline geldi."⁵⁶⁴

Milliyetçilik, Litvanya'nın bütününde zafer kazanmadan önce Litvanya Komünist Partisi içerisinde zafer kazanmıştı. Garbačov'un Litvanya'ya Ocak 1989'da yaptığı üç günlük ziyaret sırasında, Litvanya Komünist Partisi'nin başındaki Algirdas-Mykolas Brazauskas kendisine, milliyetçi duyguların son derece güçlü olduğunu, ancak bağımsız bir Litvanya Komünist Partisi'nin halk desteğini elinde bulundurmaya devam edebileceğini söyledi. 25 Mart 1989'da yapılan seçimlerde Sajudis hareketi Litvanya Komünist Partisi'ni bozguna uğrattı. Aralık 1989'da Litvanya Komünist Partisi, SBKP'den ayrıldı.⁵⁶⁵ Bu dönemde, pek çok bölgede aynı anda etnik krizler baş göstermekteydi. Garbačov'un başını kaşıyacak vakti yoktu. Ocak ve Şubat 1990'da Bakü yakınlarında, Azerilerin Ermenilere karşı giriştiği katliamda yirmi altı Ermeni ve altı Azeri hayatını kaybetti.

Garbačov, Litvanya'nın ulusal bağımsızlığını ilan etmesine karşı ilk tepki olarak bir ekonomik abluka ilan etti.⁵⁶⁶ Nisan 1990'da SSCB'de Birlikten Ayrılma Hakkında Yasa yürürlüğe girdi. Bu yasa, cumhuriyetler için yasal bir ayrılma sürecinin ayrıntılarını tanımlıyor ve daha alt ulusal birimlerin ayrılan ulustan ayrılabilmelerine izin vererek ayrılmanın siyasi ve ekonomik maliyetini artırıyordu. Yeni Sovyet yasası ayrıca ayrılan devletler için beş yıllık bir bağımsızlığa geçiş süresi tanımlıyor ve ayrılmak için SSCB'nin onayını zorunlu kılıyordu. Ancak olaylar yasanın

⁵⁶⁴ Geoffrey Hosking, *The First Socialist Society* (Cambridge: Harvard University Press, 1992), 473.

⁵⁶⁵ Kaiser, 315.

⁵⁶⁶ Brown, 280-282.

önüne geçti. 12-13 Ocak 1991'de Sovyet Ordusu Litvanya'nın başkenti Vilnius'da milliyetçi göstericilerin üzerine ateş açarak on dört kişinin ölümüne, çok sayıda insanın da yaralanmasına neden oldu. Bundan bir hafta sonra Moskova'da 100.000 gösterici bu baskıyı protesto etti. Kısa bir süre sonra Estonya'nın başkenti Riga'da meydana gelen yeni şiddet olayları, Baltık krizini daha da derinleştirdi. 1991 ilkbaharının sonlarında Garbačov baskı politikasından vazgeçti. Bu andan itibaren Birlik Anlaşması'nın yeniden ele alınmasına odaklandı.⁵⁶⁷

Garbačov'un perestroyka uygulamasına karşı mücadele eden Ligaçev ve Yeltsin, Rus milliyetçi duygularını kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya çalıştılar. Komünistlerle milliyetçiler arasında yapılacak bir ittifak, Rus milliyetçiliği Garbačov'un reformlarının "Batılılaştıran" yönlerine karşı olduğu sürece doğaldı. Reformların "Batılılaştıran" yönleri, Batılı kapitalist piyasalara kölece bağlılık, benimsenen sosyal demokrat düşünceler, Batı'yı dalkavukça "uygar dünya" olarak tanımlamak ve Rusya'nın özgün tarihini önemsiz göstermekti. Onyıllar boyunca Rus siyasetinde var olan bir fay hattı bir yandaki "Baticılar" ile diğer yandaki "Slavseverler"i birbirinden ayırıyordu. Bu fay hattı 20. yüzyıl boyunca canlı kaldı ve 21. yüzyıla da canlı girdi.

Yeltsin başlangıçta kendisini bir Rus yurtseveri olarak değil Sovyet olarak görüyordu. Ancak piyasa reformlarına olan düşkünlüğü arttıkça Rusya kartını oynamanın potansiyel faydalarını gördü. 1990 yılında şöyle dedi: "Kısa bir süre içerisinde, bütün Birlik düzeyinde radikal reform yapılamayacağını gördüm... Ve kendi kendime düşündüm: Eğer reformlar bu düzeyde yapılamayacaksa, neden Rusya'da denemeyelim?"⁵⁶⁸

Yeltsin piyasa yanlısı harika çocukları Rusya'daki önemli görevlere atamaya başlayınca, bu çocuklar, Hough'un ifadesiyle "iktidarın cumhuriyetler [SSCB'yi oluşturan cumhuriyetler - ç.n.] düzeyine doğru ademi merkezileşmesinin, özelleştirmenin denetimini kendilerine vereceğini" fark ettiler.⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ Hosking, 473.

⁵⁶⁸ Dunlop, 55.

⁵⁶⁹ Hough, 388.

SSCB'ye dahil pek çok cumhuriyet 1989'da egemenliğini ilan etti. Ancak bu, henüz SSCB'den tam ve resmi biçimde ayrıldıkları anlamına gelmiyordu. SSCB'nin var olduğu son yirmi bir ay içerisinde gerçek bağımsızlık ilanları dalgalar halinde geldi. Litvanya 11 Mart 1990'da, Letonya 4 Mayıs 1990'da ve Gürcistan 9 Nisan 1991'de bağımsızlıklarını ilan ettiler. İkinci dalga Ağustos 1991'de geldi: Estonya 20 Ağustos'ta, Ukrayna 24 Ağustos'ta, Beyaz Rusya ve Moldova [Moldavya ismi daha önce terk edilmişti - ç.n.] 27 Ağustos'ta, Azerbaycan 30 Ağustos'ta, Özbekistan ve Kırgızistan 31 Ağustos'ta, Tacikistan 9 Eylül'de, Ermenistan 23 Eylül'de, Türkmenistan 27 Ekim'de ve Kazakistan 16 Aralık'ta bağımsızlıklarını ilan ettiler. Rusya Federasyonu resmi olarak hiçbir zaman bağımsızlık ilan etmedi. Diğer cumhuriyetlerin ayrılması bu cumhuriyeti ister istemez bağımsız hale getirdi.⁵⁷⁰

Görüşlerini dile getirme şansı verildiğinde Sovyet halkının çok büyük bir bölümünün, Birlik'i korumayı istediği görülmekteydi. 17 Mart 1991'de Baltık cumhuriyetleri, Ermenistan, Gürcistan ve Moldavya dışındaki bütün cumhuriyetlerde yapılan, ancak herhangi bir bağlayıcılığı bulunmayan bir referandumda, oy verenlerin yüzde 76,4'ü Birlik'in korunmasına onay verdiler.⁵⁷¹ Onaylayanların oranı Rusya'da yüzde 71,4; Ukrayna'da yüzde 70,3; Beyaz Rusya'da yüzde 82,7 düzeyinde, Azerbaycan ve Orta Asya cumhuriyetlerinin tamamında da yüzde 90'ın üzerinde idi.⁵⁷² Ancak büyük çoğunluğun bu görüşe sahip olması Yeltsin'in "demokratları" için bir şey değiştirmede.

Ülke içinde çokuluslu birliğin bozulması, ülke dışında da uluslararası dayanışmanın terkedilmesi ile paralellik taşıdı. Garbaçov'un son yıllarında, kurtuluş hareketlerine ve yeni sosyalist ülkelere ardı ardına ihanet edildi. ABD Dışişleri Bakanı James Baker'ın Mayıs 1989'da Moskova'ya yaptığı ziyaretin hemen öncesinde Garbaçov, Başkan George Bush'a, Nikaragua'ya yapılan silah sevkiyatını, bu ülke ABD destekli *kontralar* tarafından terörize edilmeye devam ettiği halde durdurmaya karar verdiğini

⁵⁷⁰ Odlom, 351.

⁵⁷¹ Hough, 406.

⁵⁷² Kotz ve Weir, 266.

bildirdi.⁵⁷³ Garbaçov'un Küba'ya yönelik duygudaşlığı ve dayanışma duygusu 1986'dan itibaren zayıfladı. Aralık 1988'de Sovyet Ermenistanı'nda meydana gelen deprem, daha önce birkaç kez ertelenmiş olan Havana ziyaretini iptal etmesini sağladığı için çok memnun olmuştu.⁵⁷⁴ Bu ziyaret Nisan 1989'da nihayet gerçekleşti. Garbaçov Küba Ulusal Meclisi'nde yaptığı konuşmada, "devrim ihracını haklı çıkaran herhangi bir teori ya da doktrine" karşı olduğunu söyledi.⁵⁷⁵ Aslında Garbaçov'un terk ettiği politika, devrim ihracı değil; var olan devrimlerin savunulması için gösterilen uluslararası dayanışma idi. Havana'da görüntüde çok sıcak bir şekilde karşılandığı halde Küba ve Garbaçov önderliği arasındaki mesafe açılmıştı. İlkelerinden vazgeçme eğiliminde olmayan sosyalist Küba yerinden kımıldamadı. Ertesi yıl Garbaçov, yapılan yıllık yardımdan yaklaşık 5 milyar dolarlık bir kesinti yaptı; buna, petrol ve diğer temel gereksinim maddeleri de dahildi. 1990 ile 1993 arasında Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi'nin çöküşü, ABD ablukasının sertleşmesi ve Sovyetler'in ihaneti Küba'nın GSYİH'sının yüzde 50 düzeyinde azalmasına neden oldu.

Bu arada Garbaçov'un ekibi, "yeni düşünce"ye dayanan dış politikalarının başarılı olduğu iddiası ile böbürleniyordu. Eğer başarı yalnızca, ABD-Sovyet ilişkilerinde artan "huzur" ve "istikrar" ile ölçülürse, bu böbürlenme anlamlı olurdu. Sovyetler'in tek yanlı silahsızlanması hiç kuşkusuz ABD ile SSCB arasındaki bir termonükleer çatışma olasılığını azaltmıştı. Ancak bu durumda bile, Sovyetler Birliği'nin dağılması nükleer silahlar ve nükleer santraller üzerindeki güvenliğin aşınması nedeniyle ortaya çıkabilecek bir felaket olasılığını artırmıştı.

Sovyetler'in tek yanlı olarak ödün vermesi ve teslim olması, ABD ile Sovyetler arasında başka alanlarda var olan çelişkileri de hafifletmişti. Tabii ki Garbaçov'un adanları bu politikayı teslim olmak olarak görmüyorlardı. Önde gelen dış politika danışmanı Çernıyayev, Güney Afrika'ya ve Nikaragua'ya ihanet edilmesini, ABD-SSCB ilişkilerinde yaşanan kon-

⁵⁷³ Mihail Garbaçov, *Memoirs* (New York: Doubleday, 1995), 501.

⁵⁷⁴ Çernıyayev, 148.

⁵⁷⁵ Fred Coleman, *The Decline and Fall of the Soviet Empire: Forty Years that Shook the World from Stalin to Yeltsin* (New York: St. Martin's Press, 1996), 312.

solidasyonun yanında önemsiz olarak değerlendiriyordu. Çerniyayev ayrıca Batılı liderlerin Garbaçov'u her övüşünde kendisini zafer kazanmış gibi hissediyordu. "Mihail"ın, "George" [baba Bush], "Margaret" [Thatcher] ve "Helmut" [Schmidt] ile ilk isimlerini kullanarak iletişim kurması çok hoşuna gitmişti. Garbaçov ve Çerniyayev yeni ABD-SSCB ittifakının dünya siyasetinde "son derece kritik" bir değişime işaret ettiğine inanıyorlardı; "uygarlığa doğru giden yeni bir yol açılmıştı."⁵⁷⁶ Garbaçov'un, uluslararası dayanışmanın terk edilmesini açıklama çabası, en açık ve samimi şekilde, 7 Kasım 1990'da Devrim Günü için yazdığı aşağıdaki satırlara yansımıştır:

Perestroykanın bize neler verdiğini yeniden düşünün... Özgürlük ve serbestlik getirdi... Dünyaya açıldık.. Dünyaya karşı bir konum alarak, en kritik dönüm noktasında uygarlığın ilerleyişine katılma fırsatını tepmiştik. Bu nedenle çok ciddi kayıplar yaşadık, belki de en büyük kayıplarımızı yaşadık.⁵⁷⁷

SSCB'nin "dünyaya karşı duruşunun" sona ermesi, pek çokları için büyük maliyetler doğurdu. Doğu Avrupa sosyalizmi yok oldu; yerine, korkakça AB ve/veya NATO üyeliği peşinde koşan yeni tutucu hükümetler geldi. Bu, yine de bağımsız olan Yugoslavya'nın yalnız bırakılarak NATO tarafından yerle bir edilmesine yol açtı. 1993-94'te, terk edilmiş olan ancak kahramanlık sergileyen Kübalılar karasabanla ve öküzlerle tarım yapıyordu. Emperyalizmin en fazla zarar verdiği kıta olan Afrika'da Sovyet yardımının sona ermesi, bağımsız gelişme için otuz yıl boyunca beslenen umutların ve verilen mücadelelerin ortadan kalkması anlamına geliyordu. Resmi olarak sömürgelerin ortadan kalktığı 1960'lardan itibaren sıkıntıda olan yeni devletlerin Batılı bankalara olan borçları, kısa bir süre sonra bu devletleri soluksuz bırakacaktı. Öte yandan AIDS, başka hastalıklar ve çöken sosyal güvenlik sistemleri bütün halkları yok oluşturma karşısına çıkıyordu. SSCB, "Amerikalıların canını sıkmanın" ile başlayan ve bununla biten dış politikası ile Nelson Mandela ve Yaser

⁵⁷⁶ Çerniyayev, 320, 327.

⁵⁷⁷ Çerniyayev, 297, 298.

Arafat gibi ulusal kurtuluş liderlerini bile hiçe saydı. Sovyetler'in 1989'da Afganistan'dan çekilmesinden sonra, ilerici önder Necibullah 1992'ye kadar iktidarda kaldı. Ardından Birleşmiş Milletler temsilciliğine sığındı. Taliban 1996'da Kâbil'i ele geçirdiğinde ilk işi BM temsilciliğine girmek ve Necibullah'ı vurmak, cesedini parçalamak ve Kâbil sokaklarında halka teşhir etmek oldu.

Körfez Savaşı yaklaşırken, Başkan Bush'un vekili olan James Baker Sovyetler'in, Irak ordusuna karşı yapılacak olan saldırıya katılmasını istedi. Garbaçov'un yanıtı şöyle oldu: "Her durumda sizin yanınızda olmayı isteyeceğimizi vurgulamak isterim."⁵⁷⁸ Böylece adım adım, Garbaçov'un "birleşmiş, birbirine bağımlı bir dünya" ve "evrensel insanlık değerleri" kavrayışı Sovyet dış politikasını emperyalizmle açık bir ittifak yapmaya evriltti. Garbaçov'un dalkavukluğu olağanüstü boyutlara ulaştı. Başkan George H. W. Bush'a yazdığı bir mektupta, Sovyetler Birliği'nin gelecekte izleyeceği doğrultunun Amerika'ya bağlı olduğunu ima edecek kadar ileri gitti:

Aynı zamanda, dostum, ABD başkanının asıl sorunun nihai yanıtını vermediği izlenimini ediniyorum. ABD, nasıl bir Sovyetler Birliği görmek istiyor? Bu soru yanıtlanana kadar, ilişkimizin şu ya da bu boyutuna takılıp kalmaya devam edeceğiz.⁵⁷⁹

Ağustos 1991'e gelindiğinde, ekonomik koşullardaki bozulma ve Sovyetler Birliği'nin çözülüşü o denli ileri boyutlara ulaşmış ve Garbaçov krizle başa çıkmak konusunda o denli yetersiz kalmıştı ki, Sovyet önderlerinden bir grup, olayların denetimini ele almak için radikal bir adım attı. Bu önderler Devlet Olağanüstü Hal Komitesi'ni (DOHK) kurdular (Rusça'daki baş harfleri ile GKChP). DOHK'yı oluşturan devlet görevlileri o güne kadar, Garbaçov'un iktidarını sınırlamak ve Sovyet devletinin otoritesinin aşınmasını durdurmak için diğer bütün seçenekleri tüketmiş durumdaydı. Ligaçev Politbüro'da Garbaçov'a karşı verdiği mücadeleyi 1988'de kaybetmişti. DOHK'yı oluşturan grup Eylül ve Aralık 1990'da

⁵⁷⁸ Çerniyayev, 305.

⁵⁷⁹ Çerniyayev, 356.

Garbaçov'u eleştirmişti. Nisan 1991'de Merkez Komitesi'nde yapılan bir oylama ile görevden almaya çalıştılar. Haziran 1991'de parlamento-da siyaseten etkisizleştirmeye uğraştılar.⁵⁸⁰ Ağustos 1991'de Yeltsin'in, Birlik kurumlarının, gelirleri kendi bünyelerine almalarını sağlayan gücünü kırmak için Birlik Anlaşması'nın ayrıntılarının yeniden ele alınması çabaları, bu adamların gidişe el koyma sürecini hızlandırdı. DOHK önderleri, Yeltsin'in anlaşmanın yeniden yazılması çabasına Garbaçov'un teslim olduğunu düşünüyorlar ve buna öfke duyuyorlardı.⁵⁸¹ Dahası, Yeltsin SBKP'nin ordudaki varlığını yasaklamıştı ve artık, Rusya'daki petrol yataklarından elde edilen gelire SSCB hazinesinin müdahale etmesine izin vermiyordu.⁵⁸² Garbaçov kendi yarattığı SSCB Halk Temsilcileri Kongresi'nin lağvedilmesini bile kabul etmişti. DOHK üyeleri görünürde Garbaçov'un adamları olmalarına rağmen, Yeltsin'in Garbaçov'a karşı verdiği her mücadeleden galip çıkması nedeniyle harekete geçtiler.⁵⁸³

DOHK'nın oluşması, bir tuhaf olaylar dizisinin başlangıcı oldu. 18 Ağustos gününün ikinci vakti, çok önemli mevkilerde bulunan beş kişi Garbaçov'la, Karadeniz kıyısındaki Foros'ta bulunan yazlık evinde görüştüler. Bu beş kişi SSCB Savunma Konseyi birinci başkan yardımcısı Oleg Baklanov, SSCB Devlet Sanayi Birliği başkanı Aleksandr Tizyakov, Politbüro üyesi Oleg Şenin, Sovyet Ordusu kara kuvvetleri komutanı Valentin Varennikov, Garbaçov'un başdanışmanı Valeri Boldin ve başkanın kişisel güvenliğinden sorumlu birimin şefi Yuri Plehanov idi. İktidarı, SSCB Başkan Yardımcısı Genadi Yanayev'e bırakmasını önerdiler. Devletin çözülüşü artık görünür hale gelmişken Yanayev sıkıyönetim ilan edecek ve düzeni sağlayacaktı. Baklanov, Garbaçov'a şöyle dedi: "Senden hiçbir şey istenmiyor. Bütün pis işleri senin için biz yapacağız." Tarihçi Jerry Hough'a göre "Gruptan bazıları Garbaçov'un bunu kabul edeceğini düşünmüşlerdi. Ancak o, bu girişime sertçe ve saldırganca

⁵⁸⁰ Anthony D'Agostino, *Gorbachev's Revolution* (New York: New York University Press, 1998), 310.

⁵⁸¹ Hough, 428.

⁵⁸² Hough, 439.

⁵⁸³ Hough, 455.

karşılık verdi.”⁵⁸⁴

DOHK üyeleri arasında en önemlisi KGB şefi Vladimir Kriyuçkov'du. Diğer DOHK üyeleri şunlardı: SSCB Başbakanı Valentin Pavlov, SSCB Savunma Bakanı Dmitri Yazov, SSCB İçişleri Bakanı Boris Pugo ve SSCB Köylüler Birliği Başkanı Vasili Starodubtsev. Diğer önemli üyeler ise SSCB Yüksek Sovyeti Başkanı Anatoli Lukyanov (yıllarca Garbaçov'un yandaşı olmuştu), KGB'nin iki başkan yardımcısı Viktor Gruško ve Geni Ageyev ile KGB Generali Vıyaçeslav Generalov'du.

Ertesi sabah, yani 19 Ağustos 1991 sabahı saat altıda DOHK, Sovyet televizyonunda, Garbaçov hasta olduğu için iktidarı geçici olarak eline aldığı, Garbaçov geri dönene kadar Başkan Yardımcısı Genadi Yanayev'in başkanlık yetkisini kullanacağını ilan etti. DOHK, Moskova'ya askeri birlikler ve tanklar yolladı. Ancak DOHK önderleri her adımda son derece kararsız davrandılar. 19 Ağustos'ta TASS tarafından yayımlanan “Sovyet Halkına Çağrı” başlıklı DOHK bildirisi, yurtseverliğe ve düzenin yeniden sağlanmasına vurgu yapıyordu. Metin şöyle başlıyordu: “Sovyetler Birliği'nin likidasyonu ve devletin çöküşü ile sonuçlanacak bir doğrultu benimsemiş olan ve her ne pahasına olursa olsun iktidarı ele geçirmek isteyen aşırı unsurlar ortaya çıkmıştır.” Belge, “nüfusun çok büyük bir bölümünün yaşam standartlarında keskin bir düşüşe neden olan, spekülasyon ve gölge ekonominin filizlenmesine yol açan” “maceravari” ekonomik reformları kınıyordu. SSCB'nin itibarının zedelendiğini ilan ediyordu. Belgede, “sokakları suçlulardan temizlemeye” ve “halkın servetinin yağmalanmasını” durdurmaya and içiliyordu. İş disiplini, hukuk ve düzen yeniden tesis edilecekti. “Çağrı” metninde “yeni bir Birlik Anlaşması'nın ülke çapında tartışmaya açılacağına” söz veriliyordu.⁵⁸⁵

19 Ağustos akşamı DOHK önderleri, yabancı ve Rus gazetecilere yönelik bir basın toplantısı düzenlediler. Gözlemciler, DOHK önderlerinin gergin göründüklerini, acemice ve kararsızca davrandıklarını iddia ettiler. Kararsız oldukları kesindi. Söz konusu üç gün boyunca DOHK, CNN'den Özgürlük Radyosu'na kadar pek çok Batılı haber ajansının gelişmelerle

⁵⁸⁴ Hough, 429.

⁵⁸⁵ Dunlop, 196-197.

ilgili kendi yorumlarını serbestçe yayınlamalarına ve hatta Yeltsin'in propagandasını yapmalarına izin vermişti. Yüksek rütbeli subayların Beyaz Ev'deki, yani Rusya Cumhuriyeti parlamentosundaki siyasetçilerle telefon görüşmesi yapmalarına ve onları ziyaret etmelerine izin veriliyordu. Bu arada Yeltsin ve "demokrat" önderler dünya ve Sovyet medyasına görüş bildirmeye devam ediyor, silahlı kuvvetleri yanlarına çekmeye uğraşıyor ve Rus parlamento binası çevresinde barikatlar oluşturuyorlardı. DOHK, 20 Ağustos günü boyunca bunlara karşı hiçbir önlem almadı. Yüksek rütbeli subayların, DOHK'nın yönlendirdiği ve 19 Ağustos gecesi ve 20 Ağustos günü Rus parlamentosuna yönelik olarak girilen saldırıların hiçbirine katılmamaları Batılı araştırmacıları şaşırtmıştı.⁵⁸⁶

Ağustos olaylarının doruk noktasına, 20 Ağustos'u 21'ine bağlayan gecede ulaşıldı. DOHK Rus parlamentosunu dağıtmak için bir plan hazırladı ve daha sonra bunu uygulamaktan vazgeçti. 21 Ağustos'ta DOHK önderleri Kırıyuçkov, Yazov, Baklanov, Tizyakov ve Lukyanov Foros'a giderek Garbaçov'u, Yeltsin ve Rus yönetimine karşı birlikte hareket etmek için ikna etmeye uğraştılar. O ana kadarki DOHK eylemlerinin, düzeni sağlamak için ne kadar az bir çabanın yeterli olacağını gösterdiğini anlatmaya çalıştılar. Garbaçov ise onlarla birlikte hareket etmeyi kabul etmedi⁵⁸⁷ ve 22 Ağustos günü saat 02:30'da başkanlık uçağıyla Moskova'ya döndü. Yanında Yeltsin'in müttefiki olan ve bir gün önce başka bir uçakla Foros'a gelmiş olan Rusya Cumhuriyeti Başkan Yardımcısı Rutskoy ile Kırıyuçkov bulunuyordu. Kırıyuçkov uçağa binmeyi, Garbaçov'la eşit konumda olması koşuluyla kabul etmişti.⁵⁸⁸ Ancak uçak havaalanına indiğinde Kırıyuçkov, Sovyet yetkilileri tarafından tutuklandı.⁵⁸⁹ Moskova'ya geri dönen Garbaçov, iktidarı biçimsel olarak geri almıştı; ancak gerçekte iktidar hızla Yeltsin'in eline geçmekteydi. 22 Ağustos sabahı saat 09:00'da Sovyet Savunma Bakanlığı, kuvvetlerini Moskova'dan çekme kararı aldı. Bu garip oyun böylece sona ermiş oldu.

⁵⁸⁶ Oxlom, 320.

⁵⁸⁷ Hough, 431.

⁵⁸⁸ Dunlop, 217.

⁵⁸⁹ Dunlop, 253.

Yakın dönemde yapılan açıklamalar başlardaki yanlış anlamaları epeyce giderdiği halde, 1991 Ağustosunda olanların ne anlama geldiği belirsizliğini korumaktadır. Belirginleşmiş olan şey, “darbe liderleri”nin Garbaçov’un kendi taraflarında olduğunu düşündükleridir. Bu düşünceyi Yeltsin’e de iletiler. Garbaçov altlarındaki halıyı çektiğinde büyük bir paniğe kapıldılar; zira iktidarı ele geçirmek için hiçbir planları bulunmaktaydı. Yeltsin’i ve en yakın destekçilerini tutuklamaya, “demokratları” bastırmaya ya da herhangi bir şeyi ele geçirmeye hazırlıklı değillerdi. Herhangi bir plan ya da irade olmayınca, bütün çabalar boşa çıkmış oldu.

O günlerin karmaşası içinde pek çok demokrat (bu sefer tırnak işaret-siz) 19-21 Ağustos 1991 olaylarını, özellikle de sıkıyönetim ilan edilmesini kınadılar. Batılı hükümetler ve medya, olayları bir darbe girişimi olarak nitelendirdi. Rus parlamentosunun önünde bir tankın üzerine tünleyen ve elindeki megafonla böğüren Yeltsin, medya tarafından, kitleleri adaletsiz gaspçılara karşı gösteriye sürükleyen kişi olarak resmedilmekteydi. Darbe mitolojisi, Sovyetler’in çöküşünün sorumluluğunu Garbaçov’un yerine KGB ve SBKP’deki “bağnazlar”ın sırtına yüklemekte ve Boris Yeltsin’in bir demokrasi kahramanı olarak imajını parlatmaktaydı.

Son on yılda ABD’li tarihçiler tarafından yapılan araştırmalar, Ağustos 1991 olaylarının History Channel uyarlaması tarzında resmedilmesinin üzerinde ciddi kuşkular doğmasına neden oldu.⁵⁹⁰ Bir darbe, anayasal düzeyde meşru bir yönetimin yasadışı biçimde ve zorla devirmesidir. Ancak DOHK, SSCB yönetimini devirmeye çalışmamıştı. DOHK, yönetimin kendisi idi.

Batı medyası DOHK önderlerini korkak ve beceriksiz kişiler olarak nitelendirmişti. DOHK önderleri, Ağustos 1991’de pek çok aptalca hata yapılmış olsa bile, bu dönemin öncesinde zayıf ve aptal olarak bilinen kim-seler değillerdi. Daha önce birkaç kez zor kullanılması yetkisi vermişler ve etkin biçimde zor kullanmışlardı. Dunlop onları “acımasız niyetleri olan ciddi kişiler” olarak tanımlamıştı.⁵⁹¹ En önde gelen DOHK önderi olan Kırıyüçkov, 1956 yılında Macaristan’daki Sovyet Büyükelçiliği’nde,

⁵⁹⁰ Amy Knight, *Spies Without Cloaks* (Princeton: Princeton University Press, 1996), 18.

⁵⁹¹ Dunlop, 253.

karşıdevrimi bastırmak için Andropov ile birlikte çalışmıştı.⁵⁹² Dahası, DOHK'nın ilan ettiği sıkıyönetim, durup dururken ortaya çıkmış değildi. Garbaçov, Ağustos olaylarından önceki yıl içerisinde birkaç kez, sıkıyönetim planlaması yapılması için talimat vermişti.⁵⁹³

“Darbe” konusunda en önemli ABD’li uzman olarak kabul edilen John Dunlop⁵⁹⁴ DOHK’ya verilen desteğin ciddi boyutlarda olduğunu ileri sürmüştü. Yeltsin’in kendi ekibi, Komünist olsun ya da olmasın Rusya Cumhuriyeti’ndeki bütün yerel yetkililerin yüzde 70’inin Yeltsin’i desteklemediğine inanıyordu.⁵⁹⁵ Yerel Komünist Parti komitelerinin üçte ikisi açıkça DOHK’yı desteklediklerini ifade etmişti. Üçte biri ise “bekle gör” yaklaşımı sergiliyordu.⁵⁹⁶ Merkeze uzak cumhuriyetlerden yalnızca Moldova, Kırgızistan ve Baltık cumhuriyetleri DOHK’ya karşı ciddi bir muhalefet sergiledi. 19 Ağustos’tan önceki birkaç hafta içerisinde, SSCB Sosyal Bilimler Akademisi tarafından Yeltsin karşıtı eğilime sahip olan Parti Merkez Komitesi’nde yapılan anketler, büyük çoğunluğun SSCB’nin birliğinden ve işletmeler üzerinde devlet denetiminin korunmasından yana olduğunu göstermişti.⁵⁹⁷

Garbaçov’un Ağustos 1991 olaylarıyla ilgiliyorumu, yani kendisinin olaylarda herhangi bir suç ortaklığı olmadığı iddiası, inandırıcılıktan uzaktır. Yüksek Sovyet Başkanı Anatoli Lukyanov, Garbaçov’un, DOHK’nın programını, Yüksek Sovyet’in de onay vermesi durumunda uygulamayı kabul ettiğini söylemişti. Tarihçi Anthony D’Agostino, Lukyanov’un iddiasının “öyle kolayca görmezlikten gelinemeyeceğini” belirtmişti. Benzer biçimde William Odom da “Garbaçov’un suç ortaklığının tamamen göz ardı edilemeyeceğini” savundu.⁵⁹⁸ John Dunlop “Garbaçov’un söylediklerinde, kendisini temize çıkartmaya yetmeyecek kadar fazla kusur” bulmuştu. Ağustos olaylarını inceleyenler, Garbaçov’un da işin içinde olmasının

⁵⁹² Hough, 431.

⁵⁹³ Knight, 18.

⁵⁹⁴ Hough, 432.

⁵⁹⁵ Dunlop, 199.

⁵⁹⁶ Dunlop, 201.

⁵⁹⁷ Dunlop, 198.

⁵⁹⁸ Odom, 342.

muhtemel olduğunu ileri sürdüler. Kongre Araştırma Servisi ve Johns Hopkins Üniversitesi ile bağlantılı bir ABD'li araştırmacı ve KGB uzmanı olan Amy Knight, Garbaçov'un, KGB'yi günah keçisi haline getirmeye çalıştığını vurguladı. Aynı araştırmacı Garbaçov'un, DOHK'nın kontrolü ele almayı ve Sovyetler Birliği'nin parçalanmasını durdurmayı başarması durumunda iyileşme numarası yapmayı ve başa geçmeyi düşündüğünü söyledi. Eğer başarısız olursa Moskova'ya gelebilir ve herkesi tutuklayabilirdi. Her iki durumda da elleri temiz kalacaktı.⁵⁹⁹ Jerry Hough "olasılığın tamamen görmezlikten gelinemeyeceğini ve Garbaçov'un bir darbeyi arzuladığı görüntüsünü yarattığını" iddia etti.⁶⁰⁰ Hough'a göre DOHK önderleri "Garbaçov'un, nihayetinde yaptıklarını meşru göreceğini düşünüyorlardı ve uzlaşma sürecini karmaşıktırarak kazaların olmasını istemiyorlardı."⁶⁰¹ Dahası, Garbaçov bu garip suç ortaklığını şekillendirmek için güçlü güdülere sahipti. Demokrasi ve barış yanlılığı sayesinde Batılı müttefikleri nezdinde elde ettiği itibarı, sıkıyönetimi başlatan kişi olarak görülmesi durumunda zarar görecekti.

Ağustos krizinden sonra Garbaçov, silahlı kuvvetleri, Yeltsin'e karşı kendi adına müdahalede bulunması için kışkırtmaya çalıştı. Sovyet Hava Mareşali Şapoşnikov, 1991 Kasımı'nın başında Garbaçov'un kendisine, bir askeri darbenin "bütün olasılıklar içinde en iyisi" olduğunu söylediğini belirtmişti.⁶⁰² Garbaçov Aralık 1991'de silahlı kuvvetlere, kendisini Yeltsin'e karşı desteklemeleri için açık bir çağrı yaptı; ancak bu çağrı sonuçsuz kaldı.⁶⁰³ Böylesi bir davranış, Garbaçov'un Ağustos olaylarında suç ortaklığı yapmış olabileceğini göstermişti.

DOHK bir darbe değil, var olan Sovyet yönetiminin bir olağanüstü hal ilanı idi; bunda Sovyet Başkanı'nın üstü kapalı onayı da bulunmaktaydı. Garbaçov neden DOHK'yı, kendisinin olağanüstü hal ilan etme yanlısı olduğuna inandırmış ve daha sonra çark etmişti? Nihayetinde Garbaçov'un

⁵⁹⁹ Knight, 18.

⁶⁰⁰ Hough, 433.

⁶⁰¹ Hough, 243.

⁶⁰² Oxlom, 353, 354.

⁶⁰³ Oxlom, 355.

muhalefet etmesi, DOHK'nın olağanüstü hal ilanının altını boşaltmıştı. Eldeki kanıtlar bu durumun, Batı ile arasındaki ilişkilere olumsuz yansıtacağı korkusunun, Garbaçov'u, DOHK'yı karşısına almaya ittiğini göstermektedir.⁶⁰⁴ Ağustos 1991'de Garbaçov'u somut olarak destekleyen yegane odak Batı idi. SSCB'de halk arasında gördüğü destek yüzde 10'un altına düşmüştü. Batılı hükümetler DOHK'yı tanımayı reddedince Garbaçov korktu ve çark etti.

DOHK meşruiyet sağlamakta ve devletin parçalanma sürecini tersine çevirmekte başarılı olabilir miydi? Kısa vadede, meşruiyet sağlamakta başarılı olmasına ramak kalmıştı. Askeri konularda araştırmalar yapan William Odom şu yorumu yapmıştı: "Darbenin başarılı olmasından kıl payı kurtulunduğu görüşündeyim."⁶⁰⁵ DOHK çöküş sürecini tersine çevirebilir miydi? Ağustos 1991'de umutlar tamamen tükenmiş durumda mıydı? DOHK'nın önderleri, perestroykanın saatini geriye, 1985-87'ye almak isteyen Komünistlerdi.⁶⁰⁶ Garbaçov'un 1991'deki siyasi inanışları, onlarınkinden temelden farklıydı. Garbaçov DOHK'ya katılmış olsaydı bile, kısa süre içerisinde yolları ayrılırdı. Komünistler denetimden çıkmış olan medyanın denetimini yeniden sağlamadan, Yeltsin'i ve "demokratları" defetmeden ve Garbaçov'un ekonomi politikalarını tersine çevirmeden, sosyalizmin çöküşünü ve Birlik'in dağılmasını engellemek düşünülemezdi. Ağustos 1991'de bu tür eylemler, SSCB'nin en azından bazı bölgelerinde zor kullanılmasını gerektirir ve iç savaş riski doğurabilirdi. Bunu göze almaya pek az kişinin cesareti vardı. Çoğunluğun tartışmasız biçimde ayrılıkçılığı desteklediği Baltık cumhuriyetlerinin Birlik'ten ayrılmasını engellemek zor kullanımını gerektirirdi. Bu tür eylemler kuşaklar boyunca ayrılıkçı duyguların fitilini ateşlerdi. Bu da ulusların kendi kaderini tayin hakkına inanan herhangi birinin ödeyemeyeceği kadar yüksek bir bedel anlamına gelirdi. DOHK kararlı davransaydı ve ordu ile işçilerin desteğini talep etseydi, otorite barışçıl biçimde yeniden sağlanabilirdi. Bu durumda DOHK, Baltık ülkelerinin ayrılmasına izin verebilirdi; fa-

⁶⁰⁴ Hough, 436.

⁶⁰⁵ Dunlop, 186.

⁶⁰⁶ Dunlop, 195.

kat Birlik'in korunmasını sağlayan diğer cumhuriyetlerle yeni bir Birlik Anlaşması üzerinde anlaşabilirdi. DOHK ayrıca krize karşı, merkezi planlamayı yeniden başlatan bir ekonomik program yürürlüğe koyabilir ve Sovyet işçileri ile tüketicilerinin yaşadığı zorluklara çare olabilirdi.

Gerçekleri çarpıtan spekülasyonlar bir yana, Ağustos krizi Boris Yeltsin'in Rusya'da iktidarı tamamen ele geçirmesinin, can çekişen SBKP'yi devre dışı bırakmasının ve SSCB'yi ortadan kaldırmasının yolunu açtı. Tarihçi William Odom, DOHK önderlerinin "kriz başladığında rejimin en güçlü mevkilerini işgal etmekte olduklarını" belirtti. Ağustos krizi sona erdiğinde, merkezi yönetimde herhangi bir resmi görevi olmayan bir yetkili, Sovyetler Birliği'nin çözülmesini tetiklemeye yetecek kadar güç biriktirmişti. "Darbeci olan Yeltsin'di; ve başarılı bir darbeciydi."⁶⁰⁷

Yeltsin, 6 Kasım 1991'de SBKP'nin ve RFKP'nin (Rusya Federasyonu Komünist Partisi) Rus toprakları üzerinde faaliyet göstermelerini yasakladı ve bu iki partinin dağıtılması talimatını verdi. 25 Aralık 1991'de Garbaçov istifa etti. Aynı gün içinde SSCB'nin nükleer silahlarının denetimi Garbaçov'dan Yeltsin'e geçti. Yeltsin Sovyet ordusunu ve güvenlik güçlerini kendi emri altına aldı. Bunları Rus devlet kurumları olarak yeniden adlandırdı ve personellerinin çoğunu korudu. SSCB'nin varlığı, 31 Aralık 1991'de resmi olarak sona erdi. Nikolay Rıjkov, çözülüşü, "20. yüzyılın en büyük trajedisi" olarak adlandırdı.⁶⁰⁸

⁶⁰⁷ Odom, 341.

⁶⁰⁸ Vladimir Şubin, ANC: A View from Moscow (Belville, South Africa: Mayibuye Books, 1999), 390.

VI

Sonuçlar ve çıkarımlar

Garbaçov ve müttefikleri iktidara gelmemiş olsaydı Sovyetler Birliği'nin aksayarak da olsa yoluna devam edeceğini mi söylemek istiyoruz? Bu, yegane olası sonuçtur. / *Alexander Dallin*⁶⁰⁹

Bu iki adamın [Garbaçov ve Hruşçov] ortak yönü nedir? Her şeyden önce kişisel özellikleri: Zindelik, reform yapma hevesi ve sezgisel bir demokrasi anlayışı. Her ikisi de köyde doğmuştu. Üstelik Garbaçov, serflikten kaçan özgür insanların toprakları olan Kazak bölgesinde doğmuştu. Dahası, her ikisi de partideki sosyal demokrat eğilimi temsil ediyordu. Bu eğilim Buharin, Rıkov, Rudzutak ve Voznesenski gibi kişileri ortaya çıkarmıştı. Bu sosyal demokrat eğilim Stalinist katliamlara karşın hiçbir zaman ölmemişti... Halkın beklentilerinin ve ekonomik taleplerin güçlendirdiği bu sosyal demokratizm yaşamaya devam etti. Ve Stalin'den sonra Hruşçov'un, Brejnev'den sonra da Garbaçov'un iktidara gelmesi gibi anlaşılmaz olayları açıklayan şey tam da budur. / *Fyodor Burlatski*⁶¹⁰

SBKP'de iki karşıt eğilim bulunmaktaydı: Proleter ve küçük burjuva, demokratik ve bürokratik eğilimler. Zamanla SBKP içerisinde, bu iki eğilime tekabül eden iki kanat oluştu. Bunların arasında

⁶⁰⁹ Alexander Dallin, "Causes of the Collapse of the USSR", Alexander Dallin ve Gail Lapidus, eds. içinde, *The Soviet System from Crisis to Collapse* (Boulder: Westview Press, 1995), 686.

⁶¹⁰ Fyodor Burlatskiy, *Khrushchev and the First Russian Spring: the Era of Khrushchev through the Eyes of His Adviser* (New York: Scribners, 1992), 276.

yaşanan süreklileşmiş mücadele süreci boyunca, pratikte de bir siyasi çizgi şekillendi. Bunu hesaba katmadan Sovyet tarihinde yaşanan bazı çelişkileri anlamak mümkün değildir. Buna iyi bir örnek, 1930'larda ve 40'larda yaşanan kitlesel yaratıcı heyecan ile baskı arasında ortaya çıkan çelişkidir. Stalin ve Molotov, Hruşçov ve Malenkov, Brejnev ve Kosıgin gibi Parti ve devlet önderleri, ancak bu çelişkiler akılda tutularak nesnel bir değerlendirmeye tabi tutulabilir. / *Rusya Federasyonu Komünist Partisi*, 1997.⁶¹¹

Sovyetler'in çökmesine neden olan neydi? Bizim tezimize göre Sovyetler'in çöküşüne, 1980'lerin başlarında ülkenin maruz kaldığı ekonomik sorunlar, dış baskılar, siyasi ve ideolojik durağanlık (birlikte ya da tek başına) neden olmamıştı. Çöküşü, Garbaçov ve müttefiklerinin belirli reform politikaları tetikledi. Garbaçov 1987'de, Yuri Andropov'un başlatmış olduğu reform çizgisine sırtını döndü. Oysa kendisi de bu çizgiye iki yıl boyunca sadık kalmıştı. Hruşçov'un 1953-64 döneminde uyguladığı politikaları ve hatta daha 1920'lerde Buharin'in ortaya koyduğu düşünceleri benimsedi ve bunları daha da uca taşıyarak uyguladı. Garbaçov'un 180 derecelik dönüşü, antisosyalist bilincin toplumsal zeminini oluşturan ikinci ekonominin büyümesi ile mümkün hale geldi. Garbaçov'un revizyonizmi, rakiplerini devre dışı bıraktı ve Marksizm-Leninizm'in önemli ilkelerini terk etti. Bu ilkeler sınıf mücadelesi, Parti'nin öncü rolü, uluslararası dayanışma, kolektif mülkiyet ve planlamanın önceliği idi. Bunun kısa vadedeki sonuçları, Sovyet dış politikasında atılan geri adımlar ve SBKP'nin içinin boşaltılması oldu. SBKP'nin içinin boşaltılması süreci ise medyanın rakiplere teslim edilmesi, merkezi planlama mekanizmalarının ortadan kaldırılması ve bunun sonuncunda ekonominin kötüye gitmesi ve SSCB'yi oluşturan ulusların birbiriyle uyumunun sağlanmasında Parti'nin üstlendiği rolün sona ermesi ile gerçekleşmişti. Kitlelerin memnuniyetsizliği, Yeltsin'in antikomünist "demokratlar"ının devasa Rusya Cumhuriyeti'nin denetimini ele geçirmesini ve burada kapitalizmi uygu-

⁶¹¹ "Socialism in the Soviet Union: Lessons and Perspectives. From the Program of the Fourth Congress of the Communist Party of the Russian Federation," 20 Nisan 1997, *Nature, Society, and Thought*, 10, no. 3 içinde (1997): 421.

lamaya koymasını sağlamıştı. Rus olmayan cumhuriyetlerde ayrılıkçılar galip gelmişti. SSCB dağılmıştı.

Sovyet sosyalizmini şiddetle eleştirenleri de dahil olmak üzere bazı önemli Amerikalı yazarlar, burada ileri sürülen tezlere kısmen benzeyen sonuçlara ulaştılar. Örneğin, Brookings Enstitüsü'nde çalışan araştırmacı Jerry Hough aşağıdaki satırları yazdı:

Devrim, devletin ekonomideki kötü performansı, Birlik'i oluşturan cumhuriyetlerden gelen milliyetçi basınç, özgürlüğün ya da tüketim maddelerinin eksikliğinden kaynaklanan memnuniyetsizlik ya da diktatoryel bir rejimi özgürlükçü hale getirme çabalarından kaynaklanmadı... Yaşanan gelişmelerin anahtarı, siyasi sistemin ya da "devletin" tepesinde bulunabilir... Sorun aslında devletin değil, devleti yönetenlerin ruh halinin zayıf olmasıydı.⁶¹²

Sovyetler'in çöküşü kaçınılmaz değildi. Sermaye yanlısı medyada pompalanan, Sovyet sosyalizminin kaderinin en başından kötü olduğu, bütün sosyalist devletlerin kaderlerinin kötü olduğu, Marx'ın nihayetinde yarılmış olduğu ve insanlık tarihinin "özgürlükçü kapitalizm"⁶¹³ ile sona erdiği görüşünün herhangi bir zemini bulunmamaktadır.

Garbaçov'un politikaları kaçınılmaz olmayabilirlerdi, ancak bunlar kaza ortaya çıkmış da değillerdi. İç ve dış güçler, Garbaçov ile birlikte iktidara gelmiş olan revizyonizmi devam ettirdiler. Bu güçler (ülkedeki yasal ve yasadışı özel girişim ve bununla bağlantılı bozulma, ABD'nin dışa dönük saldırganlığı ve militarizmi, yeniden dirilen serbest piyasa ideolojisi) 1985'ten önce, on yıllar boyunca kuvvetlenmişlerdi. Kısa bir süre sonra Garbaçov, iç güçleri serbest bıraktı ve dış güçlere sahip çıktı. Garbaçov'un 1986'dan sonraki programı, özellikle de SBKP'nin etkisini azaltmaya yönelik taahhüdü, kendisinin, Hruşçov'un Parti'deki rakiplerini dize getirememesinden ders çıkarmaktaki kararlılığını yansıtıyordu.

⁶¹² Jerry Hough, *Democratization and Revolution in the USSR, 1985-1991* (Washington DC: Brookings Institution, 1997), 15.

⁶¹³ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, (New York: Avon Books, 1992), xiii.

Garbaçov'un revizyonizmi her ne kadar SBKP politikalarında ve Sovyet toplumunda uzun süredir gelişmekte idiyse de Sovyetler'in çöküşü alinyazısı değildi. Son otuz beş yıl içerisinde, gelişmelerin başka yönde seyredebileceği pek çok dönüm noktası olmuştu. Bu inancı destekleyebilecek en güçlü kanıt SBKP'nin 1920'li yılların sonlarında Nikolay Buharin'in oportünizmini yenmiş olmasıdır. Üstelik o dönemde bu akımın sınıf tabanı çok daha güçlüydü ve işçi devletinin etrafını sarmış olan çok büyük bir köylü çoğunluğu bulunmaktaydı. 1950'li yıllarda, artık etrafı sarılmış olmayan ve işgal altında bulunmayan Sovyetler Birliği, Hruşçov'un yaptığı pek çok teorik ve siyasi gaf olmadan, daha az baskıcı bir Stalin sonrası döneme girebilirdi. Hruşçov'un politikalarını eleştiren Vıyaçeslav Molotov gibi kişiler alternatif bir siyasi çizgi öneriyorlardı. Bu kişiler yenilgiye uğradı. Brejnev döneminin siyaseten durağan olan ikinci yarısında önderler, gelişmekte olan olumsuz eğilimlere, özellikle de ikinci ekonomi ve yolsuzluğa karşı daha iyi bir savaş verebilirlerdi. Yuri Andropov, eğer ilk reformlarının sonuçlarını değerlendirebilecek kadar yaşayabilmiş olsaydı çözümlemelerini geliştirebilir ve reform sürecini derinleştirerek genişletebilirdi. Perestroyka döneminde bile, 1986'dan sonra benimsenen sorunlu siyasi çizgi, ne bütün olarak önderliğin zihninde ne de Garbaçov'un kendi zihninde kesinlik kazanmış durumdaydı. Buharin, Hruşçov ve Garbaçov'un temsil ettiği eğilimin kendisini tekrar tekrar ortaya sürmesi ve nihayetinde üstün gelmesi, bu eğilimin dirençli nesnel temellerine tanıklık etmektedir. Bu temeller devrimin ilk dönemlerinde güçlü bir köylü görünümü arz ederken, daha sonraları görünümü, ikinci ekonominin giderek yayılan ticari karakteri ve suç eğilimleri belirler olmuştur.

Sovyet sosyalizminin bütün tarihi, sınıf mücadelesinin, sınıfları ortadan kaldırmak için verilen mücadelenin devlet iktidarının ele geçirilmesiyle sona ermediğini ve yetmiş yıl boyunca sosyalizmi inşa etmekle de sona ermediğini göstermektedir. Gerçekte SSCB'nin sosyalizmi inşa etmek için yetmiş yıldan çok daha az zamanı olmuştu; zira savaşlara hazırlanmak, savaşmak ve bu savaşların yaralarını sarmak için çok fazla zaman harcanması gerekmişti. Aslında, kapitalizm ve emperyalizmin egemen

olduğu bir dünyada sınıf mücadelesinin bittiği düşüncesi ya da sosyalist devlet içerisinde sona erdiği düşüncesinin *kendisi*, ideolojik düzlemde sınıf mücadelesinin bir şekilde tezahür edişidir. Bu düşünceye karşı konulamaması, sosyalizmin inşasına yönelik en ölümcül tehditlerden biridir.

Bazı dönemlerde sınıf mücadelesi, tıpkı Sovyet devletinin hızlı bir kolektivizasyon ve sanayileşme hamlesine giriştiği 1928-1929'da olduğu gibi, daha yoğun bir seyir izledi. Bu olayların sonucunda taşradaki sınıflar arası ilişkiler büyük insan kayıpları nedeniyle şekil değiştirdiği halde, eskinin devamı niteliğindeki bir sınıfsal görünüm, inatçı bir biçimde varlığını sürdürdü. İkinci ekonominin yeniden büyümeye başladığı 1950'li yıllardan itibaren bu görünüm yeniden doğdu.⁶¹⁴

Garbaçov ve çevresi bunu anlamıştı. Bilinçli olarak, kendi politikaları için bazı toplumsal gruplardan destek sağlamayı hedeflediler. Bir Amerikalı yazar 1989'da bu grupları şöyle sıraladı: "Girişimci kent ve kırsakinlerinin çoğu", "yetenekli işçiler", köylüler, idareciler, bilim insanları, teknik elemanlar, öğretmenler ve sanatçılar, "idealist alt düzey görevliler" ve "partinin sıradan üyelerinin demokratik zihniyetli olanları."⁶¹⁵ Bu kategorilerin çoğu, maddi üretimden şu ya da bu derecede uzak kimşeleri temsil etmekteydi.

Sosyalizmi inşa etmek zordur. Bir sosyalist devrimin, temel görevlerin altından kalkabileceğini göstermesinden sonra da zor olmaya devam eder. Bu temel görevler devlet iktidarının ele geçirilmesi ve iktidarda kalınması, devrimin emperyalizme karşı savunulması, dünyadaki antiemperyalist mücadelelerin desteklenmesi, sanayileşme ve işçi sınıfının inşa edilmesi, herkes için eğitim ve kültür de dahil olmak üzere temel yaşam gereksinimlerinin sağlanması, bilim ve teknolojinin geliştirilmesi, ezilen milliyetlerin ayağa kaldırılması ve ulusal eşitliğin teşvik edilmesidir.

Sosyalizmin bu meselelerle başa çıkması mümkün müdür? Bu soruya olumlu yanıt vermek için dünyaya pembe gözlüklerin arkasından bakan

⁶¹⁴ Vladimir Treml ve Michael Alexeev, "The Second Economy and the Destabilizing Effects of Its Growth on the State Economy of the Soviet Union: 1965-1989," *Berkeley-Duke Occasional Papers*, no. 36, (1993): 2.

⁶¹⁵ Stephen F. Cohen ve Katrina van den Heuvel, *Voices of Glasnost* (New York: Norton, 1989), 25.

bir idealist olmaya gerek yoktur. Hem Andropov'un çizdiği yol hem de yaşamayı başaran sosyalist devletlerin izlediği yol (bunlardan hiçbiri kumsursuz değildir) en azından Garbaçov felaketinin kaçınılmaz sonuç olmadığını ya da sosyalizmin meseleleri ile başa çıkmak için yegane yol olmadığını kanıtlamaktadır.

Sovyetler'in çöküşünün çeşitli açılardan en rahatsız edici yönü, Garbaçov oportünizminin Sovyet Komünist Partisi içinde ortaya çıkmış olması *değildi*. Rahatsız edici olan şey, Komünist Parti'nin, Garbaçov oportünizmine, daha öncekilere engel olduğu gibi engel olmayı becerememesiydi. SBKP, 1964'te Hruşçov'la ya da 1929'da Buharin'le başa çıktığı gibi Garbaçov'la da 1987 ve 1988'de neden başa çıkamamıştı? Kısmen, Parti, ikinci ekonomiyi ve buna eşlik eden Parti'deki ve yönetimdeki bozulmayı bastırmak için gerekli olan ihtiyat ve istekliliğe sahip değildi. Parti, üyelik konusunu fazlaca gevşek ele alır hale gelmiş; kapılarını, özellikle de işçi olmayanlara ardına kadar açmıştı. Demokratik merkezîyetçilik bozulmuştu. Parti ile işçi sınıfı arasında sendikalar, sovyetler ve diğer mekanizmalar üzerinden kurulan bağlar kemikleşmişti. Eleştiri ve özeleştiri ortadan kalkmıştı. Kolektif önderlik zayıflamıştı. Parti birliği ve önderin çizgisinin savunulması yüksek erdemler haline gelmişti. İdeolojik gelişim zayıflamıştı. Hruşçov'un ideolojik yanlışları sürdürülüyor ve pek çok alanda ideoloji gerçeklikten sapmaya devam ediyordu. Pek çok açıdan, ideoloji kayıtsızlaşmış, biçimselleşmiş ve ritüelleşmişti. Sonuç olarak ideoloji, en iyi ve en zeki insanların çoğuna itici geliyordu. Çok sayıda üst düzey önder oportünizmin ne anlama geldiğine ve nasıl bir tehlike oluşturduğuna ilişkin yeterli duyarlılığa sahip değildi. Kısacası, Parti'nin kendisinin reforma ihtiyacı vardı.

Antikomünistler tarafından 1990'lı yılların başlarında yaygın olarak propagandası yapılan düşüncenin aksine, Sovyetler Birliği'nin çöküşü, öncü parti, devlet mülkiyeti ve kolektif mülkiyet ile merkezi planlamaya dayalı bir sosyalizmin ölüme mahkum olduğunu *değil*, var olan bir sosyalist toplumu sosyal reformist bir Üçüncü Yol ile iyileştirmeye çalışmanın felaketle sonuçlanacağını göstermiştir. "Üçüncü Yol" doğrudan, Rusya'da daha sonra egemen olan yağmacı kapitalizmin ve emperyalizme teslimiyetin

yolunu açtı. 1985-91 döneminde yaşanan perestroyka öyküsü, sosyal reformculuğu desteklemeye yaramamış, tersine, itibarını iyice kaybetmesine neden olmuştur.

Ana görevimizin çerçevesi sınırlı idi: Sovyetler'in çöküşünün neden sonuç ilişkisini belirlemek. Ancak inancımız odur ki burada ortaya koyduğumuz tezler, Marksist teori alanında daha kapsamlı sorular ve sosyalizmin geleceği için derin çıkarımlar barındırmaktadır. İzleyen satırlarda, kısa ve bazı durumlarda polemik niteliğinde de olsa, daha fazla düşünmeyi, araştırmayı ve tartışmayı teşvik etmesi umuduyla bazı düşünceler sunuyoruz.

Bu kapsamlı sorular, bir Marksist-Leninist siyasi kategori olarak oportünizmle, iki sistemin göreceli gücüyle, merkezi planlama ve piyasa karşıtlığıyla, devrimci parti teorisiyle, tarihsel kaçınılmazlıkla, tek ülkede sosyalizmle ve 20. yüzyıl sosyalizminin tarihi ile ilgili sürekli olarak ortaya konmaktan kaçınılan bazı noktalarla bağlantılıdır.

Sovyetler'in çöküşü tarihsel materyalizmi zayıflatmamaktadır. Tarihsel materyalizm, SSCB'de 1985-91 döneminde yaşanan somut süreçleri açıklamaktadır. Sorunlu bir "bürokrasi teorisi"ne sığınmadan, karşıdevrimin nesnel kökenlerini göstermektedir. Kısa bir süre önce Marksist felsefeci Domenico Losurdo tarafından ifade edilen "şimdi bile, sosyalist toplumun içerisindeki çelişkiler için üretilmiş olan bir teoriden yoksunuz" düşüncesi hatalıdır.⁶¹⁶ Önemli siyasi çelişkiler sınıf çıkarlarından kaynaklanır. Sovyet karşıdevrimi, Garbaçov'un politikalarının belirli bir süreci harekete geçirmesi nedeniyle yaşandı. Bu süreç ile, özel mülkiyet ve serbest piyasadan maddi ve ideolojik çıkarlar besleyen toplumsal gruplar giderek güçlendiler ve daha önceden egemen olan iktisadi ilişkileri, yani planlı ve kamu mülkiyetindeki "birinci" ekonomiyi ortadan kaldırdılar.

1989-91 döneminde ABD Komünist Partisi, Sovyetler'in çöküşünün "insan hatası"ndan mı yoksa "sistemin" zayıflıklarından mı kaynaklandığına ilişkin bir tartışma yürüttü. Birinci bakış açısı kötü önderleri itham ederken, ikincisi suçu, Sovyet sisteminin köklü sorunlarında buluyordu.

⁶¹⁶ Domenico Losurdo, "Flight from History? The Communist Movement between Self-criticism and Self-contempt," *Nature, Society, and Thought*, 13, No. 4, (2000): 507.

Her iki görüş de farklı düzeylerde gerçeklik barındırıyordu. İnsan hatasına vurgu yapılan görüş, kesin olmamakla birlikte daha iyi bir görüştü. Garbaçov'un hata yapan, bocalayan ve nihai olarak kapitalizm yanlısı olan önderliği, çöküşün asıl gerekçesini şekillendirdi. Yine de "sistemin" zayıflıklarını öne çıkaranlar gerekçeyi daha derinlerde aramakta haklıydılar. Ancak bunların çoğu yanlış bir biçimde, sorunun maddi çıkarılardan ziyade demokrasideki yetersizliklerde olduğunu iddia ettiler. 1991'de henüz bilinmiyor olan olgularla desteklenen çerçevemiz, bu ilk tartışmalarda sorunun ortaya konduğu biçimin ilerisine geçmektedir.

Demokrasi adına yürütülen mücadeleler için, sosyalizmi inşa edebilme olasılığı için, Komünist hareket için ve insanlığın geleceği için Sovyetler'in çöküşünden elde edilecek sonuçlar ve çıkarımlar, hem bugün hem de gelecek bağlamında çok önemlidir. Sovyet sosyalizminin sona ermesi, geride kalan sosyalist ülkeler için, az gelişmiş dünyada ezilenler için ve her yerdeki işçi sınıfı için bir gerileme anlamına geldi. Stephen F. Cohen'in birkaç yıl önce *The Nation*'da yazdığı gibi, en dayanılmaz sonuçları Sovyet işçi sınıfı yaşadı:

Yaklaşık on yıl sonra Rusya, modern tarihte görülen en kötü ekonomik çöküntüden, sermaye kaçışının bütün dış kredilerden ve yabancı yatırımlardan daha fazla olmasıyla boyutları görülebilecek olan büyük bozulmadan ve barış zamanında eşi benzeri görülmemiş olan bir demografik felaketten muzdariptir. Sonuç, devasa bir insanlık trajedisidir. Diğer felaketler arasında Rusların yaklaşık yüzde 75'inin yoksulluk sınırında ya da hemen üzerinde yaşaması, okul çağındaki çocukların yüzde 50-80'inin fiziksel ya da zihinsel bozukluğunun bulunması ve erkeklerin ortalama ömrünün altmış yılın altına düşmesi de bulunmaktadır. Ve ne yazık ki, tarihte ilk kez, gelişmiş nükleer silahlara sahip bir ülke ve onun kitle imha aygıtları ciddi derecede destabilize edilmiştir. Ağustos'ta yaşanan Kursk denizaltısı faciası buna yeni bir örnektir.⁶¹⁷

Eğer yeni biten yüzyıl bir sonrası için kılavuz olacaksa, sosyalist dev-

⁶¹⁷ Stephen F. Cohen, "American Journalism and Russia's Tragedy," *The Nation*, 2 Ekim 2000, 23 Aralık 2000, <<http://www.thenation.com/doc.mhtml?l=20001002&s=cohen>>.

rimler Sovyetler Birliği'ndekinin karşı karşıya kaldığı meselelerin benzerleri ile karşı karşıya kalacaklardır. Sosyalist devrimler muhtemelen, sınıf mücadelesi ile ulusal kurtuluş mücadelelerinin kesiştiği ülkelerde öncelikle muzaffer olacaklardır. 20. yüzyıl sosyalizminin yaşamaya devam ettiği Çin, Küba, Kuzey Kore ve Vietnam'da devrime yol açan sınıfsal ve ulusal çelişkilerin örtüşmesi sosyalizme olan bağlılığın sürdürülmesini sağlamaktadır. Eğer durum böyle ise sosyalist devletler, yalnızca işçilerden değil aynı zamanda köylülerden ve diğer orta sınıf katmanlarından gelecek destekle ortaya çıkacaklardır. Dolayısıyla Sovyetler Birliği'nde yaşanan siyasi koşulların ve sorunların aynıları ya da benzerleri yeni devrimlerde de muhtemelen yaşanacaktır. Emperyalizm saldırmaya devam edecek; ideologları her adımda "demokrasi" çağrısında bulunacak ve "Stalinizm" öcüsünü hatırlatacaklardır. Lenin demiştir ki, "Komün, Avrupa proletaryasına sosyalist devrimin görevlerini somut olarak yerine getirmeyi öğretmiştir."⁶¹⁸ Sovyet deneyimi bu görevleri daha da genişletmiştir.

Yaptığımız tahlil, sosyalizm yandaşlarının, sağ oportünizme Marksist-Leninist siyasi düşüncenin önemli bir kategorisi olarak yeniden vurgu yapmaları gerektiğini söylemektedir. Bu, Marx ve Engels'in Gotha Programı'nı eleştirdiği, Lenin'in İkinci Enternasyonal'i eleştiri yağmuru-na tuttuğu ve SBKP çoğunluğunun Buharin'i alt ettiği zamanlarda da böyleydi. Komünistler sağ oportünizmi, özünde, sınıf düşmanının yarattığı basıncın altında yapılan gereksiz ve ilkesiz bir geriye çekiliş olarak tanımlarlar. Her mücadelede, geriye çekilişler bazen gerekli olur. Dolayısıyla, gereklilik sorunu her zaman gerçek güçler dengesi ve koşulların gerçekçi olarak değerlendirilmesine bağlıdır. Geriye çekilişin daha sonraki bir ilerleme için zemin hazırlayıp hazırlamadığı ya da sadece bir sorundan kolayca sıyrılmak anlamına gelip gelmediğiyle ilgilidir. Sosyalizmin inşası bağlamında sağ oportünizm, genellikle kapitalizmle mücadeleden ziyade, içeride ve dışarıda onunla uzlaşma şeklini alır. Bazen de gerçeklerle mücadele ederek onları değiştirmek yerine "onlara saygı duymayı" sa-

⁶¹⁸ *Leninism and the World Revolutionary Working-class Movement*, (Progress Publishers: Moskova, 1971), 133.

vunmak biçimine kavuşur. Bu da, sosyalizmin inşasına tek yanlı evrimci bir yaklaşım ve nesnel koşullara teslimiyet anlamına gelir. Sosyalizme kolay ve hızlı bir yoldan, en az dirençle karşılaşacağı bir hat üzerinden ulaşmaya çalışır. Bu tür düşünme alışkanlığı, yeni sistemi yaratma sürecinin kendiliğinden ve anlık doğasına aşırı değer biçme eğilimi ortaya çıkartır. Sosyalizmin gelişiminde üretici güçlerin büyümesine gereğinden fazla vurgu yaparken, üretim ilişkilerinin mükemmelleştirilmesinin, yani sınıfları ortadan kaldırma mücadelesinin gerekliliğini hafife alır. Hruşçov döneminde, sosyalizmin inşası sürecinde oportünizm teorik olarak reddedilmeye başlanmıştı.⁶¹⁹ Kendisinden önceki iki önderin aksine Hruşçov, sosyalizm gelişmekte iken oportünizmin yeşerebileceği herhangi bir toplumsal zemin bulunmadığını düşünüyordu. Bu reddiye Hruşçov'un, işçi sınıfı devletinin "bütün halkın devleti" ve Komünist Parti'nin "bütün halkın partisi" haline geldiği yolundaki kavrayışlarında ifadesini buluyordu. Garbaçov'un ihaneti, Hruşçov'un iyimserliğinin ne kadar aptalca olduğunu gösterdi.

1930'lu yıllardaki Halk Cephesi'nden bu yana kapitalist dünyadaki Marksistler, sosyal reformistlerle ortaklaşacakları bir zemin bulmaya uğraşageldiler. Merkez güçlerle, özellikle de sosyal demokrasinin etkisi altındaki kitlelerle eylem birlikteliği arayışı politikası, tamamen doğru olmakla birlikte yeterli değildir. Bir ideoloji olarak sosyal demokrasi işçi sınıfı hareketi içerisinde devrimci Marksizmin sinsi ve etkili bir ideolojik rakibi olmaya devam etmektedir. Buna karşı süreklileşmiş bir ideolojik mücadele yürütülmelidir. Aynı zamanda sağa karşı merkezin solunda ve-rilecek mücadelenin pratikte alacağı şekle ilişkin arayışlar da bitip tükenmeden devam etmelidir.

1990'lı yılların başlarında dünyadaki Komünist partilerin Sovyetler'in çöküşüne ilişkin yaptıkları ilk değerlendirmelerde, bazıları eklektik olmakla birlikte iki açıklayıcı çerçeve şekillenmişti. Bunlardan birincisinde çöküş, Sovyet demokrasisinin eksikliklerine, ikincisinde ise oportünizme bağlanıyordu. Birinci görüş bazen, Garbaçov önderliğinin kullandığı ve

⁶¹⁹ John ve Margrit Pittman, *Peaceful Coexistence* (New York: International Publishers, 1964), 69.

sosyal demokrat ve liberal yazarların da paylaştığı “antistalinist” dili yanıstırıyordu.

1985 yılında SSCB’de demokrasi, gerçekte olduğundan daha ileri durumda olabilirdi; ancak bu, Sovyetler Birliği’nin sonunun gelmesinde asıl nedenin “demokrasi eksikliği” olduğunu söylemek için bir gerekçe oluşturmaz. Pek çok gözlemci, sosyalist demokrasinin gerçek vasıflarını pek az anlayabilir.⁶²⁰ Eğer “demokrasi” sözcüğü işçilerin iktidara gelmesi anlamına geliyorsa, bu durumda Sovyetler Birliği herhangi bir kapitalist toplumdan daha ileri demokrasi vasıflarına sahip demektir. Sovyet devletinde Parti’de ve yönetimde yer alan işçi oranı, kapitalist ülkelerdeki partilere ve yönetimlere göre daha yüksekti. Gelir eşitliğinin düzeyi,⁶²¹ ücretsiz eğitim, sağlık ve diğer hizmetlerin düzeyi, istihdam garantisi, erken yaşta emeklilik, enflasyonun olmaması, barınma, beslenme ve diğer temel gereksinimlerle ilgili devlet desteği gibi uygulamalar, bu toplumun işçilerin çıkarları doğrultusunda yönetildiğini açıkça ortaya koyuyordu. Sosyalist sanayinin ve tarımın inşa edilmesi ile İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkenin savunulması gibi destansı başarılar, etken bir katılım olmaksızın elde edilemezdi. Otuz beş milyon insan sovyetlerle ilişkili idi.⁶²² Sovyet sendikaları üretim hedefleri, işten çıkarmalar ve kendi okulları ile tatil mekanları gibi konularda söz sahibiydi. Bu güce kapitalist ülkelerde-

⁶²⁰ Albert Szymanski, “The Class Basis of Political Processes in the Soviet Union,” *Science and Society*, 62, (kış 1978-79): 426-457.

⁶²¹ Sovyet toplumunun hem eşitlikçi hem de eşitlikçi olmayan taraflarından bahsettiğimiz için belki de bir açıklama yapmak gereklidir. Birkaç şey aynı anda gerçekleşiyordu. Sovyet sanayiinde Hruşçov’dan itibaren ücretlerin birbirine yakınlaştırılması uygulaması yaygınlaştı ve bu, işçilerin üretkenliğinin azalmasına neden oldu. Bu azalma Sovyetler’in genel ekonomik büyüme hızını düşürdü; gerçi büyümeyi engelleyen başka etkenler de vardı. Bununla birlikte Sovyet politikaları tarafından teşvik edilen genel eşitlikçilik olumlu bir kazanımdı. Her ne kadar ikinci ekonomi üzerinden elde edilen yasadışı kazançlar zaman içerisinde arttıysa da kapitalizm ve özellikle de ABD standartlarına göre önemsiz bir düzeyde kaldı. Benzer biçimde üst düzey Parti ve devlet yetkililerinin maddi ayrıcalıklardan olduğu bir gerçektir; ancak bunlar da kapitalist ülkelerdeki seçkinlerin ayrıcalıklarına oranla mütevazı kalıyordu. Yine de yasadışı para kazanma ve resmi ayrıcalıkların neden olduğu eşitsizlik, Leninist bir bakış açısından siyaseten sakıncalı idi. Ayrıca siyaseten akılsızcaydılar, çünkü ülke içindeki ve diğer ülkelerdeki antikomünizm için kolay bir hedef oluşturdular.

⁶²² Boris N. Ponomarev, *Communism in a Changing World* (New York: Sphinx Press, 1983), 78.

ki sendikaların pek azı sahipti. Kapitalist devletler, alttan büyük bir basınç gelmediği sürece hiçbir zaman kolektif mülkiyete ilgi göstermezler. Batı demokrasisinin daha üstün olduğunu savunanlar sınıf sömürüsünü göz ardı eder, öze değil sürece odaklanırlar ve kapitalist demokrasinin itibarını, gerçek savunucusu olan modern işçi sınıfına değil sermayeye atfederler. Kapitalist demokrasinin elde ettiği başarıları onun kendi geçmişi ile; sosyalist demokrasinin başarılarını ise, asimetrik bir biçimde, imgesel bir ideal ile kıyaslarlar.

Çöküşe demokrasi eksikliğinin neden olduğu kavrayışını savunanlar, yani bunun gerek ve yeter koşul olduğunu düşünenler, eğer “neden” ve “kopuş” sözcükleri bilinen anlamlarını koruyorsa haklı olamazlar. Sovyetler Birliği’nin uğradığı ihanet, sosyalizmin yıkılması ve Birlik devletinin parçalanmasından ibaretti. Bu ihanet, beş somut sürecin sonucu olarak ortaya çıkmıştı: Parti’nin likide edilmesi, medyanın sosyalizm karşıtı güçlere teslim edilmesi, planlı ve kamu mülkiyetindeki ekonominin özelleştirilmesi ve piyasalaştırılması, ayrılıkçılığın önünün açılmasına izin verilmesi ve ABD emperyalizmine teslim olunması. Sosyalist demokrasinin biçimsizlikleri ve soyut eksiklikleri bu politikaların “nedeni” olmamıştı. SBKP’deki Garbaçov önderliği bu politikaların tamamını bilinçli tercihler olarak yürürlüğe sokmuştu.

“Demokrasiden yoksunluk” teorisi kısmen, bazı kişilerin somut bir tahlil yapmak konusunda isteksiz olmalarından dolayı varlığını sürdürmektedir. Bu isteksizlik Sovyetler’in çöküşünün ne denli önemli bir olgu olduğunun, zımnen de olsa reddedilmesinden de kaynaklanmaktadır. Bu reddiye Marksizm için önemli bir teorik mesele olacak derecede ciddi boyutlardadır. Bu şekilde araya mesafe konması yenilgiyi kabullenmeye neden olmaktadır ve entelektüel anlamda sahtekarlıktır. Bu olgudan kaçınmak, Sovyetler Birliği’nin yok oluşunun burjuva tarzda açıklanmasına karşılık vermemek anlamına gelmektedir; ve kendini beğenmişlikten kaynaklanan bir rahatlığa yol açmaktadır: “Pratikte Sovyetler Birliği’nin ciddi sorunları vardı; SSCB bürokratikti ve demokratik değildi. Geçmiş geçmişte kaldı. Bugüne bakalım. Biz bürokratik olmayacağız ve demokratik olacağız.” Bu, tarihsel materyalizme en fazla uzak düşülebilecek noktadır.

Komünist ve işçi partilerinin yaptığı önemli birkaç uluslararası konferansın ardından bile, konunun tahlilinde pek fazla ortaklık geliştirilemedi. Hâlâ “Sovyet yoldaşlar konu ile ilgileneceklerdir” türünden ifadeler duyulabiliyor. Tam tersine Marx, *Fransa’da İç Savaş’ı* Paris Komünü’nün düşmesinden birkaç ay sonra yazmıştı. Lenin, İkinci Enternasyonal’in 1914 yılındaki çöküşünün tahlilini hemen yapmıştı.

ABD Komünist Partisi’nin önderi Gus Hall, daha başlarda perestroykanın gittiği yöne ilişkin sahip olduğu kaygıları açıkça ifade etmişti. 1987’den önce sosyalist ülkeleri fırsat buldukça eleştirmiş olmasına karşın⁶²³, bazen açık eleştirinin uygun olmadığını belirtmişti.⁶²⁴ Ancak 1987 kışında, perestroyka hakkında genel olarak olumlu görüşler belirttiği ve *World Marxist Review* dergisinde yayımlanan bir makalesinde, oportünizmin genellikle “yeni”nin daha fazla beğenilmesi biçiminde ortaya çıktığını vurgulayarak uyarıda bulunmuştu.

Çoğu hatanın, tarihte Marksizm-Leninizm bilimini revize etmek adına ortaya konan çabaların ve sömüren sınıfın yarattığı basınca teslim olmaya yarayan politikaların ve eylemlerin çoğunun, “yeni” olana dair argümanlarla haklı gösterilmeye çalışıldığını akılda tutmak gerekir. İşçi sınıfı hareketinin tarihi boyunca, “yeni bir şey” kavramı, sınıf mücadelesi kavramının etrafından dolanmak, üzerini örtmek ya da onu bertaraf etmek için kullanılmıştır.⁶²⁵

Hall, “yeni düşünce”nin sınıf kavramının yerine evrensel insanlık değerlerini koymasını sorgulamaya başladı. Perestroykayı desteklemeye devam ettiği 1988 ve 1989’da, eleştirileri daha güçlü ve daha ayrıntılı hale geldi. 1989’un sonlarında Doğu Avrupa parçalanırken ve 1990 ile 1991’de SSCB’nin krizi ülkeyi sona yaklaştırırken, Sovyet önderlerinin siyasetini daha keskince eleştirdi. Ancak bir taraftan da daha akli başında kişilerin

⁶²³ Gus Hall, *Socialism and Capitalism in a Changing World* (New York: New Outlook Publishers, 1990), 50-53.

⁶²⁴ Gus Hall, “Marxism-Leninism in the World Struggle against Opportunism,” (Political Affairs Forumu’nda konuşma, 28 Şubat 1982) *Political Affairs Reprint*, 5.

⁶²⁵ Gus Hall, “The World We Preserve Must Be Livable,” *World Marxist Review*, 35, No. 5, (Mayıs 1988): 22-23.

ülkeye egemen olacağına yönelik umudunu canlı tutuyordu.

Yine de oportünizmin kararlı bir düşmanı olan Gus Hall bile, Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin inşasına ilişkin çelişen yaklaşımları ya da oportünizmin büyüyen ikinci ekonomide barınan maddi temellerini göremedi. 1989'a kadar diğer Komünistler gibi ABD Komünist Partisi de sosyalizmin sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması olasılığına yeterli ciddiyetle yaklaşmadı. Bu, büyük bir olasılıkla Sovyet Komünist Partisi'nin dünya hareketi içerisindeki ideolojik ağırlığından ve insanların, üyesi olmadıkları karniaşık bir toplumu anlamakta zorlanmalarından kaynaklamaktaydı. Buna karşın pek çok sosyal demokrat yazar Sovyet siyasetindeki iki eğilimin farkına varmışlardı ve bazı burjuva iktisatçıları da ikinci ekonominin büyümesini algılayabiliyorlardı.

Sovyetler Birliği'nin kapsamlı bir tahlilinin yapılmasının önündeki engellerden bir diğeri de hiç kuşkusuz, Sovyetler Birliği'ne yöneltilmiş olan genel kitlesel düşmanlık ile meşru eleştiri arasında ayırım yapılmasının zorluğu oldu. Çinli Komünistler 1956-64 döneminde "Hruşçov revizyonizmi"ni kınadılar. Ancak giriştikleri polemikler pek çok kişiye kaba ve dogmatik geldi; bu polemikleri kendi işlerine yaraması için yaptıkları düşünüldü. Çinlilerin politikası soldan sağa doğru döndü; bu dönüş Mao'nun Sovyetler'e karşı ABD ile giriştiği fiili ittifaka yol açtı. Sovyetler Birliği'ne bir parça sempati besleyenler için Çinlilerin eleştirileri giderek inandırıcılığını yitirdi. Yelpazenin diğer ucunda Avrupa Komünistleri yalnızca, sosyal demokratların küf kokan eleştirilerini tekrarlıyorlardı.

Sovyetler Birliği'nin dostlarının çoğu, Stalin'den sonra SSCB'nin sosyalizmi mükemmelleştirdiğini düşünüyordu. Hruşçov Stalin'den daha iyiydi. Garbaçov, Brejnev'den daha iyiydi. Isaac Deutscher ve Ken Cameron gibi az sayıda kişi hariç hiç kimse, Stalin, Hruşçov ve Brejnev dönemlerini, eleştirel ancak dengeli bir biçimde ele almaya niyetlenmedi. Özellikle de Stalin için Sovyet yandaşları genel bir değerlendirme çabasından uzak durdular. Bunun nedeni belki de böylesi bir çabaya içkin olan güçlük, belki bunun bir sonuç vermeyeceği düşüncesi, belki de Sovyetler'in ilerleyişinin Stalin'i tarihsel bir anomali olarak giderek önemsizleştireceği kanısı idi. Sovyetler Birliği'nin düşmanları bu boşluğu, Stalin'i ca-

navar ya da deli olarak resmeden bir yığın kitap ile doldurdular. Bu karikatürler, Stalin dönemi hakkında yalnızca ikinci elden bilgi sahibi olan Komünistlerin görüşlerini etkiledi.

Sovyetler'in yok olması "piyasa sosyalizmi" düşüncesine ya da en azından sosyalizmin siyasal iktisadında piyasanın jüri rolü üstlendiği düşüncesine yeniden hayat verdi. Her türden sosyalist 1985-91 dönemindeki ekonomik felaketlere açıklama getirmeye çalışırken, "piyasa sosyalizmi" literatürü, tıpkı başka dönemlerde de olduğu gibi rağbet görmeye başladı. Bu literatürün büyük bir bölümü saflık düzeyinde ütopyacıydı. Bu ütopyacılık doğrudan, Karl Marx tarafından yerle bir edilen küçük burjuva karakterli Pierre Joseph Proudhon sosyalizminin soyundan geliyordu. "Piyasa sosyalizmi"nin çoğu versiyonu, emek piyasalarının ve emek sömürüsünün piyasa sosyalizminde de var olup olmayacağı meselesinin üzerini örten çelişkili teorik kurgular içermektedir. Öyleyse nasıl olur da "piyasa sosyalizmi", sosyalizm olabilir ki?⁶²⁶

Perestroyka sırasında piyasa sosyalizmi, bir ara uğrak noktası işlevi gördü. Bu, Sovyet halkına sosyalizmin "reforma tabi tutulması" ve "mükemmelleştirilmesi" hedefinin haklı gösterilmesi için kısa bir süreliğine yararlı oldu. Bir slogan olarak etkiliydi. Garbaçov, ekonomik "reform"un artık kapitalizmin restorasyonundan farklı bir anlama gelmediği son yıllarında "sosyalizm" iddiasından vazgeçti. Batı Avrupa'ya da İskandinavya'dakileri andıran bir "regüle edilen piyasa ekonomisi"ni tesis etme hedefini öne çıkarmaya başladı.

Piyasa sosyalizminin Garbaçov dönemindeki tarihçesi, Sovyetler'in çöküşünden çıkarılacak asıl dersin diğer yöne, yani sosyalizmin merkezi planlamaya, kamu mülkiyetine ve piyasanın sınırlandırılmasına ihtiyacı olduğu sonucuna işaret ettiğini düşündürmektedir. Mesele, klasik metinlerden yapılacak alıntıların toparlanmasıyla dogmatik bir biçimde tartışılmamalıdır. Bunun yerine, en doğru yaklaşım, Marksist iktisatçı David Laibman'ın önerdiği gibi 1917'den itibaren sosyalizmin inşası deneyimi-

⁶²⁶ Bertell Ollman, "Market Mystification in Capitalist and Market Socialist Societies," *Market Socialism: the Debate Among Socialists* içinde (New York: Routledge, 1998), 99.

nin incelenmesi olmalıdır.⁶²⁷ Piyasa meselesi tartışmaya üç açıdan dahil olmaktadır: Garbaçov dönemindeki ekonomik krizler, Sovyetler'deki büyüme hızının uzun süredir düşmesi ve sosyalizmin ve komünizmin inşasında piyasaların rolü. Bunlardan her birinin kısaca incelenmesi, piyasa sosyalizminin ne kadar arzu edilebilir olduğuna ilişkin kuşkular doğurmaktadır.

Garbaçov döneminde milyonlarca Sovyet insanının sahip olduğu ekonomik memnuniyetsizlik merkezi planlama sisteminden değil, bu sistemin dağıtılmasından kaynaklandı. 1985'te, halen merkezi olarak planlanan ekonomi Sovyet tarihinde ulaşılan en yüksek yaşam standardının elde edilmesini sağlamıştı.⁶²⁸ On yıllar boyunca Sovyet ekonomisi ABD ekonomisinden daha hızlı büyümüştü. Ancak 1980'lere gelindiğinde Sovyet ekonomisi aradaki farkı eskisi kadar hızlı kapatamaz olmuştu; yarışın seyri değişiyordu. Yarışın önderi olan ABD yeni sanayilere geçişte önemli nitelilerle ilerlemeler kaydetmişti. Yine de, 1980'lerin başlarında yıllık yüzde 3,2 düzeyinde büyüyen Sovyet ekonomisi, yavaş da olsa pek çok açıdan ABD ekonomisini yakalıyordu.⁶²⁹

Pek çok kimse, Sovyetler'in büyüme hızında uzun süre boyunca yaşanan düşüşle ilgili olarak, piyasanın sosyalizme dinamizm kazandırabileceğini ve piyasanın daha fazla kullanılmasının Sovyetler'in büyüme hızını artırabileceğini kabul etmiştir. Piyasanın varlığını temkinli biçimde, yani merkezi planlamanın hakim olduğu durumda uygulanmasını savunanların bile şu garip olguları açıklaması gerekir. SSCB'nin var olduğu son otuz beş yılda ne kadar çok piyasa ilişkisi ve diğer türden reformlar uygulamaya konduysa, uzun dönemli ekonomik büyüme hızları o kadar çok düştü. Bu reformlar resmi ve yasal düzeyde birkaç dalgada (Hruşçov, Kosiğın ve Garbaçov), sessizce, istikrarlı bir biçimde ve çoğunlukla da ikinci ekonomi aracılığıyla yayılarak uygulandı. Bazı burjuva iktisatçı-

⁶²⁷ David Laibman, "Editorial Perspectives, Socialism: Alternative Visions and Models," *Science and Society*, 56, No. 1 (bahar 1992): 4.

⁶²⁸ Michael Ellman ve Vladimir Kontoroviç, *The Destruction of the Soviet Economic System: an Insider's History* (Armonk: M. E. Sharpe, 1998), 34-35.

⁶²⁹ Anders Åslund, *How Russia Became a Market Economy* (Vaşington DC: Brookings, 1995), 13.

ları bile ikinci ekonominin aşağıya çekiş etkisini kabul etmektedir.⁶³⁰ Sovyetler'de en yüksek büyüme hızları 1929 ile 1953 yılları arasında elde edilmişti. Bu dönemde Sovyet önderliği merkezi planlamayı sıkı sıkıya uyguladı ve 1921-29 yıllarındaki NEP döneminde izin verilmiş olan piyasa ilişkilerini ortadan kaldırdı. Hruşçov'un ve Garbaçov'un savunduğu ekonomik reformların büyüme hızlarını neden düşürdüğünü görmek kolaydır. Ağır sanayiye daha az yatırım yapmak, tüketim mallarına daha fazla ağırlık vermek, ücretlerin birbirine yakınlaştırılmasını daha fazla gözetmek;⁶³¹ bunların tamamı büyümeyi yavaşlatma eğilimi barındırmıştır. Büyümenin yavaşlaması ayrıca ademi merkezileşmeden de kaynaklanmıştır; ademi merkezileşme zararlı bir rekabetin ortaya çıkmasına ve işletmeler arasındaki eşgüdümün bozulmasına neden olmuştur. 1985'ten 1991'e kadar "piyasanın büyüü" hiçbir yerde görünmüyordu. Meta ile para arasındaki ilişkiler genişledikçe perestroyka aynı oranda başarısız oldu. Yeltsin 1992'de "şok tedavisi"ni tam olarak uyguladığında Sovyet ekonomisi felaketle sonuçlanan bir çöküş yaşadı. O günden bu yana da kendine gelemedi. 1991'den bu yana piyasa ilişkileri, eksi ya da düşük büyüme hızları ile ilişkili olmaya devam etmektedir. 20. yüzyılın planlı ekonomileri, kural olarak, piyasa ekonomilerinden çok daha hızlı büyümüşlerdir.⁶³²

Engels, "üretim araçlarının toplum tarafından ele geçirilmesi meta üretiminin sonunu getirir; bunun sonucunda da ürünün üretici üzerindeki hakimiyeti sona erer," demişti.⁶³³ Engels bunu derken, bu süreçlerden ikincisinin, birincisinin ardından ne kadar çabuk ve kendiliğinden gerçekleşeceğine ilişkin yanlış hüküm vermiş olabilir. Ancak bilimsel sosyalizmin kurucuları açıkça, komünizmi (sosyalizmden sonraki tarihsel aşama) piyasası bulunmayan bir toplum olarak tasavvur etmişlerdi. Aşırı bolluk koşullarında, özgür insanların üretimi kolektif olarak ve bir plan

⁶³⁰ Trembl ve Alexeev, 25-26.

⁶³¹ Bahman Azad, *Heroic Struggle, Bitter Defeat* (New York: International, 2000), 116.

⁶³² Victor ve Ellen Perlo, *Dynamic Stability: The Soviet Economy Today* (New York: International Publishers, 1980), 337.

⁶³³ Ronald L. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value* (Londra: Lawrence and Wishart, 1973), 262.

doğrultusunda örgütledikleri ve dağıtımı da gayriinsani ve acımasız bir piyasanın kontrolsüz işleyişine değil ihtiyaca göre örgütledikleri komünist toplum öngörüsü, Marksist toplumsal kurtuluş anlayışının merkezinde durmuştur. Marksistler meta üretimini, üreticilerin ürünleri üzerindeki denetimi yitirmesine neden olduğu için eleştirdiler. Marksist bakış açısında, sosyalist ve komünist aşamalardaki planlı ekonominin büyük bir avantajı, üreticilerin adım adım kendi emeklerinin ürünü üzerindeki denetimi yeniden ellerine geçirmeleri idi. Nihayetinde komünizm döneminde, ekonomik gelişmenin karakterini ve hızını denetimsiz ve anarşik piyasa güçleri değil, bilinçli insanlar belirleyecekti.

Sovyetler Birliği Hruşçov'a kadar, piyasanın rolünün sınırlandırılması için ciddi bir mücadele yürütmüştü. 1940'ların sonları ile 1950'lerin başlarında, Nazi işgalinin yaralarının sarılması süreci tamamlanmadan önce Sovyet önderleri ve iktisatçıları arasında bir teorik tartışma başladı; bu tartışmanın önemli pratik çıkarımları oldu. Tartışmanın başlamasına Gosplan'ın başında bulunan Nikolay Voznesenskiy'in görüşleri ve siyasal iktisat üzerine uzun süredir hazırlanan bir kitap neden oldu. Voznesenskiy piyasa ilişkilerinin daha fazla kullanılmasını savunuyordu. Stalin, çeşitli tartışmaları değerlendirerek kendi konumunu belirledi. Buna göre sosyalizmin inşasının yasaları nesneldi, insanların eylemleri sosyalizmin iktisadi yasalarını dönüştüremezdi, ancak insan eylemi bu iktisadi yasaların işleyiş çerçevesini sınırlandırabilirdi. Stalin'e göre meta üretimi sosyalizmde "bir dönem için, kapitalizmle sonuçlanmadan" var olabilirdi. "Unutmamamız gerekir ki ülkemizde meta üretimi, kapitalist koşullarda olduğu kadar sınırsız ve her şeyi belirleyen durumda değildir; kesin sınırlar içerisinde tutulmaktadır." Traktör istasyonlarının kolektif çiftliklere satışına, çeşitli siyasi nedenlerle ve meta üretiminin kapsamını genişleteceği gerekçesiyle karşı çıktı. Bu, tarımın sanayileşmesinde ulaşılmış olan düzeyden geri adım atmak anlamına gelecekti. Stalin'e göre SSCB ekonomisinde meta üretiminin kapsamı, bireysel tüketim ile sınırlandırılmıştı. "Ürün değiş tokuşu"nun gelişme potansiyeline işaret eden Stalin, meta dışı ekonominin ilk unsurlarının 1952'de var olduğunu ve

geliştirilebileceğini belirtti.⁶³⁴

Sovyetler'de 1952'de yaşanan tartışma, uzun vadeli sosyalist strateji için gerçekleşen bir kavga idi. Stalin'in sosyalizmde meta-para ilişkileri ve değer yasası üzerine görüşleri bunu ortaya koyuyordu: Eğer sosyalizmde metanın doğası "dönüştürülebilirse", bir başka deyişle "sosyalist emtia" var olabilirse, bu durumda SBKP önderliğindeki bazı kişiler samimiyetle, sosyalizmde piyasaların geliştirilmesini mantıken savunabilirlerdi. Bu, sosyalizm geliştikçe piyasaları kesin sınırlar içerisinde tutma politikasından vazgeçmek anlamına gelirdi. Stalin bu yola girmeyi reddetti.

Ardından Hruşçov geldi. 1953'den sonra piyasa yanlısı siyasi düşünceye doğru bir yön değişikliği yaşandı. İktisat teorisindeki doktrin değişimleri⁶³⁵ bu yön değişikliğini pekiştirdi. Ancak ortaya bariz bir muamma çıktı. Sosyalizmde piyasa ilişkilerinin genişlemesini savunanlar, Marksist teorinin önemli bir unsurunu, sosyalizmden uzun bir süre sonra ulaşılabilecek tarihsel aşama olan komünizmde piyasa bulunmayacağı ilkesini ıskartaya çıkarmışlardı. Marksizm'in kurucuları komünizmin piyasasızlık anlamına geleceğini öngörmüşlerdi. Sosyalizm aşamasında piyasanın maksimum düzeyde kullanımını, bir sonraki aşamada tam anlamıyla ortadan kalkışı nasıl izleyecekti? Bu sorundan kaçınmaya verilebilecek bir örnek 1969 yılında yayınlanan ve Hruşçov'a yakın bir iktisatçı olan A. M. Rumyantsev tarafından kaleme alınan *Komünizmin Siyasal İktisadının Kategorileri ve Yasaları* isimli eserde görülmektedir. Bu eserin uzun bir paragrafında "meta-para ilişkilerinin" (piyasalar) "komünizme ilerleyişi hızlandıracağı" ve pek açıklanamayan bir biçimde sosyalizmin "komünizme doğru evrileceği" anlayışı ifade edilmişti.⁶³⁶ Teorideki piyasa yanlısı yön değişimi Hruşçov'dan sonra da uzun süre devam etti. Brejnev döneminin sonlarında yayınlanan *Siyasal İktisat: Sosyalizm* (1977) isimli kitapta yer alan birkaç paragrafta, meta-para ilişkilerinin komünizm aşamasında "sönümleneceği" ifade ediliyordu. Kitapta, bu sönümlenmenin nasıl

⁶³⁴ Yosif V. Stalin, *Selected Works*, (Davis, Kaliforniya: Cardinal Publishers, 1971), 324.

⁶³⁵ Maurice Dobb, *Soviet Economic Development since 1917* (New York: International Publishers, 1968), 334; Meek, 282.

⁶³⁶ A. M. Rumyantsev, *Categories and Laws of the Political Economy of Communism* (Moskova: Progress Publishers, 1969), 225.

gerçekleşeceği açıklanmıyordu. Anders Åslund,⁶³⁷ 1960'lı yıllarda Sovyet iktisatçılarının iki ana kampa bölündüğünü belirtti. Bu kamplardan birini “metacılar”, diğerini ise “metacı olmayanlar”, bir başka deyişle “meta-para ilişkileri”nin, yani piyasaların genişlemesini savunanlarla buna karşı olanlar oluştuyordu. 1985'den en az on yıl önce, birkaç Sovyet araştırma enstitüsü ile akademideki birtakım köşeler, Paul Samuelson'u Karl Marx'tan daha çekici bulan sosyal bilimciler tarafından işgal edilmişti.⁶³⁸ Bunlardan biri Tatyana Zaslavskaya idi.⁶³⁹ Zaslavskaya'nın akıl hocası ise, traktör istasyonlarının kolektif çiftliklere satılması önerisi Stalin tarafından reddedilen iktisatçı V. G. Venjer'di.⁶⁴⁰ Zaslavskaya, Garbaçov'un piyasa yanlısı reformlarının ilk esin kaynaklarından biriydi ve sonuna kadar Garbaçov'u destekledi. Sovyet iktisadi düşüncesinin rekabet halindeki iki akımı kayda değer ölçüde süreklilik arz ediyordu.

Yuri Andropov, kendi ekonomik reform çizgisinin teoride ve pratikte o güne dek çözülememiş sorunlarının olduğunu kabul ediyordu. Örneğin, emek üretkenliğinin artışının nasıl hızlandırılacağına ilişkin yeterli bir teorinin ve merkezi planlama düzeninde fiyatların ayarlanmasını sağlayacak bir yöntemin bulunmamasından şikayet ediyordu.⁶⁴¹ Kendi yaklaşımını Buharinist ideolojiden daha ileri bir yol olarak değerlendiriyordu. Buharinist ideoloji “anarkosendikalizme yönelme ve toplumu, birbirinden bağımsız ve birbirine rakip tüzel kişiliklere bölme eğilimi sergilemekteydi.” Amerikalı siyaset bilimcisi Michael Parenti, Sovyet sanayiinde iyileştirmeler ve yenilikler yapılması için teşviklerin düzenlenmesinde yaşanan pek çok sorunu yalın bir biçimde açıklamıştı. Yenilenme bazen yöneticilerin kariyerlerini tehdit ediyor ve çoğunlukla da aldıkları risklere karşılık ödüllendirilmelerini sağlamıyordu. Plandaki üretim hedeflerine ulaşmak için yaratılan basınç, deneysel çalışmalar yapmayı ve hatta

⁶³⁷ Anders Åslund, *Gorbachev's Struggle for Economic Reform* (Ithaca: Cornell, 1989), 4.

⁶³⁸ David M. Kotz ve Fred Weir, *Revolution from Above* (New York: Routledge, 1997), 67.

⁶³⁹ Tatyana Zaslavskaya, *The Second Socialist Revolution, an Alternative Soviet Strategy* (Bloomington: Indiana University Press, 1990), ix.

⁶⁴⁰ Stalin, 368.

⁶⁴¹ Yuri Andropov, “Speech at the CPSU Central Committee Meeting,” 15 Haziran 1983, (Moskova: Novosti Press Agency Publishing House, 1983), 22.

daha ileri teknolojinin uygulanmasını caydırıcı rol oynuyordu. Bu basınç, zaman zaman da niteliğin düşmesine neden oluyordu. İyi yönetilip plan hedeflerine ulaşan ya da bunları aşan fabrikalar bazen daha fazla iş yükü bindirilerek cezalandırılıyor; ve bu döngü böylece devam ediyordu.⁶⁴² Bunlar hiç kuşkusuz, planlamada ve yönetimde karşılaşılan direngen ve zorlu sorunlardı; ancak hiç de çözümsüz değillerdi.

Sovyet karşıdevrimi, geride kalan sosyalist devletlerin çıkarması gereken dersler barındırmaktadır. Yaşayan dört sosyalist devlet,⁶⁴³ Çin, Küba, Vietnam ve Kuzey Kore, 1991'den bu yana, piyasa konusunda ödünler vermeleri, uluslararası kapitalist kuruluşlara (Dünya Ticaret Örgütü, IMF, Dünya Bankası) teslim olmaları ve sınırları içerisinde Batı sermayesinin yatırımlarını yapabileceği özel bölgeler tahsis etmeleri için emperyalistlerin baskısı altındadır. Bunu yapmamanın karşılığında ceza olarak kendilerine Batı'dan kredi verilmemekte, Batı piyasalarına girişleri engellenmekte ve teknoloji transferine izin verilmemektedir. Bu dört ülkenin tamamı, ABD'nin başını çektiği iktisadi savaşın ortaya çıkardığı koşullarda bazı manevralar yapmak zorunda kalmıştır. Büyük ölçüde, kafalarına yönlendirilmiş bir silah bulunması nedeniyle, değişik düzeylerde piyasa ve özel girişim konusunda ödünler vermişlerdir. Bu, gerçek bir tehlike oluşturmaktadır. Zira Sovyetler'in çöküşünün verdiği önemli derslerden bir tanesi, piyasa ilişkilerinin minimum düzeyde tutulması gereğidir.

Sosyalizmin birinci aşamasında, genel bir kural olarak sosyalist devletin zaman içerisinde piyasayı sınırlandırma çabasının önemli bir istisnası,

⁶⁴² Michael Parenti, *Blackshirts and Reds* (San Francisco: City Lights, 1997), 60-61.

⁶⁴³ Belki bu listeye Laos da eklenebilir. Laos'ta, sosyalizme olan yönelimi korumaya çalışan Marksist-Leninist bir yönetim bulunmaktadır. Tabii ki zaman içerisinde sosyalist bir topluma dönüşüm yaşanabilir. Gelişimin önündeki engeller büyük boyutlardadır. Günümüzde bu ülke, BM tarafından "en az gelişmiş" devletler arasında gösterilmektedir. Bu özellik hiç kuşkusuz, bir ölçüde Çinli Savaş sırasında vahşi ABD bombardımanına dayanmaktadır. 1986'dan bu yana genel olarak komşusu Vietnam'la uyum içinde davranan ve Halkın Devrimci Partisi tarafından yönetilen Laos, çok katmanlı bir ekonomi yaratmak için yenilenme stratejisi izledi. Bu ekonomi, kamu sektörü, dış sektör ve yerli özel sektörden oluşuyordu. Laos, dünya kapitalist ekonomisine kısmi entegrasyon sağlamaya çalışmaktadır. Laos'un resmi internet sitesine bakınız: <<http://www.laoembassy.com>>

tarım olabilir. Diğer sosyalist devletler, kırsal kesimde sosyalist ilişkilere doğru yavaş yavaş ilerleme lüksüne sahip olmayan Sovyetler Birliği'nin aksine, tarımı hızla kolektifleştirdikten sonra geri adım attılar. Çin'de, 1978'deki reformlar tarımı yeniden özelleştirdikten sonra ve SSCB'nin sona ermesinden uzun bir süre önce, tarımsal üretim büyük miktarda artış gösterdi.⁶⁴⁴ Çin'in dış ticareti ve sanayiinde daha sonra yapılan reformların sonucunda elde edilen büyüme, tarımdakine göre daha düşük düzeyde kaldı; ancak bunun zararlı toplumsal, siyasal ve iktisadi etkileri ortaya çıktı.⁶⁴⁵ Sosyalist Küba'da tarımdaki reformlar oldukça farklı koşullar altında, 1989-91'de Sovyetler'le yapılan ticaretin ve Sovyet yardımının sona erdiği dönemde başlatıldı. Bu, adanın kendi kendine yetebilmesi ve derin kriz koşullarına uyum sağlayabilmesi için sert önlemler alınmasını gerektirdi. Ürün miktarını artırmanın önlemlerinden biri olarak devlet çiftliklerinde çalışanlar kooperatif sahipleri haline geldi. Reformdan bu yana üretim miktarında önemli miktarda artış elde edildi.⁶⁴⁶ Özel Dönem bugünün Kübası'nda da, zorlanmış, acil durumda atılmış tehlikeli bir geri adım olarak değil, yararlı, güvenli ve uzun vadeli bir gelişim yolu olarak değerlendirilmektedir. Kübalı ekonomi ve planlama yetkilileri, serbest tartışmaya izin vermek konusunda istekli oldukları halde, tarihteki benzerliklerin bilincinde olmaları nedeniyle övgüyü hak etmektedirler.⁶⁴⁷

Piyasa konusunda yapılan bütün denemeler, Sovyetler sonrası dönemde ortaya çıkan zorluklar ya da artan Batı baskısı nedeniyle gerçekleşmemektedir. "İki devrimci sınıf, iki çizgi", genel bir olgudur. Çin'de piyasa konusunda verilen ödünler uçlara taşınmıştır ve sosyalizmin geleceği tehlike altındadır. Harriman Enstitüsü'nden Rajan Menon 1994 yılındaki bir makalesinde şöyle yazmaktadır:

⁶⁴⁴ Carl Riskin, *China's Political Economy* (Oxford: Oxford University Press, 1987), 290.

⁶⁴⁵ Al L. Sargis, "Ideological Tendencies and Reform Policy in China's Primary Stage of Socialism," *Nature, Society, and Thought*, 11, No. 4, (1998), 396.

⁶⁴⁶ Jose Bell Lara, ed., *Cuba in the 1990s* (Havana: Instituto Cubano del Libro, Editorial Jose Martí, 1999), 111, 87.

⁶⁴⁷ Evelio Vilarino Ruiz, *Cuba: Socialist Economic Reform and Modernization* (Havana: Editorial Jose Martí, 1998), 16-17.

Çin'in reform stratejisi başarısız olabilir. Azgın kapitalizmin (her ne kadar Çin Komünist Partisi ideolojik nedenlerle bu terimi kullanmaktan çekinse de olan budur), kıyı bölgelerinin giderek artan özerkliğinin ve Çinli aydınların ülke dışından gelen yıpratıcı düşüncelere maruz kalmalarının, sonsuza dek [sosyalizm ile] birlikte devam edebileceğini düşünmek güçtür.⁶⁴⁸

Temmuz 2001'de Çin Komünist Partisi'nin başı, Parti'ye kapitalistlerin girmesine izin verilmesini istedi. Her ne kadar ulusal burjuvazinin bir kısmı Çin Devrimi'ne katılmış ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin ilk döneminde yönetimde rol üstlenmiş idiyse de yeni bir sermayedar sınıfına yönelik yeni tavır tamamen başka bir meseleydi. Çin büyük ölçüde "devasa ve genişletilmiş bir NEP"⁶⁴⁹ peşinde ve er ya da geç, bu politikanın siyasi ve iktisadi çelişkileri, bir tercih yapılmasını zorlayacak; tıpkı 1928-29'da SSCB'de olduğu gibi. Hangi tarafın kazanacağını hiç kimse tahmin edemez. Dünyadaki en kalabalık ülkenin egemen Komünist Partisi'nin içindeki bu mücadelenin siyasi sonucu, hiç kuşkusuz 21. yüzyılın en ciddi olaylarından biri olacaktır.

1991 yılından sonra SSCB'de kapitalizmin restore edilmesi, bir bunalımın ve çete kapitalizmi çağının doğmasına neden oldu. Yine de Rusya'da ve eski SSCB'nin diğer kesimlerinde kapitalizmin restorasyonu istikrarsız olmaya devam etmektedir. Uluslararası finans Sovyetler sonrası Rusya'yı, total ve bağımlı bir kaynak özütlenme bölgesi halinde tutmakta; öte yandan nükleer kaza, etnik çatışma ve devletin parçalanması riskleri, varlıklarını sürdürmektedir. Değişik görüşlerden pek çok araştırmacı, Amerikan yönetiminin bu durumdan pek fazla kaygı duymadığını belirtmişlerdir.⁶⁵⁰ Kaygılı bir ABD egemen sınıfının Batı Avrupa kapitalizmini sağlamlaştırmak amacıyla Marshall Planı'na çok büyük bir bütçe ayırdığı 1940'lı

⁶⁴⁸ Rajan Menon, "Post-Mortem: the Causes and Consequences of the Soviet Collapse," *The Harriman Review*, 7, No. 10-12, (1994): 9.

⁶⁴⁹ Domenico Losurdo, "Flight from History? The Communist Movement between Self-criticism and Self-contempt," *Nature, Society, and Thought*, 13, No. 4, (2000): 498.

⁶⁵⁰ Stephen F. Cohen, *Failed Crusade: America and the Tragedy of Post-Soviet Russia* (New York: Norton, 2001), 208.

yılların sonu ile bugün arasındaki karşıtlık daha yalın olamazdı.

Sabık Garbaçov destekçileri Sovyet sonrası sistemin ne olduğunu ve nasıl gelişeceğini tartışmaktadır. Klasik korku filmi *Rosemary'nin Bebeği*'nde olduğu gibi, Sovyetler sonrasında doğan çocuk iğrençtir; hatta bunun bir çocuk olduğu bile tartışmalıdır. Görenler onun kesinlikle kendi çocukları olmadığını söylemektedir! Bazıları, bu sefil küçük yaratığın fazla yaşamayacağını düşünmektedir. İktisatçı David Kotz,⁶⁵¹ Sovyetler sonrası Rus kapitalizminin hiçbir surette hakiki bir kapitalizm olmadığını, önceki "devlet sosyalizmi" sisteminden çıkan "kapitalist olmayan yağmacı ve özütleyci bir sistem" olduğunu söylemektedir. Roy Medvedev gibi başkaları ise kapitalist devrimin Rusya'da "ölüme mahkum" olduğunu söylemektedir.⁶⁵²

Bugünün Rusyası'ndaki sistem hiç kuşkusuz asalak, çarpık ve zayıf bir sistemdir. Doğu Avrupa'daki sosyalist devletler kapitalizme geri dönüşü gözle görülür bir biçimde gerçekleştirmişlerdir. Pek çok sorunla karşılaşmışlardır, ancak eski SSCB'de olduğu gibi aşırı toplumsal musibetler yaşanmamıştır.⁶⁵³ Nasıl sosyalizm tersine çevrilebilir olduğunu göstermişse, neokapitalizm de öyledir. Eğer Rus kapitalizmindeki çelişkiler keskin olmaya devam eder, emperyalizm umursamaz kalmaya devam eder ve Rus solu gerçekçi bir strateji etrafında birleşebilirse, sosyalizmin restorasyonu yeniden gündeme gelebilir. Her şeye karşın Rusya'da sosyalizmi savunan siyasi partiler, bütün diğer partilerden daha fazla desteğe sahiptir.

Pek çok kimse şu soruyu sormaktan büyük azap duydu: Sovyet sosyalist sistemi neden bu kadar kırılgandı? Sosyalizme muhalif olan iç güçlerin büyümesinin farkına varılamayınca, sistem, gerçekte olduğundan daha güçlü görüldü; ve dolayısıyla öngörülemeyen çöküşü çok daha sarsıcı ve şaşırtıcı oldu. Karşılaştırma yapabilmek için, bir başka bakış açısından

⁶⁵¹ David M. Kotz, "Is Russia Becoming Capitalist?" *Science and Society*, 65, No. 2, (yaz 2001): 157-181.

⁶⁵² Roy Medvedev, *Post Soviet Russia* (New York: Columbia University, 2000), 51.

⁶⁵³ Ian Fisher, "As Poland Endures Hard Times, Capitalism Comes under Attack," *New York Times*, 12 Haziran 2002, 14 Temmuz 2002, <<http://query.nytimes.com/search/article-page.html?res=9F0DE5DF163CF931A25755C0A9649C8B63>>.

benzer bir soru sorulabilir: ABD kapitalizmi 1929'da, işsizliği yüzde 40'a çıkartan, on yıl süren, uzun süredir iktidarda olan Cumhuriyetçi Parti'nin yenilgiye uğramasına neden olan bir kriz yaşadı. Yine de kendine geldi; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyüdü ve serpildi. 1929'da Herbert Hoover başkandı; ABD Hoover'a karşı hayatta kaldı. Sovyet sosyalizmi neden Garbaçov'a karşı hayatta kalamadı?

Yanıt şudur: Özne etmeni, sosyalizmde, kapitalizmde olduğuna oranla çok daha önemlidir. Bu, bir yandan güç kazandıran bir olgudur, diğer yandan ise tehlikelere karşı korunmasızlığı artırır. Sosyalizm ile kapitalizm arasındaki nitel bir farklılık "kapitalizm gelişir, sosyalizm inşa edilir", deyişinde ifade edilmiştir. Belki biraz kaba bir benzetme olacak, ama iki sistemden biri bir salı andırırken diğeri bir uçağı andırmaktadır. Kapitalizmde (sal) salı idare eden kişi yalnızca sığıllıklardan, çağlarcılardan ve çağlayanlardan uzak durmalıdır. Çoğunlukla, nehrin akıntısı salın hızını ve yönünü belirler. Basit ve ağırlıklı olarak kendiliğinden işleyen bir sistemdir. Yalnızca gevşek bir denetim gereklidir. Büyük hatalar genellikle ölümcül değildir.

Bir uçak (sosyalizm) çok daha üstün bir ulaşım aracıdır. Menzili, seyir ve manevra özgürlüğü ile hızı, bir salınkinin çok çok üzerindedir. Ancak bir uçak için, fizik ve aerodinamik yasalarının bilinçli şekilde uygulanması, öngörü, planlama, bilim, eğitim, yer personeli, radar vb. gereklidir. Bu, emeğin büyük ölçekli toplumsal bölüşümünü gerektiren karmaşık bir sistemdir. Sistemin yönetilmesi (öznel boyut olan pilotun yönlendirme işlevi) bu ulaşım aracının güvenle işlemesi için, salın durumu ile karşılaştırıldığında çok daha önemlidir. Uçağın yönetilmesi sırasında büyük hatalar seyrek yapılır; ancak bunlar ölümcül hatalardır. Hata payı daha küçüktür. Uçakların zaman zaman düştüğü gerçeği, salın daha üstün olduğunu kanıtlamaz. Bu yalnızca, uçakların daha iyi tasarlanması, daha iyi yönetilmesi ve daha güvenli olması için üzerinde tartışılması gereken bir konudur.

Sosyalizmin inşasının yasaları, kapitalizmin gelişim yasalarından farklıdır. Kapitalizmin yasaları, tıpkı idare eden kişi ne yaparsa yapsın salı nehrin aşağısına doğru gönderen yerçekimi yasası gibi körlemesine, bi-

linçten yoksun olarak işler. Ancak sosyalizmin yasaları, nesnel oldukları halde bir uçağa muhtaçtır. Bu uçak da yerçekimi, itme kuvveti ve kaldırma kuvveti gibi kuvvetlerle ilgili yasaların bilgisine sahip olan ve bunları kullanan tasarımcılar ile teknik yetenekleri ve bilimsel birikimi olan bir pilotun varlığına ihtiyaç duyar.

Dolayısıyla Garbaçov önderliği gibi bir önderlik sosyalizme, çok hata yapan Hoover'ın ABD kapitalizmine verdiği zarardan çok daha fazlasını verebilirdi. Bir Sovyet araştırmacının dediği gibi, sosyalizmin iktisadi yasaları “kendiliğinden ve anarşik olarak işleyen güçler olmaktan uzaklaşır ve toplum tarafından, kendi çıkarları için bilinçli olarak uygulanır.” Sosyalizmin iktisadi yasalarını görmezlikten gelmek “ekonomide güçlüklerin, ayarsızlıkların ve dengesizliğin ortaya çıkmasına yol açar ve toplumsal gruplar ile işçi birimlerinin etkinlikleri ve yoldaşça işbirliklerinin eşgüdümünü zayıflatır.”⁶⁵⁴

Sovyetler Birliği'nde oportünizm geliştikçe emperyalizm, kendi çıkarlarını desteklemek için bir formül keşfetti: SSCB'nin Komünist önderliği içerisindeki oportünizm eğilimlerini uzaktan cesaretlendirmek. 1968'de Çekoslovakya'da yaşanan olaylar ve Yugoslavya'da sorunların birikimi bu formülü akla getirmişti. Ancak bu formül yeni sistemin köklerinin çok derinlere indiği SSCB'de işe yarayacak mıydı? Uzun bir süre boyunca eski sistemin önde gelen düşünürleri ilkesel düzeyde yeni sistemin nasıl yıkılabileceğini anlamışlardı. Soğuk Savaş'ın mimarlarından biri olan George Kennan 1947'de, bir kâhin gibi aşağıdaki satırları yazmıştı:

Eğer bir siyasi araç olarak Parti'nin birliğini ve etkisini bozan herhangi bir şey olursa, Sovyet Rusya aniden, en güçlüler arasında iken en zayıflardan birine ve ulusal toplulukların en acınası olanlarından birine dönüşebilir.⁶⁵⁵

Bu, 21. yüzyılda sosyalizmin düşmanlarının Küba, Çin, Vietnam ve Kuzey

⁶⁵⁴ G. A. Kozlov, ed., *Political Economy: Socialism* (Moskova: Progress, 1977), 80-81.

⁶⁵⁵ “Mr. X” George Kennan, “The Sources of Soviet Conduct”, *Foreign Affairs* (Temmuz 1947): 566-82, aktaran Gregory Grossman, “Subverted Sovereignty: Historic Role of the Soviet Underground,” Stephen F. Cohen ve diğ., eds., *The Tunnel at the End of the Light* (Berkeley: University of California, 1998) içinde, 24-50.

Kore’de halen uygulamaya çalıştıkları bir ders olmuştur. Sovyet sosyalizmini, iç savaşına yaptıkları müdahale ile, Nazi işgali ile, silahlanma yarışı ile, “yıkıcılık politikası” [bir rejimin askeri, ekonomik, psikolojik ve siyasi gücünü veya moralini içten yıkmak üzere tasarlanmış hareketler - ç.n.] ile ve ekonomik savaş ile altedememişlerdi. Ancak oportünist politikaları teşvik etmek için yapabilecekleri her şeyi dışarıdan yaptılar. Zamanla bazı Komünist önderler, kendi kendilerine revizyonizmin kadehindeki zehiri içtiler.

Oportünizmin bir daha asla başarılı olmayacağının garantisi verilebilir mi? Koruyucu önlemlerden bir tanesi, yasal özel girişimi katı biçimde kısıtlamak ve yasadışı özel girişime karşı yasaları işleterek Parti’nin ve yönetimin bundan kaynaklanan bozulmasını engellemek olabilir. Parti standartları için ise, Lenin’in oluşturduklarından daha yüksek standartların olabileceğini düşünmek güçtür. Çıkarılması gereken ders muhtemelen daha yüksek parti standartlarına ulaşmak ya da tamamen yeni normlar icat etmek gerekliliği değil, Lenin’in standartlarının korunmasını sağlamak olmalıdır. Ayrıca, Bahman Azad’ın doğru biçimde gözlemlediği gibi, uluslararası Komünist hareketin samimi eleştirisi Sovyet sosyalizminin olumsuz eğilimlerini açığa çıkarmakta ve bunlara karşı harekete geçilmesini sağlamakta yardımcı olabilirdi.⁶⁵⁶ Sol, Sovyetler Birliği’nin açık eleştirisinden kaçınarak vahim ve anlaşılmaz bir yanlış yaptı. Garbaçov programına kısmen, Hruşçov’un görevden alınmasıyla kesintiye uğrayan “antistalinist” gündemin tamamlanması olarak şekil verdi. Garbaçov, döneminin sonlarında “Stalinizm”, “totaliterlik” ve “güdümlü ekonomi” gibi kötü niyetli geleneksel antikomünist terimleri serbestçe kullanır hale gelmişti. Ödünç alınan sövgülerle geçmişi lekelemek, Sovyetler Birliği’nin geçmişteki ve bugünkü gerçeklikleri ile ilgili mantıklı ve dürüst bir tartışmanın yapılmasını engelledi. Sosyalizmin destekçileri gelecekte Stalin dönemi ile uzlaşmalıdır. Kenneth Neill Cameron, *Stalin: Çelişkilerin İnsanı* isimli eserinde şöyle yazmıştı:

Birkaç ay önce, aynı fakültede çalıştığımız önemli bir Marksist akademisyen ile öğle yemeği yedim. Stalin hakkındaki bir kitabı yeni

⁶⁵⁶ Azad, 179.

bitirdiğini söylediğinde tepkisi şöyle oldu: “Stalin! Aman Tanrım, sosyalizmden her bahsedişimde öğrencilerden biri sözü Stalin’den açıyor. Ne söylenebilir ki?” Pek çok şey söylenebilir.⁶⁵⁷

Cameron’un kitabı bir başlangıç oldu. Başlarda Garbaçov bile Stalin döneminin çok yönlü değerlendirilmesini talep ederek şöyle demişti:

Tarihsel gerçeklere sadık kalabilmek için hem Stalin’in sosyalizme ve sosyalizmin kazanımlarının korunmasına yaptığı tartışmasız katkıyı hem de kendisi ve etrafındakilerinin yaptığı bütün siyasi hataları ve suistimalleri görmeliyiz. Bu hatalar ve suistimler nedeniyle halkımız büyük bir bedel ödedi ve bunların sonuçları toplumsal yaşamımızı ciddi derecede etkiledi.⁶⁵⁸

Stalin’e yöneltilecek dengeli bir tarihsel bakış, yalnızca baskının kendisini değil aynı zamanda bunun içinde geliştiği koşulların değerlendirilmesini de içermelidir. Hans Holz’un dediği gibi bu, “Sovyet sosyalizminin despotik yönleri”nin⁶⁵⁹, onun kuşatıldığı dönemde ortaya çıktığının kabul edilmesi anlamına gelir. Tarihçi Herbert Aptheker bu kuşatmanın bazı yönlerini şöyle sıralamıştır:

(...) Düşmanlık, boykot, ekonomik savaş, sistematik sabotaj, askeri saldırılar, Mussolini, Hitler ve Franco’nun yaratılması ve desteklenmesi, SSCB’ye yardım edilmesi için ikinci cephenin açılmasında gecikilmesi ve bu yardımın zayıflığı, zaferden sonra muzaffer Batılı güçler ile muzaffer ancak harap olmuş durumdaki Sovyetler Birliği arasında herhangi bir saygın ilişki kurulmasının reddedilmesi. “Harap olmuş durumdaki” Sovyetler Birliği dendiğinde, ülkenin Avrupa kıtasındaki bölümünde bulunan her şeyin enkaz haline geldiği, yurttaşlarından yaklaşık 25 milyonunun ölü ve yaklaşık 40 milyonunun ağır yaralı olarak kayıp verildiği

⁶⁵⁷ Kenneth Neill Cameron, *Stalin: Man of Contradiction* (Toronto: NC Press Ltd., 1987), 7.

⁶⁵⁸ Mihail Garbaçov, *October and Perestroika: The Revolution Continues* (Moskova: Novosti, 1987), 26.

⁶⁵⁹ Hans Heinz Holz, “The Downfall and Future of Socialism,” *Nature, Society, and Thought*, 5, No. 3, (1992): 121.

kastedilmektedir.⁶⁶⁰

Stalin dönemi hakkında elde bulunan bilgilerde muazzam boşluklar vardır. Burjuva tarihçilerin, Stalin'in kurbanlarının sayısının 5 milyon mu, 20 milyon mu yoksa 100 milyon mu olduğu konusunda anlaşamaları, tarihi kavrama konusunda durumun ne kadar berbat olduğunu göstermektedir.⁶⁶¹ Michael Parenti, Sovyetler sonrası dönemde araştırmacıların, 1991'den bu yana elde edilen bilgileri kullanarak umut vadeden dürüst bir muhasebe yapmaya başladıklarına işaret etti.⁶⁶² Bazı tarihçiler Soğuk Savaş polemiklerinin ölçüsüz derecede abartılmış iddialarından geri adım atmaktalar.⁶⁶³ Şimdi Sovyet arşivleri açılmış olduğuna göre, bağnaz antisovyetik yazarların⁶⁶⁴ iftiraları Sovyet tarihi hakkında söylenmiş son söz olmayacaktır.

Sovyet trajedisi, bir tarihçinin, "20. yüzyıl tarihe dünyanın yaşadığı dönüşümlerin en büyüğünün, sosyalist devrimin yüzyılı olarak geçecektir"⁶⁶⁵ iddiasını gülünç kılmaktadır. 20. yüzyıl tarihi o kadar da düz bir çizgi izlememiştir. Yine de, tarihsel materyalizm, bir geriye dönüş şeklini alan Sovyet deneyimini aşacak kadar büyük bir açıklama gücüne sahiptir. Anthony Coughlan aşağıdaki satırları kaleme almıştır:

Sosyalist gelenekten insanlar her şeyden önce tarihselci düşünme yeteneğine sahip olmalıdır. Kapitalizm ne zaman başladı? 15. yüzyılda Venedik'te mi? 16. yüzyılda Cenevre'de mi? 17. yüzyılda Hollanda'da mı yoksa 18. yüzyılda İngiltere'de mi? Eğer kapitalizmin gelişimi yüzyıllarca sürdüyse (ve halen dünyanın pek çok yerinde bütün gücüyle hüküm sürmekte), içinde bulunduğumuz

⁶⁶⁰ Herbert Aptheker, "The Soviet Collapse and the Surrounding Capitalist World," *Science and Society*, 62, No. 2, (yaz 1998): 284.

⁶⁶¹ Michael Parenti, *Blackshirts and Reds* (San Francisco: City Lights, 1997), 77.

⁶⁶² Parenti, 76-86.

⁶⁶³ Aileen Kelly, "In the Promised Land," *The New York Review of Books* 68, No. 19, (29 Kasım 2001): 45.

⁶⁶⁴ Stephane Courtois ve diğ., eds., *The Black Book of Communism, Crimes, Terror, Repression* (Cambridge: Harvard University Press, 1999).

⁶⁶⁵ Yuri Krasin, *The Dialectics of Revolutionary Process* (Moskova: Novosti, 1973), 7.

yüzyılda sosyalizmin, tarihin döl yatağından tam anlamıyla gelişmiş olarak fırlamasını beklemek saflık olmayacak mıdır? Dahası kapitalizm, ilerlemelerin yanında gerilemelerin de olduğu zikzaklı bir yoldan gelişecektir. Bu durumda tarihselci bir bakış açısı, bütün dünyada kapitalizm ile sosyalizm arasında, biri diğerine boyun eğene kadar dünya çapında yaşanacak uzun bir karmaşık karşılıklı etkileşim dönemi beklenmesini gerektirmez mi?⁶⁶⁶

Sovyet deneyimi “tek ülkede sosyalizm” düşüncesinin yeniden ele alınmasını gerektirmektedir. Tek ülkede sosyalizm, pek çok iç ve dış etken kendisine karşı etkiye bulunurken tutunmak ve yeni bir toplum inşa etmek çabasına dayanan temel bir karardır. Hesaplanmış ve akla yakın bir riskti, zira Sovyet Rusya’daki devrimin, devasa büyüklükte topraklar ile büyük bir nüfusa sahip olmak ve coğrafi açıdan ücra bir konumda bulunmak gibi avantajları vardı. Marx, muhtemelen bu kumarı oynamaya onay verirdi. Bir zamanlar şöyle yazmıştı: “Eğer mücadeleler, yalnızca uygun koşullarda yürütülebilseydi, dünya tarihi daha kolay oluşturulabilirdi.”⁶⁶⁷ Her hâlükârda, SSCB’nin ortadan kalkmış olmasının, sosyalizmi tek ülkede inşa etme çabasını geçersiz kıldığını düşünmek olası değildir. Sosyalizm, ülkeden ülkeye göre farklı biçimlerde gelişecektir, çünkü kapitalizm eşitsiz olarak gelişmektedir. Geriye kalan bütün kapitalist ülkelerde aynı anda devrim olması olanaksızdır. Lenin’in dediği gibi, “tarih, bize her yerde sosyalist devrim bahşedecek kadar nazik olmadı.” Eşitsiz gelişim, kapitalizmin, 1917’de en zayıf halkasından kırılması anlamına geldi. Bugün, 21. yüzyılın başında dünya ekonomisindeki eşitsiz gelişim her zamankinden daha da uçlarda yaşanmaktadır. Örneğin, dünyanın en zengin yirmi ülkesindeki ortalama gelirlerin, en yoksul yirmi ülkedeki ortalama gelirlere oranı 1960’larda yirmiye bir iken, yeni yüzyılda kırka bire yükselmiştir.⁶⁶⁸ Bunlar ulusal değerler olduğundan, bu oran dünyadaki

⁶⁶⁶ Anthony Couhgan, “Social Democracy and National Independence,” (basılmamış makale, Mayıs 1993), 4.

⁶⁶⁷ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Selected Correspondence*, (Moskova: Progress Publishers, 1965), 264.

⁶⁶⁸ “Social Dimensions of Globalization,” ILO (Dünya Çalışma Örgütü) Küreselleşme Dünya Komisyonu’nun ilk toplantısına (25-26 Mart 2002) Uluslararası Özgür Sendikalar Konfederasyonu (ICFTU) tarafından sunulan metin, ICFTU, Brüksel, 2002, 1.

eşitsizliği göstermekte yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla, yalıtılmış ülkelerde devrim olma olasılığı devam etmektedir. 21. yüzyılda devrimciler, geçen yüzyıldakine benzer bir mesele ile, sosyalizmi emperyalist basınç kazanında yalnız başlarına ya da neredeyse yalnız başlarına inşa etmek meselesi ile karşı karşıya kalacaklardır.

Çokuluslu bir sosyalist federasyon olarak SSCB'nin dağılması, ulusal sorunun önemini vurgulamaktadır. Bizzat Marx, ulusal sorunun önemini bir ya da birkaç açıdan yeterince dikkate almamıştır. Dahası, bazı eski enternasyonalistlerin beklentilerine uymayan biçimde ve bugünün küreselcilerinin iddialarına aykırı biçimde, milliyetçilik, gelişen bir olgu olmaya devam ediyor. 1945 yılında BM binasının önünde yaklaşık 40 bayrak dalgalanırken, bugün 190'dan fazla bayrak dalgalanmaktadır. Benzer biçimde etnik ve ulusal ihtilaflar artmakta; bunlar, çoğunlukla çokuluslu şirketler tarafından kışkırtılmaktadır. Çokuluslu şirketler, serbest ticaret ve küreselleşme ideolojileri ile birlikte ulusal egemenlik ve gelişim düşüncesine saldırırken, işçilerin yandaşları bir demokratik hak olan ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının en iyi savunucuları olmalıdır.

Ulusal sorunun yeni biçimleri ortaya çıkmaktadır. Çokuluslu federe devletler dünyanın pek çok bölgesinde baskı altındadır. Bunlardan birkaçı Hindistan, Britanya, Kanada, Rusya Federasyonu ve İspanya'dır. Sömürge döneminin mirası varlığını sürdürmektedir. Afrika'da ve Ortadoğu'da, bölgeyi terk eden sömürgecilerin çizdiği ve ulusal ya da iktisadi birimlerle hiç ilgisi bulunmayan ya da çok az ilgisi bulunan saçma sınırlar vardır. 1989-91'den önce bağımsız olan pek çok eski sosyalist devlet şimdi dizlerinin üzerine çökmüş; yarı sömürge konumundadır. Bu ülkelerde ulusal duygular yükselmektedir. Tek küresel askeri güç olarak ABD'nin dünya çapındaki egemenliği diğer bütün devletlerdeki ulusal sorunları şiddetlendirmektedir. Avrupa Birliği, NAFTA ve benzerleri biçiminde oluşan uluslarüstü birliktelikler çokuluslu finans sermayesinin ana hedefi haline gelmiştir. Ulusal sorun, tuhaf işbirliklerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu işbirliklerine dahil olan farklı siyasi güçler kendilerini, çokuluslu şirketlere karşı ortak savaşım içerisinde bulmaktadır; elbette farklı sınıf konumlarında ve farklı güdülerle. Örneğin, kısa bir süre önce ABD'de sendikalar ve Teksaslı milyarder Ross Perot aynı anda

NAFTA'ya karşı çıkmışlardı. Britanya'da, hemen hemen her konuda kavgalı olan Komünistler ve pek çok muhafazakar, AB'ye karşı çıkmaktadır. Eski Sovyet devletleri ile Doğu Avrupa devletlerinde geleneksel türden yerli büyük kapitalistler ya hiç bulunmadığı ya da çok az sayıda bulunduğu için kapitalizmin restorasyonu bunların yabancılara borçlu olması anlamına geldi. Bunun sonucunda yeni ulusal demokratik talepler eski sosyalist devletlerdeki Komünist Partiler ile diğer ilerici partilerin programlarına girdi. Ulus devletin ve ulusal bağımsızlığın savunulmasının, kapitalizmin restorasyonunun tersine döndürülmesi kampanyasının bir parçası olarak organize edilmesi olasılığı bulunmaktadır.

Bu metni, bu çalışmanın bizim üzerimizde yarattığı etkiyi paylaşmadan bitiremeyiz. Yetmiş yıllık sosyalist deneyimin başardıklarına yönelik saygımız tazelendi. Tom Paine, daha önceki bir devrim için, işçiler "dünyayı baştan yaratma gücüne sahiptiler" demişti. Ayrıca, kaybedilen büyük olanakları duyumsadık. İhanet, insanlığın kurtuluşuna yönelik girişimi ortadan kaldırdı. Oysa bu girişim 20. yüzyılda milyonlarca işçinin ve ezilen insanın umutlarını canlı tutmuştu. Bu soylu girişim için onca Sovyet insanı, inanılması güç boyutlarda fedakarlıklar yapmıştı ve bu girişim sayesinde hem çok sayıda Sovyet insanı hem de başka pek çok insan kalıcı yararlar elde etti.

Hiç kimse yaşanmış olan olumsuzlukları geri çeviremez. Yalnızca eski Sovyetler Birliği'ndeki ve diğer eski sosyalist devletlerdeki halklar sosyalizmin geri dönüp dönmeyeceğine ve ne zaman geri döneceğine karar verebilir. 1991'de galip gelenlerin son sözü söylemeleri olası değildir. 1815'te Avrupa'daki kralların tahtlarını geri almalarını sağlayan Viyana Kongresi'nde Avusturyalı aristokrat Klemens von Metternich, "özgürlük, eşitlik ve kardeşlik"ten kurtulduğunu düşünmüştü. Bir yüzyıldan biraz daha uzun bir süre sonra Avrupa'daki ve diğer kıtalardaki başkentlerde, daha fazla sayıda üç renkli cumhuriyetçi bayrak dalgalandı. 1917'yi doğuran çelişkiler halen büyümektedir ve bu çelişkiler, işçi sınıfının kurtuluşu için yeni girişimlerin doğmasını sağlayacaktır. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından çıkacak derslerin öğrenilmesi, hem onun anısına saygı göstermek hem de böyle bir felaketin yeniden yaşanmamasını sağlamak için en iyi yoldur.

Son söz: Sovyetler'in çöküşüne ilişkin açıklamaların eleştirisi

Açıklanması gereken şey, bir uluslararası devletler sisteminin, en belirgin tehdit biçimlerinin yokluğunda çökmüş olmasıdır: Bir savaşta yenilgiye uğramamıştı; tek kısmi istisna Polonya olmak kaydıyla, aşağıdan gelen ve karşı konulamayacak düzeydeki siyasi meselelerle karşı karşıya kalmamıştı. Çeşitli ekonomik ve toplumsal sorunlarına karşın, yurttaşlarının temel ekonomik taleplerini karşılayamayacak durumda değildi. Dolayısıyla mutlak anlamda çökmedi, başarısız olmadı ya da yıkılmadı. Gerçekleşen şey daha ziyade sistemdeki en güçlü devletin önderliğinin SSCB içerisinde ve bir bütün olarak sistem içerisinde radikal düzeyde yeni bir politikalar dizisi uygulamaya karar vermesiydi: Yönetilenin artık eski biçimde yönetilemez hale gelmesi ya da yönetenlerin eski biçimde yönetmeye devam edememesi söz konusu değildi. / *Fred Halliday*⁶⁶⁹

Sovyetler Birliği'nin çöküşüne ilişkin çok sayıda açıklama bulunmaktadır. Bunlar her türlü ideolojik tonu ve duygusal nüansı yansıtmaktadır. Hayal ürünü olandan sıkıcı olana, neşeli olandan umutsuz olana kadar değişik türleri vardır. Pek çoğu, bunların tamamından farklı olan kendi

⁶⁶⁹ Fred Halliday, "A Singular Collapse: The Soviet Union, Market Pressure, and Interstate Competition," *Contention Magazine* (1992).

kavrayışımıza katkıda bulunmuştur. Bu teoriler, başlıca nedenlerine göre altı kategoriye ayrılmaktadır.⁶⁷⁰

1. Sosyalizmin kusurları
2. Halk muhalefeti
3. Dış etkenler
4. Bürokratik karşıdevrim
5. Demokrasiden yoksunluk ve gereğinden fazla merkezileşme
6. Garbaçov etkeni

Aşağıda, bu teorilerle aramızdaki ayrım noktalarını açıklayacağız.

Birinci teorinin savunucuları, bütün sosyalist sistemlerin ölüme mahkum olduğuna, zira bunların bir “genetik kusuru” bulunduğu inanırlar. Sosyalizm, Sovyetler Birliği’nde gayrimeşru biçimde doğmuştu. Doğuştan uygulanamaz nitelikteydi, çünkü insan doğasına aykırı ve serbest piyasaya karşıydı. Columbia Üniversitesi’nde öğretim üyesi olan ve 1987 ile 1991 yılları arasında Sovyetler Birliği’nde büyükelçi olarak görev yapan Jack Matlock yalın bir ifade ile, “Lenin’in tarif ettiği şekliyle sosyalizmin daha baştan ölüme mahkum olduğunu, çünkü insan doğası hakkında hatalı kabullere dayandığını” söylemişti.⁶⁷¹ Bu teori, birtakım farklılıklarla Martin Malia, Richard Pipes,⁶⁷² ve Dmitri Volgokonov’un⁶⁷³ yapıtlarında görülmektedir.

Gerçekte, 1985’te Sovyet sisteminin, bütün başarılarına karşın çok sayıda kusuru bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları merkezi planlama ile

⁶⁷⁰ Kotz ve Weir tarafından yapılan açıklamaları benimsedik ve bunlara ek yaptık, David Kotz ve Fred Weir, *Revolution from Above: The Demise of the Soviet System* (New York ve Londra: Routledge, 1997), 3-5.

⁶⁷¹ Jack Matlock, *Autopsy on an Empire* (New York: Random House, 1995), 648.

⁶⁷² Malia ve Pipes’in özet ve eleştirilerine bakınız. Walter Laqueur, *The Dream That Failed* (New York ve Oxford: Oxford University Press, 1994), çeşitli yerlerle, ve Alexander Dallin, “Causes of the Collapse of the USSR,” *Post-Soviet Affairs* 8 (1992): 279-282.

⁶⁷³ Dmitri Volgokonov, *Autopsy for an Empire*, (New York, Londra, Toronto, Sidney, Singapur: The Free Press, 1998).

bağlantılı olan sorunlardı: Bazı tüketim mallarının nitel ve nicel açıdan yetersizliği, üretkenlik artışının yavaşlaması, yerel inisiyatiflerin geri kalması, bilgisayar teknolojisi ile diğer teknolojilerin yavaş nüfuz etmesi, yolsuzluk ve yasadışı para kazanma. Bunlardan bazıları siyasi sistemle ilgiliydi. İktidarı ele geçirmekte ve iktidarda tutunmakta yararlı olan bazı yöntemler, uzun vadede iktidarın elde tutulması açısından sorunlu hale geldiler. Bunların arasında Parti ve yönetim işlevlerinin üst üste binmesi sorunu da bulunuyordu. Bu sorun siyasi inisiyatifin tepede tutulmasına ve daha aşağıdaki organların danışmanlık işlevleri ile sınırlandırılmasına neden oluyordu. Aynı sorun benzer biçimde, sendikalar gibi kitle örgütlerini de etkiliyordu. Ayrıca olgunlaşmış bir sosyalist toplumda gerekli olanın ötesindeki biçimlerde ve düzeylerde uygulanan sansür mekanizmaları varlığını sürdürüyordu. Bazı ayrıcalıklar Parti'deki ve yönetimdeki seçkinleri çalışan nüfustan ayırıyordu. Bazı sorunlar açıkça, güvenilir düzeyde bir askeri gücü elde bulundurmak ve dünyadaki müttefikleri desteklemek amacıyla kaynakların emilmesine neden olan Soğuk Savaş ile ilgiliydi. Bazı sorunlar ise, zamanın durmak bilmeyen ilerleyişi ve bürokrasinin kaçınılmaz cazibesine karşıdevrimci coşkunun, yüksek Parti standartlarının ve uygun bir Marksist ideolojinin korunması meselesi ile bağlantılıydı. Ancak asıl nokta bu sorunların bir kriz üretmemesi, hele de bir çöküşün yolunu açmamış olmasıydı.

Ayrıca bu teorinin sorunu, Sovyet tarihinin, insan doğası, özel mülkiyet ve serbest piyasadan uzaklaştığı için kaçınılmaz bir sona doğru ilerlediğini düşünmesidir. Bu görüşler Reagan döneminde ABD'de yaygınlaştığı halde, pek az tarihçi insan doğasına dayanan bir tarihsel determinizme itibar etmektedir. Ek olarak, bu teori Sovyet sosyalizminin, tarımın kolektifleştirilmesi ve İkinci Dünya Savaşı'ndaki Alman işgalini atlatırken 1980'lerdeki, görünürde çok daha önemsiz meseleler nedeniyle dağıldığını açıklamakta düpedüz yetersizdir.

İkinci teori, Sovyet sosyalizminin çöküşüne halk muhalefetine neden olduğunu söyler. Bu kategori biraz, hayali düşman yaratmanın ürünüdür; zira hiçbir önemli yazar halk muhalefetine tek başına Sovyet sosyalizmini yıktığına inanmamaktadır. Bununla birlikte bazı yazarlar halk

muhalefетinin, aydınların yaşadığı düş kırıklığı,⁶⁷⁴ işçi protestoları,⁶⁷⁵ milliyetçilerin yükselişi⁶⁷⁶ ve Komünist olmayanların seçim başarıları gibi yönlerine vurgu yapmışlardır. Elbette aydınların Sovyet sistemine duyduğu soğukluk oldukça yaygındı. Örneğin 1980'lerde pek çok önde gelen Sovyet iktisatçısı piyasaları savunuyordu.⁶⁷⁷ Akademisyenler tarafından önerilen reform planları Garbaçov'un politikalarından bazıları üzerinde etkili oldu; ve aydınlar bu yolla, çöküşe katkıda bulunmuş oldular.⁶⁷⁸ Halkın huzursuzluğunun başka yönleri de gelişmelerde rol oynadı. Bakü'deki ayaklanmalar, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ihtilaf, Baltık cumhuriyetlerindeki milliyetçi protestolar, madencilerin grevleri ile Halk Temsilcileri Kongresi'nde bir liberal muhalefet bloğunun oluşumu, Sovyet sosyalizminin çözülüşünde önemli momentler olarak göze çarptı. Yine de bu teorinin asıl kusuru, halkın memnuniyetsizliğinin Garbaçov reformlarının başlangıcından ziyade sonlara doğru ortaya çıkmış olmasıdır. Memnuniyetsizlik Garbaçov'un politikalarından kaynaklandı, bu politikalara kaynaklık etmedi. Şakacı birinin ifadesi ile, glasnost Sovyet yurttaşlarına eleştirme serbestliği verdi; ve perestroyka da onlara eleştirilecek bir şey sundu. Ancak halkın memnuniyetsizliği, 1985'te, reform sürecinin başlangıcında gözlenmiyordu. Bazı Sovyet vatandaşları malların nitelik ve nicelikleri, görevlilerin sahip olduğu ayrıcalıklar ve yolsuzluktan şikayetçi olurken, Sovyetlerin çoğu sürdürdükleri yaşamdan tatmin olduklarını ve sistemden memnuniyet duyduklarını

⁶⁷⁴ Roy Medvedev ve Giulietto Chiesa, *Time of Change: An Insider's View of Russia's Transformation* (New York: Pantheon, 1989).

⁶⁷⁵ Elizabeth Teague, "The Fate of the Working Class," Robert Daniels, ed., *Soviet Communism from Reform to Collapse* (Lexington, Mass.: Heath and Company, 1995), içinde, 352-365.

⁶⁷⁶ Stephen White, "The Minorities' Struggle for Sovereignty," Daniels içinde, 216-229; Yitzhak Brudny, *Reinventing Russia: Russian Nationalism and the Soviet State, 1953-1991* (Cambridge, Mass. ve Londra, İngiltere: Harvard University Press, 1998) ve Helene d'Encausse, *The End of the Soviet Empire: The Triumph of Nations* (New York: A New Republic Books, Basic Books, A Division of Harper Collins, 1994).

⁶⁷⁷ Anders Åslund, *Gorbachev's Struggle for Economic Reform* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1989), 4-5.

⁶⁷⁸ Michael Ellman ve Vladimir Kontoroviç, *The Destruction of the Soviet System: An Insider's History* (Armonk, New York ve Londra, İngiltere: M. E. Sharpe, 1998), 17.

ifade ediyordu. Anketler, Sovyet yurttaşlarının memnuniyet düzeyinin, Amerikalıların kendi sistemlerine duydukları memnuniyet düzeyi ile kıyaslanabilir durumda olduğunu gösteriyordu.⁶⁷⁹ Sovyet halkı 1990-91'de, önderleri özel mülkiyete, piyasalaşmaya ve etnik parçalanmaya doğru hareket ederken bile büyük ölçüde kamu mülkiyetini, fiyat denetimini ve Sovyetler Birliği'nin varlığının sürdürülmesini savunuyordu.⁶⁸⁰ Halk muhalefeti son tahlilde, bağımsız değişken olmaktan ziyade bağımlı değişken olarak, Garbaçov'un politikalarının gerekçesi değil, onların bir yan ürünü olarak işlev gördü.

Üçüncü teoriye göre Sovyetler'in çöküşüne, kökleri Soğuk Savaş ve küresel ekonomide yatan dış etkenler neden olmuştur. Bu görüşlerin en uçta yer alanına göre, Sovyet sosyalizmine ihanet edilmesinin nedeni, CIA'nın Sovyet önderliğine sızmış olmasıydı. Hiç kuşku yok ki bu sızma, dışarıdan bakanların çoğunun fark ettiğinden daha da derinlere ulaşmıştı. Daha sonra kaleme alınan bir rapora göre "1985'te CIA ve FBI, Rusya'ya karşı Amerikan tarihindeki en etkili casus ekibini geliştirmişlerdi." Köstebeklerin yardımıyla KGB'yi ve GRU'yu (askeri istihbarat) "kalbura çevirmişlerdi."⁶⁸¹ Yine de gelecekte açığa çıkacak olan bilgiler Garbaçov'un ya da Yakovlev'in CIA ajanı olarak hizmet ettiğini göstermediği sürece, Sovyet sosyalizmini CIA'nın yıkmış olduğunu iddia etmek inandırıcılık sınırlarını zorlamaktadır. Elbette CIA'dan daha güçlü dış etkenler iş başındaydı.

Pek çok yazarın ileri sürdüğü gibi, dünya ekonomisi, teknolojik değişimler ve Carter ve Reagan politikalarının yarattığı dış basınç, hiç kuşkusuz Sovyetler'in yaşadığı zorluklarda rol oynamıştı. Örneğin Andre Gunder Frank, 1979-82'de dünya çapında yaşanan resesyonun Başkan Carter ve Başkan Reagan'ı askeri harcamaları artırmaya cesaretlendirdiğini belirtmektedir. Bu, Sovyetler Birliği'ni daha da fazla harcamaya zorladı. Resesyon ayrıca, Batılı bankalardan borç para almış olan Doğu

⁶⁷⁹ Ellman ve Kontoroviç, 30-40.

⁶⁸⁰ Anthony D'Agostino, *Gorbachev's Revolution* (New York: New York University Press, 1998), 272-273, 285, 296.

⁶⁸¹ *New York Times* (26 Şubat, 2001).

Avrupa'daki sosyalist devletlerin üzerine de yük bindirdi.⁶⁸² Manuel Castells ve Emma Kiselova ise Sovyetler Birliği'nin üzerine binen asıl yükün, "bilgi toplumu"na uyum sağlamak zorunda kalmaktan kaynaklandığını iddia etti.⁶⁸³ Bu ekonomik ve teknolojik etkenlerin yanında Sovyet sisteminin üzerine binen asıl dış yük, 1980'li yılların başlarında Soğuk Savaş'ın şiddetlendirilmesi oldu.

Sovyet toplumu hiçbir zaman, dışarıdan ülkeye yönelen saldırganlık tehdidi olmaksızın ülke içerisinde gelişim yaşama lüksüne sahip olmadı. Kendisini savunmanın ve müttefiklerine yardım etmenin maliyeti her yıl daha da arttı ve bu, toplumsal açıdan yararlı iç yatırımlara daha az kaynak ayrılmasına neden oldu. 1980 yılında, Sovyetler'in müttefiklerine yaptığı yardım yıllık 44 milyar ABD doları idi; ve silahlanmaya yapılan harcama ekonominin yüzde 25 ila 30'unu kaplıyordu. Sovyet ekonomisi üzerindeki yük, o dönemde Batılı uzmanların tahmin ettiğinden 2/3 düzeyinde daha fazla idi.⁶⁸⁴ Soğuk Savaş'ın yarattığı yük Carter döneminin sonlarında ve Reagan döneminin başlarında arttı. Hem bir muhafazakar olan Peter Schweizer hem de bir solcu olan Sean Gervasi, Reagan'ın ikinci bir Soğuk Savaş açtığını ve Sovyet toplumunu istikrarsızlaştırmak için çok boyutlu bir stratejiyi hayata geçirdiğini belirttiler. Bu strateji, askeri harcamaların iki katına çıkarılmasını ("onları iflas edene kadar harcamaya zorlamak"), Stratejik Savunma İnisiyatifi'ni (SDI – "Yıldız Savaşları"), Afganistan'da, Polonya'da ve başka ülkelerde antikomünistlere yardım edilmesini, dünya piyasasında petrol ve doğalgaz fiyatının düşürülmesini (bunlar Sovyetler'in başlıca rezerv para kaynağı idi) ve çeşitli biçimlerde ekonomik ve psikolojik savaşlara girişilmesini içeriyordu.⁶⁸⁵

⁶⁸² Andre Gunder Frank, "What Went Wrong in the 'Socialist' East?" *Humboldt Journal of Social Relations* 24, No. 1 ve 2: 179-184.

⁶⁸³ Manuel Castells ve Emma Kiselova, *The Collapse of Soviet Communism: A View from the Information Society* (Berkeley: University of California Press, 1995), 3.

⁶⁸⁴ Laqueur, 58-59.

⁶⁸⁵ Peter Schweizer, *Victory: The Reagan Administration's Secret Strategy that Hastened the Collapse of the Soviet Union* (New York: Atlantic Monthly Press, 1994); Sean Gervasi, "A Full Court Press: the Destabilization of the Soviet Union," *CovertAction* 35 (Sonbahar, 1990): 21-26.

Hiç kuşkusuz, Sovyet rejimi üzerinde basınç yaratan dış etkenler Sovyet sistemini farklı ve güçlü kanallar üzerinden zorluyordu. Bu etkenler, Sovyetler'in çöküşünü tam olarak açıklamada yararlı olacaktır. Yine de bu, Peter Schweizer'in dediği gibi "Sovyetler Birliği'nin çöküşünün, soğuk savaşın galibi Ronald Reagan'dan bağımsız düşünülmesinin"⁶⁸⁶ mümkün olmadığını savunmaktan çok farklıdır. Frances Fitzgerald, Reagan'ın politikalarının belirleyici olduğu iddiasını en ikna edici biçimde çürütmektedir. Fitzgerald dış etkenlerle içerideki kriz arasında açık bir neden sonuç ilişkisi bulunmadığını savunmaktadır.⁶⁸⁷ Örneğin, Reagan döneminde ABD askeri harcamalarının Yıldız Savaşları ve diğer projeler için artmasının, Sovyetler'in askeri harcamalarını artırmadığını iddia etmektedir.⁶⁸⁸ Pek çok Sovyet de benzer biçimde silahlanma yarışının Garbaçov'un reformlarına ya da çöküşe neden olduğu düşüncesine karşı çıkmaktadır. Askeri istihbaratta görev yapan bir Sovyet yetkilisi, "Garbaçov'un perestroikasının Reagan'ın Yıldız Savaşları nedeniyle başlatıldığı düşüncesi Batı'da uydurulmuştur ve tamamıyla saçmadır" demişti.⁶⁸⁹ Sovyet, ABD ve Kanada Enstitüsü'nün bir üyesi görüşünü şöyle belirtmişti: "Ne SDI'nin (Stratejik Savunma İnisiyatifi – Yıldız Savaşları) ne de genel olarak silahlanma yarışının Sovyetler Birliği'nin çöküşüne katkı yaptığına kesinlikle inanmıyorum."⁶⁹⁰ Dikkate alınması gereken görüşler, silahlanma yarışının önemi üzerine farklı ve ciddiye alınması gereken görüşler bulunmaktadır. Tartışma büyük ölçüde, konunun püf noktasını gözden kaçırmaktadır. Ne kadar büyük ve hangi biçimde olursa olsun ABD'den gelen dış basınç, daha önceki ekonomik yaptırımlar, sabotaj ve yabancı güçlerin işgaline göre daha düşük bir dış tehdit arz ediyordu. Dahası, dışarıdan gelen basınç, buna Sovyetler'in verdiği karşılığın biçimini ve yönünü belirlememişti. Nihayetinde, Garbaçov'un dış basınca ve içerideki sorunlara verdiği yanıtlar, felaketin en belirleyici

⁶⁸⁶ Peter Schweizer, *Reagan's War* [Bound galley copy] (New York: Doubleday, 2002), 3-4.

⁶⁸⁷ Frances Fitzgerald, *Way Out There in the Blue: Reagan, Star Wars and the End of the Cold War* (New York ve diğ.: Simon & Schuster, 2000).

⁶⁸⁸ Fitzgerald, 474.

⁶⁸⁹ Ellman ve Kontoroviç, 57.

⁶⁹⁰ Ellman ve Kontoroviç, 59.

nedenini oluştıuruyordu.

Dördüncü teori, çöküşün nedeninin bürokratik bir karşıdevrim olduğunu söylemektedir. Bu teori, Leon Trotski'nin Sovyetler Birliği'nin 1930'lu yıllardaki durumuna ilişkin görüşleri ile büyük bir benzerlik taşımaktadır. Trotski, Sovyet sisteminin "geçiş dönemine özgü" olduğunu; ve eğer yeni bir sosyalist devrim bürokrasiyi alaşağı etmezse bürokrasinin kendisinin kapitalizmin restorasyonu için zemin oluşturacağını ya da hatta kendisini "yeni bir mülkiyet sahibi sınıf"a dönüştüreceğini iddia etmişti.⁶⁹¹ Bürokrasinin, kendisini, yukarıdan gelecek bir devrim aracılığıyla yeni bir mülkiyet sahibi sınıfa dönüştüreceği düşüncesi David Kotz ve Fred Weir,⁶⁹² Jerry F. Hough,⁶⁹³ Steven L. Solnick⁶⁹⁴ ve Bahman Azad'ın (Azad bu yeni grubu bir sınıf olarak kabul etmediği halde)⁶⁹⁵ iddiaları ile aşağı yukarı örtüşmektedir. Kotz ve Weir ile Azad'ın yazdıkları dikkate alınmalıdır.

Kotz ve Weir, *Yukarıdan Devrim (Revolution From Above)* isimli eserlerinde SSCB'nin elde ettiği başarıları ve Sovyet yaşamının pek çok demokratik ve insani vasfını olgulara dayanarak ve ikna edici biçimde ortaya sermektedirler. Garbaçov'un başlattığı reform sürecinin, sosyalizmin yerine kapitalizmi geçirmek isteyen grupların yeni koalisyonlarının ortaya çıkmasını sağlayan dinamikleri serbest bıraktığını iddia etmektedirler. Boris Yeltsin, antisosyalist bloğun önderi haline gelmişti. "Parti-devlet seçkinleri"nin desteği ile, iki rakip grubu, Garbaçov'un sosyal reformcuları ile SBKP'nin "eski tutucu grubu"nu bir kenara itmeyi başarmıştı. Çokuluslu bir federasyon olarak SSCB'nin dağılışı, Yetsin ile Garbaçov güçleri arasındaki iktidar mücadelesinin sonucunda gerçek-

⁶⁹¹ Leon Trotski, *The Revolution Betrayed* (New York: Merit Publishers, 1965), 252-254.

⁶⁹² David Kotz ve Fred Weir, *Revolution from Above: The Demise of the Soviet System* (New York ve Londra: Routledge, 1997).

⁶⁹³ Jerry F. Hough, *Democratization and Revolution in the USSR, 1985-1991* (Vaşington D.C.: Brookings, 1997).

⁶⁹⁴ Steven L. Solnick, *Stealing the State: Control and Collapse in the Soviet Institutions*, (Cambridge, Mass. Ve Londra, İngiltere: Harvard University Press, 1998).

⁶⁹⁵ Bahman Azad, *Heroic Struggle Bitter Defeat: Factors Contributing to the Dismantling of the Socialist State in the USSR* (New York: International Publishers, 2000).

leşmişti. Yeltsin yanlısı antisosyalistler Rusya'da iktidarı ele geçirmişken Garbaçov yanlısı sosyal reformistler Birlik kurumlarının çoğunu ellerinde tutuyorlardı. Yeltsinci güçler ancak Rusya'yı Sovyetler Birliği'nden ayırarak iktidarı ellerinde tutabileceklerine ve kapitalizmi restore edeceklerine karar verdiler. Bunun sonucunda SSCB dağıldı.

Kotz ve Weir'in tezinin güçlü tarafları bulunmaktadır. Bu tez, bugünün Rusyası'nda üst düzey yöneticilerin ve sermayedarların çoğunun neden eski Sovyet yetkilileri, özellikle de eski SBKP üyeleri arasından çıktığını açıklayabilmektedir. Yeltsin kapitalizm yolunu izleme niyetinin giderek daha fazla işaretini verdikçe, parti-devlet seçkinleri, güçlerinin ve ayrıcalıklarının özel mülkiyete kaydıka korunabileceğini ve muhtemelen artacağını düşündüler. Ağustos 1991'deki sözde darbenin hızla çöküşü, bu bakış açısından, seçkinlerin Yeltsin'e ve kapitalizme bağlanmaları ile açıklanabilir. Seçkinlerin (aynı zamanda kitlelerin) Garbaçov'a ya da "darbe" liderlerine destek vermemeleri, "komplo"nun başarısız olmasının ve Garbaçov'un kısmetinin Ağustos ile Aralık 1991 arasında kapanmasının ana nedenidir. Bu durum, kapitalizmin restorasyonunun hızlı ve görece barışçıl karakterini ve yeni kapitalizmin işletilmesinde karşılaşılan büyük zorlukları açıklamaktadır.

Ancak "yukarıdan gelen bürokratik devrim" tezi tam anlamıyla inandırıcı değildir. Eski parti-devlet seçkinleri ile yapılmış olan röportajlara dayanan çok güvenilir bir çalışma,⁶⁹⁶ "Sovyet sisteminin, iktidarlarını özel servete dönüştürmek için Parti ve devlet yetkilileri tarafından yıkıldığı" tezini (bu tez moda haline gelmişti) destekleyecek "hiçbir kanıt" bulamamıştır. Aslında, böylesi yetkililer "sistemi savunmak için kolektif olarak hareket edebilmekten aciz oldukları gibi bilinçli olarak sistemin ölümünü hızlandırmaktan da acizdiler." Eğer gerçek bir toplumsal grup olarak değerlendirilebilecek kadar gücü olduğu söylenebilirse, "üst düzey bürokrasi", bağlayıcı olabilmek için fazla heterojen ve dağınıktı. Dahası, eğer parti-devlet seçkinlerinin çıkarları olayların kapitalizme doğru gidişini belirliyor idiyse, hem Garbaçov'un perestroikasının hem de Yeltsin'in serbest piyasa girişimlerinin merkezi bürokrasideki on binlerce kişiyi

⁶⁹⁶ Ellman ve Kontoroviç, 27.

tasfiye etmesi nasıl açıklanabilir? Kotz ve Weir, seçkinlerin 100.000 kişiden fazla olmadığını tahmin ediyordu. Eğer seçkinler kendi çıkarları için bilinçli ve bağımsız olarak hareket etme yeteneğine sahip idiyse, neden 1983'te Andropov'un Marksizm-Leninizmi'ne, 1987'de Garbaçov'un revizyonizmine ve 1993'te Yeltsin'in serbest piyasacı şok tedavisine arka çıkmışlardı? Birbiriyle uyuşmayan bu üç ideolojinin hepsi de bürokrasinin çıkarlarına uygun muydu? Devlet varlıklarının seçkinler tarafından çalınması, 1987'de, SBKP'nin dağılma süreci ciddi olarak başladığında henüz en alt düzeydeydi.⁶⁹⁷ Çalma eylemi ancak 1990-1991'de tam anlamıyla gelişmiş hale geldi ve parti-devlet seçkinleri arasındaki gelişmelerin değil, başka yerlerdeki gelişmelerin çöküş sürecini sürüklediği görüşünü inandırıcı kıldı. Parti-devlet seçkinleri olaylara tepki gösteriyordu; onları tetiklemiyordu. Seçkinlerden bazıları güçlerini ve ayrıcalıklarını korumak için devlet varlıklarını gasp ederek fırsatçılık yapmıştı; ancak bunlar sürecin önderleri değillerdi.

Yukarıdan Devrim'in başka birkaç zayıf tarafı daha bulunmaktadır. Kotz ve Weir uluslararası durumu, yani Sovyetler'in çöküşüne katkı yapan bir etken olarak dışarıdan gelen emperyalist basıncı hafifsemektedir. Ayrıca Garbaçov projesi ile ilgili yanılsamalara sahiptirler. Açıkça karşıdevrim olan bir şeyi devrim olarak adlandırmaktadırlar, ikisi arasındaki ayrım önemsizmişçesine. Garbaçov'un ülke içindeki kapitalizm yanlıları ile emperyalistlere verdiği ödünleri hiçbir şekilde eleştirmemektedirler. Bunlara Küba ve Nikaragua'nın yalnız bırakılması ve Körfez Savaşı'nın desteklenmesi de dahildir. Son tahlilde bürokratik seçkinleri suçlamak Garbaçov'u temize çıkarmaktadır; Kotz ve Weir da Garbaçov'u desteklemek arzusundadır.

Görünüşte Bahman Azad da bürokratik seçkinlerin bir karşıdevrimi teşvik ettiği tezini desteklemektedir. Azad'ın tahliline göre, Sovyet tarihindeki bazı siyasi gelişmeler Garbaçov bozgununun zeminini hazırlamıştır. Tahlilinin bu unsurları, bir bürokratik karşıdevrimle ilgili düşünceler çıkarılsa bile ilgi uyandırmaya devam etmektedir. Azad, Sovyet sosyalizminin başarılarının ve kısıtlarının tarihini duygudaşlık içinde ve ikna

⁶⁹⁷ Solnick, çeşitli yerlerde.

edici bir biçimde sunmaktadır (1918-1921'deki Savaş Komünizmi'nden 1921-1928'deki Yeni Ekonomi Politikası'na, 1928-1945'deki Hızlı Sanayileşme'ye, İkinci Dünya Savaşı'na ve savaş sonrası yeniden inşaya kadar). Azad, gerçek sorunların Hruşçov ile başladığını ileri sürmektedir. 1956'da 20. Kongre tarafından benimsenen "hızlı tüketim modeli" ve ücretlerin birbirine yakınlaştırılması politikaları özendiriciliği ortadan kaldırdı, yokluklara neden oldu, ekonomik büyümeyi yavaşlattı ve karaborsa ile yolsuzluğu besledi. 1959'da 21. Kongre tarafından benimsenen ve Hruşçov'a ait olan, Sovyetler Birliği'nin "Komünist toplumun tam ölçekli inşasına" başladığı düşüncesi fazlasıyla iyimserdi, yanılsamalara neden oldu ve ücretlerin birbirine daha da yakınlaştırılmasının ve durağanlığın yolunu açtı. 1961'de 22. Kongre tarafından benimsenen, Sovyet devletinin "bütün halkın devleti" ve SBKP'nin de "bütün halkın partisi" haline geldiği düşüncesi, Parti'nin devlet karşısında zayıflamasının ve Parti'de aydınların ve bürokratların üstünlüğünün artmasının işaretiydi. Kısacası Azad, Sovyetler Birliği'nin sorunlarının ve Garbaçov'un politikalarının, Hruşçov döneminin hatalı politikalarının artçı şokları olduğunu iddia etmektedir.⁶⁹⁸

Azad, Garbaçov dönemini, Hruşçov'un hatalarının dipnotu, "çok gerekli olan değişimlerin hayata geçirilmesinin 25 yıl boyunca başarılmasının yarattığı boşluğun" bir parçası olarak değerlendirmektedir.⁶⁹⁹ Azad, Garbaçov'un, Hruşçov'un politikalarını ve bütün zaafalarını devam ettirdiğini ve büyüttüğünü görmemektedir. Çöküşe neden olan politikaların ve süreçlerin tahlilini yapmak yerine, bütün süreci içiçe geçirmektedir: Andropov'un reform programı, Garbaçov'un bürokratları tarafından gasp edilmiş, bunlar da sosyalizme ihanet etmiş ve kapitalizmi restore etmişlerdi. Bizim görüşümüze göre sorun, bu haliyle bürokrasi değil ikinci ekonomiydi. İkinci ekonomi Parti'nin ve devletin bazı kesimlerini bozulmaya uğratmış, bürokrasinin içinde ve dışında küçük burjuva ideolojisini beslemiş ve bazı bürokratlarını ve ikinci ekonomi girişimcilerini Garbaçov oportünizminin zeminine dönüştürmüştü.

⁶⁹⁸ Azad, 115-118, 120, 129-134.

⁶⁹⁹ Azad, 162.

Beşinci teori, Sovyetler Birliği'nin, demokrasi yoksunluğundan ve idari sistemin fazla merkezileşmiş olmasından dolayı çöktüğünü iddia etmektedir. Sovyetler'in çöküşüne ilişkin bu görüş, sosyalizmin kusurları teorisi ile çok sayıda ortak yöne sahiptir. Aradaki fark, sosyalizme içkin kusurlar olduğuna inananların bütün sosyalist sistemlerin ölüme mahkum olduğunu düşünmeleridir. Buna karşılık demokrasi yoksunluğu teorisine inananlara göre, yalnızca Sovyet tarzı sosyalizm ölüme mahkumdur. Bunlar için, demokratik kurumların bulunmaması ve ekonominin fazla merkezileşmiş olması Stalin'den ya da Stalin ve Lenin'den kaynaklanmaktadır. Bu görüş sol sosyal demokratlar ve Avrupa komünistleri tarafından yaygın biçimde benimsenmektedir. Tarihçi Stephen F. Cohen ve Sovyet yazarı Roy Medvedev de bu görüşü savunurlar. Bazı çağdaş Komünist Partiler de aynı görüştedir.⁷⁰⁰

Bu açıklamanın yüzeysel bir çekiciliği bulunmaktadır; Sovyet sosyalizminin herhangi bir şekilde savunulmasını gerektirmemektedir. Böylece Sovyetler'in çöküşünün suçunu demokrasi yoksunluğuna ve fazla merkezileşmeye yüklemek psikolojik ya da siyasi uzaklaşma mekanizması olarak işlev görmektedir. Bu, sosyalist idealin, Sovyetler Birliği'nde yaşananlara karşın saf ve lekesiz kaldığını ileri sürmenin bir yöntemidir. Buna göre: "Tarih önemli değildir. Bir sosyalist ülkenin gerçek deneyimi dikkate alınmaya değmez. Önemli olan tek şey sosyalistlerin ya da Komünistlerin bugün ne dediğidir. Sovyetler Birliği'nde yaşananlar orada ve o zaman yaşanmıştı; biz şimdi buradayız. Sovyet Komünistleri her şeyi yüzlerine gözlerine bulaştırdılar, ancak biz farklıyız ve daha akıllıyız. Onlar fazla bürokratikti, demokratik değildi, fazla merkezileşmişti; ancak biz hep bunun böyle olacağını biliyorduk ya da bunu onların hatalarından öğrendik."

Her ne kadar bu görüş bir sonraki broşür, gösteri, ders, kitap tanıtımı ya da röportajda yer almak isteyenlere hizmet edebilir olsa da, açıklama gerektiren çok şey barındırmaktadır. Bu görüşün ulvi ifadeleri gerçek olaylara uyarlanmaya çalışıldığında, açıklama gücü ortadan kalkmaktadır. Bu teori doğruluktan o denli yoksundur ki kanıt ya da çürütme

⁷⁰⁰ Bu konumlanışlar "Sonuçlar" bölümünde kapsamlı biçimde ele alınmıştır.

gerektirmemektedir. Sovyetler Birliği'nin demokrasi yoksunluğundan ya da fazla merkezileşmeden çöktüğünü söylemek iki anlama gelebilir: Çöküş, Sovyetler Birliği'nin, İsveç gibi sosyal demokrasi ile yönetilen Batılı ülkelerde görülen siyasi ve ekonomik biçimler ve uygulamalardan (yani liberal demokrasi ve karma ekonomi) yoksun olması nedeniyle gerçekleşti; ya da çöküşün nedeni Sovyetler Birliği'nin dünyada daha önce görülmemiş olan yeni bir sosyalist demokrasi ve karma ekonomi geliştirmeyi başaramamasıdır. Her iki düşünce de tarihsel açıklama olarak başarısızdır çünkü tarihi, bir ideali yerine getirmeyi başarma ya da başaramamanın derecesi üzerinden açıklamaya çalışan idealist düşünceye dayanmaktadırlar. Hegel bu düşünceyi kendisine uygun bulurdu; ancak Marksist olsun olmasın modern tarihçiler, tarihsel açıklamaların tarihin gerçek ayrıntılarına ve çelişkilerine, olayların içsel mantığına bağlı kalması gerektiğine inanırlar. Bu, tarihin, bir dışsal standarda göre ölçülerek anlaşılmasını engeller.

Dahası, Sovyetler Birliği'nin, Avrupa sosyal demokrasisinin izinden gitmediği için çöktüğünü düşünenlerin bir başka sorunu daha bulunmaktadır. Belirli bir noktadan sonra Garbaçov'un bu teori yanlıları ile aynı idealleri paylaştığı ve Sovyetler Birliği'ni liberal demokrasiye ve karma ekonomiye doğru götürdüğü açıktır. Yine de bu hamleler, hâlâ üstesinden gelinemeyen bir siyasi ve ekonomik erimeye neden olmuştur. Bu, demokrasi yoksunluğu teorisi yanlılarından hiçbirinin açıklayamadığı bir hicap nedenidir.

Daha da önemlisi, demokrasi yoksunluğu teorisine inananlar liberal demokrasinin ve sosyalist demokrasinin gerçek tarihini göz ardı etmektedirler. Demokrasinin anlamı ve değerlendirme biçimi zaman içerisinde değişmiştir; ve ne kapitalizm ne de liberalizm demokrasiye özel olarak sahip çıkmıştır. Demokrasi, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar alt sınıfların ya da ezilenlerin egemenliği anlamına gelmekteydi. Aristo'dan ABD'nin kurucularına kadar önemli siyasi düşünürlerin hemen hemen tamamı demokrasiye karşıydı. Hepsinden öte, liberalizm seçime ve rekabete, yani siyaset sahnesinde partiler arasındaki, pazar yerinde de emtia arasındaki seçime ve rekabete değer vermektedir. Demokrasi, ABD'ye ve diğer li-

beral cumhuriyetlere tedrici olarak geldi. Alt sınıfların egemenliği değil, alt sınıfların seçimlere katılması biçimini aldı. Oy hakkının sınırları, önce mülkiyet sahibi olmayanları, sonra da eski köleleri, kadınları ve gençleri kapsayacak şekilde genişletildi.

Tarihsel olarak sosyalizm, demokrasiye, kapitalizme göre daha güçlü bir biçimde sahip çıktı. Liberalizm demokrasiyi tedricen yalnızca bir değer olarak kabul etmişken, sosyalizm baştan itibaren demokrasinin klasik anlamını, alt sınıfların egemenliğini sahiplendi. 1848'de yazdığı *Komünist Manifesto*'da Marx, "işçi sınıfının devrimde atacağı ilk adım, proletaryayı yönetici sınıf konumuna yükseltmek, demokrasi savaşını kazanmaktır"⁷⁰¹ demişti. Liberal demokrasi, seçimi kutsal sayarken; sosyalist demokrasi, sermayedar sınıfın üstünlüğünün, hakimiyetinin ve sömürücülüğünün ortadan kaldırılması anlamında eşitliğe değer verdi. Liberalizm demokratik formasyonları asimile ederken, sosyalizm demokratik mekanizmaları geliştirdi. Lenin, işçilerin sosyalist düşünceleri ve devrimci örgütlenmeleri kendiliğinden geliştirmeyecekleri ve bunun için bir öncü partinin sosyalist devrime önderlik etmesi gerektiği görüşünü ortaya koydu. Ancak bir öncü partinin yönetmesi, işçilerin ve köylülerin bizatihi yönetmeleri anlamına gelmiyordu. Sosyalizm zaman içerisinde işçilerin ve köylülerin katılımını ve denetleme olanağını artırmanın yollarını geliştirmeliydi. Bu yollar arasında Komünist Parti'ye ve gelişen sovyetlere, sendikalara ve diğer kitle örgütlerine üyeliğin yaygınlaştırılması da bulunuyordu.⁷⁰²

Sovyetler Birliği, demokrasiyi geliştirme sürecinde sona yaklaşmaktan çok uzak olsa da, halkın katılımını sağlayacak çeşitli siyasi kurumlar ve uygulamalar geliştirmişti. Daha sonra sosyalist olan bütün ülkeler, Sovyetler'in geliştirdiklerini benimsediler ve kendilerine uyarladılar. Sovyetler'in uygulamaları arasında, gazetelerin haber kaynağı olmanın yanında kamu denetçileri olarak da kullanılması; sendikaların işçi hakla-

⁷⁰¹ Karl Marx ve Friedrich Engels, "Manifesto of the Communist Party," *Selected Works* içinde (Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1962), 53.

⁷⁰² C. B. Macpherson, *The Real World of Democracy* (New York ve Oxford: Oxford University Press, 1972), çeşitli yerlerle.

rı, üretim normları ve sosyal fonların kullanımı üzerinde söz sahibi olmalarının sağlanması; sovyetler, üretim komiteleri, halk meclisleri, konut kompleksleri için yönetim komiteleri ile diğer Parti ve yönetim organlarının yaratılması da bulunuyordu. Bu halkçı kurumların çoğu İkinci Dünya Savaşı dönemindeki zorluklarla dolu yıllarda zayıflasa da, 1950'li yıllarda yeniden canlandılar ve giderek artan sayıda işçi barındırır oldular. Brejnev döneminde bile halkın yönetime katılımında pek çok canlılık işareti görülmekteydi. Bir grup Sovyet yazarı, Sovyetler Birliği'nin nüfusunun 260 milyon olduğu 1978'de, Sovyet siyasi hareketliliği üzerine şu rakamları verdiler: 16,5 milyon Komünist, 121 milyon sendika üyesi, yaklaşık 38 milyon Genç Komünist, 2 milyondan fazla Sovyet temsilcisi, Halk Temsilcileri Sovyetleri'ndeki temsilcilerle birlikte çalışan 35 milyon insan, Halk Denetim organlarına üye 9,5 milyon insan, sınai işletmelerin üretim komitelerine üye 5,5 milyon insan.⁷⁰³ Elbette, burjuva seçimlerine katılım gibi, bir sosyalist sovyetteki katılım da halk denetimi için nihai ölçü anlamına gelmiyordu. Ancak bu yine de, yetersiz de olsa, bir tür sosyalist demokrasi için uğraşıldığını gösteriyordu.

Öte yandan Sovyet demokrasisi bazı alanlarda gelişiyor olmakla birlikte, başka alanlarda sorunlarla karşılaşılıyordu. İkinci ekonomiden faydalanan bazı kesimlerin semirmesi ile birlikte, özel Parti mağazaları ve ayrıcalıkları, ne kadar mütevazı düzeyde olurlarsa olsunlar, sosyalist eşitlikle adeta alay ediyorlardı. Parti'nin birinci derecedeki otoritesi, sovyetleri, en iyi olasılıkla danışma organları, en kötü olasılıkla ise kişiliksiz yapılar haline getiriyordu. İkinci ekonomi Parti'deki ve yönetimdeki bazı unsurların bozulmaya uğramasına neden olmuştu. Vurgulanmaya çalışılan nokta, sosyalizmin hem güçlü hem de zayıf tarafları olduğudur. Gerçek durumun karmaşıklığı genellikle, Sovyet sosyalizmini demokrasiden yoksunluğun çökerttiğini iddia edenler tarafından kabul edilmemektedir. Elbette, işgal, ekonomik kriz ya da halkın memnuniyetsizliği gibi sorunları yaşamayan bir toplumun dağılması, dikkat çekici bir paradoks oluşturmaktadır. Buna, bir başka paradoks daha eklenmelidir: Bu top-

⁷⁰³ E. Abartsumov, F. Burlatskiy, Y. Krasin ve E. Pletniyov, *Real socialism... for a working class estimate* (New Times'dan yeniden basım) (New York: New Outlook Publishers, [1978]), 10.

lum, milyonlarca insanın katıldığı siyasi örgütlenmelerin varlığına karşın dağılmıştır.⁷⁰⁴

Merkezileşmenin çöküşte önemli bir rol oynadığı düşüncesi ise demokrasiden yoksunluk düşüncesi kadar sorunludur. Sovyetler Birliği, ekonomisini devlet mülkiyetindeki işletmeler (devlete ait olmayan az sayıda işletme ile birlikte) ile merkezi devlet planlaması (sınırlı ölçekteki piyasalarla birlikte) ekseninde örgütlemeye çalışan tarihteki ilk ülkeydi. Sosyalizmin hedeflerine, yalnızca planlı bir ekonomiye sahip olan güçlü bir merkezi yönetim ulaşabilirdi: Mülkiyetin toplumsallaştırılması; devrimin iç ve dış düşmanlardan korunması; hızlı elektrifikasyon ve sanayileşme; herkes için eğitim, sağlık ve barınma; ve ülkenin en geri kalmış ve baskı altında bırakılmış bölgelerinin geliştirilmesi. Bunun için elde ayrıntılı bir plan yoktu. Bunun işleyeceğinin de herhangi bir garantisi bulunmuyordu. Sovyetler Birliği'nin bütün tarihi, çeşitli planlama mekanizmaları, değişik fiyat, ücret ve yatırım politikaları ve devlet mülkiyeti ile merkezi planlama bağlamında merkezileşme ve ademi merkezileşme düzeyleri üzerine yapılmış denemelerle doluydu. Sovyetler'in, merkezi planlama ile bağlantılı sorunlarla sürekli olarak karşı karşıya kaldığını söylemek, besbelli ki doğrudur. Sürekli olarak, ademi merkezileşmiş bir karar verme sürecine, merkezi olarak planlanan bir ekonomi bağlamında uygun bir rol biçmeye çalıştılar. Ancak sorunun, merkezileşmenin kendisi olduğunu söylemek, sosyalizmin sorununun sosyalizm olduğunu söylemek gibidir. Aslında Garbaçov'un, merkezi planlamadan vazgeçip özel girişime kapı araladığında vardığı nokta aşağı yukarı böyle bir noktadır. Bir başka deyişle, merkezileşmenin bazı sorunlara neden olduğunu söylemek doğrudur; ancak merkezileşmenin kendisinin bir sorun olduğunu söylemek sosyalizmin reddi anlamına gelir.

Demokrasiden yoksunluk teorisini savunanlar, ellerinde bir koz olduğunu düşünürler. Eğer Sovyetler Birliği, işçi sınıfının iradesini ve çıkarlarını gerçekten ifade eden canlı bir sosyalist demokrasiye sahip olsaydı

⁷⁰⁴ Sovyet siyasi kurumları ile ilgili çalışmaların kapsamlı bir özeti için bkz. Albert Szymanski, "The Class Basis of Political Processes in the Soviet Union," *Science & Society* (Kuş, 1978-79): 426-457.

ve Komünist Parti de gerçekten işçi sınıfının öncüsü olsaydı, bu durumda işçiler ve Komünistler, Komünist Parti'nin alaşağı edilmesine, sosyalizmin içinin boşaltılmasına, kapitalizmin restore edilmesine karşı direnç gösterirlerdi. Bu görüşe göre ne işçi sınıfı ne de Komünistler direndiğinden, Sovyet demokrasisinde eksik olan bir şey bulunmalıydı. Sovyetler'in çöküşünün tarihi, bu mantık dizgesinden paçayı kurtarmaktadır. Bölüm 6'da göstermiş olduğumuz gibi, işçi sınıfı direnişi gerçekleşmişti. Bu direnişin neden sosyalizmin dağılmasını durduracak büyüklükte olmadığı ise, elbette, büyük bir bilmecedir. Ancak bir bakıma, demokrasiden yoksunluk teorisi gerçekte, bu bilmeceyi olduğundan hafif göstermektedir. İleri bir sanayi toplumunun çok büyük bir bölümü pasif kalarak olanlara boyun eğmiştir. Bu arada küçük bir azınlık ortak serveti kendi özel kazancına dönüştürmüş, nüfusun geri kalanını yoksullaştırmış ve tarihte ilk kez bir toplumu çağdaşıktan uzaklaştırmış, geriye doğru götürmüştür.⁷⁰⁵ Bir halkın, açıkça kendi çıkarlarına uygun olmayan politikaları uysallıkla kabul etmesi son derece rahatsız edici bir olgudur. Bu olgu kapitalist ülkelerde iyi bilinmektedir ve olduğuna inanmak istediğimizden çok daha yaygındır. Sovyet sosyalizminin, çoğu insanı çoğu zaman hareketsiz bırakan atalet, bilinçli kayıtsızlık ve "eski tas eski hamam" tavırlarını aşabilme yeteneğine sahip yurttaşlar yaratmayı başaramaması hayal kırıklığı yaratabilir, ancak bizi şaşırtmamalıdır. Bu, sosyalist demokrasinin olduğu kadar liberal demokrasinin de kusurudur.

Dahası, Sovyet pasifliğinin sorumluluğunu yalnızca sosyalist siyasi kurumların omuzlarına yıkmak başka bir sorun barındırmaktadır. Geleneksel Sovyet siyasi formasyonlarının pek çoğu (gazeteler, sovyetler ve Komünist Parti'nin kendisi) 1985'ten sonra Garbaçov tarafından baltalanmıştır. Böylece, Sovyet halkının çoğunluğu mülkiyetin özelleştirilmesine, fiyat denetimlerinin ortadan kaldırılmasına ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasına karşı olmaya devam ederken, siyasi görüşlerin klasik ifade ediliş biçimleri buharlaşıyordu. Buna ek olarak, Halk Temsilcileri Kongresi gibi yeni kurumların, halkın böylesi duyarlılıklarını yansıt-

⁷⁰⁵ Stephen Cohen, *Failed Crusade: America and the Tragedy of Post-Communist Russia* (New York ve Londra: W. W. Norton, 2000), 41.

makta tamamen etkisiz kaldığı ortaya çıkıyordu. Bütün bunların üstüne, Garbaçov ve diğer Komünist önderler geleneksel kurumları zayıflatırken ve kapitalizmi yeniden kurarken, kafaları karışmış bir biçimde, Lenin'e döndüklerinden ve daha iyi bir sosyalizme doğru ilerlediklerinden emindiler. Bir başka deyişle, işçilerin pasifliğinin kısmen de olsa dayandırılabilceği olgu, Garbaçov'un ve diğer Komünist önderlerin halkın yaşam standartlarını ve ekonomik güvencelerini aşındırırken işçilere daha iyi bir sosyalizm vaat etmeleri ve daha önce görüşlerini ifade etmelerini sağlayan kurumlardan onları yoksun bırakmaları olabilir.

Son teori Sovyetler'in çöküşünün asıl olarak Garbaçov'dan kaynaklandığını söyler. Pek tabii ki, hemen hemen bütün açıklamalar Garbaçov'un rolüne büyük bir ağırlık vermektedir. Ancak bazı açıklamalar, kendisine sorumluluk yüklerken daha da ileri gitmektedir. Britanyalı tarihçi Archie Brown'a göre, Sovyet toplumunun çözülmesinin anahtarı "Garbaçov faktörü", özellikle de Garbaçov'un ortodoks komünizmden ayrılması oldu.⁷⁰⁶ Brown'a göre bu dönemlik, sisteme, beklenmedik şekilde zarar verdi. Ancak yine de Garbaçov kahraman bir "Batılılaştırıcı", modern bir Büyük Petro rolünü üstlendi. Garbaçov'u belirleyici etken olarak gören başka yazarlar da, kendisini, Brown'un değerlendirmelerine oranla daha kurnaz olarak tanımlamaktadır. Jerry Hough, Garbaçov'un serbest piyasacı olduğunu düşünmektedir.⁷⁰⁷ Yevgeniy Novikov ve Patrick Bascio, Garbaçov'un Gramscici bir Avrupa Komünisti olduğunu iddia etmektedirler.⁷⁰⁸ Anthony D'Agostino, Garbaçov'un bir Makyavelist olduğunu ileri sürmektedir. Garbaçov için düşünceler, iktidarı ele geçirmek ve onu korumaktan daha sonra gelmektedir.⁷⁰⁹

Bu görüşlerin ortak paydasına, yani Garbaçov'un ideolojik sapmalarının kilit bir rol oynadığı düşüncesine katıldığımız halde, birkaç başka unsura katılmıyoruz. Bu, sadece Brown'un ak dediğine kara dediğimiz anlamına

⁷⁰⁶ Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford, İngiltere: Oxford University Press, 1996).

⁷⁰⁷ Robert V. Daniel, "Was Communism Reformable?" *The Nation*, 3 Ocak 2000, 26.

⁷⁰⁸ Yevgeniy Novikov ve Patrick Bascio, *Gorbachev and the Collapse of the Soviet Communist Party* (New York: Peter Lang, 1994), 39-44.

⁷⁰⁹ Anthony D'Agostino, *Gorbachev's Revolution* (New York: New York University Press, 1998), çeşitli yerlerde.

gelmiyor. Daha ziyade, Garbaçov'a gereğinden fazla vurgu yapan metinler, kendisinin yalnız olmadığı ve tarihsel ve toplumsal bir bağlamda hareket ettiği olgularını gölgede bırakmaktadır. Garbaçov, Andropov'dan ayrıldığı dönemde yine de Komünist harekette var olan düşünceleri temsil etmekteydi. Bu düşünceler Buharin ve Hruşçov'un düşünceleriydi ve Sovyet toplumu içerisinde kimilerine çekici gelmekteydi. Parti'nin ve yönetimin merkezi iktidarının zayıflatılması, özel mülkiyetin meşrulaştırılması ve piyasalara daha fazla serbestlik tanınması gibi düşünceler 1980'lerde etkin düşüncelerdi; zira bunlar, yasadışı özel girişimle bağlantılı dinamik (ve de asalak) sektörün çıkarlarını açıkça temsil ediyorlardı. Böylece Garbaçov, yalnızca tarih yapan tekil bir "etmen" değil, hem bazı geleneklerin mirasçısı hem de kendi çağının ürünü oluyordu.

Dahası, bazı yazarların yaptığı Garbaçov vurgusu, kendisinin eylemlerinin uzun vadeli ve önceden üzerinde düşünülmüş eylemler olduğu görüşünü ortaya çıkarmaktadır. Ancak eldeki kanıtlar ağırlıklı olarak düşüncesizce, tutarsızca ve dürtülerine dayanarak hareket eden sığ bir öndere işaret eder gibi görünmektedir. Her ne kadar Garbaçov'un politikaları zamanla, ülke içinde küçük burjuva ve liberal çıkarlara ve bozulmaya, ülke dışında da emperyalist baskıya teslimiyet çizgisi oluşturmuş olsa da bu durum, başlangıçta belirgin değildi. Garbaçov'un attığı adımlara önceden üzerinde düşünülmüş bir plan ya da hedeften ziyade oportünizm kılavuzluk etti.

Sovyetler'in çöküşünün öyküsü nihayetinde, kökleri sosyalizmin olanaksızlığında bulunan bir trajedinin kaçınılmaz biçimde yaşanması değildi. Halk muhalefeti ya da dış düşmanların etkisiyle yaşanan bir yenilgi de değildi. Sovyet sosyalizminin, liberal demokrasi ve karma ekonomiyi barındıran bir tür sosyalizm idealine erişmekte başarısız olması nedeniyle de yaşanmamıştı. Tek başına, bir adamın bilinçli ihanetinin öyküsü de değildi. Daha ziyade, devrimin içerisindeki belirli bir eğilimin zaferinin öyküsü idi. Kökleri öncelikle ülkenin köylü karakterinde, sonra da ikinci ekonomide, tüketici taleplerinin birinci ekonomi tarafından karşılanmaması nedeniyle gelişen, barındırdığı tehlike yetkili makamlar tarafından fark edilemeyen ve karşısında hukuksal önlemler alınmayan bir kesimde

bulunuyordu. Garbaçov'dan önce Buharin ve Hruşçov'da kendisini gösteren bir eğilimdi. Refah, demokrasi ve sosyalizm ülküsüne, özveri gösterilmeden, mücadele edilmeden ve güçlü bir merkezi otorite olmadan hızlıca ve kolayca ulaşılabileceğine inanılan bir eğilimdi. Emperyalizme, liberalizme, özel mülkiyete ve piyasaya ödünler verilmesi gerektiği inancını barındırıyordu. Bu eğilimin yandaşlarından bazıları, gerçekte para kazanmakla ve özel mülkiyetle duygudaş olanlarla birlikte davrandıkları halde, kendilerinin hakiki sosyalistler olduklarına inanıyorlardı. Bu eğilim Garbaçov'la birlikte tam anlamıyla egemen hale geldi ve mantıksal sonucuna ulaştırıldı. Bu çizgi, yeni bir tür sosyalizme değil de yeni bir tür barbarlığa doğru gidişle sonuçlanınca, ancak Garbaçov'la birlikte tam anlamıyla hayata geçirilmiş oldu.

Homeros'un yazdığı *Odisseus*'un başında Zeus, ölümlülerin, yaşadıkları ızdırap nedeniyle tanrıları suçlama biçimlerini yerin dibine batırır. Zira "onlar acılarını kendi kendilerine, kendi umursamazlıklarıyla, paylarına düştüğü kadarının ötesinde şiddetlendirirler." Troya'nın yıkılışından Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar çok uzun bir süre geçmiştir; ancak insanların tanrıları, doğayı ya da başka dış güçleri suçlama güdüsü kalıcı olmuştur. Sovyetler Birliği örneğinde Fidel Castro, bu güdüyü, Homeros'un sözlerine göre şiirsellikten daha uzak, ancak aynı uygunlukta şöyle ifade etmiştir: "Sosyalizm doğal nedenlerden ölmedi: Yaşanan, bir intihardı."⁷¹⁰ Eğer yapıtımız kalıcı bir değere sahip olacaksa, bu, ilk sosyalist devleti enkaz haline getiren "umursamazlıklar"ın tartışılmasını ileri taşıması sayesinde olacaktır.

⁷¹⁰ "1992 Castro Interviewed on Soviet Collapse, Stalin," *El Nuevo Diario* [Managua] (3 Haziran 1992).

Dizin

Abalkin, Leonid-- 232, 233

Abuladze, Tengiz-- 141

Afanasyev, Yuri-- 140, 215

Afrika-- 28, 60, 122, 146, 182, 242, 243, 283

Aganbegyan, Abel-- 65, 110, 129, 228, 233

Ageyev, Geni-- 246

Ağustos 1991 “darbe”si-- 11, 215, 225, 244-252, 293

Alexeev, Michael-- 79, 89, 90, 97, 228-229

Aliyev, Haydar-- 132, 190, 191

Allende, Salvador-- 202

Amerika Birleşik Devletleri-- 18-21, 23, 32, 45, 47, 52, 56-57, 60-62, 73-75, 82, 84, 93, 108, 112-115, 119, 121-122, 125, 129, 131, 143, 145, 161, 175-176, 178-181, 190, 196, 198-199, 201-203, 206, 216, 228, 232, 241-244, 248-250, 255, 263-264, 266, 268, 273, 275, 277-278, 283-284, 287, 289, 291, 297

Andreyeva, Nina (Andreyeva olayı)-- 51, 165-172, 217, 221

Andropova, Irina-- 69

Andropov, Yuri-- 11, 25, 29, 31, 125-126, 128-129, 133-135, 141, 144, 149, 151, 165, 177-178, 249, 254, 256, 258, 272, 294-295, 303

toplumsal kökenleri ve kariyerinin ilk bölümü-- 66-69

politikaları-- 69-78, 103, 109, 115

Garbaçov'un ilk politikaları üzerindeki etkisi-- 116-121, 124

Angola-- 60, 181

antikomünizm-- 26, 263

antisemitizm-- 167

Aptheker, Herbert-- 15, 280

Arafat, Yaser-- 243-244

Arbatov, Georgi-- 174

Åslund, Anders-- 83, 128, 132-133, 272

Avrupa Komünizmi-- 128, 176

aydınlar-- 55, 59, 63-64, 68, 124, 127, 129, 136, 140, 151, 156, 158-160, 174, 188, 209, 220-223, 225, 275, 288, 295,

ayncahıklar (Komünist Parti yetkililerinin)-- 20, 105, 140, 195, 224, 263, 287-288, 293-294, 299

aynıkçılık-- 23, 135, 155, 159, 187, 189, 191-193, 196, 199, 207, 214, 223, 225-226, 235-239, 241, 251, 255, 264

bkz. milliyetçilik

Ayrılma Yasası-- 239

Azad, Bahman-- 15, 28, 41, 57, 279, 292, 294-295

Azerbaycan-- 68, 94, 98, 123, 190, 229, 238-239, 241, 288

Baker, James-- 232, 241, 244

Baklanov, Oleg-- 245, 247

Baltık ülkeleri-- 94, 98, 189, 191-192, 196, 238-241, 249, 251, 288

barış içinde bir arada yaşam-- 45, 56-57, 73, 119-120, 122, 159-160

Bascio, Patrick-- 302

Batı Avrupa-- 21-22, 47, 74, 117, 122, 129, 174, 178, 204, 267, 275

Beriya, Lavrenti-- 43, 221

Beyaz Rusya-- 93-94, 123, 150, 229, 241

Birman, Alexander-- 59

Bireysel Emek Faaliyeti Yasası-- 161

Birleşmiş Milletler (BM)-- 27, 179, 182, 205, 244, 273, 283

- Birlik Anlaşması--** 189, 201, 203, 224, 233, 235, 240, 245-246, 252,
- Boldin, Valeri--** 218, 245
- Boorstein, Edward--** 22
- bozulma--** 35, 59, 97-100, 122, 199, 218, 226, 255, 258, 279, 295, 299, 303
- Bölgelerarası Grup--** 223, 237
- Brazauskas, Algirdas-Mykolas--** 239
- Brejneviç, Leonid İ.--** 31, 33, 66-67, 69, 78, 81, 85, 88, 98-99, 123, 134, 138, 144, 148, 150, 176-177, 179, 182-183, 188, 221, 236, 253-254, 256, 266, 271, 299
- bazı Hruşçov politikalarını tersine çevirmesi-- 60
 - iki eğilim arasında arabulucu-- 60-62
 - ulusal sorun-- 63-64
 - ikinci ekonominin büyümesine izin vermesi-- 93-96
 - "kadrolarda istikrar" politikasının etkisi-- 59-60, 75, 111
- Brown, Archie--** 155, 158-159, 302
- Brudny, Yitzhak--** 55, 63
- Brzezinski, Zbigniew--** 144
- Buharin, Nikolay--** 30-34, 41-42, 44, 64, 97-98, 104, 138, 151, 153-154, 156, 164, 221, 232, 238, 253-254, 256, 258, 261, 303-304
- küçük burjuva eğilimin zemini olarak köylülük-- 34-36
 - NEP üzerine-- 37-39
 - sınıf mücadelesi üzerine-- 39
 - ulusal sorun üzerine-- 40
- Bulgaristan--** 206, 213
- Burlatski, Fyodor--** 60, 253
- Bush, George--** 203, 241-242, 244
- Bush, George--** W., 26
- Caneron, Kenneth--** 50, 266, 279-280
- Carr, E. H.--** 24, 37

- Carter, Jimmy**-- 73, 75, 112, 121, 144, 289-290
- Casey, William**-- 112
- Castells, Manuel**-- 290
- Castro, Fidel**-- 17, 28, 304
- Churchill, Winston**-- 168
- CIA**-- 25, 61, 84, 112, 144, 289
- Cohen, Stephen F.**-- 27, 36, 39, 60, 69, 149, 159, 167, 217, 260, 296
- Conquest, Robert**-- 50
- Coughlan, Anthony**-- 15, 281
-
- Çekoslovakya**-- 178, 206, 213, 235, 278
- Çernenko, Konstantin**-- 77-78, 99, 115, 117, 133, 144
- Çernomyayev, Anatoli**-- 36, 158-159, 171, 174, 197, 202-203, 208, 217, 234-235, 242-243
- Çikin, Valentin**-- 170
- Çin**-- 23, 56-57, 68-69, 180, 261, 266, 273-275, 278
- çöküş, Sovyetler'in çöküşü, giriş tartışması**-- 17-18
nedenleri (özet)-- 29-30, 253-259, 262-266
etkisi-- 20-22
açıklamalar-- 22-25, 285-304
kaçınılmazlık sorunu-- 24-25
"insan hatası"na karşı "sistematiklik" tartışması-- 25-26
varsayımsal spekülasyon-- 25
yorumlanmasının kapsamı-- 27-28
tahlili için koşulların iyileştirilmesi-- 29-30
-
- D'Agostino, Anthony**-- 17, 118, 159, 178, 191, 249, 302
- D'Encausse, Helene Carrere**-- 150-151
- DAC (Demokratik Alman Cumhuriyeti)**-- 44, 132, 183, 206, 213

- Dağlık Karabağ**-- 190-191, 237
- Dallin, Alexander**-- 17, 253
- Daniels, Robert V.**-- 154
- Davidow, Mike**-- 28, 107, 124, 141
- Davis, Miles**-- 69
- demokrasiden yoksunluk (teori)**-- 22, 264, 286, 296-297, 299-301
- demokratikleşme**-- 59, 140, 142, 155, 160, 162-163, 222
- "demokratlar"**-- 164, 197-198, 201, 210-211, 215, 223-225, 237-238, 241, 248, 251, 254,
- destabilizasyon**-- 202-203
- destalinizasyon**-- 48, 157, 188
- Deutscher, Isaac**-- 168, 266
- Devlet İşletmeleri Yasası**-- 183-184
- Dobb, Maurice**-- 53, 83
- Dobrynin, Anatoli**-- 73-75, 119
- Doğu Avrupa**-- 25, 27, 60, 68, 85, 182-183, 197, 201, 205-207, 226, 234-235, 243, 265, 276, 284
- Dubček, Alexander**-- 116, 178
- Dudintsev, V. D.**-- 55
- Dunlop, John**-- 162, 209, 248-249
- durağanlık**-- 107, 119, 122, 124, 134, 148, 155, 222, 254,
- egemenleşme**-- 237-238
- ekonomi**-- 22-23, 25, 27-28, 30-32, 35, 41, 44, 47-49, 53-55, 58-59, 61-62, 64, 66, 70-71, 75-79, 81-86, 88-105, 108-113, 117, 119-121, 123, 125-134, 146-148, 151, 155, 157-159, 161-164, 166, 176-177, 183-187, 191-193, 195-202, 204, 206, 208-211, 213-214, 218-219, 223-235, 239, 244, 246, 251-260, 263, 264, 266-270, 272-273, 278-279, 285, 290-291, 295-297, 299-300, 302-303

ekonomik reform-- 126, 128, 130-134, 147, 151, 183, 213, 218, 234, 246, 269, 272

ekonomik şok tedavisi-- 200, 225-226, 231-232, 234, 269, 294

Ellman, Michael-- 108, 128, 131, 153, 160, 184-185, 192

emperyalizm-- 21, 39, 56-57, 112, 142, 144-145, 155, 160, 177, 179-180, 196, 199, 243-244, 256-258, 261, 264, 276, 278, 304

enformeller-- 186, 210, 222-223

Engels, Friedrich-- 22, 28, 261, 269

Ermenistan-- 89, 93-94, 190, 238, 241-242, 288

Estonya-- 94, 229, 236-237, 240-241

evrensel insanlık değ erleri-- 129, 160, 175, 178, 182, 199, 244, 265

Filipov, Aleksandr-- 69

Fitzgerald, Frances-- 291

Frank, Andre Gunder-- 289

Friedman, Milton-- 80

Gervasi, Sean-- 290

Gibbs, Joseph-- 167, 171

Gill, Greame-- 141, 195, 213

glasnost-- 28, 55, 114, 117, 134-137, 140-141, 146, 150-151, 157, 160, 165-166, 168, 171, 181, 183-184, 196-197, 237, 288

Goldman, Marshall-- 226

Gonzalez, Felipe-- 158, 176

Gooding, John-- 59

Garba ov, Mihail-- 22-23, 27-33, 36, 39, 44-45, 50-51, 55-56, 58-59, 61, 64-66, 68-71, 73-74, 76-78, 81, 86, 89, 95, 98-105, 107-112, 114

toplumsal k ok enleri ve kariyerinin ilk b olum u-- 115-117

Genel Sekreter olarak ilk politikaları-- 117-123

- ideolojik değişiklikler- 123-125
- önderlik tarzı- 126
- dünya çapındaki etkisi- 125-126
- sağa kayışının nedenleri- 126-134
- sağa kayışının ilk işaretleri- 134-136
- SBKP'ye karşı değişen yaklaşımı- 136-137
- medyayı devretmeye başlaması- 138-141
- SBKP'nin reformundan vazgeçmesi- 141-142
- dışişlerinde tek yanlı ödün politikasını başlatması- 142-146
- ekonomide sağa kayışın ilk işaretleri- 146-148
- Ligaçev'in kendisine karşı tutumu- 148-149
- ulusal sorun hakkındaki körlüğü- 149-152, 187-193, 234-240
- dönüm noktası- 153-156
- SBKP ve siyasi reform hakkındaki tutumu- 157-158, 162-164, 172-175, 207-211
- medya- 158-161
- ekonomik reform- 161-162, 183-187, 191-193, 231-234, 252
- Andreyeva olayı- 164-172
- revizyonizmi- 159-160, 162-163, 175-177, 195-202, 258
- dış politikası- 177-182, 202-207, 241-244
- Ağustos darbesi- 244-252
- Sovyetler Birliği'nin sonu- 234-252

Gartacıova, Raysa- 116

Gramsci, Antonio- 222, 302

Grişin, Viktor- 132, 135

Gromiko, Andrey- 117-118, 122, 182, 207

Grossman, Gregory- 16, 79, 81, 84, 86-87, 92-96, 98, 101, 148, 161

Gruşko, Viktor- 246

Gurov, Aleksandr- 99

Güney Afrika- 60, 242

Gürcistan- 50, 63, 94, 98, 129, 150, 229, 234, 241

Halk Temsilcileri Kongresi-- 172, 200, 205, 207-210, 220, 223-224, 245, 288, 301

Hall, Gus-- 125, 265-266

Halliday, Fred-- 111, 285

Handelman, Stephen-- 220, 230

Hobsbawm, Eric-- 24-25

Holz, Hans Heinz-- 28, 47, 280

Hosking, Geoffrey-- 239

Hough, Jeffrey-- 163, 199, 203, 226, 236, 240, 245, 250, 255, 292, 302

Hruşov, Nikita-- 29-33, 39, 42-43, 47-50, 56, 59-61, 63-65, 67, 70-72, 81, 96-97, 104, 107, 111, 116, 151, 153, 156, 176-177, 196, 217-218, 220, 238, 255, 262-263, 266, 270-271, 279, 295, 303-304

Buharin ve Garbaçov'la benzerliği-- 44-46, 157-158, 173-174, 221-222, 253-254, 256-257, 268-269

toplumsal kökenleri ve kariyerinin ilk bölümü-- 45-46

Molotov'a karşı-- 46

destalinizasyon-- 50-51, 188-189

tarım politikaları-- 51-53

ekonomik ademi merkezileşme-- 54

"Buzların Çözülüşü"-- 55, 99, 138, 186, 221

Parti doktrini-- 57-58

ikinci ekonomi-- 16, 30, 33, 76, 111, 119, 126-129, 132, 147-148, 151, 161-162, 183, 186, 196, 199, 218-219, 225-226, 228-229, 254, 256-258, 263, 266, 268-269, 295, 299, 303

1920'lerle 1980'lerin karşılaştırılması-- 79-81

tanımı-- 81-83

tarihi-- 83-84

yasala karşı yasadışı-- 83-84

Sovyet iktisat literatürünün büyük bölümünde ele alınmayışı-- 83-84

ABD'li uzmanların ele alışı-- 84-86

büyüklüğü- 86-95

çelişik etkisi- 96-98

SBKP üzerindeki etkisi- 98-100

Sovyet toplumu üzerindeki etkisi- 100-103

Sovyet iktisadi düşüncesi üzerindeki etkisi- 103-105

işçi sınıfı-- 21-23, 25, 29, 33, 57-58, 60, 80, 102, 160, 166, 168, 175, 188, 196, 210, 213-214, 222, 225, 257-258, 260, 262, 264-265, 284, 298, 300-301

Jdanov, Andrey-- 42-44

Jones, Anthony-- 161, 232

Jukov, Georgi-- 50, 68

Kadar, Janos-- 68

Kaganoviç, Lazar-- 44, 49, 51

Kagarlitski, Boris-- 226

Kaiser, Robert-- 156, 160, 167, 171

Kalugin, Oleg-- 108

kapitalizm-- 17-18, 21-23, 25-27, 29-30, 33-37, 40, 47, 56, 59, 80, 82, 87, 100, 104-105, 108-109, 123, 126-128, 130, 135, 142, 148, 155, 158, 164, 166, 174-175, 177-178, 183, 186-188, 191, 195, 199, 203-204, 206-207, 220-222, 231-234, 238, 240, 255-256, 260-264, 277-278, 292-295, 297-298, 301-302

restorasyonu- 223-226, 230, 253-254, 258-259, 267-268, 270-271, 273-276, 281-284

Karmal-- 180

Kazakistan-- 46, 150-151, 210, 229, 241

Kennan, George-- 278

Kırgızistan-- 20, 94, 98, 123, 241, 249

Kim, Byung-Yeon-- 90, 92

- Kiralama Yasası--** 187
- Kirby, William--** 57
- Kiselova, Emma--** 290
- Kissinger, Henry--** 202
- Klimov, Elem--** 139
- Knight, Amy--** 250
- Kolbin, Gennadi--** 151
- Komsomol--** 66, 230
- Kunayev, Dinmuhammed--** 132, 151
- Kontoroviç, Vladimir--** 108, 128, 131, 153, 160, 184-185, 192
- kooperatifler--** 28, 36, 68, 104, 147-148, 151, 161, 186-187, 198, 230, 274
- Kooperatifler Yasası--** 187, 198
- Koryagina, Tatyana--** 80, 83, 90-92, 95-97, 192
- Kosigin, Aleksey--** 254, 268
- Kotkin, Stephen--** 158
- Kotz, David--** 163, 276, 292-294
- Kozlov, Frol--** 99-100
- Körfez Savaşı (1991)--** 203, 244, 294
- köylüler, köylülük--** 32-40, 67, 80, 86, 98, 107, 154, 166, 187-188, 205, 209, 256-257, 261, 298, 303
- Krıyüçkov, Vladimir--** 201, 246-248
- Kurkçıyan, Marina--** 89
- Kuusinen, Otto--** 66-67
- Kuzey Kore (Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti)--** 23, 69, 213, 261, 273, 278-279
- Küba--** 21, 23, 56-57, 60, 82, 177, 181-182, 242-243, 261, 273-274, 278, 294
- küçük burjuvazi--** 30, 33, 81, 94, 100-102, 104, 148, 303

Laibman, David-- 267

Landsbergis, Vytautas-- 239

Lane, David-- 183

Lavrov, Kiril-- 139

Lenin, V. İ.-- 22, 34-40, 50, 59, 63-64, 67, 76, 116, 118, 124, 127, 138, 140, 142, 156, 160, 163, 176-177, 182, 187, 210, 212, 236, 261, 265, 279, 282, 286, 296, 298, 302

SBKP'nin sol kanadının parçası-- 29-30

Buharin hakkındaki görüşü-- 31

Leninizm-- 37, 69, 75, 119-120, 146, 149, 177, 196, 212, 263

Leontyev, L.-- 83

Letonya-- 94, 123, 209, 229, 236, 241

Lewin, Moshe-- 64, 154

Ligachev, Yegor-- 28, 45, 51, 69, 75, 141, 160, 173, 182, 191, 207-208, 223-224, 235, 244

reform ihtiyacı üzerine-- 107-109, 114, 119, 125, 128

Andropov'un görüşlerine yakın olan reform görüşleri-- 132-133, 136
toplumsal kökenleri ve kariyeri-- 148-149

SBKP'nin sol kanadında-- 149, 157-158, 192, 216

Brejnev dönemi "durağanlığı" hakkındaki görüşü-- 149

medya üzerine-- 161

yönetilemeyen reform üzerine-- 162

Andreyeva olayı üzerine-- 165-172

teorik zayıflık üzerine-- 176-177

"ölümcül hata" üzerine-- 184-185, 227

milliyetçilik üzerine-- 189, 240

zayıflıkları-- 214-218, 220-221

likidasyon (Parti'nin)-- 157, 173, 199, 204, 264

Litvanya-- 123, 189, 192, 209, 229, 239-241

Losurdo, Domenico-- 259

Lukyanov, Anatoli-- 172, 246-247, 249

- Macar ayaklanması--** 15, 44, 67
- Macaristan--** 15, 44, 56, 66-69, 204, 206, 235, 248
- madenci grevleri--** 155, 197, 210-211, 225, 231, 288
- Malenkov, Georgi--** 42-44, 49, 51, 254
- Malia, Martin--** 28, 286
- Mandela, Nelson--** 243
- Mao Çe-Tung--** 266
- Marksizm--** 18, 23-24, 29, 38, 63, 83, 118, 138, 163, 259, 262, 264, 270-271, 287
- Marksizm-Leninizm--** 22, 55-56, 66-67, 76, 151, 159, 166, 174-175, 180, 189, 213-214, 216, 254, 259, 261, 265, 273, 294
- Marshall Planı--** 43, 275
- Martin, Terry--** 190
- Marx, Karl--** 18, 22-23, 29, 70, 76, 210, 255, 261, 265, 267, 272, 282-283, 298
- Maslyukov, Yuri--** 205
- Matlock, Jack--** 27, 286
- medya--** 68, 72, 124, 135-137, 139, 141, 149, 151, 157-161, 164, 168-169, 171, 175, 181, 183-184, 196-199, 205, 214, 216, 219-221, 226, 237, 247-248, 251, 254-255, 264
- bkz. glasnost*
- Medvedev, Jores--** 54-55, 72
- Medvedev, Roy--** 27, 50, 54-55, 59, 140-141, 195, 221, 230, 276, 296
- Medvedev, Vadim--** 169, 172, 207-208, 231, 234
- Mendelson, Sarah--** 145-146
- Menon, Rajan--** 274
- Menşikov, Stanislav--** 195
- Meyer, Gerald--** 15, 52
- Mikoyan, Anastas--** 68, 84, 140

Miller, Glenn-- 69

milliyetçilik-- 23, 28, 39, 42, 46, 54-55, 63-64, 76, 114, 138, 150-151, 156, 159, 165-167, 187-191, 193, 199, 223, 225, 235-236, 238-240, 255, 283, 288

Mlynar, Zdenek-- 176

Moldavya (Moldova)-- 93-94, 229, 241, 249

Molotov, V. M.-- 31, 44-45, 48-49, 51, 67, 107, 254, 256

Moore, Barrington-- 35

Moskoff, William-- 161, 232

Necibullah-- 145, 180-181, 244

Nikaragua-- 60, 122, 241-242, 294

Nikitin, P. İ.-- 83

Nixon, Richard-- 202

Nove, Alec-- 54

Novikov, Yevgeni-- 302

Odom, William-- 176, 201, 249, 251-252

oportünizm-- 49, 100, 142, 175, 180, 218, 238, 256, 258-259, 261-262, 265-266, 278-279, 295, 303

bkz. sağ oportünizm, revizyonizm, sosyal reformizm, sosyal demokrasi

Özbekistan-- 63, 94, 98, 123, 229, 241

özel girişim (mülkiyet)-- 20, 28, 30, 32-33, 36, 42, 45-46, 48, 64, 68, 81-88, 91-95, 97, 100, 102-105, 109, 125, 128, 132-134, 147-148, 154-157, 161, 186-187, 196, 198, 218-220, 226, 229-233, 240, 255, 259, 264, 273-274, 279, 287, 289, 293, 300-301, 303-304

Özgürlük Radyosu-- 73, 114, 225, 236, 246

Pakistan-- 73, 180

Parenti, Michael-- 15, 272, 281

Paris Komünü-- 22, 28, 265

“Parti karşıtı grup” (1957)-- 48-49

Pasternak, Boris-- 141

Pavlov, Valentin-- 246

perestroyka-- 23, 27-28, 108, 111, 117, 125, 134-135, 145-146, 154-155, 157, 159-160, 163-169, 171, 175, 179, 182-183, 185-189, 191-193, 196-198, 201, 210, 215, 221-222, 225, 228, 240, 243, 251, 256, 259, 265, 267, 269, 288, 291, 293

Perlo, Victor ve Ellen-- 65, 84, 161

Perot, Ross-- 284

Petrakov, Nikolay-- 59, 233

Pipes, Richard-- 28, 286

piyasa-- 18, 25, 27, 30, 32-33, 37-38, 45, 53-54, 59, 63-64, 79-80, 83, 97, 100-101, 104-105, 113-114, 121, 125-126, 128-129, 132-134, 151, 154, 156, 158-159, 161, 176, 183-184, 187, 196, 198, 200-202, 211, 214, 217, 224-226, 228, 230-234, 240, 255, 259, 264, 267-274, 286-290, 293-294, 300, 302-304

piyasa sosyalizmi-- 135, 159, 175, 267-268

planlama-- 18, 21, 25, 33, 35, 37, 41, 45, 49, 53-54, 60, 62, 64-65, 71, 97, 110, 121, 129, 132-133, 146-147, 151, 154, 156, 161, 165, 183-186, 191-192, 196, 198, 204, 226, 229-234, 252, 254, 258-259, 264, 267-270, 272-274, 277, 286, 300

Plehanov, Yuri-- 245

Polonya-- 80, 112, 115, 204, 206, 213, 235, 285, 290

Popov, Gavril-- 215, 220

Popov, Yuri-- 83

Powers, Gary-- 57

Proudhon, Pierre Joseph-- 267

Pryce-Jones, David-- 28

Pugo, Boris-- 246

Pyle, William-- 228-229

Rainier, Monako Prensi-- 118

Reagan, Ronald-- 73-75, 112-115, 122, 143-145, 155, 177-178, 182, 203, 287, 289-291

Remnick, David-- 28, 160

revizyonizm-- 56, 128, 160, 164, 171-173, 176, 179, 181, 201-202, 205, 207, 209, 214-215, 217, 219-220, 231-232, 254-256, 266, 279, 294

Rubakov, Anatoli-- 141, 166

Rujkov, N. İ. (Nikolay)-- 122, 132, 171, 184-185, 198, 205, 230-233, 252

Romanya-- 207, 235

Rumyantsev, A. M.-- 271

Rusya-- 24, 26-27, 35, 38, 89, 93-94, 117, 138, 166, 186, 189, 197, 203, 206, 210-211, 223-225, 229-230, 232-238, 240-241, 245, 247, 249, 252, 254, 258, 260, 275-276, 278, 282-283, 289, 293

Rusya Federasyonu Komünist Partisi-- 31, 105, 215, 252, 254

Rutgayzer, Valeri-- 96, 103

Rutskoy, Vladimir-- 247

Sachs, Jeffrey-- 80

Sagdayev, Roald Z.-- 115

sağ oportünizm-- 142, 261

bkz. oportünizm

Saharov, Andrey-- 26-27, 59, 141, 209, 221, 223, 237-238

Sarkisyants, G. S.-- 83

SBKP (Sovyetler Birliği Komünist Partisi ya da Bolşevik Parti)--
31-32, 34, 57, 66-67, 73, 80, 115, 122, 158, 161, 163-164, 174-175, 178, 181,
188-189, 193, 201, 220-222, 230, 232, 239, 245, 248, 252-253, 256, 258,
261, 264, 266, 271, 292-294

Onuncu Kongre- 34

On Dördüncü Kongre- 35

muhalif akımlar- 41-46

Malenkov'a karşı Jdanov- 43

Yirminci Kongre- 44, 295

Hruşçov'a karşı Molotov- 45-46

Yirmi İkinci Kongre- 50, 100, 295

Hruşçov döneminde SBKP'de yaşanan değişiklikler- 58-60

Brejnev döneminde SBKP'de yaşanan değişiklikler- 60-61

Andropov döneminde SBKP'de yaşanan değişiklikler- 75-78

Ocak 1987 Merkez Komitesi Plenumu- 154, 162, 172, 192

Haziran 1987 Merkez Komitesi Plenumu- 162

On Dokuzuncu Parti Konferansı, Haziran 1988- 154, 172, 179,
182, 185, 195, 207-208

Yirmi Yedinci Kongre- 134, 136, 141-142, 145-146, 150, 157, 224

Eylül 1988 Merkez Komitesi Plenumu- 182, 207

Yirmi Sekizinci Kongre- 202, 213-219, 223-224

zayıflaması- 154-155, 165, 172-173, 183-186, 196, 199-200, 204-
205, 207-208, 209-216, 227-228, 235-236, 254-255

SBKP siyasetinde iki eğilim- 31

Garbaçov reformizminin kökenleri- 31-32

Garbaçov'un öncülleri olarak Buharin ve Hruşçov- 34-37

sol-sağ ayrımlarının sınıf kökenleri- 33

Buharin'e karşı Stalin- 36-41

Hruşçov döneminde iki eğilim- 44-46

Brejnev döneminde iki eğilim- 60-61

Andropov döneminde iki eğilim- 75-76

Garbaçov döneminde iki eğilim- 76-77

Schweizer, Peter-- 113, 290-291

sınıf mücadelesi-- 29, 35, 37, 45, 48, 50, 57, 73, 102, 142, 156, 180, 182, 254, 256-257, 261, 265

Sırbistan-- 206

silahlı kuvvetler-- 43, 57, 67, 74, 118, 181, 214, 216, 247, 250

Simis, Konstantin-- 87-88, 98

sivil toplum-- 186, 222

siyasi reform-- 22-23, 30-33, 59, 66, 68-70, 76-78, 95, 105, 108-109, 112, 116-117, 125-130, 134-137, 140-141, 147-149, 151, 154, 156-160, 162-165, 168, 174, 177, 183, 186, 190, 195-196, 201, 205, 207-208, 210, 221, 225, 228, 230, 240, 254, 256, 258, 267, 288, 291-292, 295

Slovo, Joe-- 28

Sobçak, Anatoli-- 214-215

soğuk savaş-- 17, 23, 26, 41, 56-57, 74, 156, 192, 278, 281, 287, 289-291

Sokirko, V.-- 102

Sol Muhalefet-- 35

Solnick, Steven-- 292

Soljenitsın, Aleksandr-- 55, 68

Soros, George-- 232

sosyal demokrasi-- 28, 30, 56, 80-81, 126-127, 129, 135, 158, 163, 174-176, 178-179, 199, 204, 213, 222-223, 240, 253, 262-263, 266, 296-297

Sovyetler'in çöküşü hakkındaki görüşü-- 21-22

Buharin'le bağlantıları-- 35-36

bkz. Oportünizm, sağ oportünizm, revizyonizm, sosyal reformizm

sosyal reformizm-- 174, 258-259, 262, 292-293

bkz. sosyal demokrasi

sosyalizm-- 16, 18, 21-25, 27-30, 34-37, 41, 43-45, 51, 53, 56-59, 63, 67, 70, 72, 76-77, 80-85, 93, 95, 97, 100-105, 108, 111, 121, 123, 126-127, 129, 133, 135-136, 140, 142, 146-147, 149, 154-156, 158-160, 163-167, 171, 175,

177, 182, 196-197, 199-200, 202, 204-207, 210, 212-213, 220, 222, 226, 243, 251, 255-262, 264, 266-271, 273-280, 282-284, 286-289, 292, 294-304

Sovyet ekonomisi--

Hruşçov döneminde, 52-55

Brejnev döneminde, 61-66

Andropov döneminde, 70-72

Garbaçov döneminde, 131-134, 147-148

Sovyet dış politikası--

Hruşçov döneminde, 55-57

Brejnev döneminde, 60

Andropov döneminde, 73-75

Garbaçov döneminde, 142-146

Sovyetler Birliği (SSCB)-- 17

başarıları, 18-21, 41-42

çöküşünün nedeni, 29-30

SSCB'nin oluşumu, 38-39

1980'lerin başlarında SSCB'nin sorunları, 107-115

Garbaçov'un ilk politikalarının SSCB üzerindeki etkisi, 120-125

SSCB'nin sonu, 234-252

Stalin, Yosif-- 29, 33, 53, 56, 60-65, 67, 76, 81, 84, 99, 140, 157-158, 164, 166-167, 169-170, 177, 202, 206, 222, 232, 236-238, 253-254, 256, 266-267, 270-272, 279-281, 296

Lenin'le arasındaki süreklilik, 36-37

politikaları, 35-41

baskı, 41-47

Hruşçov'un Stalin'e yönelik saldırıları, 49-51

"Stalinizm" (ve antistalinizm)-- 48, 50-51, 61, 64, 107, 141, 154, 157-158, 160, 165-167, 169, 171, 188, 199, 204, 238, 253, 261, 263, 279

Starodubtsev, Vasili-- 246

Starr, S. Frederick-- 102, 186

Stratejik Savunma İnisiyatifi-- 74, 112, 115, 144, 178, 290-291

Suslov, Mihail-- 67-68, 177, 188

Szymanski, Albert-- 20-21

Şahnazarov, Georgi-- 101-102, 158-159, 234

Şapoşnikov, Mareşal-- 250

Şatalin, Stanislav-- 233-234

Şatrov, Mihail-- 59, 141, 166

Şçerbitski, Vladimir-- 132, 150

Şenin, Oleg-- 245

Şevardnadze, Edvard-- 122, 127, 129, 150, 160, 181-182, 201, 231, 234

Şili-- 22, 80, 202

Şmelev, Nikolay-- 174

Şubikin, V.-- 59

Tacikistan-- 94, 241

tarihsel materyalizm-- 259, 264, 281

Tatarlar-- 238

Taubman, William-- 50, 173

Tihonov, Nikolay-- 122, 132

Tizyakov, Aleksandr-- 245, 247

Treml, Vladimir-- 79, 84, 89-90, 93, 95

Troçkizm-- 35, 218

Trotski, Leon-- 34-37, 292

Truman Doktrini-- 43

Truşkov, Viktor-- 105

Tsipko, Aleksandr-- 129

Turçin, V.-- 59

Türkenistan-- 241

Tvardovski, Aleksandr-- 59

- Ukrayna--** 42, 46, 54, 58, 63, 89, 93-94, 133, 150, 210, 229, 237, 241
- ulusal kurtuluş--** 18, 21, 38-39, 119, 142, 244, 261
- ulusal sorun--** 38-39, 55, 63, 75, 77, 150-151, 164, 177, 188-190, 196, 236, 238, 283
- bkz. milliyetçilik, ayrılıkçılık*
- uluslararası dayanışma--** 60, 126, 144, 146, 151, 154, 241-243, 254
- Uluslararası Para Fonu--** 206, 228, 273
- UNESCO--** 19
- Varennikov, Valentin--** 245
- Varşova Paktı--** 178, 182, 216
- Venjer, V. G.--** 272
- Vietnam--** 23, 57, 60, 69, 181, 213, 261, 273, 278
- Volgokonov, Dmitri--** 59, 77, 286
- Von Metternich, Klemens--** 284
- Voronov, Yuri--** 140
- Voroşilov, K. E.--** 44
- Vorotnikov, Vitali--** 208
- Voznesenskiy, Nikolay--** 270
- Weir, Fred--** 163, 292-294
- White, Anne--** 186
- Yakovlev, Aleksandr--** 105, 127, 153, 157-161, 166, 168-173, 181, 184, 188-189, 201, 205, 207-208, 215, 217, 220-222, 231, 234, 237, 289
- kilit medya konumlarına antikomünistleri yerleştirşi, 137-141, 146, 149

Yanayev, Genadi-- 245-246

Yazov, Dmitri-- 246-247

Yeltsin, Boris-- 27, 81, 114, 118, 122, 125, 135, 140, 193, 195, 197-200, 203, 209, 212, 214-215, 220, 223, 228, 230, 235, 241, 245, 269, 292-294

ve madenci grevleri-- 210-211

arka planı-- 224-225

ekonomi politikaları-- 225-226, 232-234

Rusya'nın başında-- 236-238, 254-255

ve milliyetçilik-- 240, 254

ve Ağustos "darbesi"-- 247-252

yeni düşünce-- 125, 142, 175, 242, 265

Yeni Ekonomi Politikası (NEP)-- 29, 33-34, 36-37, 40, 46, 80, 82, 154, 177, 231-232, 269, 275, 295

yolsuzluk-- 30, 63, 68, 75, 79, 81, 87, 98-101, 110-111, 119, 123, 125, 132, 135, 141, 157, 167, 256, 287-288, 295

Yugoslavya-- 69, 168, 206, 243, 278

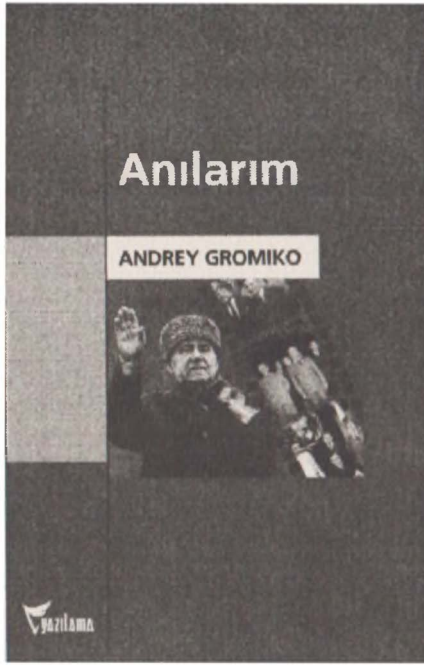
Zaykov, Lev-- 132

Zaharov, Vasili-- 140

Zaslavskaya, Tatyana-- 59, 129, 272

Zinovyev, Gregori-- 34

Zyuganov, Genadi-- 109

Andrey Gromiko, Sovyetler Birliği'nin en uzun süre görev yapan Dışışleri Bakanı. Bizzat kendisinin Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliği'ne önerdiği Mihayil Garbaçov tarafından bu görevden alınıp sembolik değer taşıyan Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanlığı'na getirildikten bir süre sonra emekliliğini istedi. 1989'daki ölümü, onu, yaşamı boyunca uluslararası alanda temsil ettiği ve uğruna nice zorlu diplomatik hesaplaşmadan başarıyla çıktığı ülkesinin yıkımını görmekten kurtardı. Gromiko'nun Emekliliğinde kaleme aldığı Anılarım, geride bıraktığımız yüzyılın kritik evrelerine ilişkin önemli ipuçları sunuyor.
